

**MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZETI EGYETEM
DOKTORI ISKOLA**

**16–18. SZÁZADI BŐRBORÍTÁSÚ TÁROLÓESZKÖZÖK (TOKOK)
TÖRTÉNETI KUTATÁSA,
KÉSZÍTÉSTECHNIKAI ELEMZÉSE AZ ESTERHÁZY-KINCSTÁR
MŰTÁRGYAINAK TÜKRÉBEN**

**Darabos Edit
2022**

**Témavezető:
Dr. Orosz Katalin DLA**

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönöm témavezetőm, Dr. Orosz Katalin DLA támogatását és a disszertációval kapcsolatos értékes észrevételeit. Kutatásaim és doktori tanulmányaim támogatását munkahelyemnek, az Iparművészeti Múzeumnak köszönöm. Hálás vagyok az Esterházy Privatstiftung önzetlen segítségért, hogy több alkalommal is lehetőségem volt a tokok megtekintésére és a tárgyak fotóit rendelkezésemre bocsátották. Brenner Róza restaurátor kollégámnak külön köszönöm, hogy közösen megkezdett munkánk eredményeit is felhasználhattam disszertációm-ban.

Kutatásaim nem lettek volna eredményesek azoknak a kül- és belföldi kollégáknak a segítségével, akik lehetővé tették számomra az analógiák megtekintését, munkafotókat küldtek vagy adatokkal láttak el: Dr. Czigány Balázs, Dr. Florian T. Bayer és Margit Kopp, Esterhazy Privatstiftung, Eisenstadt; Dr. Ulrike Weinhold, Theresa Witting, Rainer Richter, Dr. Jutta Kappel, Grünes Gewölbe, Drezda; Jan Braun, Susanne Meier és Dr. Katrin Janis, Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen, München;

Prof. Dr. Iris Lauterbach, Zentralinstitut für Kunstgeschichte, München;

Flavia Pouti, Valentina Conticelli, Tesoro dei Granduchi, Palazzo Pitti, Firenze;

Dr. Hubert Weitensfelder és Tarip Törün, Technisches Museum, Bécs;

Dr. Christina von Berlin, Kunstsammlungen und Museen, Augsburg;

Dr. Annette Schommers, Konstanze Schwadorf, Bayerisches Nationalmuseum, München;

Bertold Kreß PhD, Staats- und Stadtbibliothek, Augsburg;

Dr. Gabriel Silagi, Prága–München;

Dr. Paulus Rainer, Dr. Konrad Schlegel, Kunsthistorisches Museum, Kunstammer, Bécs;

Andreas Grinde, Mikkel Storch, Kongernes Samling-Rosenborg, Koppenhága;

Dr. Katharina Küster-Heise, Chris Gebel, Landesmuseum Württemberg, Stuttgart;

Pfarramt St. Maximilian, Augsburg;

Ann Hällström, Skoklosters Slott;

Rosemarie Selm, Preetz;

Zsámbéki Anna, Várhegyi Zsuzsanna, Kissné Bendefy Márta, Magyar Nemzeti Múzeum Restaurátor

Országos Restaurátor És Restaurátorképző Központ;

Köves-Kárai Petra, Egri Főegyházmegyei Múzeum;

Fábián-Tóth Hajnalka, Debreceni Református Kollégium Múzeuma;

Nobilis Barbara, Országos Katolikus Gyűjteményi Központ;

Főesperességi és Plébániai Iroda, Kolozsvár;

Egyetemi Könyvtár, Budapest;

Soproni Evangélikus gyűjtemények.

Köszönöm Tóth Márta textil-restaurátorművésznak és Dr. Tuzson Eszter DLA faszobrász-restaurátorművésznak a készítéstechnikai vizsgálatokban való közreműködésüket. Köszönöm az Iparművészeti Múzeum jelenlegi és korábbi restaurátorainak és munkatársainak, hogy kutatásomat segítették: Dr. Pandur Ildikó PhD, Juhász Gábor, Kovács András, Németh György, Orosz Péter, Szabóné Szilágyi Mária, Szilágyi Veronika, Dr. Prékopa Ágnes PhD, Szilágyiné Tatár Ilona, Bognár Anna, Farkas Tünde, Gálos Miklós, Nagy Györgyi, Nagy Zita, Dr. Rákossy Anna PhD, Szegzárdy-Csengery Klára, Dr. Terdik Szilveszter PhD. Köszönöm Dr. Papp Judit DLA, Sipeki Zoltán és Várhegyi Zsuzsanna papír-bőr restaurátorművészeknek, hogy az általuk készített műtárgyfotókat és ábrákat felhasználhattam.

TARTALOMJEGYZÉK

Köszönetnyilvánítás	2
Tartalomjegyzék.....	4
1. Bevezetés.....	7
1.1. A kutatás célkitűzései.....	7
1.2. A kutatás háttere és alapjai.....	8
1.3. A disszertáció felépítése.....	9
2. A tárgy típus időbeli fejlődése.....	11
2.1. A tokok szerkezete, díszítése a 13. századtól a 16. század elejéig.....	11
2.1.1. A bőrmetszés és bőrdomborítás technikája.....	11
2.1.2. Formázott bőrmag. Cuir bouilli?.....	13
2.1.3. Varrás alkalmazása a középkori bőrtárgyaknál.....	15
2.2. Tokok szerkezetének változása, a famag megjelenése.....	22
2.2.1. A kézi bélyegzős aranyozás megjelenése a tokokon.....	25
2.3. A kézi bélyegzős aranyozás európai elterjedése.....	26
2.3.1. A kézi bélyegzős aranyozás módszerei.....	28
2.3.2. A kézi bélyegzős aranyozás szerszámjai.....	31
2.3.3. A kézi bélyegzős aranyozás korabeli leírásai.....	34
2.3.4. A kézi bélyegzős aranyozás változása a 19. században.....	37
2.3.5. Felületkezelés.....	38
3. A kutatás felvetései és módszertana.....	39
3.1. Könyvkötéskutatás rövid története és módszerei és kritikai szempontjai.....	39
3.2. A tokok rövid kutatástörténete.....	43
3.3. Az aranyozó bélyegzők dokumentálása.....	46
3.4. Kézi aranyozású tokok korai német példái. A nürnbergi „architektonikus” tokcsoport.....	49
3.4.1. A 16. századi nürnbergi tokok elemzése.....	51
3.5. Tokok történeti kutatásának lehetőségei.....	56
3.5.1. A tokok a reneszánsz és kora újkori kincstárakban.....	56
3.5.2. Tokok előfordulása a kincstári inventáriumokban.....	59
3.6. A tárolás módjának változásai az Esterházy-kincstárban, a levéltári források tükrében.....	65
3.6.1. Inventáriumok a 17. században.....	70
3.6.2. Az „új” kincstár kialakítása a 17. század utolsó évtizedében.....	74
3.6.3. A 18. században felvett inventáriumok.....	78
3.6.4. A tárgyak mozgása a levéltári források tükrében.....	82
4. Német tokkészítők a 16–18. században. Mesterségtörténeti vázlat.....	86

4.1. A mesterségtörténeti kutatás célkitűzései.....	86
4.2. A mesterség előfordulása német nyelvterületen.....	86
4.3. Augsburg a 16–18. században.....	88
4.4. Céhszerkezet Augsburgban.....	89
4.5. Rövid áttekintés az augsburgi könyvkötő céhről.....	90
4.6. Augsburgi könyvkötők és tokkészítők kapcsolata.....	92
4.7. Augsburgi ötvösök és tokkészítők kapcsolata.....	99
4.8. Augsburgi tokkészítő családok.....	101
4.8.1. A Bruglocherek. Egy augsburgi tokkészítő család generációi.....	103
4.8.2. Jonas Heckinger és a Pommersche Kunstschränk.....	117
5. Az analógiák vizsgálatának jelentősége a tárgytypus vizsgálatában.....	124
5.1. Az Esterházy tokok aranyozó bélyegzőinek elemzése és az analógiák áttekintése.....	124
5.2. Tokok a 16. század második és a 17. század első feléből.....	125
5.3. 17–18. századi, egyedi bélyegzőkkel rendelkező, vagy kisebb csoportba sorolható tokok.....	130
5.4. A nagyobb darabszámmal bíró tokcsoportok.....	136
5.4.1. Augsburgi tokok az Esterházy-kincstárban és külföldi gyűjteményekben.....	138
5.4.2. A vizsgálat módszere.....	140
5.4.3. Készítéstechnikai jellegzetességek.....	144
5.4.5. A bélyegző egyezésekből levonható következtetések.....	146
5.5. Tokok a 17. század végéről és a 18. század elejéről.....	157
5.6. Ékszerkészletek tokjai.....	159
6. Készítéstechnikai megfigyelések. A tokok összeállításainak műveletei, analógiák és korabeli források tükrében.....	163
6.1. A készítéstechnikai összefoglalásban használt nyomtatott források áttekintése.....	163
6.2. A tokok készítésének főbb lépései.....	165
6.2.1. A tokkészítéshez kapcsolódó famunkák, munkaeszközök.....	165
6.2.2. Tokkészítő szerszámok a bécsi Technisches Museum szerszámgyűjteményében.....	167
6.2.3. A famag kialakításának lépései és a jellegzetes szerkezet típusok.....	168
6.3. A tokok borítására használt bőrök.....	191
6.3.1. Zsírcserzésű bőrök.....	192
6.3.2. Timsós cserzésű bőrök.....	193
6.3.3. Növényi cserzésű bőrök.....	193
6.3.4. Pergamen.....	195
6.3.5. Különleges bőrök.....	195
6.3.6. Shagrin és barkanyomott bőrök.....	196
6.4.1. A bélelés lépései.....	202
6.4.2. A tokok borítása.....	202
6.4.3. Borításhoz használt ragasztóanyagok.....	203

6.4.4. Borítóanyag kiszabása.....	204
6.4.5. A két tokfél szétvágása.....	206
6.4.6. Modellezési kísérletek.....	206
6.5. Az aranyozás technikai sajátosságai a tokok esetében.....	215
6.6. Textil borítású tokok, textil bélések.....	223
6.7. Papírmagú tokok.....	225
6.8. Kapcsok, akasztók, zsanérok.....	232
6.9. Az Esterházy tokok készítése technikai vizsgálatának összegzése.....	240
6.9.1. Bőrök készítése technikai jellemzői.....	240
6.9.2. Tokok faanyagának vizsgálata.....	241
6.9.3. Ragasztóanyagok vizsgálata.....	242
6.9.4. A textilek készítése technikai vizsgálata.....	242
7. A 18. századi evőeszköztokok kutatásának sajátos lehetőségei.....	244
7.1. Az evőeszköztokok típusai a 16–18. században.....	244
7.2. Az evőeszköztokok 17. századi formai változásai, típusai.....	246
7.2.1. Az egyszemélyes evőeszköztokok készítése technikája.....	247
7.2.2. Több darabos evőeszköz készletek, <i>Reise-</i> és <i>Toilette-Servicek</i> készítése technikája.....	248
7.3. Az Iparművészeti Múzeumban őrzött, 18. századi evőeszköztokok elemzése.....	251
7.4. Az aranyozó bélyegzők lehetséges előképei.....	255
7.5. A baldachin-pulpitus bélyegzők lehetséges grafikai előképei.....	258
8. Összefoglalás.....	274
Képjegyzék.....	275
Ábrajegyzék.....	286
Táblázatok jegyzéke.....	287
Felhasznált irodalom.....	288
A disszertációban használt rövidítések.....	304
Szakmai önéletrajz.....	305
Függelék.....	308

1. BEVEZETÉS

A tárgyak tárolásának, védelmének igénye számos tárgytípus létrejöttét eredményezte. Az általános tárolókban (láda, szekrény, stb.) sokféle tárgy volt elhelyezhető. A tárolók speciális típusa viszont egy-egy meghatározott tárgy védelmére készült. Ezzel a funkcióval rendelkeznek a különböző ötvöstárgyakhoz tartozó – dísz tárgyak mellett evőeszközökről, órákról, technikai eszközökről is beszélhetünk – készült bőrborítású tokok. A tokok anyaga, szerkezete és díszítése az évszázadok során változott, tárgyi kontextusuk azonban igen sajátos. A fennmaradt példák nagy része a világi (uralkodói, főúri) és templomi kincstárakban szolgálták a tárgyak védelmét, gyakran szállítóeszközként is funkcionálva.

1.1. A kutatás célkitűzései

A disszertáció alapjául a legjelentősebb magyar vonatkozású, kora újkori kincstár, az Esterházy-kincstár kevésbé ismert tárgycsoportjával végzett, több éves konzerválási-restaurálási munkám szolgált. A tárgye gyűttes számában is jelentős, hiszen az ötvös, hegyikristály, féldrágakő és elefántcsonttárgyakhoz több száz, 16–18. században készült bőrborítású tok tartozik.

Míg az egyes iparművészeti tárgycsoportok, műfajok kutatástörténete is önálló tanulmányok tárgya, addig a tokok típusairól, fejlődéséről, anyagairól, mestereiről átfogó munka még nem készült. Az eddigi szakmunkák a könyvkötéssel rokon vonásait hangsúlyozták. A disszertációban ettől eltérő aspektusban, a hozzájuk tartozó dísz- és használati tárgyakkal együtt vizsgálom a tárgytípust.

A disszertáció egyik fontos célja a tokkészítő mesterség hátterének és más mesterségekkel való kapcsolatának feltárása volt, elsősorban a fennmaradt analógiák és levéltári források segítségével. Az Esterházy-kincstárral való szoros kapcsolat miatt a mesterség 17. századi, augsburgi előfordulása nagyobb hangsúllyal szerepel a disszertációban. Ennek oka, hogy az analógiák bővülő köre, a gazdag levéltári anyag egy Augsburgra fókuszáló mesterségtörténeti vázlat elkészítéséhez nyújtott lehetőséget. Augsburg, mint fókuszpont azonban csak a mesterségtörténeti kutatás határait jelöli ki. A készítéstechnika bemutatásában az analógiagyűjtésen és szemrevételezésen túl, további célom a korabeli szakirodalommal való összevetés, valamint az eddig kevésbé ismert források közreadása volt.

1.2. A kutatás háttere és alapjai

Az Esterházy-család hitbizományaként kezelt, fraknói várban őrzött kincstár életében az 1919-es év jelentős fordulatot hozott. A szovjet mintára végrehajtott „államosítás” értelmében az ott őrzött műkincsek jelentős részét Budapestre szállították, és az Iparművészeti Múzeumban helyezték el.¹ A román csapatok kivonulását követően a politikai helyzet továbbra is bizonytalan volt (ebben az antanthatalmak határokra megváltoztató szándékai is közrejátszottak), ezért a hitbizomány feje, Esterházy Pál herceg a múzeumi őrzést vélte a legbiztonságosabbnak. Innen datálható a kincstár múzeumi feldolgozása, és a nagyközönségnek való rendszeres bemutatása.²

A műkincsek védelmére, tárolására használt, jellemzően 17–18. században készült, bőrrel bevont, famagú tárolók egy része a kincstár 1919-es elszállításakor – nyilván eredeti funkciójuk szerint a tárgyak védelmére – Budapestre is elkerült.³ A bélyegzőaranyozással díszített, bőrrel bevont, fa alapú tárolók nagyobb része azonban – többnyire a hozzájuk kapcsolódó tárgyak nélkül, a hiányzó kincsek tárgyasult emlékeként – ma is a fraknói várban található.

A kincstár mai állapotát alapvetően meghatározták a 2. világháború történései. 1945-ben, a Tárnok utcai Esterházy-palota bombázásakor a tokok a történeti börtárgyak esetében ritkán előforduló, összetett károsodásokat szenvedtek el, osztozva a kincstár többi műkincsének sorsában. A mentést végző régészek – Gerevich László irányításával – a nagyobb, könnyen felismerhető tokroncsok mellett sok fadarabot, sőt faszilánkot, megégett, átázott, deformálódott bőrdarabkát is összegyűjtöttek.⁴ A kevésbé károsodott tokok, illetve néhány további, az elmúlt évtizedekben restaurált darab – köztük a kincstár olyan, sokat kiállított és publikált darabjai, mint a *Prudentia* serleg, a strucc alakú díszedények, illetve néhány étkészlet tokja – immár múzeumi tárgyként – az Iparművészeti Múzeum Ötvös- és Kisgyűjtemények Osztályán nyertek elhelyezést. A sérült tokok nagy többsége – több száz fa-, bőr- és bélésdarab formájában – azonban az 1948. évi feltárást követő állapotban maradt egészen a közelmúltig.

Az Iparművészeti Múzeumban 2011-ben megkezdett konzerválási-restaurálási munka során 37 tok darabjait tudtuk összeválogatni; ezek közül 19 tétel konkrét kincstári tárgyhoz köthető, melyek között vannak Budapesten és Fraknón őrzött, valamint megsemmisült vagy igen töredékesen fennmaradt, illetve ma már egyáltalán nem azonosítható ötvöstárgyak is.⁵ (*1. kép, 1. Függelék*)

¹ Horváth Hilda, *Nemzeti kincstárunk, az Esterházy hercegi kincstár 20. századi története* (Budapest: Iparművészeti Múzeum, 2014)

² A múzeum első emeleti kiállítótermeiben a kincstár külön engedéllyel volt látogatható. Horváth, *Nemzeti kincstárunk, az Esterházy hercegi kincstár 20. századi története*, 30.

³ Az elszállítás kapcsán a tokokról nem készült jegyzék.

⁴ Gerevich László, *Rövid jelentés az Esterházy kincstár feltárájáról*, MNL OL XIX-J—h-110-2-E-szn-1949, 232.

⁵ A korábbi publikációkban és restaurálási beszámolókból használt munkaszámok (Et) és a múzeumi nyilvántartási számok (Etk) összevetése az 1. függelékben található.

Az Esterházy-kincstárnak a budapesti Iparművészeti Múzeumban őrzött ötvöstargyai, ékszerei, díszfegyverei és viseleti darabjai az elmúlt évek kiállításai, valamint a kincstár anyagát feldolgozó szak-katalógusok nyomán széles körben ismertté váltak. A kincstár 19–20. századi történetét összefoglaló jellegű munka tárta fel,⁶ a legutóbb közölt tanulmányok pedig az inventáriumok elemzéséhez kapcsolódva a tárgyak tárolásának módját is ismertetik.⁷

1. kép
Az Esterházy tokok konzerválás előtti állapota, Fotó: Ámen Gellért

1.3. A disszertáció felépítése

A disszertáció első és második részében ismertetem a kutatás alapjait és kiindulópontjait. A második rész a famagú, bőrrel borított, kézi aranyozással díszített tokok fejlődési vonalát, előképeit, hasonló tárgytypusait, illetve a kézi aranyozás technikáit és eszközeit mutatja be. Ezen belül külön egység foglalkozik a kézi aranyozásnak a tokokon való megjelenésével, fő sajátosságai-val, valamint a díszítésmód német területen való elterjedésével. A tárgytörténeti fejezetet rövid kutatástörténeti összefoglaló egészíti ki.

A disszertáció harmadik részében ismertetem a kutatás módszertanát, a felmért tárgyak körét, majd a tárolás típusai felől megközelítve mutatom be a reneszánsz és kora újkor kincstá-rakat. A disszertáció hangsúlyos részét képezi az Esterházy-kincstár kialakításának, valamint a tárolás módszerében

⁶ Szilágyi András szerk., *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében* Budapest: Iparművészeti Múzeum, 2014); Pásztor Emese szerk., *Az Esterházy-kincstár textillái az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében*, (Budapest: Iparművészeti Múzeum, 2010)

⁷ Kiss Erika, „Czédulák” egy főúri kincstárból. Adalékok a fraknói tárház történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 2 (2011), 303–311; Kiss Erika, A fraknói tárház, ahogy Esterházy Pál megalkotta, in *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás*, szerk. Ács Pál (Budapest: Reciti Kiadó, 2015), 151–174.

bekövetkezett változásoknak az elemzése, illetve az inventáriumokban található dísz tárgyak és tokok beazonosítása.

A disszertáció negyedik része szorosan kapcsolódik a mesterség augsburgi történetéhez, mivel a legnépesebb Esterházy-tokcsoport augsburgi dísz tárgyakhoz készült. A külföldi gyűjteményekben megismert tok-analógiák és a gazdag levéltári forrásanyag indokolta az augsburgi mesterségtörténeti kutatás eredményeinek külön tárgyalását és lehetőséget adott két olyan augsburgi, tokkészítéssel foglalkozó család bemutatására, melynek tagjai több generáción keresztül (16–18. század folyamán) űzték a mesterséget.

Az ötödik részben kerülnek bemutatásra az Esterházy-kincstár tokjai, párhuzamba állítva a külföldi analógiákkal.

A disszertáció hatodik része a famagú tokok anyagait, szerkezeti megoldásait, készítésének sorrendjét ismerteti. Külön mutatom be a famag kialakításának módját és eszközeit, a borításra használt bőrtípusokat és az egyéb tárgyalkotó anyagokat.

A mesterség 18. századi történetének gazdag tárgyi anyagát képezik az Augsburgban készült evőeszközkészlet tokok; ezek készítése technikai és ikonográfiai elemzése zárja a disszertációt.

A disszertációt képjegyzék, irodalomjegyzék és a készítése technikai vizsgálatok jegyzőkönyvei egészítik ki.

2. A TÁRGYTÍPUS IDŐBELI FEJLŐDÉSE

A középkori bőrtárgyaknál két fő szerkezetípust figyelhetünk meg. A kisebb-nagyobb ládák favázzal rendelkeztek, ezt borította a díszített (metszett, domborított vagy festett) bőr. Annak érdekében, hogy egy tok védő funkcióját el tudja látni, erős, mechanikai sérüléseknek ellenálló anyagra és teherbíró szerkezet kialakítására volt szükség. A középkori, egyedi tárgyakhoz készült tokok többségénél, a ládikákkal ellentétben, a szerkezet stabilitását bőrmag képezte, a díszítést hordozó külső réteg is bőrből készült. A formázott bőrmagot többféleképpen, ún. *cuir bouilli* technikával, varrással, vagy a két technika együttes alkalmazásával tudták kialakítani. A 16. század végén megjelenő, famaggal rendelkező tokoknál a díszítésmód is változik. Az első csoportra (formázott bőrmag) a bőrmetszés-bördomborítás, a famagú darabokra, rövid átmenetet követően pedig a bélyegzős, aranyozott díszítés a jellemző.

2.1. A tokok szerkezete, díszítése a 13. századtól a 16. század elejéig

A legkorábbi bőrborítású tokok a 13–14. századból maradtak fenn. Az antik⁸ és kora keresztény elefántcsontból készült, faragott díszű ereklyetartók és *pyxisek* a tárgytypus sajátos előképeként értelmezhetők, melyekkel nem anyagukban, hanem ikonográfiai szempontból mutatnak hasonlóságot.⁹ Az architektónikus tagolású, antik vagy bibliai alakokkal díszített faragások kompozíciós sémája a kisebb, bőr borítású ládákon, egyes tokokon – gyakran profán tartalommal – még a 16. században is a díszítés részét képezte.

2.1.1. A bőrmetszés és bőrdomborítás technikája

A bőr felhasználhatóságát sajátos, nedvesítésre történő viselkedése teszi lehetővé. A nedves növényi cserzésű bőr, kiváló elasztikus tulajdonságokkal rendelkezik, jól nyújtható, száradás után viszont megtartja a felvett formát.

A bőrmetszés és bőrdomborítás technikája közül a bőrmetszés tekinthető korábbiak; a 13. század végétől számos tárgytypus, így a tokok, ládikák elterjedt díszítésmódja is volt. A technika könyvkötések esetében sem ismeretlen, noha jóval ritkább, a fennmaradt példák alapján a 14. század végén jelent meg.¹⁰ A bőrmetszés az ábrázolt jelenet vagy motívum körvonalainak bevágásával kezdődött, majd a

⁸ Lapatin, Kenneth, *Luxus: the Sumptuous Arts of Greece and Rome* (Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2015), 172.

⁹ Euw, Anton von, *Elfenbeinarbeiten von der Spätantike bis zum hohem Mittelalten* (Frankfurt am Main: Liebieghaus, 1976)

¹⁰ Rathke, Christian, Nenno, Rosita szerk., *Lederlust. Meisterwerke der angewandten Kunst aus dem Deutschen Ledermuseum Offenbach* (Bielefeld: Kerber Verlag, 2006), 27.

vonulat csontozással, vagy meleg szerszámmal tették hangsúlyossá. A bőrmetszést gyakran a háttér poncoló szerszámokkal történő visszaütése kísérte, így a motívum plasztikus hatást ért el, melyet gyakran kombináltak festéssel vagy festett aranyozással. Vastagsága miatt elsősorban borjú vagy marhabőrt használtak fel.

A bőrmetszés egyik legkorábbi példajaként az aachen-i Dóm kincstárában őrzött, egykor Nagy Károly (747/748–814) tulajdonát képező, vadászkesz-tok említhető.¹¹ A bőrtok felirata (*BYRHYSIGE MEC FECID*) a 11. századi angolszász írásmódra és eredetre utal, ám magas domborítású díszítésmódja jóval későbbinek tűnik.¹² Már itt szembesülünk azzal a problémával, hogy a tárgy és tárolója nem feltétlen készült egy időben. Ennek példája a dublini *Breac Moedoc*, a 11. század második feléből származó bronz ereklyetartó tokja,¹³ melynek készítése idejét a 15. századra teszik.¹⁴

A bőrdomborítás reliefje lehet magas vagy alacsony; domborúságát sokszor csak a bőr kismértékű felemelésével (ezt szúrás vagy kis bevágásnyomok mutatják) és az alap erőteljes visszaütésével, poncolásával érték el. A reneszánsz kori bőrdomborítással díszített bőrtárgyak közül az itáliai bőrdomborítások erős plasztikusságukkal, kemény, acélhoz hasonló megjelenésükkel tűnnek ki.¹⁵ (2–3. kép)

A magas reliefes domborításhoz gyakran a bőr hátoldal felőli megmunkálása is szükséges volt, legalábbis a modern bőrdomborítások technikája alapján ezt feltételezzük. A történeti bőrmunkáknál ez többségében nem látható, így a munkamenet csak részlegesen rekonstruálható. Annyi bizonyos, hogy a korabeli bőrök tulajdonságai alapvető szerepet játszottak a plasztikusság elérésében.

A technika különleges emléke a Victoria & Albert Múzeumban őrzött, 15. század végi kardhüvely.¹⁶ (4. kép) A kardhüvelyt díszítő domborítást nem fejezték be, vélelmezhetően az egyik oldalon bekövetkező hasadás miatt. A megkezdett bőrdomborításon túl csak a kompozíció körvonalainak bemetszése készült el, mutatva, hogy a kellő vastagságú és minőségű bőrből igen erős plasztikusság érhető el a hátoldaltól történő megmunkálás nélkül is. A bőr alatt látható famag a kardhüvely fa eredeti magja lehetett, mely a domborítás alapjaként is szolgálhatott. Az Iparművészeti Múzeum henger alakú tokjánál hasonló megoldást feltételezhetünk.¹⁷ (5–6. kép)

Jóval ritkábban, de negatív nyomóforma segítségével történő domborítással is találkozunk. A munkaeszközök hasonlóak lehettek a pecsétnyomókhoz, a módszer szintén a korabeli bőrök plaszticitá-

¹¹ Gall, Günther, *Leder im europäischen Kunsthandwerk* (Braunschweig, Klinkhard & Biermann, 1965), 13–14.

¹² Lepie, Herta, Minkenber, Georg, *Der Domschatz zu Aachen* (Regensburg: Schnell & Steiner GmbH, 2010), 26.

¹³ Gall, *Leder im europäischen Kunsthandwerk*, 12, forrás: Mahr, Adolf, *Das irische Kunstgewerbe, Geschichte des Kunstgewerbes*, in *Geschichte des Kunstgewerbes aller Zeit und Voelker*, szerk. H. Th. Bossert (Berlin, Wassmuth, 1932), 32–33.

¹⁴ Griffin, Murray, A Note on the Provenance of the Breac Maodhóg, *The Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland* 135 (2005), 136–138.

¹⁵ Berder, Ewald, *Prunkkassetten. Europäische Meisterwerke aus acht Jahrhunderten* (Stuttgart: Arnoldsche, 1998), 114., <https://collections.vam.ac.uk/item/O93199/parade-shield-unknown/>

¹⁶ Kardtok, Itália, 1498, Victoria & Albert Museum, London, leltári szám: 101-1869 <http://collections.vam.ac.uk/item/O67243/sword-scabbard-unknown/> (2021. május 11.)

¹⁷ Irattartó/tok, olasz, 16. század eleje, Iparművészeti Múzeum, Budapest, Leltári szám: 4861

sára világít rá. Korai példaként említhető a Deutsches Ledermuseumban őrzött 14. századi ládika, melyet medalion formájú motívumok díszítenek.¹⁸ Ehhez hasonlóan, nyomóforma segítségével készült az Iparművészeti Múzeum henger alakú irattartó tokja. (7. kép) A tokon két sorba rendezett, négyszer ismétlődő motívumok (emberi alakok és stilizált növényi ábrázolások) futnak.¹⁹ A restaurálás során derült fény arra, hogy a 19. században átalakítás történt a tárgyon, a felső rész domborítása jóval későbbi, hátoldalát gipsszel töltötték ki. A tok famagja az analógiák alapján kialakított pótlás.²⁰

2.1.2. Formázott bőrmag. Cuir bouilli?

Hogy egy tárgy valóban *cuir bouilli* „forralt vagy főzött bőr” technikával készült, tehát a forró víznek volt-e szerepe kialakításában, vagy a munkafolyamat csupán jól benedvesített bőrrel történt, anyagvizsgálat nélkül nehéz meghatározni, ezért véleményem szerint inkább a *formázott bőrmag* elnevezést lenne indokolt használni a modern szakirodalomban széles körben alkalmazott *cuir bouilli* elnevezést helyett.²¹ A formázott bőrmagú tárgyak számos funkcióval készültek: harci eszközök (pajzs, mellvért, karvért) és egyedi tárgyak, többségében tárolóeszközök is találhatók közöttük.²² A technika egyik legkorábbi példája egy vaskori bőrpajzs, mely izlandi tőzegláp leletként vált ismertté.²³

A készítéstechnikai leírások, melyek a *cuir bouilli* tárgyakat elemzik, meleg olajban, illetve meleg vízben áztatott, növényi cserzésű bőrökről beszélnek; mindkét esetben megpuhult, jól formázható bőr előállítására volt a cél, amely száradás után nagy keménységű, víznek jól ellenálló anyagot eredményezett.²⁴ A módszerhez elsősorban a kondenzált cserzőanyaggal (pl. tölgykéreg) cserzett vastag marhavagy borjúbőrök voltak alkalmasak.²⁵ A víznek köszönhetően a kollagén molekulákat összetartó hidrogén kötések felszabadulnak, s a bőr elasztikussá válik. Magas hőmérsékleten a bőrben kémiai változások

¹⁸ Lederlust. Meisterweke der angewandten Kunst aus dem Deutschen Ledermuseum Offenbach, 22–23, Kat.nr.1 és Kat. nr. 2.

¹⁹ Péter Márta szerk., *Az európai iparművészet stíluskorszakai. Reneszánsz és manierizmus* (Budapest: Iparművészeti Múzeum, 1988), Kat. nr. 90, Irattok, Velence, 1500 körül, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: 68.74.1

²⁰ E. Nagy Katalin, Restaurálási dokumentáció, Iparművészeti Múzeum, Adattára, Budapest, Restaurálási dokumentáció száma: 62 (Budapest, kézirat, 1972)

²¹ Kite, Marion, Thomson, Roy, *Conservation of leather and related materials* (Oxford: Elsevier, 2007), 94.

²² Olasz forrásokban *cuoio crudo* néven említett technika hasonló lehetett, legalábbis a modern szakirodalom ennek véli. A technikával kapcsán egy nápolyi könyvkötőről maradt fenn adat. 1524-ből adnak hírt az *arte de stuccio*, vagyis tok készítés mesterségéről, Masone di Maio nevének említésével. A dátum azért is érdekes, hiszen Itáliában ekkor javában kézi aranyozást használtak a könyvek díszítésére. ld. Sénéchal, Philippe, Le cru et le bouilli. Notes sur les objets en cuir de la renaissance italienne et leur réception, in *Pèlerine sans frontières. Mélange en l'honneur de Pascal Griener szerk.* Guerdat, Pamella, Hurley, Cecilia, Kobi, Valérie, Sagardoyburu, Dora (Genève: Librairie Droz S. A., 2020), 81–90. Sénéchal tanulmánya áttekinti a technikai leírásának és a cuir bouilli tárgyak recepciójának történetét. A levél angol fordítását ld. Hobson, Anthony, *Humanists and Bookbinders. The Origin and Diffusion of the humanistic Bookbinding* (London: Cambridge University Press, 1989), 110.

²³ Kite–Thomson, *Conservation of leather and related materials*, 95.

²⁴ Kite–Thomson, *Conservation of leather and related materials*, 94–102.

²⁵ Kite–Thomson, *Conservation of leather and related materials*, 97.

mennek végbe, a fehérje molekulák és a cserzőanyag közötti kötések a hő hatására (75–90°C) felbomlanak, majd a száradás során új kötéseket hoznak létre, s a bőr kemény, rideg anyaggá válik. A tárgy szívósságát növelte, ha a formára alakított bőrt kemencébe helyezték, vagy felmelegített fémszerszámmal átsimították. A technikát többen próbálták rekonstruálni, megállapítva, hogy a víz hőfokának és bemelegítés hosszának jelentős szerepe van a plaszticitás elérésében.²⁶ Megfigyelték, hogy minél hosszabb ideig és minél magasabb hőmérsékleten áztatták a bőrt, annál ridegebbé, de egyben kevésbé ellenállóvá vált. Egy bőrmellvért készítéstechnikai rekonstrukciójánál a 10–25 percig tartó, 75–80°C fokon, a növényi cserzésű bőrök zsugorodási hőmérsékletén történő „áztatás” hozta a legjobb eredményt. A száradás ütemének hasonló szerepe lehetett a forma megtartásában.

A bőrmag kialakításához kemény ellenformára volt szükség, erre húzták fel, alakították ki a felpuhított bőrréteget vagy rétegeket. Az ellenformákról azonban nem maradtak fenn leírások. Az egyik megoldás a kívánt formára faragott faalap lehetett, de elképzelhető a bőredényeknél ismert a meleg homokkal való kitöltés is. Ezeknél a tárgyaknál gyakran találkozunk osztott belső kiképzéssel, a belső bőrhüvelyek száma a tartalomtól függött, a hüvelyek esetenként pasztaszerű kitöltés is látható, tehát a külső bőrrétegek megformázásához alapként is szolgálhattak.²⁷ A találkozó bőrrétegeket összedolgozták, de mint ahogy később látni fogjuk, gyakran varrással dolgozták össze.

A száradás utáni állapotnak köszönhetően a korai tokoknál más merevítésre nem volt szükség. A tárgyat általában felülről lehetett a tokba helyezni, záródását a tetőn és a toktesten átvezetett szíj vagy zsinór biztosította. A bőrszíj vagy zsinór a tok hordozását is lehetővé tette. A bőrmagú tokok gyakran több rétegből állnak.²⁸ Általában a belső bőrrétegből alakították ki a tok nyakrészét, melyre a tetőt fel lehetett húzni. Jól szemlélteti ezt a Victoria & Albert múzeumban őrzött tok, melynek belső magja maga is több rétegből áll.²⁹ Több darabból varrott posztóbélés adja a legbelső réteget, a tok nyakát egy belső bőrréteg képezi. Erre került a díszített külső bőr, melyet a száradás után a tető vonalában átvágtak. (8. kép)

²⁶ Nanno, Rosita, *Rex Lingwood: Boxes and Bowls? Cuir bouilli: Experimentelle Gestaltung in Leder* (Offenbach am Main: Deutsches Ledermuseum, 1996), ld. még: Braun, Jan, *Cuir bouilli – gekochtes Leder für die Cadolzburg*. (<https://schloesserblog.bayern.de/hinter-den-kulissen/cuir-bouilli-gekochtes-leder-cadolzburg>) 2021. május 11.

²⁷ Készítéstechnikai szempontból mindenképpen fontos megemlíteni két életnagyságú gótikus körplasztikát, melyeket bőrből készítettek. Mindkét darab a Darmstadt melletti Dieburgból származik. A Piëta ábrázolásoknál az alakok alapja cserzett bőr, ezen habarcs és lenvászon rétegek fekszenek, a plasztikák külső rétege bőrből készült. in Baldass, Ludwig szerk., *Festschrift für Adolph Goldschmiedt zu 60. Geburtstag am 15. Januar 1923* (Leipzig: Verlag E. A. Seemann, 1923), 62–64.

²⁸ Gall, *Leder im europäischen Kunsthandwerk*, 28.

²⁹ Tok, Franciaország vagy Flandria, 1400–1500 (feltehetően), Victoria & Albert Museum, London, leltári szám: 55:1 to 2-1890. <http://collections.vam.ac.uk/item/O125936/case-unknown/> (2021. május 11.)

2.1.3. Varrás alkalmazása a középkori bőrtárgyaknál

A *cuir bouilli* munkaként meghatározott tokok nagy részénél a varrást sokszor nem jelzik, de mivel gyakran tetten érhető, fontos kitérni rá. A varrással, mint összeállítási móddal többféleképpen találkozhatunk. Több darabból szabott bőrt varrással egyesítették, megadva ezáltal a tok formáját. Varrást látunk azonban formázott bőrmagú tokoknál is, vagyis előbb az elemeket formázták, és varrták össze. A varrás gyakorta csak a belső osztásoknál, hüvelyeknél figyelhető meg.

Varrást alkalmaztak a középkori használati bőrtárgyak egész soránál (cipő, ruházat, tárolók), egyik gyakori típusuk a különböző kard- és késtokok voltak. A cipőkészítéssel rokon megoldásra hívták fel a figyelmet közel negyven angliai bőrlelet, kés- és kardtok elemzése után. A bőrhüvelyeket kivétel nélkül a bőr kiszabásával és varrással formázták. A varrás jellemzően nem az éleken, hanem a hátoldalon fut. A formázott fegyverhüvelyeknél használt ellenforma nem maradt fent, de a szerzők feltételezik ezek meglétét.³⁰

Egy 14. századi keresztrelíviához tartozó, Freiburgban őrzött bőrtokot bőrmetszéssel és vaknyomással díszítettek, a doboz falaihoz gondosan kiszabott bőrdarabokat élben, kéttűs varrással egyesítették. A tok felezése függőlegesen, a „talpat” is átmetszve fut. Gall szerint a tok vasveretei későbbiek, hiszen a tárgyon fémlappal takart bújtató látható.³¹ Feltételezésem szerint ez az eredeti záródásra utal, amikor még széles bőrszík tartotta egyben tok két felét. Ám ez csak úgy volt lehetséges, ha a felezés vonalában „nyakat” képeztek ki, hiszen az átfűzött bőrszík így biztosította a záródást. Ezek alapján felvetődik, hogy a tárgy famagja későbbi kiegészítés.

Hasonlóképpen varrás látható a berlini Kunstgewerbemuseumban őrzött, 15. századból származó tokon. A tokot élekre kiszabott és előformázott bőrdarabokból, kéttűs varrással állították össze.³² Elképzelhető, hogy a varrás nedves állapotban történt, ezért annak vonala alig látható. Egy, a velencei Embriachi műhelynek tulajdonított kihajtható házi- vagy utazóoltár tokján (15. század eleje) a hasonlóképpen varrás látható.³³ Egy további német példánál a hengerforma toktest egyik oldalán, a toktetőn pedig két helyen varrott.³⁴ (9. kép)

³⁰ Mould, Qiata, Carlise, Jan, Cameron, Esther, *Leather and Leatherworking, Anglo-Scandinavian and Medieval York. Craft Industry and Everyday Life, The Archaeology of York The Small Finds 17/16* (Walmgate: Council for British Archeology, 2003), 3354–3391.

https://archaeologydataservice.ac.uk/archiveDS/archiveDownload?t=arch-1026-1/dissemination/pdf/AY17-16-Leather_and_leatherworking.pdf (2022. március 19.)

³¹ Keresztok, 1351 körül, Städtische Museen, Augustinermuseum, Freiburg, leltári szám: 11753 <https://onlinesammlung.freiburg.de/de/object/Futteral%20-%20Lederfutterale-des-%E2%80%9EErsten-Liebenauer-Kreuzes%E2%80%99C/2890F3384B5E0CCAC3BB59A503887ECB?slide=2> (2021. május 11.)

³² Mühlbacher, Christiane, szerk., *Europäisches Lederarbeiten von 14. bis 19 Jahrhundert* (Berlin: Kunstgewerbemuseum, 1988), 11. Kat. nr. 7. A tárgyleírásban a varrást javításként értelmezték.

³³ Mühlbacher, *Europäisches Lederarbeiten von 14. bis 19 Jahrhundert*, 8, Kat. nr. 4.

³⁴ Tok, német, 1400–1500, Victoria & Albert Museum, London, leltári szám: 567:1–3–1872 <http://collections.vam.ac.uk/item/O125837/box-unknown/> (2021. május 11.)

Egyes, formára alakított, bőrből készült tárgyakkal is megfigyelhető varrás.³⁵ (**10. kép**) Technikájuk feltehetően az angol bőredényeknél alkalmazotthoz volt hasonló.³⁶ Egy 16. századi üvegpalack egy vagy két réteg bőrral borított, formára alakított bőrborításán két oldalvarrást is találunk.³⁷ Egyértelmű, hogy a „mag” nem az üvegtárgy volt, de a lapos reliefes domborítást kiegészítő poncolást sem lehetett elvégezni a tárgyon. Inkább az tűnik valószínűnek, hogy a két formázott elemet a díszítést követően, teljes vagy részleges száradása után, varrással applikálták a törékeny tárgyra. (**11. kép**)

Hasonló technikával készülhetett a halberstadti dóm egyik különleges tárgyának, egy trébelt, aranyozott kézmelegítő rézgolyónak (*Wärmeapfel/Wärmekugel*) a tokja. A tárgy típusa a 13. században volt használatban, a téli templomi szertartások során szolgálta a magas egyházi személyek kényelmét. A hozzá tartozó tok kiszabott, majd összevarrott elemekből áll, de vélhetően a bőr nedves formázására is szükség volt.³⁸ (**12. kép**)

A varrás, formára alakítás és famerevítés sajátos keveréke a budapesti Iparművészeti Múzeumban őrzött, 16. századi olasz késtok is.³⁹ Az öltések beágyazottsága itt is azt sejteti, hogy a varrás még nedves állapotban történt. Több élben varrott, formázott bőrhüvely tölti ki a tokot. Az egyik oldalt merevítő falap megléte további kérdéseket vet fel, funkciója jelenleg nem meghatározható. (**13–14. kép**)

A varrással, bőrből készült tárolók egyik jellegzetes, számos analógiával bíró csoportja oszmán eredetű. Az eredetileg víz vagy puszkapor tárolására szolgáló, főként 17. században használt tároló (*matara*) több változata ismert. Jellegzetes formájuk sajátos szabásuknak köszönhetően alakult ki, így a bőr formázására már nem volt szükség. Az Iparművészeti Múzeumban őrzött analógia belső része növényi cserzésű bőrből készült, fémfonalas hímzéssel díszített külső részét zöldre festett *shagrin* bőrből készítették.⁴⁰ (**15–16. kép**)

³⁵ Tok, Itália, 1450–1500, Metropolitan Museum of Art, New York, leltári szám: 50.53.1. [https://www.metmuseum.org/art/collection/search/468350?searchField=All&sortBy=Relevance&what=Leather&ft=Case+\(%c3%a9tui\)+with+an+amorous+inscription&offset=0&rpp=20&pos=1](https://www.metmuseum.org/art/collection/search/468350?searchField=All&sortBy=Relevance&what=Leather&ft=Case+(%c3%a9tui)+with+an+amorous+inscription&offset=0&rpp=20&pos=1) (2021. május 11.)

³⁶ Kite–Thomson, *Conservation of leather and related materials*, 95–96.

³⁷ Üvegpalack bőrborítással, Itália, 1400–1500, Victoria & Albert Museum, London, leltári szám: W.46–1923 <http://collections.vam.ac.uk/item/O370888/bottle-case-unknown/> (2021. 06. 11.)

³⁸ Meller, Harald, Mundt, Ingo, Schmuhl, Boje E. Hans, *Der heilige Schatz im Dom zu Halberstadt* (Regensburg: Schnell & Steiner GmbH, 2008), 138–139. Kat. nr. 38.

³⁹ Késtok, Itália, 15. század, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: 54. 1295.1

⁴⁰ Víz vagy lőportartó palack (Matara), török, 17. század vége, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: 51.1295.1, in Pásztor Emese szerk., *Spectacle and Splendour. Ottoman Masterpieces from the Museum of Applied Arts in Budapest* (Sharjah: Sharjah Museum of Islamic Civilization, 2016), Kiállítási katalógus, Kat. nr. 36.

2. kép

Díszpajzs, Milánó, 1570 körül, öntött, arany és ezüstberakásos acél, Metropolitan Museum of Art, New York
leltári szám: 25.163.1

3. kép

Bőr díszpajzs, Itália, 16. század, Victoria & Albert Museum, London
leltári szám: 1574–1855

4. kép

Kard tokja, Itália, 1498, Victoria & Albert Museum, London, leltári szám: 101-1869
in *A picture book of leather work* (London: Victoria & Albert Museum, 1930), Platte 11.

5. kép

Irattartó tok, magas bőrdomborítás, bőr, fa, Itália,
16. század eleje
IM, leltári szám: 4861, Fotó: Urbán Jonatán Máté

6. kép

Irattartó tok, magas bőrdomborítás, bőr, fa
Itália, 16. század eleje
IM, leltári szám: 4861, Fotó: Urbán Jonatán Máté

7. kép
Iratok, Velence, 1500 körül (?), bőr, fa, IM
leltári szám: 68.74.1
Fotó: Várhegyi Zsuzsanna

8. kép
Tok, Franciaország vagy Flandria, 1400–1500 (?)
Victoria & Albert Museum, London, leltári szám:
55:1-2-1890

9. kép
Tok, német, 1400-1500, Victoria & Albert Museum
London, leltári szám: 567:1-3-1872

10. kép
Tok, Itália, 1450–1500
Metropolitan Museum of Art New York
leltári szám: 50.53.1

11. kép
Üvegpalack bőrborítással, Itália, 1400–1500
Victoria & Albert Museum, London
leltári szám: W.46–1923

12. kép
Kézmelegítő golyó és tokja, Maasvidék vagy
Észak-Frankónia, 13. század, Kulturstiftung
Sachsen-Anhalt, Domschatz Halberstadt
leltári szám: DS014, Forrás: Wikipedia Commons
(2022. április 13.)

13. kép
Késtock, Itália, 15. század, IM, leltári szám: 54. 1295.1,
Fotó: Várhegyi Zsuzsanna

14. kép
Késtok, Itália, 15. század, IM
leltári szám: 54. 1295.1, Fotó: Várhegyi Zsuzsanna

15. kép
Víz vagy lőportartó palack (Matara), török, 17. század vége, IM
leltári szám: 51.1295, Fotó: Várhegyi Zsuzsanna

16. kép
Víz vagy lőportartó palack (Matara), török, 17. század vége, IM
leltári szám: 51.1295, Fotó: Várhegyi Zsuzsanna

2.2. Tokok szerkezetének változása, a famag megjelenése

A 15. század végétől a famag elterjedése jelentős szerkezeti változást is eredményezett, jelesül, hogy a tokok függőleges felezésűek, a két fél egy közös talpon nyugszik; az egyik fél a tok alapjára rögzül, míg a másik leemelhető. A varrott, formázott bőrtokoknál is láttunk példát a függőlegesen felezett megoldásra, az analógiák csekély száma miatt a típus elterjedésének korszakhatára nehezen határozható meg, ám a famag a nagyobb tárgyak tokjainál a 16. századtól fogva szinte kizárólagossá válik. Megjelenésének ideje annál is inkább nehezen megállapítható, mert több famagú toknál a későbbi átalakítás lehetősége vetül fel. Az Iparművészeti Múzeumban őrzött, 14. századi könyvtoknál ez utóbbi tűnik valószínűnek.⁴¹ (17. kép) Elképzelhető, hogy a famagú tárolók (ládikák, irattokok) nyomán alakult ki az egyedi tokok új típusa. A másik lehetséges előkép a fából készült, bőrrel bevont és esetenként bélelt kardhüvelyek lehettek, ezek közül a legkorábbi – 8–9. századnak datált – régészeti leletek angolszász területekről kerültek elő.⁴²

Tárgytörténeti szempontból kiemelkedő jelentőséggel bír a Germanische Nationalmuseumban őrzött, hajó alakú asztaldísz számára készült tok.⁴³ A nürnbergi Schlüsselfelder család számára készült tárgy tokján az 1503-as évszám olvasható, ez alapján datálják a hozzá tartozó ötvöstárgyat is.⁴⁴ A majd 80 centiméter magas tok szögletesítve követi a tárgy formáját. A tok nem csupán a szerkezeti változás korai példája, de támpontot nyújthat a díszítés változásának idejéhez is. Jóllehet a hajó formájú ötvöstárgynak nincs elő és hátoldala, a tok két oldala eltérő díszítést kapott, az egyik leveles-indás rajzú bőrmetszéssel és poncolással, míg a másik vaknyomásos bélyegzőkkel díszített. (18. kép) A tokot elemző Günther Gall szerint több réteg bőrrel borították, a diagonális vonalakkal rácsozott és vaknyomásos oldal díszítését pedig más tokokkal is összefüggésbe hozta.⁴⁵ Gall további nürnbergi példaként egy relikviatartó tokját elemzi, melyet a bécsi Weltliche Schatzkammerben őriznek.⁴⁶ (19. kép) A Hans Krug műhelyében készült ötvöstárgy még késő gótikus elemeket mutat, a tokján olvasható 1518-as dátum alapján határozták meg az ötvöstárgy korát is.⁴⁷ Párdarabja a szintén Weltliche Schatzkammerben őrzött, Krisztus vélt ágyékkötőjének darabját tartalmazó relikvia tokja.⁴⁸ A két darab díszítése gyakorlatilag azonos; a talp és a szár négyzetes osztású, az osztásközökben vaknyomásos csillagmotívumokkal.

⁴¹ Könyvtok, spanyol, 15. század, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: 4858

⁴² Mould, Carlise, Cameron, *Leather and Leatherworking, Anglo-Scandinavian and Medieval York. Craft Industry and Everyday Life*, 3364–3366.

⁴³ A korábban már tárgyalt freiburgi keresztrelikvia tokjának famagja feltehetően későbbi átalakítás eredménye.

⁴⁴ Schlüsselfelder asztaldísz tokja, Nürnberg, 1503, Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, leltári szám: HG 2148 <http://objektkatalog.gnm.de/objekt/HG2148> (2021. május 11.)

⁴⁵ Gall, *Leder im europäischen Kunsthandwerk*, 132–133.

⁴⁶ Gall, *Leder im europäischen Kunsthandwerk*, 134.

⁴⁷ Relikviatartó, ifjabb Hans Krug (?), Nürnberg, 1518, Kunsthistorisches Museum, Bécs, leltári szám: WS XIII 22, in Kolhaussen, Heinrich, *Nürnberger Goldschmiedekunst des Mittelalters und der Dürerzeit 1240 bis 1540* (Berlin: Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft), 390–391. <https://www.khm.at/objektdb/detail/100447/> (2021. március 22.)

⁴⁸ Relikviatartó, ifjabb Hans Krug (?), Nürnberg, 1518, Kunsthistorisches Museum, leltári szám: WS XIII 22 <https://www.khm.at/objektdb/detail/100448/> (2021. március 22.) Relikviatartó tokja, Nürnberg, 1518,

A bőrön metszett, csontozott, leveles-índás motívumok, illetve vaknyomásos léniák láthatók. A Schüsselfelder-tokon és a bécsi relikvia tokokon látható csillagmotívum hasonlósága megerősíti Gall feltételezését, aki azonos műhelyt sejtett a tokok mögött. Ezt támaszthatja alá az egyező díszítési technika, a bőrmetszés és vaknyomás együttes alkalmazása is.

Ahhoz, hogy a szerkezeti változás fordulópontját meghatározzuk, további példák lennének szükségesek. A madridi Pradóban őrzött hegyikristály kanna tokjának függőlegesen felezett famagja van, mégis a függesztésre szolgáló bújatókkal látták el, de már vak- vagy ezüsthíás nyomású egyszerű bélyegzőkkel díszítették. A tok minden bizonnyal egyidős a tárggyal, melynek készítése idejét 1555 körülre teszik. Szokatlan, hogy a felezés vonalában széles átfedéssel találkozik a két darab, hasonlóan a nyakas tokoknál látott kialakításhoz. A kétféle szerkezeti megoldás keveredése arra utal, hogy az átmenet lassan ment végbe.⁴⁹ (20. kép)

A függőlegesen felezett szerkezet és a famag más záródási megoldást kívánt. A korai darabok több pár, karéjos kiképzésű kapcsai a korabeli könyvkötések kapcsaihoz hasonlóak. A nürnbergi Schüsselfeld-tokot gótikus jellegű, kettős kapcsokkal látták el.

17. kép
Könyvtok, spanyol, 15. század, IM, leltári szám: 4858
Fotó: Urbán Jonatán Máté

Kunsthistorisches Museum, leltári szám: WS XIII 37 <https://www.khm.at/de/object/66207e82c8/> (2021. március 30.)

⁴⁹ Hegyikristály kanna tokja, 16. század közepe, Museo Nacional del Prado, Madrid, leltári szám: 3033 <https://www.museodelprado.es/en/the-collection/art-work/case-for-rock-crystal-ewer-with-echo-and-narcissus/ca07f0a7-1e37-4ab0-a8c3-ae6442669f96> (2021. május 11.) A kannatest Milánóban, az ötvös montírozás pedig feltehetően Párizsban készült.

18. kép
Schüsselfelder asztaldísz tokja, Nürnberg, 1503, GNM,
leltári szám: HG2148

19. kép
Relikviatartó tokja, Nürnberg, 1518, KHM
leltári szám: WS XIII 37

20. kép
Hegyikristály kanna tokja, 16. század közepe MNP, leltári szám: 3033

2.2.1. A kézi bélyegzős aranyozás megjelenése a tokokon

Az álló, felezett famagú tokok, mint láttuk, a 16. elején már biztosan készültek. A díszítés változásának ideje szintén nehezen körvonalazható, ám a bélyegzős aranyozás a 16. század folyamán a tokok fő díszítési módjává válik. A disszertáció hangsúlyos részét képezi a bőrborítású tokok aranyozott díszítményeinek vizsgálata, melyet készítéstechnikai és kutatás módszertani szempontból taglalok, a díszítési mód részletes bemutatása is ezzel indokolható.

A 15. század végén, a 16. század elején bár a motívumok már a reneszánsz kötések motívumaival rokonok, néhány tokon aranyfestést látunk. A fennmaradt analógiák száma azonban kevés ahhoz, hogy a módszer elterjedését megvilágítsák, Észak-Itáliában (Velence vagy Pádova) azonban biztosan készültek aranyfestéssel díszített bőrtárgyak.⁵⁰

A kézi bélyegzővel történő díszítés az egyik hagyományos könyvdíszítési technika. Az aranyozás európai elterjedését ismerve, nem meglepő, hogy a legkorábbi, kézi aranyozással díszített bőrtárgyak, így a tokok is Itáliából származnak. Egy 1546-os dokumentum egy itáliai miniatűr portré – melynek készítését a kutatók 1485–1495 körülre teszik – aranyfóliával aranyozott tokjáról is beszámol; az aranyfüst említése okán azt is feltételezhetjük, hogy itt már bélyegzős aranyozásról volt szó.⁵¹ A fentivel

⁵⁰ Mühlbacher, *Europäisches Lederarbeiten von 14. bis 19. Jahrhundert*, 27–28.

⁵¹ Bayer, Andrea, szerk., *Art and Love in Renaissance Italy* (New York: Metropolitan Museum of Art, 2008), 264. Kat. nr. 123a-b (https://books.google.hu/books?printsec=frontcover&id=X3eGY5W1WkC&redir_esc=y&hl=hu#v=onepage&q=leather&f=false) (2020. 05. 11.)

közel azonos időre (1503) datálják egy kókuszdió csésze bélyegzős aranyozással díszített tokját. A toktesten összefonódó indamotívumok láthatók, a motívumok közötti teret pedig pontokkal töltötték ki. A New York-i Metropolitan Museum of Art-ban őrzött darabot – a jelenlegi datálást figyelembe véve – tekinthetjük az egyik legkorábbi olyan példának, melyet már bélyegzős aranyozással díszítettek.⁵² (21. kép)

21. kép

Kókuszdió csésze tokja, Itália, 1503 körül, Metropolitan Museum of Art, New York, leltári szám: 49.61.2a, b

2.3. A kézi bélyegzős aranyozás európai elterjedése

A bélyegzős aranyozás két formáját ismerjük, a vaknyomást⁵³ melyhez kötőanyagra nem volt szükség, az enyhén benedvesített és kellő hőmérsékletűre melegített nyomóeszközt a bőrbe nyomták, és a bélyegzős vagy kézi aranyozást. A kézi aranyozás technikáját és történetét elsősorban könyvkötések vonatkozásában tárgyalja a szakirodalom, ugyanakkor számos olyan tárgytypuson is megjelenik, ilyenek a

⁵² Kókuszdió csésze tokja, Itália, 16. század eleje, Metropolitan Museum of Art, leltári szám: 49.61.2a, b (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/200618?searchField=Title&sortBy=Relevance&en=A.D.+1400-1600&ao=on&ft=coconut+cup&offset=0&rpp=20&pos=2>) 2020.05.11.

⁵³ Hobson, G. D., *English Binding before 1500* (London: Cambridge University Press), 2010), 5, 13. https://books.google.hu/books?id=ruZhjZOrKjAC&pg=PP11&lpg=PP11&dq=romanesque+binding&source=bl&ots=gX6wzZwxSz&sig=szDUM1zfWWXTsCOn0te10f_68Sc&hl=en&sa=X&ved=2ahUKewiO0Z_TrPfcAhXLaFAKHZU-Ayg4ChDoATAAegQIABAB#v=onepage&q=romanesque%20binding&f=false (2022. február 6.) A legtöbb vaknyomással díszített kötés a 12. századból maradt fenn, a 13–14. századból már kevesebb példával rendelkezünk. A pecsénymókhhoz hasonlóan, a vaknyomásra használt bélyegzők negatív képet hordoznak. Mind a román, mind a gótikus kötések bélyegzőképei kör, rombusz és négyzet keretekbe foglaltak. A régészeti ásatásokból előkerült, feltehetően kötések díszítésére használt eszközök két típusát figyelték meg. Az első típushoz tartozó bélyegző vésett negatív diszitményt hordoz, a bélyegzőfejhez pedig egy tüske tartozik, amely fanyél használatára utal. Hasonló bélyegző bukkant elő Dániában, Lilleborg kastélyának feltárásakor. Az 1259 előttről származó eszköz nem rendelkezett tűskével, téglalap alakja miatt inkább könyvkötő eszközként, mintsem pecsénymókként határozható meg. Szerszámnyél hiányában felvetül, hogy kalapálással ütötték be a bőrbe.

disszertáció tárgyát képező bőrborítású tokok, de kisebb-nagyobb ládákon, bútorokon (ülőbútorok, íróasztalok, kabinet-szekrények, hordszékek) és tudományos eszközökön (távcső, mikroszkóp) is. A felhasznált anyagok és módszerek azonban hasonlóak voltak a többi tárgytípusnál is, jóllehet a gyakorlati végrehajtásban kisebb eltérések figyelhetők meg, melyet a készítésechnikákat bemutató fejezetben taglalok részletesebben.

A 15. századi Itáliában megjelenő aranyozást és egyéb technikai újításokat – pl. papírtáblák alkalmazása, lakkfestés, illetve a stílárius változások – keleti hatásként jellemezték. A kézi aranyozás európai elterjedésének kiindulópontjaként több városnév (Velence, Nápoly) is felmerült.⁵⁴ A 15. század folyamán az itáliai városállamok élénk diplomáciai és kereskedelmi tevékenységet folytattak, így lehetőség nyílt az oszmán és mamluk kézműipari termékek, köztük kötések behozatalára is.

A szakirodalomban eltérő véleményeket fogalmaztak meg a kézi aranyozás elterjedéséről. A korábban elfogadott nézetet, miszerint Velence vezető szerepet játszott a kézi aranyozás elterjesztésében, többen árnyalták.⁵⁵ Diehl a bélyegzős kézi aranyozást mór hatásnak tulajdonítja, amely Nápolynak az Aragóniai-ház uralma alá kerülésével magyarázható.⁵⁶ Hobson kutatásai alapján Pádua városát említi, mint az első kézi aranyozott könyv készítése helyét.⁵⁷ Vélekedése szerint egy 1452-ben Páduában megjelent mű lehetett az első felmelegített bélyegzővel és laparannyal aranyozott európai kötés.

Más kutatók úgy vélik, hogy az új technika a keletről érkező kötésekben keresztül terjedt el.⁵⁸ Korabeli inventáriumok is arról tanúskodnak, hogy a városállamok birtokában voltak keleti kötések és kéziratok, de korabeli keleti kötésekben maradtak fenn európai kéziratok is.⁵⁹ Ilyen egy 1453-as dátumot hordozó velencei kézirat, amely ráhajló füles kötést kapott, a borítóján látható tíz ágú csillag pedig jellegzetes mamluk motívumként ismert.⁶⁰

A bélyegzős aranyozás azonban jóval korábban megjelent az arab megszállás alatt álló spanyol területeken, európai elterjedésére is hatást gyakorolva. A technika korai, 11. századi leírásában *Tamim ibn al Mu'izz ibn Bādis* esetében az aranyozó eszközökről, és a festett aranyozás egyéb hozzávalóiról, valamint a halenyvbe kevert aranyorról találunk utalást.⁶¹ Szirmai egy kevésbé ismert forrásra hívta fel a figyelmet Gacekre (1990) hivatkozva. Egy 12. századi sevillai könyvkötő, *Bakr-al-Ishbili* (1185-1198)

⁵⁴ Diehl, Edith, *Bookbinding. Its Background and Technique* (New York: Dover Publications, Inc, 1980), 35.

⁵⁵ Gottlieb, Theodor, *Venezianer Einbände des XV. Jahrhunderts nach persischen Mustern*, *Kunst und Kunsthandwerk*, 16. évf. Nr. 6. (1913): 153–176.

⁵⁶ V. Alfonz 1442-ben foglalta el a Nápolyi Királyságot, ezzel közvetlen kapcsolat létesült a mór hatások befogadásához.

⁵⁷ Hobson, *Humanists and Bookbinders. The Origin and Diffusion of the Humanistic Bookbinding*, 33–59.

⁵⁸ Ohta, Alison, „Binding Relationships: Mamluk-Ottoman and Renaissance bookbindings” in *The Renaissance and the Ottoman World*, szerk. Contadini, Dr, Anna, Norton, Claire (Surrey–Burlington: Routledge, 2013), 230.

⁵⁹ Ohta, Alison, „Relationship between Mamluk, Ottoman and Renaissance Bookbindings” in *Thirteenth International Congress of Turkish Art. Proceedings*, szerk. Dávid Géza–Gerelyes Ibolya (Budapest: Hungarian National Museum, 2009), 493–495.

⁶⁰ Ohta, „The Relationship between Mamluk, Ottoman and Renaissance Bookbindings”, 493–494, ld. még: Carboni, Stefano szerk., *Venice and the Islamic World. 828–1797* (New York: Metropolitan Museum of Art, 2007), 334.

⁶¹ Foot, Mirjam, *Some Recipes for Gilding*, *Journal of Paper Conservation* 20, Nr 1–4 (2019): 56.

feljegyzéseit figyelembe véve, a kézi aranyozás spanyol eredetét és Nápolyból való szétterjedését látja igazoltnak, ugyanis *Bakr-al-Ishbili* már felmelegített eszközöket és aranyfüstöt említ.⁶²

2.3.1. A kézi bélyegzős aranyozás módszerei

A kézi aranyozásnál arany-, ezüst- vagy bronz- és ónfóliát, illetve ezek ötvözeit használták, melyet valamely kötőanyag (leggyakrabban tojásfehérje) segítségével rögzítettek, majd felmelegített bélyegzővel nyomták meg a bőrt.

Főként a korai példákon azonban más, keleti kötéseknél használt változatos aranyozási technikák is előfordultak. A könyvek aranyozása régi hagyománnyal bírt a Közel-Keleten⁶³ és Észak-Afrika⁶⁴ egyes régióiban. Az oszmán kötések jellegzetessége a sarkoknál és a középén alkalmazott *gesso* vagy bólusz alapú, besüllyesztett mezőben látható, nyomott mintával díszített aranyozás. **(22. kép)** A nedves bólusz alapot negatívan metszett mintával nyomták meg, majd a kötőanyagba kevert aranyporral aranyozták. A süllyesztett mező körül gyakran aranyfestéses körvonal látható. **(23. kép)** Kötőanyag és aranypor keverékével történt az aranyfestés. Az aranyfestés vagy közvetlenül a bőrre, vagy bemélyítés (vékony benyomott, bekarcolt vonalak) mentén történt. Vaknyomásos motívumokat festéssel is aranyozták. **(24. kép)** **(25. kép)** A kötésekén túl egyéb keleti bőrtárgyakat – íj- és tegeztokok, bőrpajzsok – is hasonló technikával díszítették. A bécsi Kunsthistorisches Museum kanáltokján ilyen aranyfestéses díszítés látható.⁶⁵ A hozzá tartozó helitrop kanál eredete (német, 16. század 2. fele)⁶⁶ és tok díszítéstechnikája ellentmondásosnak tűnik, mely jelenleg nem feloldható.

⁶² Szirmai, J. A., *The Archeology of Medieval Bookbinding*, (New York–London: Routledge, 2017), 51–52, 247–248.

⁶³ Több kopt kötésnél figyeltek meg aranyozást. A Szent Mihály kolostor (*Dayr al-Malāk Mīkhā'il*) könyvtárának egyik kötésének bőrborítására festett aranyozással díszített rátéteket varrtak fel, a középdíszít és a táblaszéleket fehér pergamencsík befűzésével hangsúlyozták. Kopt kötés az egyiptomi Szent-Mihály kolostorból, készítés éve: 822/823–913/914, The Morgan Library & Museum, New York, leltári szám: MS M 569.

<https://www.themorgan.org/collection/coptic-bindings/7> (2021. május 4.) A kutatók szerint a keleti, vaknyomásnál használt eszközhöz nem tartozott fanyél, így kalapálással volt használható, feltehetően nem volt szükség felmelegítésükre sem, bár egyes kutatók hő okozta károsodását is megfigyeltek. ld. Szirmai, *The Archeology of Medieval Bookbinding*, 59.

⁶⁴ A tunéziai Kairouanban végzett ásatások hasonló korú kötéstörödékeket is felszínre hoztak, melyek a legkorábbi fennmaradt iszlám kötéseknek tekinthetők. A kairouani kötések többségét vaknyomás díszítette, de aranyozott, pontszerű díszítmények is felfedezhetők rajtuk. ld. Marçais, G., Poinssot, L., *Objets kairouanais*, XI-Fasc 1 (Tunisia, 1952), 230–231, Tárgy fotója és leírása: https://www.qantara-med.org/public/show_document.php?do_id=1292&lang=en# (2021. május 04.) A kairouani kötések hatását tárták fel egy 7–8. századi, Saint Cuthbert sírjából kiemelt, Szent János énekeit „*Stonyhurst Gospel*” tartalmazó kézirat kötésén. Domborított és bemetszett díszítményei (a vonalakban színes kitöltés is látható) feltűnő hasonlóságot mutat, az egyiptomi a kötések relief-szerű díszítményeivel. Az ívek fűzsmódja szintén a kopt előképeket követi. http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=add_ms_89000 (2021. május 4.) ld. még Szirmai, *The Archeology of Medieval Bookbinding*, 59.

⁶⁵ Kanáltok, Kunsthistorisches Museum, Bécs, Leltári szám: KK 1710 (publikálatlan).

⁶⁶ Dr. Paulus Rainer szíves közlése.

A *gesso* alapra történő alapozás főként korai, 15. századi firenzei, velencei és Corvina kötések-nél figyelhető meg.⁶⁷ Az aranyozás ezeknél a könyveknél – hasonlóan a keleti kötésekhez – nem lap-arannyal, hanem a bóluszra vagy *gesso*-ra felvitt, kötőanyagba kevert aranyporral történt.⁶⁸ Az Iparművészeti Múzeum 15. századi kötéstábláján látható *italo-arab* fonadék aranyozásánál is hasonló alapozás figyelhető meg.⁶⁹ (26. kép)

A vaknyomásos motívumok kagylóarany-festése, mind keleti, mind reneszánsz kori olasz és francia kötésekben is megtalálható. Szirmai olyan példát hoz, melyen a kötés bemetszett vonalait festették át az aranyfestékekkel.⁷⁰ Velencei kötésekben gyakori az aranyfüsttel nyomott és festett aranyozás kombinációja.⁷¹ Az arannyal történő festés két különböző típusát adja közre Carter, Hellinga és Parker. Vagy aranypikkelyeket keverték a kötőanyagba, vagy az előzetesen kötőanyaggal átkent felületre por formájába vitték fel az aranyat.⁷² A kézi aranyozás korai példájaként hozható fel az Iparművészeti Múzeum tokja, a felületre nagyobb aranyfüst darabokat helyeztek fel. (27. kép)

22. kép
Könyvborító (jild-i kitab) fele
Perzsa Birodalom, 18. század
IM, leltári szám: 7142, OL 40X, Fotó: DE

⁶⁷ Szirmai, *The Archeology of Medieval Bookbinding*, 247–248.

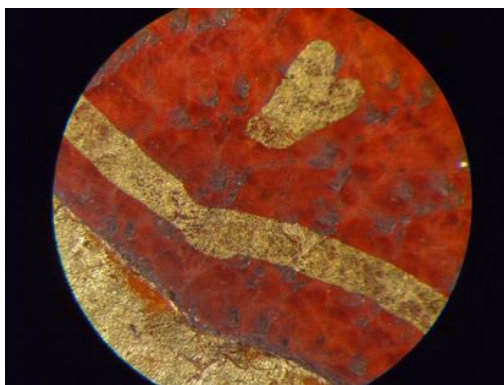
⁶⁸ Ohta, „Binding relationships: Mamluk-Ottoman and Renaissance book-bindings”, 222.

⁶⁹ Könyvkötés, Nápoly (?), 15. század vége, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: 4768

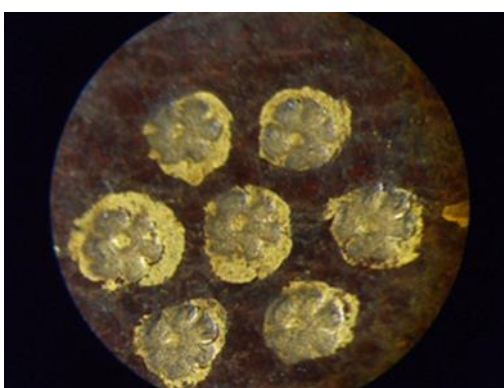
⁷⁰ Szirmai, *The Archeology of Medieval Bookbinding*, 248.

⁷¹ Szirmai, *The Archeology of Medieval Bookbinding*, 248–249.

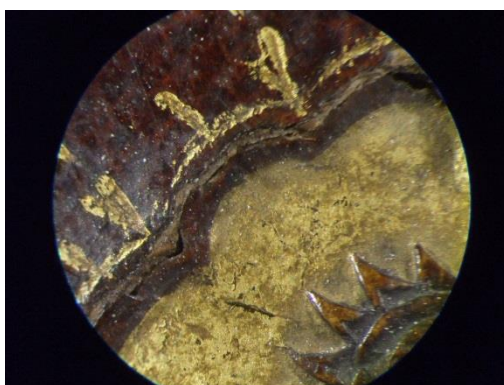
⁷² Carter, Victor, Hellinga, Lotte, Parker, Tony, Printing with gold in the fifteenth Century, *The British Library Journal* 9 (1983): 4. <https://www.bl.uk/ebj/1983articles/pdf/article1.pdf> (2019. szept. 22). A szerzők kéziratok arany festéseit vizsgálták.

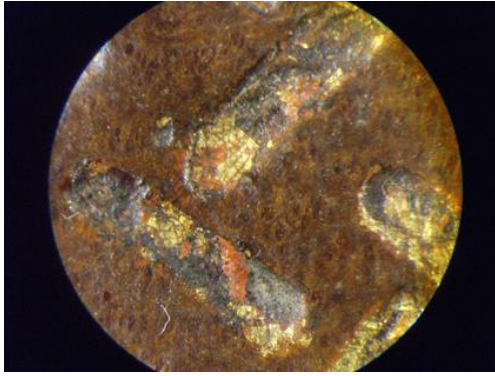
23. kép
Könyvborító (jild-i kitab) fele, Perzsa Birodalom, 18. század
IM, leltári szám: 7141, OL 25X, Fotó: DE

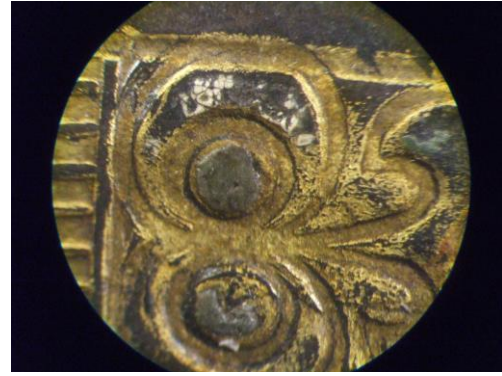
24. kép
Kagylóarany festés vaknyomásos motívumoknál
Könyvborító (jild-i kitab) fele, Perzsa Birodalom, 18. század, IM, leltári szám: 7141, OL 25X, Fotó: DE

25. kép
Könyvborító (jild-i kitab) fele, Perzsa Birodalom, 18. század, IM, leltári szám: 7140, OL 15X, Fotó: DE
Az aranyozás a bekarcolt vonalakat követi.

26. kép
Könyvkötés aranyozásának részlete, IM
leltári szám: 4768, OL 15X, Fotó: DE

27. kép
Tok aranyozása, 16. század, IM, leltári szám: 3218
OL 15X, Fotó: DE

2.3.2. A kézi bélyegzős aranyozás szerszámai

A kézi aranyozás eszközei a sárgarézből készültek, a mintát leggyakrabban magas reliefben megjelenítő, tehát pozitív képet adó kéziszerszámok.⁷³ A bélyegzők három nagy csoportba sorolhatók: egyes bélyegzők, léniák vagy filéták és görgetők. **(28. kép)** Az egyes bélyegzők egy része egymáshoz sorolható, gyakran párban (jobb-bal állásban) készül, így egy nagyobb mintaegység is összeállítható segítségükkel. Az egyes bélyegzőt nem egyszerre, a teljes felületen, hanem megdöntve, fokozatosan nyomták bele a bőrbe. Az egyenletes nyomás érdekében a bélyegzők mérete nem lehetett túl nagy.⁷⁴ A pontos elhelyezést nagyban megkönnyítette, hogy a bélyegzőfejek a motívum körvonalait követték. **(29. kép)**

A *lénia* íves kialakítású, nyújtott sarló alakú eszköz, mely egy, vagy több vonalból, illetve egyszerű sormintából – farkasfog, hullámvonalak, pontsor – áll. Hasonló kialakítású, de szélesebb mintasor nyomására alkalmas a *filéta*. A léniák speciális típusa az ívbélyegző, melyek méretsorozatban készültek és geometrikus fonadékminták kialakításához voltak alkalmasak.

A görgetők megjelenése 1467 és 1484 közé tehető, a legkorábbi datált darab 1489-ből ismert.⁷⁵ A görgetők hosszú nyelét a vállgödörbe illesztették, így a szabadon maradó kezekkel könnyebben lehetett vezetni. A görgető palástjára a mintát megszakítás nélkül, vagy kis bevágással metszheték be. A görgetők átmérője változatos, a korai darabok átmérője kisebb, a 19. századból 4–5 cm átmérőjű görgetők ismertek, a palást több centiméter széles is lehet. **(30. kép)**

A könyvkötéseken egyes bélyegzők mellett *lemez* vagy *panelbélyegzőket* is használtak. A német reneszánsz kötések középméretűjét gyakran nagyméretű lemezzel, présben aranyozták. Ezek vagy figurális ábrázolások vagy nagyobb mintacsoportot hordoznak. **(31–32. kép)**

⁷³ Szirmai a korai példáknál a vaknyomásra szolgáló bélyegzőket is megfigyelt. Szirmai, *The Archeology of Medieval Bookbinding*, 249–250, 282. lj. 50–54.

⁷⁴ Jaschik Álmos szerint a bélyegző felülete nem lehet 2 cm²-nél nagyobb. ld Jaschik, *A könyvkötő mesterség*, 124.

⁷⁵ Szirmai, *The Archeology of Medieval Bookbinding*, 243.

A bélyegzős díszítményeket többféleképpen csoportosíthatjuk. A bélyegzőminta vonalai szerint a bélyegzőkép lehet *folyamatos körvonalból* álló, vagy *kitöltött* , illetve a 17. század elején megjelenő pontsorokból álló ún. *pointillé* bélyegző is. (33. kép) Az *azuré (fers azuré)* bélyegzőknél a motívum sávozott kitöltésű. (34. kép) A bélyegzőtípus olasz eredetű, Grolier-típusú kötések gyakori díszítmé- nye,⁷⁶ a 16. század második felétől Európa szerte ismerté vált.⁷⁷

28. kép

Görgető (fent), filéta (középen) és egyes bélyegző (lent), magyar (?), 20. század eleje, IM, leltári szám: 50.144.1 76.109.1, 99.2.83 Fotó: DE

29. kép

Egyes bélyegzők a 18. századból, in Muckenhaupt Erzsébet szerk., *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely* (Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum, 2007), 56.

⁷⁶ Jean Grolier de Servieres, Aguisy grófja (Lyon, 1479–Párizs, 1565) neves humanista könyvgyűjtő.

⁷⁷ Mazal, Otto, *Einbankunde. Die Geschichte des Bucheinbandes* (Wiesbaden: DR. Ludwig Reichert Verlag, 1997), 176.

30. kép

Görgetők a 18. századból, in Muckenaupt Erzsébet szerk., *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely* (Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum, 2007), 55.

31. kép

Lemeznyomásos aranyozás, német, 1558 körül, IM, leltári szám: 4633
Fotó: Urbán Jonatán Máté

32. kép

Lemeznyomásos aranyozás, német, 1558 körül, IM, leltári szám: 4633, OL 15X, Fotó: DE

33. kép

Hegykristály díszedény tokjának pointillé bélyegzői, IM, leltári szám: Etk. 25, OL 15X, Fotó: DE

34. kép

Sávozott „azuré” bélyegző könyvkötésen, francia 16. század közepe (?), (Lyon, 1550), IM leltári szám: 4769, OL 15X, Fotó: DE

2.3.3. A kézi bélyegzős aranyozás korabeli leírásai

A tokok díszítésére használt aranyozás technikájában és anyagaiban is a könyvkötők módszerét követi. A művelet megismeréséhez, annak eldöntéséhez, hogy lehettek-e különbségek a könyvek és tokok díszítésében, helyenként a 17–18. századból származó szakkönyvekben is találunk távpontokat.

Anshelmus Faust kézirata (*Beschrijvinghe ende onderwijsinghe ter discreter ende vermaerder consten des boeckbinders handwerck*, Antwerp, 1612), amely az első részletes kézikönyvnek tekinthető, száraz és nedves aranyozást különböztet meg. A száraz aranyozásnál a könyvgerincet tojásfehérjével kenték be, majd hagyták megszáradni. A gerincet és a könyvtáblát eltérően aranyozták, előbbinél a nem túl meleg aranyozó szerszámmal vitték fel az aranyfüstöt, míg a táblák aranyozásánál az aranyfüstöt a bőrre fektették fel. A nedves aranyozás abban különbözik, hogy a vízzel kevert tojásfehérje réteget nem hagyták teljesen megszáradni, ráfektették az aranyfüstöt, majd, a tojásfehérje réteg száradása után meleg

szerszámmal aranyoztak, a felesleget nedves ronggyal törölték le, majd a felületet tojásfehérje oldattal kenták át, miután pedig ez a réteg is megszáradt, a felületet felfényezték.⁷⁸

Johann Gottfried Zeidler (*Buchbinder-Philosophie*, Hall in Magdeburgschen, 1708) kevesebb információt ad meg az aranyozásra vonatkozóan, az aranyfüst mellett még bronz- és ónfóliákat is említ.⁷⁹ Nagyobb bélyegzők nyomásához kis prést ajánl.⁸⁰

Ernst Christoph Prediger anspachi könyvkötő négy kötetes műve (*Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und Futteralmacher I-IV*. Anspach & Leipzig, 1741–1753) részletesen tárgyalja az aranyozás lépéseit. Az ezüst- vagy aranynyomás előtt a darabnak teljesen száraznak kellett lennie; az aranyozás előkészítésére a bőrt tojásfehérje oldattal kenték át, az alábbi receptet szerint: 1 rész tojásfehérjéhez (*Eyerweiß*) 3 rész vizet, kevés közönséges só (*gemein Salz*) és néhány csepp faolajat (*Baumöl*) ad. A habverővel felvert keveréket nedves szivacs segítségével vitték fel a bőrre.⁸¹ Hogy a felesleges aranyfüst eltávolítását megkönnyítsék a felületet enyhén bezsírozták.⁸² Az aranyozó eszköz optimális hőmérséklete igen fontos volt a szép aranyozáshoz. Prediger saját tapasztalatait megosztva tér ki erre a kérdésre. A bélyegző optimális hőmérséklete évszakok szerint is eltérő volt. Nyáron az aranyozás előtt a könyveket nyirkos és hűvös helyen tárolták. Egy gyakorlott könyvkötő – mint írja – 10–12 nyomást tudott végezni egy bélyegzővel, amíg újra meg kellett melegíteni. A munkát meggyorsította, ha több bélyegzőt a szükségesnél erősebben melegítettek fel. Ennek ellensúlyozására az első bélyegzőket csak enyhén nyomták a bőrbe. Az utolsó kissé már kihűlt bélyegzőt azonban hosszabban tartották lenyomva, hogy az aranyfüst kellőképpen felragadjon.⁸³

A kissé eltérő leírás olvasható a Denis Diderot és Jean le Rond d'Alembert művében (*Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Paris, 1765). (35. kép) A tojásfehérjéből készült kötőanyagot (*glair*) csak oda vitték fel kis ecsetek segítségével, ahol aranyozni kívántak. Az aranyfüstöt megfelelő darabokra vágva helyezték fel, majd a munka végeztével a felesleges aranyfüstöt ecsettel eltávolították.⁸⁴

⁷⁸ Foot, *Some Recipes for Gilding*, 58.

⁷⁹ Johann Gottfried Zeidler, *Buchbinder-Philosophie Oder Einleitung In die Buchbinder Kunst Darinnen dieselbe aus dem Buch der Natur und eigener Erfahrung Philosophisch abgehandelt wird Mit sonderbahren Anmerkungen Zweyer, wohlerfahrner Buchbinder und zugehörigen Kupffern* (Hall im Magdeburgschen, 1708), 126–128.

⁸⁰ Foot, *Bookbinder at Work*, 127.

⁸¹ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit I*, 134.

⁸² Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit I*, 189–190.

⁸³ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit I*, 138.

⁸⁴ Diderot, Denis, d'Alambert, Jean le Rond, *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* 14. kötet (Paris, 1750–1766), 77.

35. kép

Aranyozó eszközök és az aranyozás művelete

Illusztráció Dudin, René Martin: *L'art du relieur doreur de livres* könyvéből
(Paris, 1772)

Forrás: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10405927/f151.item.zoom>

A francia szerző, René Martin Dudin 1772-ben megjelent munkájában *L'art du relieur doreur de livres* részletes leírást ad az aranyozás folyamatáról.⁸⁵ A felvert tojásfehérjét 5–6 órán át üledni hagyta. Nagy kiterjedésű aranyozásnál két rétegben, szivaccsal vitte fel a kötőanyagot. A tábla széleinek aranyozásánál csak az aranyozandó területet kente át. Közvetlenül az aranyozás előtt a tojásfehérje alapot dióolajjal kente át, vagy a megszáradt tojásfehérje réteget vízzel erősen hígított tojásfehérje oldattal újra nedvesítette. Az aranyfüstöt az adott bélyegző formájára vágta fel. A gerinc teljes felületét olajos ronggyal kente át, hogy a felesleges aranyfüst könnyen eltávolítható legyen. Nála olvashatjuk azt is, hogy az aranyozó párna közepét kóccal és disznószőrrel tömték alá, s a húsoldallal felfelé

⁸⁵ Dudin, René Martin, *L'art du relieur doreur de livres, Description des Arts et Métiers faites ou approuvées par Messieurs de l'Academie Royale* (Paris, 1772), 65.
(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10405927/f83.item.zoom>) (2021. május 4.)

elhelyezett borjúbórral borították, majd spanyol fehérrel (*Blanc d'Espagne*) dörzsölték be, hogy az aranyfüst ne ragadjon rá és könnyen felemelhető legyen.⁸⁶

Hendrik de Haas 1780–1794 között íródott, de csak 1806-ban kiadott munkájában⁸⁷ (*De boekbinder, of volledige beschrijving van al het gene wat tot deze konst betrekking heeft*, Dordrecht, 1806) az aranyozás kétféle módját említi: vagy az aranyfüstöt fektetik az aranyozni kívánt területre, vagy a másik, kevésbé ajánlott módszernél a fémesszközre viszik fel az aranyfüstöt.⁸⁸

2.3.4. A kézi bélyegzős aranyozás változása a 19. században

Kézi aranyozású tokok még a 19. század folyamán és a 20. század elején is gyakorta készültek. A 19. és 20. századi könyvkötő szakirodalomban a fentiekől eltérő aranyozási módszerről olvashatuk, melynek a 18. századi szakirodalomban még nincs nyoma. Az aranyozást immár vaknyomás előzte meg, a tojásfehérjés átkenés pedig csak a vaknyomott mintákra korlátozódott. Érdekes azonban, hogy egyéb vonatkozásban (pl. a felület aranyozás előtti átzsírozása) követik az elődök módszereit.

Paul Adam, a neves német könyvkötő és szakíró részletesen közreadta a kézi aranyozás módszereit (1922), többféle alapozó anyagot felsorolva. A leggyakoribb kötőanyag nála is a tojásfehérje volt, melyet ecettel hígított fel. Egy rész tojásfehérje, egy rész ecet (esetleg bor, sör vagy almabor) alkotta a keveréket, melyhez konzerváló és szárítást gyorsító anyagként bóraxot és tengერიhagyma ecetet (*Meerziebelessiget=Drimia maritima*) is adagolt.⁸⁹ A keverék felhordása kis szivacsokkal és borzszőr ecsettel történt, előbbit nagyobb mintáknál lehetett használni, egyébként a vaknyomások vonalait kente át a tojásfehérjés oldattal. A szerző bőrtípusonként más és más alapozást ajánl, szaffián és bokkbőrnél⁹⁰ a tojásfehérje alapozás volt a megfelelő kötőanyag. Adam az aranyozó bélyegző hőmérsékletére vonatkozóan is ad iránymutatást,⁹¹ valamint az alapozott, aranyozandó terület mérsékelt átzsírozását ajánlja.⁹² Az előnyomás módszerét közli Jaschik is, aki részletesen leírja a második, aranyfüstön keresztül végzett nyomás mikéntjét,⁹³ átzsírozáshoz kókuszszírt ajánl.⁹⁴

⁸⁶ Dudin, *L'art du relieur doreur de livres*, 67.

⁸⁷ Foot, *Bookbinder at Work*, 103–104.

⁸⁸ Foot, *Bookbinder at Work*, 104.

⁸⁹ Adam, Paul, *Das Handvergolden der Blinddruck und die Lederauflage* (Halle am Saale: Verlag von Wilhelm Knapp, 1911), 11–16.

⁹⁰ Mindkét elnevezés kecskebőrt takar, de más kikészítési móddal.

⁹¹ Adam, *Das Handvergolden der Blinddruck und die Lederauflage*, 25.

⁹² Adam, *Das Handvergolden der Blinddruck und die Lederauflage*, 31.

⁹³ Jaschik Álmos, *A könyvkötő mesterségről*, Műszaki Könyvtár XXXII (Budapest: A Népszava Könyvkereskedés Kiadása, 1922), 132–133.

⁹⁴ Jaschik Álmos, *A könyvkötő mesterségről* 131.

2.3.5. Felületkezelés

A kötések aranyozás utáni munkafázisáról több szerző tudósít, de a kötések és tokok fényes felülete és az ecsetvonásszerű nyomok is az utólagos felületkezelésről vallanak. Dudin a kész könyvet két-három réteg tojásfehérje oldattal kente át, majd gyertyaviasszal, olajos ronggyal, vagy ahogyan egy némely könyvkötő tette, zsíros gyapjúsapkával törölte át. Erre azért volt szükség, hogy a simítóvas könnyen csússzon a bőrön (*ce graissement sert à faire couler le fer à polir*).⁹⁵ Predigernél a polírozás nem túl meleg simító-bunkóval (*Glätt-kolben*), teljesen száraz bőrön történt.⁹⁶ Hasonló módszert ír le de Haas is. A kötést hígítatlan tojásfehérjével kente át vagy óvatosan bezsírozta, majd meleg polírozó eszközzel fényezte fel.⁹⁷

⁹⁵ Dudin, *L'art du relieur doreur de livres*, 77.

⁹⁶ Prediger *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I, 139.

⁹⁷ Foot, *Bookbinder at Work*, 104.

3. A KUTATÁS FELVETÉSEI ÉS MÓDSZERTANA

A város- vagy mesterjegy nélküli ötvöstárgyak esetében a készítési hely meghatározása elsősorban stílárison alapul és az anyagmegmunkálás vizsgálatával történik. A tokok bélyegzővel történő díszítése azonban egy újfajta, objektív vizsgálati módszert is lehetővé tesz, mely – ahogyan a disszertációban szeretnék rávilágítani – az ötvöstárgyak vizsgálatába is bevonható. Disszertációmban egy olyan módszer mutatok be, amely nem csupán tokkészítő műhelyekről, hanem egyes esetekben a műhelyek változásairól, így az ott készült tárgyak koráról, vagyis a hozzájuk tartozó ötvös és dísz tárgyakra is információt adhat.

A könyvek bélyegzőinek vizsgálatán és összehasonlításán alapul a könyvkötéskutatás, melynek adaptálásával tettem kísérletet a tokok és a hozzá tartozó tárgyak újfajta vizsgálatára. A kutatás előtt azt feltételeztem, hogy az aranyozáshoz használt bélyegzők kronológiai-stilisztikai elemzése mellett a tokok, – ahogyan a könyvkötések is – az adott műhelyhez vagy mesterhez tartozó egyedi tárgyként, egzakt összehasonlításra is alkalmasak, így a „gazda” tárgyak származási helyével, gyűjtemények közötti mozgásával kapcsolatban szolgálhatnak információkkal. A módszernek, ahogyan a könyvkötések esetében is, természetesen vannak korlátai. Sokszor jelentős időbeli különbség állapítható meg a tok és a hozzá tartozó tárgyak között. Az Esterházy kincstár 16. századnak datált, zománcdíszes kanalához tartozó tokon egy finomrajzú legyezőmotívum látható.⁹⁸ A később számtalan variációban megjelenő motívum az 1600-as évek első évtizedében terjedt el Európában. A tokon látható díszítmények és a tárgy között – mai ismereteink szerint – több évtized különbség is lehet; viszont hogy a két időhatár közötti eltérés az evőeszközöket datálja későbbre, vagy a bélyegzőtípus megjelenését teszi korábbra, még nem eldönthető. Tehát a bélyegzők stilisztikai vizsgálata ugyan támpontot nyújt a datáláshoz, de az egyes bélyegzőtípusok időben jelentősen elnyúló használata miatt csak tág időhatárok kijelölésére alkalmas. A nagyobb tokcsoportok mellett a jelenleg csak szórvány egyezésnek minősülő tokok is tárgyalásra érdemesek. Ezek némelyike mesterségtörténeti szempontból, mások az ötvöstárgy jelentősége miatt fontos.

3.1. Könyvkötéskutatás rövid története és módszerei és kritikai szempontjai

A könyvkötéskutatás a könyvek tudományos, művészettörténeti és készítése technikai vizsgálatát foglalja magában. A kutatók kezdetben a kötés díszítésére, az aranyozó bélyegzők elemzésére helyezték a hangsúlyt, ma már a kötet egészével (külső díszítés, felhasznált anyagok, fűzés mód, tulajdonosok bejegyzései) foglalkoznak.⁹⁹

⁹⁸ Kanál, Velence, 16. század (?), IM, leltári szám: Ej 133 (kanál), Etk 30 (tok), (publikálatlan, roncs állapotban)

⁹⁹ Rozsondai Béláné Kolauch Marianne Hedvig, *Művészi kötéstáblák a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és ezek könyvtörténeti vonatkozásai* (Kandidátusi értekezés, Magyar Tudományos Akadémia, 1985) <http://real-d.mtak.hu/78/1/Roz1.pdf> (2021. május 6.)

A könyvkötéskutatás az 1920-as évektől tekinthető könyvészeti és könyvtártudományi segédtudománynak. A német gyökerű kötéskutatás (*Einbandforschung, Einbandswesen*) jelentőségét, a tudományterület jeles magyar képviselője, Rozsondai Marianne, a Magyar Tudományos Akadémiához benyújtott, a művészi könyvtáblákról írott kandidátusi értekezésében így fogalmazta meg: *Nyilvánvaló lett, hogy a kötés a könyveknek nem csak külső burka, hanem a könyv történetére, használóira, a használat helyére és idejére vonatkozó lényeges adatok hordozója is.*¹⁰⁰

Módszertanának kidolgozói között Georg Paul Schwenke, Ernst Kyriss, Konrad Haebler és Ilse Schunke említhető. Kyriss (1881–1974) főként a német gótikus kötésekkel vizsgálta,¹⁰¹ Schwenke (1853–1921) már 1898-ban közreadta első értekezését a könyvkötés kutatás fontosságáról,¹⁰² levonatgyűjteménye kiadására azonban csak 1979-ben kerülhetett sor, Schunke (1892–1979) rendszerező munkája nyomán. A rendszer alapját a bélyegzők egyenkénti felvétele és elnevezése, valamint bélyegzőkép szerinti besorolása képezte.¹⁰³ Kyriss 1928 és 1948 között közel 23 000 kötést dolgozott fel, melyeket három kötetben adott ki. Az első kötetbe azokat a kötésekkel vette fel, ahol a hely és a könyvkötő is azonosítható volt. A kötetben belül található egységek: 1. kolostori műhelyek 2. az ismert hellyel és könyvkötővel bíró kötetek 3. monogramos vagy címeres bélyegzők alapján azonosítható kötések. A második kötetbe az ismert működési hellyel rendelkező műhelycsoportokat adta közre, a harmadikba pedig a közelebről nem azonosítható kötéscsoportok kerültek. A 16. századi német reneszánsz kötések görgetőit és lemez-bélyegzőit Karl Haebler (1857–1946) adta közre.¹⁰⁴

A könyvek stilisztikai elemzése önmagában is fontos; segítségével a kötet az adott kor tárgykultúrájában vizsgálható, viszont félrevezető lehet a kötés korának meghatározásánál, mivel az egyes bélyegzőtípusok időben és földrajzi területektől függően eltérő időpontokban jelentek meg. A kötés meghatározásában a könyv nyomtatásának helye nem lehet mérvadó, hiszen eltérő helyen is történhetett. A nyomdászoktól általában bekötetlenül kerültek a könyvek a könyvkereskedőkhöz; ha valaki bekötött

¹⁰⁰ Rozsondai, *Művészi kötéstáblák a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és ezek könyvtörténeti vonatkozásai*, II. A földrajzi hovatartozás alapvetően befolyásolja az összevetés relevanciáját. A feldolgozottság német nyelvterületen, és elsősorban is a 14–16. század között készült kötetek vizsgálatát teszi lehetővé. Tomaso di Marinis kutatása nyomán számos olasz reneszánsz (15–16. századi) kötést publikáltak, de a német gyűjtéshez hasonló bélyegző-összevetések és adatbázisok sem Itáliában, sem más országokban nem jöttek létre.

¹⁰¹ Kyriss, Ernst, *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet* I–III (Stuttgart: Hettler, 1951)

¹⁰² Schwenke, Paul, *Zur Erforschung der Bucheinbände des 15. und 16. Jahrhunderts, Beiträge zur Kenntnis des Schrift-Buch- und Bibliothekswesens* 4, szerk. Karl Dziadzko–Konrad Haebler (=Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 11) (Leipzig: Harrassowitz, 1898), 114–124.

¹⁰³ Schunke, Ilse, Rabenau, Konrad von, *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen* Bd. 1., I. Einzelstempel (Berlin: Akademie-Verlag, 1979)

¹⁰⁴ Haebler, Karl, *Rollen und Plattenstempel des 16. Jahrhunderts* (Leipzig: Harrassowitz, 1951). A fent felsorolt bélyegzőgyűjtemények összesítésével, a Schwenke-Schunke rendszert alapul véve, készült el az *Einbanddatenbank* elnevezésű digitális keresőfelület. A repertóriumban jelenleg 9700 bélyegző található. A bélyegzőképek ikonográfiája, mérete, típusa alapján lehet a műhelyt és a kapcsolódó analógiákat azonosítani.

példányt akart vásárolni, akkor azt a könyvkereskedő által foglalkoztatott könyvkötőn keresztül rendelhette meg. Hasonlóképpen történt ez a Velencéből érkező könyveknél is, melyeket Augsburgban kötöttek be, majd értékesítették. Így lehetséges, hogy két osztrák kolostorban is azonos kötések találhatók.¹⁰⁵

A kötéskutatás ugyanakkor objektív kutatási módszert kínál: a kötések bélyegzőinek összehasonlításán alapul, csoportba rendezi az azonos bélyegzőket hordozó könyveket, azt feltételezve, hogy egyazon műhelyben készültek. A bélyegzők dokumentálására elsősorban kontakt vagy dörzslevonatot használnak. A kötésre helyezett vékony papíron keresztül a bélyegzőket ceruzával átsatírozzák, melynek révén a minta negatív, 1:1 léptékű képe rögzíthető. Fontos továbbá a bélyegzőcsoportok alapos vizsgálata, a kompozíciót alkotó kisebb bélyegzők elkülönítése.

A kötéskutatásban szigorú alapelveket követnek. Nem elégséges a bélyegzőkép hasonlósága, a teljes formai és méretbeli egyezés alapvető kritérium. A kutatók legalább három egyező bélyegző esetén sorolják a kötést az adott csoporthoz, illetve csak azokat a bélyegzőket publikálják, melyek a leggyakrabban fordultak elő. A keresztgyezéseknek (több tárgyon előforduló 1–1, 1–2 egyező bélyegző) kisebb jelentőségük van, mint három azonos bélyegző meglétének.

Mivel az egyezések kritikai kezelése rendkívül fontos, Helwig a tudományosnak tekinthető kutatásokból kizárta az 1926 előtt történt felméréseket.¹⁰⁶ Véleménye szerint a bélyegző egyezések az ún. levéltári kötéseknel a legbiztosabbak, hiszen azok keletkezési helye és ideje bizonyítható leginkább. Nagyobb bizonytalanságot okozhat a bélyegzők vándorlása, öröklése, megvétele.¹⁰⁷ A szerszámok értékes eszközök lévén, egyik generációról a másikhoz, egyik városból a másikba kerülhettek, de ez csak néhány esetben követhető levéltári források alapján.¹⁰⁸ A könyvkötők feltehetően törekedtek az egyéni

¹⁰⁵ Künast, Hans-Jörg, Augsburg als Knotenpunkt des deutschen und europäischen Buchhandels 1480–1550, in *Augsburg in der Frühen Neuzeit. Beiträge zu einem Forschungsprogramm*, szerk. Brüning, Jochen, Niewöhner, Friedrich (Berlin: Akademie Verlag, 1995), 243–244.

¹⁰⁶ Helwig, Hellmuth, *Einführung in die Einbandkunde* (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1970), 161.

¹⁰⁷ Schunke, Ilse, *Studien zum Bilderschmuck der deutschen Renaissance-Einbände*, 66.

¹⁰⁸ Helwig, *Einführung in die Einbandkunde*, 161. A könyvkötők bélyegzői számos okból összekeveredhettek. Ritka kivételként követhető nyomon Jakob Krause és Caspar Meuser drezdai udvari könyvkötők bélyegzőinek mozgása. Caspar Meuser Jacob Krause augsburgi könyvkötőmester 1574–1578 között alkalmazta, több kötésen kimutatható, hogy Krause bélyegzőit is használta. Szétválásuk után készült bélyegzők alapján lehetett a Meuser-műhely szerszámaikat elkülöníteni. Munkáinál olyan bélyegzőket is találtak, melyek gyakorlatilag másolatai Krause eszközeinek. Krause halálával (1585) bélyegzői Meuserhez kerültek. Meuser halála után özvegye megtarthatta a műhelyt, második férje, a szintén könyvkötő Bastian Eberdt (Ebert) többet közülük tovább is használt, sőt, a Krause-Meuser bélyegzők egészen 1614-ig kimutathatók a drezdai kötéseken. Id. Foot, M. Mirjam, *A binding by Caspar Meuser for Hans Herrer*, in *A Collection of Bookbinding. The Henry Davis Gift. Studies in the History of Bookbinding Volume I.*, szerk. Foot, M. Mirjam (London: British Museum Publications Ltd for the British Library 1978), 286–288. Foot elsősorban Ilse Schunke tanulmányainak eredményeit összegzi, saját gyűjtésével kiegészítve.

A közös bélyegző használat speciális esete figyelhető meg a 16. század utolsó harmadában, az augsburgi Fugger családnak készült aranyozott kötéseken. Több mester használt azonos görgetőket és nyomólemezeket, ez esetben tehát a megrendelőhöz és nem a könyvkötőhöz köthetők a bélyegzők. Id. Geldner, Ferdinand, *Unbekannte Fugger-Einbände*, *Archiv für Buchwesens*, Band V (1963): 1533–1551. Két, a 16. század utolsó évtizedeiben működő augsburgi könyvkötő Caspar Horneffers és Matthias Gärtner tevékenysége is több ponton kapcsolódott egymáshoz. Gärtner halála után Horneffers vette gyámságba gyermekeit, ám már korábban is kapcsolatban voltak, hiszen kötéseiken azonos görgetők fordultak elő. Horneffers halála után (1595) műhelyét fia, Jakob vette át, majd annak 1610-ben bekövetkező halála után valószínűleg Gabriel Meelfürer (Mehlführer) vitte tovább. Meelfürer neve majd a tokkészítő mesterséggel kapcsolatban is előfordul, Phillip Hainhofer a Pommersche

bélyegzőkészlet kialakítására, de nagyon hasonló bélyegzőket használhattak a különböző műhelyben, a bélyegzőkép pedig könnyen terjedhetett másolással, a céhen belüli képzés vándoréveit figyelembe véve, akár széles földrajzi határokon belül is.

A bélyegzők összevethetősége nagyban függ készítésük módjától is. A román és gótikus kötéseknél főként öntött bélyegzőkkel találkozunk, a 16. században részben, a 17. században azonban szinte kizárólagosan metszett, vagy véssett bélyegzőképek fordulnak elő. Az első esetben öntéssel több példány is készülhetett, az utóbbiban azonban már egyedi tárgynak tekinthetők, hiszen véséssel vagy metszéssel nem volt lehetséges minden apró részletében azonos bélyegzőt készíteni.¹⁰⁹

Már Goldschmidt (1928) felhívta a figyelmet arra, hogy a bélyegző lenyomatok méretét számos dolog befolyásolhatja: az anyag, amire nyomtatták, a bőr típusa, a bőr nedvességének és a bélyegző hőfokának mértéke.¹¹⁰ Az utóbbi évtizedek publikációi további szempontokra hívták fel a figyelmet. A korábbi tanulmányokkal ellentétben Fogelmark (1990)¹¹¹ és Storm van Leewen (2014)¹¹² – akik főképpen a középkorban és a reneszánszban használt, öntött, negatív képet hordozó bélyegzőkkel foglalkoztak – vizsgálták a bélyegző készítését és megmunkálását is. Fogelmark úgy vélte, hogy az öntés lehetővé tette több eredeti bélyegző készítését, tehát több könyvkötő is használhatott azonos bélyegzőt, sőt feltételezte, hogy az eredetiről levett másolatokat is használták az öntőforma készítéséhez. Storm van Leewen kifejtette, hogy 1550 után a két típus egyaránt előfordult, sőt az öntött bélyegzőket után is metszhették. Véleménye szerint a metszett pozitív lenyomatot adó bélyegzők a 17. század elejétől válnak egyeduralkodóvá.

Véssett bélyegzők esetében is igen hasonló motívumok figyelhetők meg; jól példázzák ezt a korszós-virágcsokros bélyegzők variánsai, melyeket Pearson adott közre.¹¹³ A 16. századi augsburgi könyvkötők is nagyon hasonló, csak apró részletekben eltérő aranyozó lemezeket használtak. Schunke két, alig különböző *fer azuré* bélyegzőt határozott meg a Fugger-kötéseken.¹¹⁴ Nem lehet figyelmen kívül

Kunstschränkja számára is készített tárgyakat. in Bachmann, *Die Entwicklung der Einbandverzierung im Augsburg des 16. Jahrhunderts. Dargestellt anhand von Einbänden aus altem Palatina-Bestand im Fondo Berberini der Biblioteca Vaticana*, 280. A könyvkötők gyakran használtak bélyegzőt pecsét gyanánt. Az augsburgi könyvkötők eljárásainak papírfelzetes pecsétjei találhatóak a würzburgi könyvkötőknek küldött iraton, ezek között Matthias Gartner szignó-bélyegzője is fenn maradt. in Helwig, Hellmuth, *Das deutsche Buchbinderhandwerk. Handwerks- und Kulturgeschichte II* (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1963), 59.

¹⁰⁹ Storm van Leeuwen, *Möglichkeiten und Gefahren des Studiums von Stempelabdrucken, oder Gießen und Schneiden bei mittelalterlichen Stempeln*, *Einbandforschung. Informationsblatt des Arbeitskreises für die Erfassung, Erschließung und Erhaltung Historischer Bucheinbände* 34 (2014): 34–54.

¹¹⁰ Goldschmidt, Ernst Philip, *Gothic and Renaissance bookbindings. Exemplified and Illustrated from the Author's Collection* (London: E. Benn, 1928)

¹¹¹ Fogelmark, Steffan, *Correction to Einband-Forschung 30*, *Einband-Forschung. Informationsblatt des Arbeitskreises für die Erfassung, Erschließung und Erhaltung Historischer Bucheinbände* 33 (2013): 65–66.

¹¹² Storm van Leeuwen, *Möglichkeiten und Gefahren des Studiums von Stempelabdrucken, oder Gießen und Schneiden bei mittelalterlichen Stempeln*, 32–54.

¹¹³ Pearson, David, *English Bookbinding Styles 1450–1800. A Handbook* (New Castle: Oak Knoll Press, 2005), 119. Fig.5.3.

¹¹⁴ Schunke, Ilse, *Zur Frage der Münchner Hofbuchbinder*, *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, Band II. Lieferung 7–9 (1960): 728.

hagyni azt sem, hogy a bélyegzők is kereskedelmi cikké váltak, esetlegesen több példányban készültek, így igen hasonló aranyozóeszközök a készítés helyétől távol is felbukkanhatnak.¹¹⁵

3.2. A tokok rövid kutatástörténete

Kutatástörténeti szempontból egy, az 1930-as években megjelent tanulmányosorozat részletessége és szemlélete okán is kiemelésre érdemes. A bázeli Martin von Kautzsch az *Archiv für Buchbinderei*-ben megjelent szakcikkeiben a drezdai Grünes Gewölbében található 16–18. századi tokokat elemezte.¹¹⁶ Kautzsch hangsúlyozta, hogy a bőrtokok vonatkozásában korábban nem történt kutatás, ezért munkáját kísérleti jellegűnek, hipotézisnek tekintette. A szerző levéltári forrásokat és a drezdai könyvkötő cég dokumentumait is felhasználta, azonban elsősorban stilisztikai alapon hasonlította össze a tokok díszítvényeit a drezdai Hofbibliothekből hozott könyvkötés példákkal. A drezdai tokkészítőkkel próbálta összefüggésbe hozni a jelentős tokgyűjteményt, ahol jelentős számú tokot őriznek. Érthető módon felvetődött, hogy Jakob Krausénak, az egyik legnevesebb 16. századi német mesternek, a szász választófejedelmi udvar könyvkötőjének műhelyében is készülhettek egyes darabok, ám a források szerint Krause műhelye megtagadta a tokkészítést. Kautzsch 1608-ban készült bőrtokok megrendelésével kapcsolatban talált mesternevet, jelesül az ugyancsak az udvarnak dolgozó Sebastian Ebert könyvkötő személyében.¹¹⁷

A mesterségre vonatkozó, eddig közreadott levéltári források is a könyvkötők aktái közül származnak. Elsőként 1897-ben, Carl Bücher adta közre a német könyvkötők rendeleteit, elemelve a társzalmák közötti kapcsolatokat is.¹¹⁸ További dokumentumokat vont be az elemzésbe Helmuth Helwig (1963), részletesen tárgyalva a könyvkötők németországi történetét. Helwig már külön tárgyalja a társzalmákat és elemzi azokat a dokumentumokat is, melyek a tokkészítők és könyvkötők konfliktusairól számolnak be.¹¹⁹ Bár a két mesterség konfliktusa a fennmaradt dokumentumoknak köszönhetően egyértelműen megállapítható, Helwig általánosságban a tokkészítést a könyvkötő munkákhoz sorolja. Helwig publikációja előzményének Karl Bücher levéltári forrásokra alapuló munkája tekinthető, melyben az augsburgi könyvkötők számos dokumentumát közreadja. Ezek között a tokkészítő mesterségre vonatkozó iratokat is találunk.¹²⁰

A tárgyítípus részletesebb vizsgálata az 1960-as évekig váratott magára. Günther Gall *Leder im europäischen Kunsthandwerk* (1968) című átfogó munkája elsősorban a bőrtárgyak díszítésének stiláris

¹¹⁵ Helwig, Helmuth, *Entwicklung der Einbanddekoration, ihre Bestimmung, Bewertung und Literatur. Konservierung und Katalogisieren* (Mannheim: Maximilian-Gesellschaft, 1953), 34–35.

¹¹⁶ Kautzsch, Martin von, *Lederarbeiten für den Kursächsischen Hof im späten 16. und beginnenden 17. Jahrhundert*, *Archiv für Buchbinderei* 31 (1931): 110.

¹¹⁷ Kautzsch, *Lederarbeiten für den Kursächsischen Hof im späten 16. und beginnenden 17. Jahrhundert*, 110.

¹¹⁸ Bücher, Die deutsche Buchbinder-Ordnungen, *Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels* XIX (1897): 305–372.

¹¹⁹ Helwig, *Das deutsche Buchbinder-Handwerk. Handwerks und Kulturgeschichte* II, 147–154.

¹²⁰ Bücher, *Deutschen Buchbinder-Ordnungen*, 305–372.

szempontú bemutatásán alapul. A szerző a történeti bőrtárgyak széles körét, a tárolásra készített bőrborítású dobozokat, tokokat, ládikákat, bőrdíszítési technikák szerint – bőrmetszés, bőrdomborítás és kézi aranyozás – kronologikusan mutatta be.

Az aranyozó bélyegzőkkel díszített tárgyakhoz sorolhatók a 17–18. században készült optikai eszközök: a többrészes, összecukható, bőrrel, papírral, pergamennel borított tubusokból álló távcsövek, illetve mikroszkópok.¹²¹ 1966-ban Gerard L. E. Turner az oxfordi History of Science Museum munkatársa hetven mikroszkópot vizsgált meg, hogy a rajtuk látható aranyozó bélyegzőket összehasonlítsa.¹²² Kutatása nem volt előzmény nélküli, hiszen Clay és Court már 1932-ben felfigyeltek a bélyegzők és a tárgyat készítő optikus közötti kapcsolatra¹²³, megállapítva, hogy a Marschall-féle mikroszkópokon azonos bélyegzők figyelhetők meg. Turner kibővített vizsgálata nem erősítette meg Clay és Court feltevését, hiszen több készítő mikroszkópján talált azonos bélyegzőt, így vélekedése szerint azok nem alkalmasak a jelzés nélküli darabok azonosítására. Turner feltevése szerint a könyvkötők végezték a tubusok borítását, így több optikai műhelynek is dolgoztak.¹²⁴

Ugyan az ötvöstárgyakhoz, órákhoz, mérő és optikai eszközökhöz és különböző készletekhez készült tokokat számos szakkatalógusban közreadták, de korántsem átfogó jelleggel. Kivételként említhető Maximilian Bobingernek az augsburgi óra és más asztrológiai eszközök készítőiről írott könyve, amelyben feltüntette a tárgyakhoz tartozó tokokat is.¹²⁵ Az is öröndetes, hogy az elmúlt években egyre több szerző közli a fennmaradt tokokat, mind a gyűjtemények, mind ötvösmonográfiák esetében.¹²⁶

A rokontárgyak (ládák, dobozok), illetve rokonszakmák szakirodalmának tanulmányozása is fontos adalékokkal szolgálhat, hiszen gyakran figyelhető meg átfedés a két mesterség között.¹²⁷ Hangszertörténeti tanulmányokban is fontos mesterségtörténeti adatok bukkanhatnak fel.¹²⁸

A történeti bőrtárgyak, mint önálló kiállítási tárgyak először a 19. század utolsó évtizedeiben rendezett történeti és iparművészeti tárlatokon jelentek meg. Az elsők között 1893-ban, a bécsi *Special-Ausstellung Mittelalterlichen Hausraths* című kiállításon mutattak be 15–16. századi tokokat, bőrborítású ládikákat.¹²⁹ Magyarországon nem sokkal később, a budapesti ezredéves millenniumi tárlaton az Es-

¹²¹ Mindkét eszköz kifejlesztése a 17. század elejére tehető.

¹²² Turner, Gerard L. E., *Decorative tooling on 17th and 18th Century microscopes and teleskopes*, *Physis. Revista Internazionale de Storia della Scienza* 6 (1966): 99–128.

¹²³ Clay, R. S., Court, T. H., *The history of microscope* (London: C. Griffin, 1932), 25.

¹²⁴ Turner, *Decorative tooling on 17th and 18th Century microscopes and teleskopes*, 124–125.

¹²⁵ Bobinger, Maximilian, *Alt augsburger Kompaßmacher* (Augsburg: Hans Rosler Verlag, 1966)

¹²⁶ Frey, Hilde, Schommers, Annette, *Georg Ignatius Baur, Kurfürstleicher Hofgoldschmied in Augsburg* (Biberach: Biberacher Verlagsdruckerei, 1996), 147, 164., ld. még: Bohr, Michael, *Der Chigi-Schatz im Dommuseum zu Siena. Sammelleidschaft und Mäzenatentum einer päpstlichen Familie*, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 14 (2001): 190–262.

¹²⁷ Appuhn, Horst, Briefladen, *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 34 (1972): 31–44.

¹²⁸ Berney, Boaz, *The Renaissance Flute in Mixed Ensembles: Surviving Instruments, Pitches and Performance Practice*, *Early Music* 34, nr. 2 (2006): 205–223.

¹²⁹ *Katalog der Special-Ausstellung Mittelalterlichen Hausraths 17. December 1892 bis 28. Februar 1893* (Wien: Verlag des k.k. Oesterreich. Museums-Druck von Karl Gerold's Sohn, 1893) Kiállítási katalógus. Kat. nr. 160–181. <http://hauspublikationen.mak.at/viewer/image/AC06721993/35/> (2022. január 26.)

terházy hercegi kincstárból és egyházi gyűjteményekből származó aranyozott tokokat láthatott a közönség. A Történelmi Főcsoporton belül kiállított tárgyakról Weinwurm Antal készített felvételeket.¹³⁰ (36. kép)

Magyar vonatkozásban Koroknay Éva munkásságát szükséges kiemelni, akinek több évtizedes kutatómunkája, anyaggyűjtése nélkül a mesterség feltárása ma jóval nehezebb lenne. A Deutsches Ledermuseum igazgatója Günther Gall mellett, Koroknay Éva is azon ritka kutatók közé sorolható, aki sokat tett a történelmi bőrtárgyak, az európai iparművészetbe történő való integrálásában. Az Iparművészeti Múzeum munkatársaként az 1951-es *Művészi bőrmunkák Európában* című kiállításon külön egy-egyben mutatta be a tárgytypust. (37. kép) Kutatóként elsősorban könyvkötésekkel foglalkozott, de szisztematikusan gyűjtött és dokumentált múzeumi és egyházi őrzésű bőrtárgyakat, így tokokat is. Koroknay kiterjedt kutatást végzett a Magyarország nyugati határvidékén található cívisvárosokban (Kőszeg, Sopron, Győr), a hagyatékában található grafitceruzás levonatok vagy rajzok jelen kutatáshoz is nagy segítséget jelentettek. (38. kép) 1963-ban nagyobb terjedelmű összefoglalást adott közre *Művészi bőrmunkák Európában* címmel,¹³¹ melyben az aranyozó bélyegzőkkel díszített tárgyak széles körét – tokokat, dobozokat, játékokat, bútorokat – mutatott be.¹³²

36. kép

Az ezredéves millenniumi kiállítás történelmi főcsoportja kiállításán bemutatott Esterházy tokok egy csoportja Weinwurm Antal felvétele, IM Adattár, leltári szám: FLT 2599

¹³⁰ Az archív felvételeket és üvegnegatívokat az Iparművészeti Múzeum Adattára őrzi: FLT 2233, 2236, 2259, 2269, 2277, 2278, 2283, NLT 1302, 1303, 1304, 1306, 1307, 1310, 1311

¹³¹ Koroknay, Éva Sz., *Művészi bőrmunkák Európában*, *Cipőipari dokumentáció* 3 (1963): 41–66.

¹³² Koroknay, *Művészi bőrmunkák Európában*, 50–52.

37. kép
Bortokok, köztük több Esterházy tokkal az Iparművészeti Múzeum 1951-es kiállításán a nagytényi Kastélymúzeumban, IM Adattár, leltári szám: FLT 7351

38. kép
Levonat és tokrajz Koroknay Éva soproni gyűjtéséből, IM Adattár Koroknay-hagyatéka, 45. dosszié

3.3. Az aranyozó bélyegzők dokumentálása

A kutatómunka előtt feltételeztem, hogy a könyvkötés-kutatás módszerét követve, az aranyozó bélyegzők összevetése alkalmas lehet egy feltételezett „műhely” bélyegzőkészletének összeállítására. A „műhely” lokalizálása, jóllehet ugyanúgy kiindulhatnánk a hozzá tartozó tárgy készítési helyéből, hasonlóképpen nehéz feladat, hiszen több kincstár esetében van adat arról, hogy a tokot a kincstár tulajdonosa készítette.

A külföldi analógiák feldolgozása az Esterházy tokok bélyegzőinek elsődleges felmérése alapján kezdődött meg. Az analízishez elsősorban a helyszínen végzett felmérések eredményeit használtam. Egyes tokcsoportoknál azonban azokat az analógiákat is bevtam, melyekről jó minőségű felvételek (pl. Museo Nacional del Prado, Madrid) álltak rendelkezésre. Az adatgyűjtés leginkább a német uralkodói kincstárak esetében volt eredményes; ezekben az intézményekben történtek állagmegóvási és restaurálási munkák, ám a tokok technikai-történeti felmérése még nem fejeződött be, ezért kutatásom bizonyos szempontból „forrásfeldolgozásnak” tekinthető.

Technikai okokból a dörzslevonatok helyett – a kontakt levonatok a tárgyak formája miatt torzulnak és pontatlanok – elsősorban fotókat használtam a bélyegzők dokumentálására, rögzítve a bélyegzők méretét is. (39–42. kép) A tokoknál, mivel előzményeket nélkülöző kutatásról van szó, a kereszt-egyezéseket is figyelembe vettem, egy később bővíthető adatállomány érdekében.

Minden toknál igyekeztem az összes bélyegzőt rögzíteni. A nagyobb tárgycsoportoknál a bélyegzőket és tárgyakat táblázatokba foglalva elemeztem. Hangsúlyozni kell, hogy a módszer elsősorban a több analógiával bíró csoportoknál alkalmazható. A tokokról részletes adatlapok is készültek. Ez azért is fontos, mert a tokok készítés-technikai jellegzetességei (fahag kiképzése, tárgyalakító anyagok) ugyanis csak műhelyspecifikusak lehetnek. A kutatás során a 16. század közepétől a 18. század derekáig terjedő időszakból két olasz és három német tokcsoportot lehetett felállítani, ám ezek közül nem mindegyik

kapcsolódik közvetlenül az Esterházy tokokhoz. A disszertációban ezek közül csak azok kerültek bemutatásra, melyek az Esterházy-kincstár vonatkozásában szolgálnak adatokkal. Az Esterházy kapcsolattal nem bíró tokcsoportok közül egy szerepel a disszertációban, mivel a tokok kézi aranyozásának legkorábbi német példáihoz sorolható. (1. ábra)

39. kép
Serlegtok bélyegzői, Soproni Evangélikus gyűjtemények, Fotó: DE

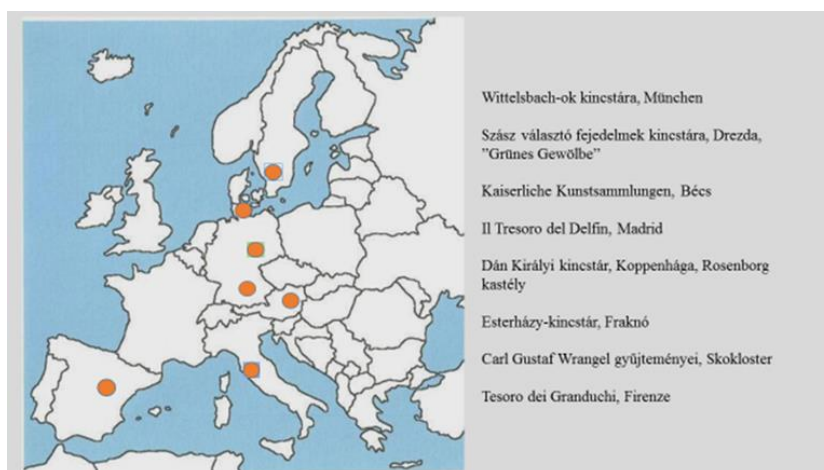
40. kép
Bélyegzők dokumentálása, Grünes Gewölbe, Drezda, Fotó: DE

41. kép
Tok bélyegzőinek felmérése
az Egri Főegyházmegyei Múzeumban
Fotó: DE

42. kép
Tok bélyegzőinek felmérése
az Egri Főegyházmegyei Múzeumban
Fotó: DE

1. ábra
A felmérésbe bevont nagyobb gyűjtemények

3.4. Kézi aranyozású tokok korai német példái. A nürnbergi „architektonikus” tokcsoport

Az első német nyelvterületen, immár kézi aranyozással díszített tokok Nürnberg városához köthetők. A kutatás ezen részéhez is az Esterházy-kincstár nürnbergi készítésű, a 16. század végén készült darabjai szolgáltatták a kiindulópontot. Jóllehet közvetlen kapcsolatot nem sikerült feltárni, a díszítésmód német elterjedésének kérdésköréhez eddig nem tárgyalt szempontokat nyújthatnak.

Az aranyozott tokok készítésének ideje közel megegyezik a kézi aranyozás német könyvkötéseken való megjelenésével, mely a feltételezések szerint már a 16. század első évtizedeiben megtörtént.¹³³ A kézi aranyozás német nyelvterületen való elterjedésében úttörő szerep jutott az Augsburgban élő Fuggereknek. Raimund Fugger már 1528-tól olasz-francia (*welsche*) módon kötette be könyveit,¹³⁴ Johann Jakob Fugger (1516–1575) pedig több könyvet kötött be Párizsban, Firenzében, Velencében és Rómában. Antoni Ludwig velencei mester Johann Jakob Fugger könyvkötőjeként az aranyozás technikáját és olasz díszítőmotívumokat is magával hozta Augsburgba.

Az aranyozáshoz új típusú bélyegzőkre volt szükség, hiszen a német nyelvterületen addig használt negatív bélyegzők az aranyozáshoz nem voltak alkalmasak. A 16. századi német könyvkötő inventáriumokban a kétféle bélyegzőtípus: aranyozó és bőrtuskó (*Goldstöcken* és *Lederstöcken*) található. A jegyzékeket közreadó Koch úgy véli, hogy a pozitív képet adó aranyozásra, a másik negatív képet adó, vaknyomásra alkalmas bélyegző lehetett.¹³⁵ A heidelbergi udvari könyvtárnak dolgozó könyvkötő, Jorg Bernhardt inventáriuma (1550) szintén kétféle görgetőt különböztet meg, egyik láncszemekkel és madarakkal (*ein goldtroll mit kauschen und vögl*n), illetve egy kerek motívumos görgetőt (*ain lederroll mit rundenn köpfenn*).¹³⁶

A figurális lemezzel történő aranyozás német sajátosság, mely ikonográfiailag és technikailag is különbözik a kézi bélyegzős aranyozástól. A lemezt előbb vakon nyomták a bőrbe, majd Schunke szerint nem aranyfüsttel, hanem festéssel aranyozták (*mit Goldstifte nachgezogen*).¹³⁷ Magas ezüsttartalmú aranyfüstöt (*Rauschel*) is gyakran használtak a német kötéseken.¹³⁸ Az 1530 körül bekötött wittenbergi

¹³³ Hellmuth Helwig szerint Breslauban és Bécsben már 1515 táját előfordultak aranyozott kötések. ld. Helwig, *Handbuch der Einbandkunde* I, 77–78. Ugyancsak 16. század eleji példát hoz Schunke: Schunke, Ilse, *Studien zum Bilderschmuck der deutschen Renaissance-Einbände*, 16. ld. még: Schunke, Ilse, *Augsburger Prachteinbände des 16. Jahrhunderts*, *Archiv für Buchbinderei* 38 (1938): 49–54.

¹³⁴ Bachmann, Manfred, *Die Entwicklung der Einbandverzierung im Augsburg des 16. Jahrhunderts. Dargestellt anhand von Einbänden aus altem Palatina-Bestand im Fondo Berberini der Biblioteca Vaticana*, 268.

¹³⁵ Koch, Adolph, *Die Hofbuchbinderei in Heidelberg*, *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels* NF XII (1889): 152–177. <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/df/102376/167/> (2021. 05. 22.)

¹³⁶ Koch, *Die Hofbuchbinderei in Heidelberg*, 158.

¹³⁷ Schunke, *Studien zum Bilderschmuck der deutschen Renaissance-Einbände*, 16.

¹³⁸ Schunke, Ilse, *Leben und Werk Jacob Krauses*, 26,

könyveken magas aranytartalmú aranyfüstöt használtak a figurális plakettek és bélyegzők nyomásánál.¹³⁹

A reneszánsz és barokk kori kézi aranyozáshoz használt bélyegzők, ellentétben a vaknyomásos bélyegzőkkel már nem öntéssel, hanem véséssel, gyakran a könyvkötő rajza alapján készültek.¹⁴⁰ A bélyegzőkészítők gyakran a rézkarc lemezeket készítő mesterek,¹⁴¹ rézmetszők (*Stecher*), pecsétmetszők (*Stempelschneider*) vagy ötvösök voltak. A neves augsburgi könyvkötő, Jacob Krause számára egy augsburgi fegyverműves és vaskovács (*Schwertfeger, Eisenschneider*) Thomas Rückart is készített bélyegzőket.¹⁴² A bélyegzők készítéséről Predigernél is találunk említést, aki szerint ezeket egy rajzolás-hoz és metszéshez jól értő pecsét vagy bélyegzőmetszőnél (*Stämpffelstechen*) volt célszerű elkészíttetni.¹⁴³ A figurális német görgetők előképéül a kisebb grafikai munkákat végző *Kleinmeister*ek munkái szolgáltak.¹⁴⁴

Ha az aranyozó bélyegzők motívumai egyszerűbbek is, grafikai előképeiket mintakönyvekben, tipográfiai díszeknél és fémtárgyakon is megtaláljuk, tehát a kötéseken és így a tokokon látható motívumok tehát korántsem tárgyspecifikusak. A maratott, vésett díszű és tausírozott fémtárgyak és a könyvek díszítse között is nagyfokú hasonlóság figyelhető meg.¹⁴⁵ A tokok képi ábrázolása meglehetősen ritka, ezek között több nürnbergi festő alkotása is megtalálható. Hans Hoffmann (1550–1592) egy nürnbergi ötvöst ábrázolva, az általa készített tárgyak kapcsán két aranyozással díszített tokot is megörökített.¹⁴⁶ (43. kép)

¹³⁹ Rabenau, Konrad von, *Deutsche Bucheinbände der Renaissance um Jakob Krause Hofbuchbinder des Kurfürsten August I von Sachsen 1–2* (Brussel– Bruxelles: Bibliotheca Wittockiana, 1994), Kat. no. 13–14, 17–20, 22. A fólia magas ezüsttartalma miatt szürkés-fekete ezüst-szulfid korrózió látható ezeken a kötéseken.

¹⁴⁰ Storm van Leeuwen, Jan, *Möglichkeiten und Gefahren des Studiums von Stempelabdrucken oder Gießen und Schneiden bei mittelalterlichen Stempeln*, 32–54.

¹⁴¹ Bachmann, Manfred, *Die Entwicklung der Einbandverzierung im Augsburg des 16. Jahrhunderts. Dargestellt anhand von Einbänden aus altem Palatina-Bestand im Fondo Berberini der Biblioteca Vaticana*, *Gutenberg Jahrbuch* (1995): 249.

¹⁴² Schmidt, Christel, *Jacob Krause. Ein Kursächsischer Hofbuchbinder des 16. Jahrhunderts* (Liepzig: Karl W. Heirseemann 1923), 61.

¹⁴³ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* IV. p. 72., ld. még: Storm von Leewen, *Möglichkeiten und Gefahren des Studiums von Stempelabdrucken, oder Gießen und Schneiden bei mittelalterlichen Stempeln*, 35.

¹⁴⁴ Schunke, Ilse, *Studien zum Bilderschmuck der deutschen Renaissance-Einbände* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1959), 58–73.

¹⁴⁵ <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/22233?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=14.25.613&offset=0&rpp=20&pos=1> (2020. május 13.)

¹⁴⁶ Hans Hoffman (1550–1592): Nürnbergi ötvös portréja, Nürnberg, 1580 körül, Germanisches Nationalmuseum, leltári szám: GM 1585

43. kép

Hans Hoffman (1550–1592): Nürnbergi ötvös portréja, Nürnberg, 1580 körül, GNM, leltári szám: GM 1585

3.4.1. A 16. századi nürnbergi tokok elemzése

A tokok – bár eddig erre nem történt kísérlet – a kézi aranyozás németországi történetéhez is adalékkal szolgálhatnak. A két mesterség, a könyvkötők és tokkészítők összekapcsolódása talán az azonos technika (a bélyegzős aranyozás) hozadéka lehetett, ugyanakkor más mesterségekben (nyergesek, ládikakészítők, táskakészítők) is alkalmazni kezdték. Levéltári forrásokból tudjuk, hogy az augsburgi nyergesek is igen korán, már 1550 körül aranyozással díszítették termékeiket.

A nürnbergi tokcsoportozáshoz tartozó darabok gazdagon, magas színvonalúan aranyozottak, jellegzetes bélyegzőket hordoznak. A bélyegzőik alapján „*nürnbergi architektikus*” munkacímekkel jelzett tokcsoport jelenleg hat olyan analógiával rendelkezik, melyhez jelzett ötvöstárgy tartozik.

Jelenleg nem tudjuk, hogy ezek a tokok könyvkötő vagy tokkészítő műhelyben készültek-e. Az mindenképpen figyelemre méltó, hogy architektikus és figurális bélyegzőik hasonló korú könyvkötéseken ez idáig nem bukkantak fel.¹⁴⁷ A reneszánsz időszakából ismertek ugyan architektikus kötések,

¹⁴⁷ Az architektikus és hermás bélyegzők leginkább a Nürnbergben készült díszládákkal, sőt a középkori szerelmi, vagy jegyajándék ládikákkal állíthatók párhuzamba. A középkori bőrmetszéses eljegyzési ládikák bélyegzői gyakran architektikus elemek között (boltív, oszlop) szerepeltetik az alakokat, a későbbi példákhoz (nő és férfialakok) hasonlóan. Ez esetben az ábrázolás szoros összefüggésben állt az ajándékozással, a gáláns, udvarlasi jelenetek egyértelműen eljegyzésre utalnak. Az eljegyzési ládákon gyakorta vadászjelenet is szerepel. A megváltozott díszítési technika ellenére, az aranyozott, jegyajándékként készült tokokon a 18. század folyamán is megmaradnak a már felsorolt, toposzá váló elemek: vadászjelenet, jegyespár, allegorikus alakok ábrázolása, gyűrűábrázolás. A 17. század végén, a 18. század elején megjelenő keresztelői ajándékként készült evőeszközök díszítése ezzel rokon, gyakran bibliai jelenettel, monogram bélyegzőkkel kiegészítve.

ezeknél azonban az egész táblát uralja a kisebb bélyegzőkből összeállított építészeti elem (gyakran oszlopos timpanon), amely a tokoknál a bélyegzők szintjén is megjelenik. Hermás oszlopok (oszlopban végződő félalakok), architektonikus elemek (oszlop, boltív), oroslánfej, lángnyelv bélyegzők, valamint korabeli hajviselettel, fejfedővel ábrázolt női és férfifejek szerepelnek a bélyegzők között. A csoport legkorábbi darabja az 1535 körül készült, a kézi aranyozás német nyelvterületen való elterjedését figyelembe véve, a technikai igen korai példájaként hozható fel. (**I. táblázat**)

A Nürnbergből származó legkorábbi aranyozott tokok a manierizmus kiemelkedő ötvösműveivel tartoznak, és 1534 és 1595 között, tehát viszonylag széles időintervallumban készültek. Ide sorolható Wenzel Jamnitzer *Merkelsche Taufelschatz*-a (1549),¹⁴⁸ (**44. kép**), Christoph I. Ritter kálváriajelnetes sótartója (1550),¹⁴⁹ Elias Lenckernek egy nürnbergi polgár, Veit Holzschuher számára készített serlege (1565–1570).¹⁵⁰ (**45. kép**) Az Iparművészeti Múzeum óratokja kapcsán a csoport magyar analógiával is rendelkezik.

A mesterség fontos darabja Wenzel Jamnitzer (1508–1585) *Merkelsche Tafelaufschatz*ához készült bőrtok, nem csupán a magas technikai színvonal, hanem a készítésével kapcsolatban fenn maradt adatok miatt is. A majdnem egy méter magas asztaldísz 1806-ig a nürnbergi városi tanács tulajdonában volt, majd gazdasági nehézségek miatt értékesítették.¹⁵¹ A tárgy többszöri tulajdonosváltás után, eredeti tokjával együtt az amszterdami Rijksmuseumba került. A felhasznált anyagokról, a munkamegosztásról igen részletes számla maradt fenn. Az 1549. december 14-én kelt dokumentum szerint a tokkészítő 80 rajnai forintot kapott munkájáért – az ötvöstárgyat 1325 rajnai forintért rendelték meg – neve azonban nem maradt fent. A tok elkészítésében több mesterember vett részt. A famunkát feltehetően nem a tokkészítő végezte, hiszen az asztalosnak a faanyagért, az esztergályosnak pedig az esztergályozásért külön fizetett. A tokkészítő a bélelést, a bőrrel való bevonást és az aranyozást végezte, s a munkadíjat műveltenként árazta. Egyes elnevezéseket ma már nehéz értelmezni, pl. a 3 Guldenért és 10 Schillingért elvégzett munka valamilyen rögzítésre (*flexnen*), esetleg a kész faelemek összeragasztására vonatkozik. A tokkészítő bélésanyagként két és egynegyed rőfnyi zöld atlaszelyemet (*grün atlas*), valamint hét és fél rőf fekete bársonyt (*schwarzen sammathin*) számolt fel. A fekete bársonyt a toktest bélelésére használta, a zöld selyem pedig felezési vonal széléit fedi. Lényeges különbségeket láthatunk az anyag- és munkadíjak között, hiszen az atlaszelyem és az aranyfüst ára igen nagy summát tett ki a végösszegeből. A rézkapcsok aranyozása is drágább volt, mint a kapcsok elkészítése, holott ez esetben díszes, cizellált, dupla záródású (zsanéros és akasztós) kapcsokat, sőt egy kulccsal zárható középveretet is készítettek. A

¹⁴⁸ Asztaldísz, Wenzel Jamnitzer, Nürnberg, 1549 körül, Rijksmuseum, Amszterdam, leltári szám: BK-17040-A <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/BK-17040-B> (2021. 06. 10.)

¹⁴⁹ Kálvária jelenetes sótartó (asztaldísz), Christoff I Ritter, Nürnberg, 1550, in Schroder, Timothy, *Renaissance Silver from the Schroder Collection* (London: Paul Holberton Publishing, 2007), 162–165.

¹⁵⁰ Veit Holzschuher nürnbergi patricius serlege, Elias Lencker, Nürnberg, 1565–70 között, Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, leltári szám: HG 5228 (ötvöstárgy), HG 5228 (tok)

¹⁵¹ Bennekom, van, J.-S. et al, Conservation of the 16th-century Merckelsche Tafelaufsatz created by the German goldsmith Wenzel Jamnitzer, in *ICOM-CC 18th Triennial Conference Preprints, Copenhagen, 4–8 September*, ed. J. Bridgland, Art. 0807 (Paris: International Council of Museums, 2017)

hét pár rézkapocs elkészítése 4 (fl)orint 4 (β)Schilling, 6 Schilling/darab volt, aranyozásuk 10 fl(orintba) 10 s(chillingbe) került. A tokot végül egy bőrzsákban helyezték el. A tokkészítő elszámolásán az 1549. december 20-i dátum szerepel, tehát a tároló elkészítésére nagyjából hét munkanapot fordítottak.¹⁵²

A nürnbergi Holzschuher családhoz köthető a csoport egyik korai darabja, egy kókuszdíó testű serleg (1535 körül), mely figurális elemei és remekművű faragásai miatt igen sokat kutatott darab. **(46. kép)** A tokját borító bőr meglepően világos, aranyozása (talán a magas ezüst tartalom miatt) mára besötétedett.¹⁵³ A tok talpát és szárát boltív bélyegzőkből összeállított „pólyamustra” borítja, a kehelytest architektonikus felosztású, boltíves oszlopsorok tagolják. A tok jellegzetes motívumai közé profilfejeket ábrázoló bélyegzők sorolhatók. A tok gömbölyű tagozatát forgórózsa és oszlopimitáció váltakozó sora osztja ketté. A csoporthoz sorolható még Konrad Most és/vagy Urban Wolf nürnbergi ötvösök által készített mérlegkészlet doboza. A koppenhágai Rosenborg kastélyban őrzött mérlegkészlet tokja igen rossz állapotú, töredékesen megmaradt aranyozása miatt csak kevés bélyegző vehető ki tisztán.¹⁵⁴ Az aranyozás sérülése miatt a ládán körbe futó felirat sem oldható fel. A mérlegkészlet (1585–1595) ládáján szintén hermás alakokat és boltíves, valamint néhány nagyobb *azuré* és indás sordízes bélyegzőt láthatunk. **(47. kép)** Az oszlopok rövidke vonalsorokból és akantusz levelekből állnak, melyekhez rovátkolt boltív bélyegzők csatlakoznak.

A tokcsoporttal kapcsolatban meg kell említenünk a budapesti Iparművészeti Múzeumban őrzött óratok¹⁵⁵ (a hozzá tartozó óra sajnos nem ismert) bélyegzőit, melyek az egyik nürnbergi tokkal állíthatók párhuzamba. **(48. kép)** A profilfej és lángnyelv bélyegzők Melchior Baier érmés díszítésű serlegének tokján (1534–1536)¹⁵⁶ látható bélyegzőkhöz igen hasonlóak, **(49. kép)** mely felveti az óratok nürnbergi készítésének lehetőségét.

¹⁵² Pechstein, Klaus, Merckelschen Tafelaufsatz, *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 61 (1974): 93–95.

¹⁵³ Holzschuher család kókuszdíó serlege, Peter Flötner – Melchior Baier, Nürnberg, 1535 körül, Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, leltári szám: HG 8601_1 (ötvöstárgy), HG 8601_2 (tok). Kunstsammlungen der Stadt Nürnberg letétje.

¹⁵⁴ Mérleg súlyokkal, id. Konrad Most (elhunyt 1600 után) vagy Urban Wolf (elhunyt 1598), Nürnberg, 1585–1595, Kongernes Sammling, Koppenhága, leltári szám: 1977_1648. Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni Andreas Grinde-nek és Mikkel Storch-nak, hogy az eddig ismeretlen analógiát a helyszínen tanulmányozhattam.

¹⁵⁵ Óratok, Nürnberg (?) 16. század második fele (?), Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: 51.1089.1.

¹⁵⁶ Pfinzing serleg, Melchior Baier, Nürnberg, 1534–1536, Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, leltári szám: HG 8397_1 (ötvöstárgy), HG8397_2 (tok)

Tárgy	Készítő (ötvös)	Ötvöstárgy elnevezés, készítési ideje	Gyűjtemény / leltári szám
	Peter Flötner (1490–1546), Melchior Baier (1495–1577)	A Holzschucher család kókuszdió serlege 1540 körül	GMN, HG 8601_2 ¹⁵⁷
	Melchior Baier (1495–1577)	Pfinzig-serleg 1535/1536	GNM, HG 8397 ¹⁵⁸
	Wenzel Jamnitzer (1508–1585)	Asztaldísz (Merkelsche Taufelschatz) 1549	Rijksmuseum, Amsterdam / BK-17040-A
	Christoph I. Ritter	Kálvária jelenetes sótartó 1550	The Schroder Collection, Brüsszel
	Elias Lencker	Veit Holzschuher nürnbergi patricius serlege 1565/70	GNM / HG 5228
	Konrad Most vagy Urban Wolf	Mérleg súlyokkal 1585-1595	Kongernes Sammling, Kopenhága / 1977–1648
		Óratok	IM / 51.1089

1. táblázat
Nürnbergi „architektonikus tokcsoport” darabjai

¹⁵⁷ Kunstsammlungen der Stadt Nürnberg letétje.

¹⁵⁸ Kunstsammlungen der Stadt Nürnberg letétje.

44. kép
Wenzel Jamnitzer: Asztaldísz (Merkelsche
Taufelschatz) tokja, Nürnberg, 1549 körül
Rijksmuseum
Amszterdam, leltári szám: BK-17040-A

45. kép
Tok Veit Holzschuher serlegéhez
Nürnberg, 1565–1570 között (?), GNM
leltári szám: HG 5228

46. kép
Tok a Holzschuher család kókuszdió serlegéhez,
Peter Flötner-Melchior Baier, Nürnberg, 1535
körül
GNM, Kunstsammlungen der Stadt Nürnberg
letétje

47. kép
Mérlegkészlet doboza, Nürnberg, 1585–1595
Kongernes Sammling, Koppenhága
leltári szám: 1977_1648, Fotó: DE

48. kép
Óratok (részlet) Nürnberg (?) 16. század második fele (?), IM, leltári szám: 51.1089, Fotó: DE

49. kép
Pfinzing serleg bélyegzői, Melchior Baier Nürnberg, 1534–1536, GNM leltári szám: HG 8397_2

3.5. Tokok történeti kutatásának lehetőségei

3.5.1. A tokok a reneszánsz és kora újkori kincstárakban

A disszertációban elemzett tárgytypus jellemzően az ún. *Kunst- Schatz* és *Wunderkammere*khöz, illetve egyházi kincstárakhoz köthető, ahol különféle dísz tárgyak (elefántcsont, drágakőásványok, hegyikristály, elefántcsont, borostyán tárgyak, stb.) tárolására szolgáltak, amely különleges tárgyi kontextusba helyezi a darabokat. Jóllehet több világi és egyházi középkori kincstárat ismerünk, ezek és az ún. *Kunst-* és *Schatzkammere*k között jelentős különbség figyelhető meg. A gazdagság, a vagyon megőrzése, a vagyon örökíthető értéktárgyakba forgatása és a hatalmi reprezentáció egymást kiegészítő szándékok voltak. Ezzel szemben a *Kunst-* és *Schatzkammere*k nem csupán az értékes tárgyak megőrzésére szolgáltak, hanem sokszor szimbolikus, a tulajdonosra jellemző személyes alkotásoknak is tekinthetők. A koncepcionális igényű, reneszánsz és kora újkori gyűjtemények létrehozásában tehát nem csupán a teaurálás, hanem a reneszánsz embernek a világ megismerésére és a megszerzett ismeretek rendszerezése irányuló törekvése is szerepet játszott.

A 16. században két olyan mű is megjelent, amely nagy hatással volt az univerzális gyűjtési szándék kimunkálásában: Giulio Camillo (1480–1544): *L'idea da teatro* című, 1544-ben született kézírata, (első kiadása 1550-ben jelent meg) és Samuel Quiccheberg (1529–1567): *Inscriptiones Vel Tituli Theatri Amplissimi* (1565) című munkája. Quiccheberg enciklopédikus igénnyel, csoportokba foglalva

sorolta fel az ideális *Kunst-* és *Wunderkammer* összetételét, leírva az ezek közötti különbséget.¹⁵⁹ Az általa fő kategóriaként leírt *Naturalia* és *Artificialia*, *Raritas*, *Mirabilia*, *Antiquitas*, *Exotica* körébe tartozó tárgyak változó arányban találhatók meg a kincstárakban. (50. kép) Művének befejezésekképpen Quiccheberg a gyűjtemény elhelyezésére vonatkozó tanácsokat is adott. A szerző számos tárolótípust sorolt fel: *armariola* (armarolum) szekrénykék, *arcae* (arcella) ládácskák, *thecae* (theca) tokok, *fiscallea* (bugyrok, zsákok?) *cophini*, *calatisci* (kosarak), *gradata pulpita* (lépcsős emelvény), *alucoli* (alkóv, bemélyedés falban), *cistae* (cista) ládák, *parietibus obuelati forte riscii* (falba mélyített tartóhely), *per certa theatri spacia mensae* (asztalok), *arcus* (bolthajtás), *turricula* (tornyok), *pyramidesipsa armariola imitata* (piramis alakú szekrények).¹⁶⁰ (51. kép)

A fejezetnek célja nem egy átfogó gyűjteménytörténeti összefoglalás közreadása, ám a kincstári tárolás felvázolása lehetőséget ad a tokok szerepének és korabeli dokumentálásának bemutatására. Az inventáriumok változó részletességgel adnak hírt a tokokról.

¹⁵⁹ Seelig, Lorenz, The Munich Kunstkammer, 1565–1807, in *The Origins of Museums. The Cabinet of curiosities in sixteenth- and seventeenth-Century Europe*, szerk. Impey, Oliver, McGregor, Arthur (Oxford: Clarendon Press, 1985), 84.

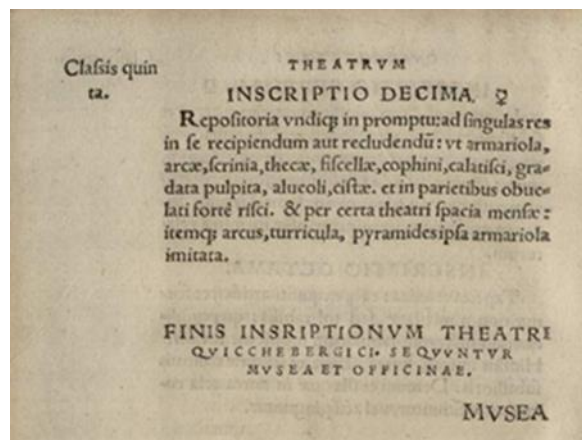
¹⁶⁰ Quichelberg, Samuel: *Inscriptiones Vel Titvli Theatri Amplissimi, Complectentis rerum vniuersitatis singulas materias et imagines eximias, ut idem recte quoque dici possit: Promptuarium artificiosarum miracularumque ac omnis rari thesauri et pretiosae suppellectilis [...]*, Monachii, 1565 <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0002/bsb00025047/images/> (2021. május 10.) A Quiccheberg által említett lépcsős emelvény képi ábrázolásokból is ismert, már a 14. században, V. Károly udvari reprezentációjának leírásában is feltűnik. A bankettekén, fogadásokon felállított, textillel letakart lépcsős tálalók egyszerű építmények voltak. Az emelvény lépcsőinek száma a tulajdonos rangját is kifejezte. ld. Helfenstein, Eva, Lorenzo de' Medici's Magnificent Cups: Precious Vessels as Status Symbols in Fifteenth-Century-Europe, *I Tatti Studies in the Italian Renaissance* 16. No.1/2 (2013): 435.

50. kép

Jeremias Ritter: Akteón, 1605 körül (balra)
Daphne, Abraham Jamnitzer, Nürnberg, 1579–1586
aranyozott ezüst, korall, GG

Forrás: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/sponsel1928bd2>
(2022.02.22.)

51. kép

Samuel Quiccheberg: Inscriptiones Vel Tituli Theatri Amplissimi (1565)
a tárolásra alkalmas eszközök felsorolásával

Forrás: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00025047?page=54,55> (2022. 01.11.)

3.5.2. Tokok előfordulása a kincstári inventáriumokban

A kincstárak fizikai megjelenése az 1980-as évektől vált a kutatások tárgyává. A kortársak leírásai, a korabeli képi ábrázolások és inventáriumok szolgálnak a tárolás, egyben a prezentáció módjának rekonstrukciójához. A 16–17. századi kincstárakban kétféle berendezést találunk. Vannak esetlegesen tűnő, általános tároló bútorokkal (ládák, asztalok, kisebb fiókos, ajtókkal ellátott szekrények) berendezett, és az adott helyiséghez tervezett, beépített (kabinet) jellegű tárolási megoldások.

Az Alpokon túli kincstárak előképéül a híres Medici gyűjtemények szolgáltak. Piero (1449–1492) és Cosimo de' Medici híres ókori vázagyűjteménye a Medici palotában kialakított kis kincstárban volt elhelyezve.¹⁶¹ Az 1492-es jegyzék *scrittoionak*, azaz dolgozósobának nevezi ezt a helységet: *Segue nello scrittoio [...]*.¹⁶² Francesco I de' Medici, toszkán nagyherceg a Palazzo Vecchio-beli *Studiolónál* már programszerű kialakítást figyelhetünk meg. A tárgyakat falifülkékben tárolták, a fülkék ajtaját díszítő festmények kapcsolódtak a bennük tárolt kincsek anyagához, legendájához.¹⁶³ A Medici-kincstárról a kortárs, 16. századi szerzők¹⁶⁴ is beszámoltak. Francesco de' Medici kincstárának darabjai nem maradtak fent, egy közelmúltban felfedezett, 1574-ben keletkezett inventárium ad róla képet.¹⁶⁵

A 16. századi jegyzékek és leírások tárgytörténeti szempontból is fontosak, hiszen mint látni fogjuk, az alkalmazott anyagokról és időnként a tokok díszítményeiről is beszámolnak.

Szász Ágost 1560 körül alapított kincstárából¹⁶⁶ több inventárium is fennmaradt, ezekben többször a tokokat is említik. Az 1587-es inventárium szerint pl. tizenegy, különböző méretű, bőrrel bevont és aranyozással díszített óratokot egy zöld szekrénykében tároltak: *In einem grünen schrancke und darneben 11 Futter mit leder uberzogen und golde gestempft groß und klein, zu allerley uhren gehörigkt.*¹⁶⁷

A kincstár egy későbbi, 1619-as inventáriumára szerint sok tárgy továbbra is nagyméretű, textillel letakart asztalokra volt elhelyezve: *auf einer langen Tafel darüber ein grün lundisch Tuch und grün leinwadte decken.*¹⁶⁸ Az inventáriumokban meghatározták az asztalok helyét is: *Uf den hindern bey*

¹⁶¹ Mosco, Marilena–Casazza, Ornella, *The Museo degli Argenti. Collections and Collectors* (Firenze: Guinti–Firenze Musei, 2004), 31.

¹⁶² Heikampf, Detlef, *Il Tesoro di Lorenzo il Magnifico I vasi* (Firenze: Sansoni Editore, 1974), 167.

¹⁶³ Helfenstein, *Lorenzo de' Medici's Magnificent Cups: Precious Vessels as Status Symbols in Fifteenth-Century-Europe*, 415–444.

¹⁶⁴ Vasari: *La Vite de' più eccelenti pittori, scultori ed architettori, di nouvo ampliate*, Firenze, 1586; Borghini: *Il Riposo*, Firenze, 1584)

¹⁶⁵ Alberts, Lindsay, *The studiolo of Francesco I de' Medici: A Recently-Found Inventory*, *Art Histories Supplement* 2.0 (2015), 3–24.

¹⁶⁶ Menzhausen, Joachim, *Electo Augustus's Kunstkammer. An Analysis of the Inventory of 1587*, in *The Origins of Museums. The Cabinet of curiosities in sixteenth- and seventeenth-Century Europe*, szerk. Impey, Oliver, Mcgregor, Arthur (Oxford: Clarendon Press, 1985), 69.

¹⁶⁷ Syngam, Dirk–Mimming, Martina, szerk., *Die Inventare der kurfürstlich-sächsischen Kunstkammer in Dresden. Das Inventar von 1587* (Dresden: Sandstein-Verlag, 2010), fol 284r.

¹⁶⁸ Syngam, Dirk–Mimming, Martina, szerk., *Die Inventare der kurfürstlich-sächsischen Kunstkammer in Dresden. Das Inventar von 1619* (Dresden: Sandstein-Verlag, 2010), fol 126r.

*Tisch an der langen tafeln.*¹⁶⁹ Ebben az inventáriumban is számos üres tokot találunk (tehát nem azokban tartották a kincseket), egy sérült velencei üvegtárgyat azonban a tokjában helyeztek el: *1 Groß, weid venedisch glaß in form einer glocken, ohne fuß, so darvon abgebrochten, in einem futteral [...]*¹⁷⁰

II. Ferdinánd 1573-ban kezdte meg az ambrasi kastély (Schloss Ambras) alsó részének kiépítését, melynek három szárnyát a főherceg gyűjteményeinek befogadására szánták. A terek kialakítása tükrözte az egyetemes gyűjtemények ideális elhelyezésének quicchebergi koncepcióját.¹⁷¹ A terem hosszanti tengelyében tizennyolc, háttal egymásnak fordított szekrény állt. A szekrények tartalmát a tárgyalakító anyagok szerint, illetve azok jelentősége, hierarchiája alapján válogatták össze.¹⁷² A szekrények hátfalának színe tárgycsoportonként változott, a színek a tárgyak megjelenését voltak hivatottak fokozni, pl. kék háttér előtt álltak az arannyal montírozott hegyikristály és az arany tárgyak, zöld háttér előtt az ezüst tárgyak. (52. kép) Az 1596-os inventárium részletezőn, polconként sorolja fel a tárgyakat, további darabokat ládában, tokokban, fiókokban (*truchen, Fueteral, schubadlen*) találunk.¹⁷³ Az inventáriumban kevés tokot említenek, néhány iránytű, kvadráns és kisplasztika esetében aranyozott bőrtokokat írtak le: *Ain gar khunstlicher grosser compast und quadrant mit aim fueterol, mit leder und vergult.*¹⁷⁴ A leírások olykor részletezők, a borító és bélelő anyagokat, azok színét és díszítését is feltüntetik, mint egy aranyfonalas paszománttal leszegett, kék bársonnyal bevont toknál is: *in ainem plau sammeten fuetreal so mit gulden pertl brämt.*¹⁷⁵

V. Albrecht bajor uralkodó, 1572–1578 között, Quiccheberg felügyelete mellett kezdte kiépíteni müncheni kincstárát. Quiccheberg elképzelései alapján alakították ki a kincstárt befogadó épületet is, mely az árkádos udvart körbefogva, négy szárnyból áll. A kincstár belső kialakítása Johann Baptist Fickler által rögzített inventáriumból¹⁷⁶ és a kincstár látogatóinak leírásaiból rekonstruálható. Ellentétben az ambrasi kincstárral, nem polcos szekrényekben, hanem – az 1598-ban felvett leltár szerint – különféle tároló bútorokban (*Kredenz, Tafel, Tisch, Schreibtisch*) voltak elhelyezve a tárgyak. Az északi szárny hosszú termében – a feltételezés szerint a szorosán vett *Kunstkammer*ben – két sorban tizenkét

¹⁶⁹ Syngam, Dirk–Mimming, Martina szerk., *Die Inventare der kurfürstlich-sächsischen Kunstkammer in Dresden. Das Inventar von 1619*, fol 142

¹⁷⁰ Syngam, Dirk–Mimming, Martina, szerk., *Die Inventare der kurfürstlich-sächsischen Kunstkammer in Dresden. Das Inventar von 1587*, fol 106r.

¹⁷¹ Scheicher, Elisabeth, The Collection of Archduke Ferdinand II at Schloss Ambras: Its Purpose, Composition and Evolution, in *The Origins of Museums. The Cabinet of curiosities in sixteenth- and seventeenth-Century Europe*, szerk. Impey, Oliver, McGregor, Arthur (Oxford: Clarendon Press, 1985), 29–38.

¹⁷² Haag, Sabine, Kirchweger, Franz, Rainer, Paulius, szerk., *Das Haus Habsburg und die Welt der fürstlichen Kunstkammern im 16. und 17. Jahrhundert* (Wien: KHM-Museumsverband, Verlag Holzhausen, 2015), 175–176.

¹⁷³ Haag, Kirchweger, Rainer, *Das Haus Habsburg und die Welt der fürstlichen Kunstkammern im 16. und 17. Jahrhundert*, 176.

¹⁷⁴ Boenheim, Wendelin, Inventar des Nachlasses Erzherzog Ferdinand II. in Ruhelust, Innsbruck und Ambras vom 30 Mai 1596, *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*, Bd. VII/2 (1888): CCXCVII. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/jbksak1888a> (2020. december 7.)

¹⁷⁵ Boenheim, *Inventar des Nachlasses Erzherzog Ferdinand II*, CCCVIII–CCCIX.

¹⁷⁶ Diemer, Peter szerk., *Johann Baptist Fickler. Das Inventar der Müncher herzoglichen Kunstkammer von 1598*, Bayerische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Abhandlungen, Neue Folge, Heft 125 (München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2004)

nagy méretű, négyszögletes, szürkére festett asztal (*Tafeln*) és tizenkét kisebb, díszes asztal (*Tischl*) állt. Az asztalokon anyag szerint csoportosítva tárolták a műtárgyakat; ezeket különböző ládák, tokok és üveg búrák védték.¹⁷⁷ Egy kisebb zárt helyiségben, egy lépcsős kiképzésű tálalón (*Kredenz*) ötvösmunkák, egy asztalon hegyikristály díszedények sorakoztak. Az igen részletes inventárium a tokok leírásait is tartalmazza. Változatos anyagú és funkciójú tárgyakhoz készültek tokok. Egy borostyánból faragott kisméretű, miniatűr madárkalitkához aranyozott tok készült: 411 (308^w) *Ein hulzen fueterall mit leder uberzogen, darauf vergulte lesten gedruckt, darinnen steht ain Vogelhauß von geelem Agstain zusammengesezt.*¹⁷⁸ Aranyozott bőrtokkal szerepelt egy olvasó: 589 (475) *Ein langlet fueterall von rotem mit goldt gestempfften Leder [...]*¹⁷⁹; egy miniatűr glóbuszpárhoz közös, bélyegzővel aranyozott tok tartozott: 781 (666) *Ein rot außwendig liderin von golt gestempfft fueterall mit dem Bayrischen Wappen, inwendig mit rotem Samat gefüetert, darinen ein Globus Cælestis et terrestis in helffeinbain geschnitten, und in gold, mit anhangenden Perlen eingefafßt.*¹⁸⁰ Külön említik, ha pl. a tok török bőrrel volt borítva, sőt magáról a tok leveles díszű aranyozásáról is említést tesznek: 70 (268^w) *Ein rott mit Türkischem leder überzugen fueteräel mit verguldtem laubwerckh gesstimpfft.* Még részletesebb leírást találunk egy kerek tok virágdíszes aranyozásáról és vörös textilbéléséről: 746 (630)[...] *ein rund hülin fueterall außwendig mit schwarzen leder und verguldem eingetruckhtem geleist vnnd bluemwerckh inwendig mit rotem tuech uberzogen, darinn ein schal von plawem glaß durchauß gewegglet mit einem Meßingen bschlächt und dreyen hagckhen.* Feltételezhetően a tárgyakat valóban a tokokban tárolták, hiszen először a tokot, majd a benne lévő tárgyat írták le, mint ennél az aranyozott serlegnél is: 773 (658) *Ein rund fueteral mit kelberem leder uberzogen und goldt gestempfft darinen ein mettaline vergulte schalen innen und außen von geschnittner arbeit, am Poden der Neptumus geschnitten.*¹⁸¹

Amikor II. Rudolf német-római császár 1583-ban Bécsből Prágába tette át székhelyét, a császári kincstárát is átszállította. A prágai *Kunstammer* tartalmáról több leltárt készítettek, melyeket II. Rudolf halála előtt és után vettek fel. Ezek a forráskiadásokban hozzáférhető dokumentumok nagy részletességgel írják le a tokokat, megadva azok anyagait és korabeli elnevezésüket is. A jegyzékkel kapcsolatban azonban érdemes megjegyezni, hogy II. Rudolf legféltettebb, legszemélyesebb tárgyait sohasem foglalták az inventáriumokba.¹⁸² A prágai inventálás a gyűjtemény egységeit követi; sorra veszi a *Naturalia*, *Artefialia* és *Scientifica* körébe tartozó tárgyakat, illetve az ezeken belül létrehozott, kisebb

¹⁷⁷ Seelig, *The Munich Kunstammer 1565–1807*, 76–89.

¹⁷⁸ Diemer, *Johann Baptist Fickler. Das Inventar der Müncher herzoglichen Kunstammer von 1598*, 153.

¹⁷⁹ Diemer, *Johann Baptist Fickler. Das Inventar der Müncher herzoglichen Kunstammer von 1598*, 205.

¹⁸⁰ Föld és éggömb, Nürnberg (?), 1570–1580 körül, leltári szám: Resmu 619–620 in Diemer, Dorothea et al, *Die Münchner Kunstammer*. Band 1. Katalog Teil 1 (München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2008), 255 Kat nr. 781 (666)

¹⁸¹ Diemer, Peter szerk., *Johann Baptist Fickler. Das Inventar der Müncher herzoglichen Kunstammer von 1598*, 65, ld. Diemer et al, *Die Münchner Kunstammer*, 85.

¹⁸² Rainer, Rainer, *Splendour & Power. Imperial Treasures from Vienna* (Cambridge: Fitzwilliam Museum, 2011), 72.

tematikus csoportokat is. Az 1607–1611 közötti leltárakból számos, ma a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött tárgy beazonosítható.¹⁸³ A tárgyak leírásai több esetben említenek tokokat is; ilyen Christoph Lencker, 1602–1606 körül készült, a mitológiai Európa történetét bemutató dísztála,¹⁸⁴ melyhez aranyozott díszű tok (*Ein ablang mit leder uberzogen vergult futral*) is tartozott.¹⁸⁵ A dísztál peremén négy plasztikus fej is található, tehát a leírás igen részletes leírást a tokról, hiszen ezeket a kiemelkedéseket (*mit vier erhochten buggeln*) is megemlíti. A bőrrel bevont tokok mellett több bársonyborítású tárolót is találunk: *Ein geschirrl von jaspis mit mehr farben auf hohem fuß, in rot sametenem Futter*.¹⁸⁶ A tokban vagy tokkal leírt tárgyak száma viszonylag kevés; de például a nagy becsben álló keleti porcelánokhoz, melyekhez gyakorta már Európában készült foglalat, több esetben tok is tartozott. Négy aranyozott foglalatú, Spanyolországból küldött tálhoz fekete bőrrel bevont tokot írnak le, melyeken az ajándékozó neve is szerepelt: *Vier schöne schälen mit silber vergulden füeßlen und handhebin, welche H. Kevenhuler Ihr May. aus Spannia geschickht, gehörn in schwartze mit leder uberzogne futräln, daran H. Kevenh: namen geschriben*.¹⁸⁷ A törekeny hegyikristály tárgyaknál csak egy tokot találunk, azonban ez különleges lehetett, mivel a kékre festett, bőrrel borított tokon kívül egy kék bársonyszák is védte: *Ein groß cristallin geschirr wir ein kandel formirt, in enem blawen lider und vergulitem futral in eim blaw sametin sackh*.¹⁸⁸

I. Frigyes württembergi herceg (1557–1608) stuttgarti kincstárának egyes tárgyairól első ízben Moritz hessen-kasseli tartományi gróf számolt be.¹⁸⁹ A kincstárról – immár I. Frigyes halála után – Philip Hainhofer augsburgi patrícius, több uralkodó művészeti tanácsadója adott részletes leírást 1616-ban, Fülöp pomerániai hercegnek írott leveleiben.¹⁹⁰ A torony két egymásba nyíló szobáját jelölte meg a kincstár helyeként. Az elsőben egzotikus tárgyak, többek között *indianisch Schreibtisch*, páncélok, tollmunkák voltak elhelyezve, a másodikban selyemszőnyegekkal és török bőrkárpitokkal (*Türggischen lidernem Teppich*) letakart asztalokon (*Tisch/Tafel*) álltak a jaspis, heliotrop, aranyozott ezüst díszedények. Az egyik asztalon, mint azt Hainhofer feljegyzi, számos féldrágakő edény foglalt helyet: *Geschürr aus edlen Gestainen, alle inn iren Fuetralen*, azaz mindegyik a saját tokjában. Vélelmezhetjük, hogy a Hainhofer által megadott bútortípus valóban asztal lehetett, ellenkező esetben a letakarás nem értelmezhető.¹⁹¹ Egy rinocérosz szarvhoz készült tokot egy zsákban is elhelyeztek: [...] *vunnd über caput Hyppootamj inn roth sammetigen Fueter vnd noc 1 Sackh darüber ist* [...] Hainhofer a tárgyak tokokban

¹⁸³ Bauer, Rotraud, Haupt, Herbert szerk., *Das Kunstkammerinventar Kaiser Rudolfs II, 1607–1611*, in *Jahrbuch der Kunsthistorisches Sammlungen in Wien* 72 (1976)

¹⁸⁴ Dísztál Európa történetével, Christoph Lencker, Augsburg, 1602–1606, Kunsthistorisches Museum, Bécs, leltári szám: 1110 www.khm.at/de/object/6f39cf2c11/ (2021. 06. 03.)

¹⁸⁵ Bauer–Haupt, *Das Kunstkammerinventar Kaiser Rudolfs*, 83. tételszám: 1545, a tok nem maradt fenn.

¹⁸⁶ Bauer–Haupt, *Das Kunstkammerinventar Kaiser Rudolfs*, 76, tételszám 1417

¹⁸⁷ Bauer–Haupt, *Das Kunstkammerinventar Kaiser Rudolfs*, 59, tételszám: 1103

¹⁸⁸ Bauer–Haupt, *Das Kunstkammerinventar Kaiser Rudolfs*, 67. Tételszám: 1237

¹⁸⁹ Fleischauer, Werner, *Kunstkammer und Kronjuwelen* (Stuttgart: Württembergisches Landesmuseum 1977), 6–7.

¹⁹⁰ Oechelhäuser, Adolf von, Philip Hainhofers Bericht über die Stuttgarter Kindtaufé im Jahre 1616, *Neue Heidelberger Jahrbücher* 1 (1891): 306. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/hdjb1891/0315> (2021. május 10.)

¹⁹¹ Oechelhäuser, *Philip Hainhofers Bericht über die Stuttgarter Indtaufé im Jahre 1616*, 307.

tárolásának nagy jelentőséget tulajdonított, mivel ez mutatja a kincstári tárgyak védelmének gondosságát, de egyfajta rituáléval is szolgált, amikor a szépen kivitelezett tokokból sorra kiemelték a kincstári tárgyakat.¹⁹² (53. kép)

A *Pommerische Kunstschränk* (elemzését lásd az Augsburgi tokkészítő példák fejezetben) elkészülte után, 1615-ben Philipp Hainhofer a pomerániai kincstár átalakításához adott tanácsot, mely alapjában véve a korábbi mintákat követi. A müncheni példára hivatkozva azt javasolta, hogy a helyiség minden oldalán ablakok sorakozzanak, melyek között és alatt, illetve a terem tengelyében különböző asztalokon legyenek csoportosítva a *Naturalia*, *Arteficialia* tárgyak. Nagyobb tárgyak, mint például a díszes, sok fiókos szekrények (*Schreibtisch*) szintén az asztalok tengelyében kapjanak helyet. A pommerámiai kincstár esetében is a nagyobb tárgyak tokban történő elhelyezését (*mit seinem Futteralen*) javasolta.¹⁹³

A 17. század második felétől nem csupán az uralkodói, hanem kisebb gyűjteményekben kabinet jellegű bútorzat készült. A szekrények általában nyitott vagy ajtókkal (lehetett üvegezett, de ráccsal védett is) ellátott polcos tárolók voltak. Jellegzetes reprezentációs látványkincstárak példaként említhető a Habsburgok bécsi kincstára, melyről egy 17. századi beszámoló áll rendelkezésre. Johann Sebastian Müller, a szász-weimari herceg kincstári tisztviselője 1660-ban járhatta végig a császári kincstár termeit. A hosszú galéria egyik oldalán a kertre néző ablakok sorakoztak, másik oldalán pedig tizenhárom kétajtós, feketére festett kabinetszekrény állt. A szekrényeket III. Ferdinand nevével ellátott aranyozott sasok díszítették. A szekrényekbe anyagfajta és tárgytypus szerint rendezve kerültek a tárgyak. Az ablakok előtt elhelyezett, kőberakással díszített firenzei asztalokon díszes fiókos tárolók, mai értelmezésben *Kabinetschränke*, akkori elnevezéssel *Schreibtische* álltak.¹⁹⁴

A disszertációban néhány olyan tok is bemutatásra kerül, melyek nem uralkodói vagy főnemesi, hanem templomi kincstárakból származnak. Az aacheni dóm sekrestyéjében egy nagyméretű szekrény adhat képet a tárolás módjáról. A szekrényt a 19. században alakították át, a régi bútorzatról fényképfelvétel is fennmaradt.¹⁹⁵ A kölni dóm sekrestyéje, a templom építéstörténetével párhuzamosan alakult át egyfajta *Schatzkammerré*, a templomi kincsek megtekinthetősége azonban inkább már a 19. század

¹⁹² Landesmuseum Württemberg szerk., *Die Kunstkammer der Herzöge von Württemberg. Bestand. Geschichte. Kontext.* Band 1. (Stuttgart: Landesmuseum Württemberg, 2017), 104–105. Hainhofer, mint látni fogjuk, nagy odafigyeléssel készített tokokat a nála megrendelt műtárgyakhoz. A württembergi kincstárhoz tartozó tokok nem őrződtek meg. Dr. Katharina Küster-Heise szíves közlése.

¹⁹³ Carlen, Louis, Imboden, Gabriel, szerk., *Kräfte der Wirtschaft. Unternehmergestalten des Alpenraums im 17. Jahrhundert. Vorträge des zweiten internationalen Symposiums zur Geschichte des Alpenraums* (Brig, 1992), 230–233.

¹⁹⁴ Rainer, *Splendour & Power. Imperial Treasures from Vienna*, 26–28, ld. még: Brüdele, Nicole, *Kindbettgeschenke. Untersuchungen zu Ursprung, Form und Funktion von kunstgewerblichen Objekten als Gaben an die Mutter nach der Geburt* (Göttingen: Universitätsverlag, 2016), 159.

¹⁹⁵ Lepie, Herta, *Der Domschatz zu Aachen, in Schatzkunst in rheinischen Kirchen und Museen*, szerk. Bayer, Clemes M. M. et al (Regensburg: Schnell & Steiner GmbH, 2013), 123.

hozadéka, nem beszélve mai, modern bemutatásukról.¹⁹⁶ A schmalkaldeni St. Georg templomban 1913-ban még dokumentálni tudták a sekrestye gótikus szekrényeit.¹⁹⁷ (54. kép)

52. kép

Schloss Ambras, Schatzkammer jelenlegi állapot

Forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Innsbruck_2_288.jpg

53. kép

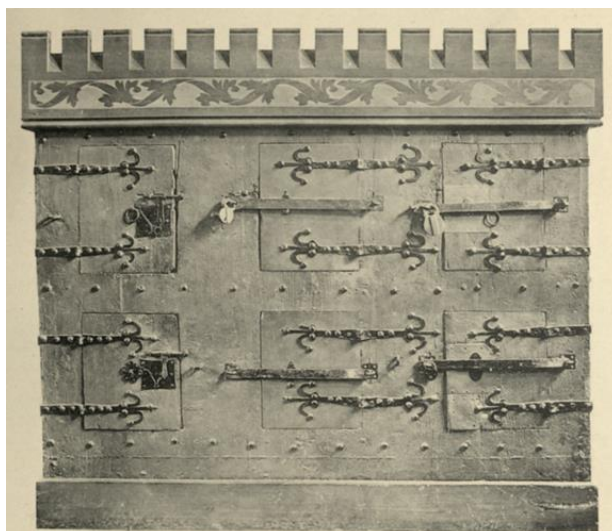
A württembergi Kunstkammer ábrázolása, 1670 körül

Forrás: Kunstkammer im Landesmuseum Württemberg, Stuttgart

https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Kunstkammer_Stuttgart_1670.jpg (2022. február 22.)

¹⁹⁶ Seidler, Martin, Zur Präsenz von Schatzkunst in Kirchen des Erzbistums Köln, in *Schatzkunst in rheinischen Kirchen und Museen*, szerk. Bayer, Clemens M. M. et al (Regensburg: Schnell & Steiner GmbH, 2013), 4968.

¹⁹⁷ Weber, Paul, *Die Bau- und Kunstdenkmäler im Regierungsbezirk Cassel. Band. V. Kries Herschaft Schmalkalden* (Magdeburg: N.G. Elwertsche Verlagsbuchhandlung, 1913), Tafelband: 92, Textband: 170.

54. kép

Gótikus szekrény a schmalkaldeni katolikus templom sekrestyájében 1909-ben
in Weber, Paul, Die Bau- und Kunstdenkmäler im Regierungsbezirk Cassel. Band. V. Kries Herrschaft
Schmalkalden (Magdeburg: N.G. Elwertsche Verlagsbuchhandlung, 1913), Tafel 92

3.6. A tárolás módjának változásai az Esterházy-kincstárban, a levéltári források tükrében

Az Esterházy-kincstár anyagában fennmaradt nagyszámú – Fraknón és az Iparművészeti Múzeumban őrzött – tok kivételes lehetőséget nyújt a tárolók és kincstári inventáriumok összevetésére. A fejezetben az inventáriumokat elsősorban a tárolás és a tokok szerepeltetése szemszögéből vizsgálom, a jegyzékek alapján a tokok beazonosítására és a tárolási módok rekonstrukciójára teszek kísérletet. (55. kép)

Az Esterházy család Fraknói várában kialakított kincstárterem egyedülálló az európai kincstárak sorában, hiszen lényegi változtatás nélkül maradt fent. A ma látható berendezést a kincstár késői időszakában, Esterházy Pál irányítása mellett, 1692-től, a kastély északi szárnyának bővítésekor alakították ki. (56. kép) Ezt megelőzően a három helyiségből álló kincstárat a kastély kápolnája mellett találjuk.¹⁹⁸ Ebben az időszakokban változatos méretű ládákban és kabinet-jellegű, ajtós-fiókos szekrényekben helyezték el a tárgyakat.

A tárgyak gyarapodását dokumentáló inventáriumokból a kincstár esetében sajátos fejlődést figyelhetünk meg. Jelesül azt, hogyan lesz a családi gazdagságot tükröző, fokozatosan gyarapodó kincstárból Esterházy Pál életében – közelebbről a nádorrá választása utáni időkben – egy komplex, az *artificiale*, *memorialia*, kisebb mértékben a *naturalia* és *exotica* kategóriákba sorolható tárgyakkal álló, személyes „mű”, amelyben hangsúlyos szerepet kap a család önképének reprezentálása és az a tény, hogy immár el nem idegeníthető, nem felaprózható, zárt egységgé vált.

¹⁹⁸ Körner, Stefan, *Fraknó vára. Az Esterházy hercegek trezorja* (Bécs: Christian Brandstätter Verlag, 2009), 80, 82.

A kincstár története során felvett számos inventárium elsősorban az ötvöstárgyakkal, viseletekkel, fegyverekkel kapcsolatban szolgáltat adatokat. A tokok említése, változó részletességű leírása elsősorban a tárgy azonosítását szolgálta, amennyiben a tokban tárolták, ezért az inventáriumok nem tükrözik a meglévő tokok számát. A tokok azonosítására szolgáltak a rájuk ragasztott, különböző kézírással írt papírcímkék. A feliratok többnyire csak a tárgy anyagát jelzik: *Jáspis, Termés Christal. (57–59. kép)* Néhány tárgy esetében fennmaradt pergamen cédulákon a provenienciára vonatkozó adatokat olvashatunk.¹⁹⁹ Elvértve magában a tárolóban is találtunk számozott vagy írásos címkéket; ezeket azonban jelenleg nem tudjuk levéltári adatokhoz kötni. Olyan részletes – a dísz tárgyak tárolására nem használt – a tokok elhelyezésére vonatkozó leírással, mint a hasonló korú Nádasdy-kincstár esetében – nem találkozunk. Ott 1669-ben külön ládákban helyezték el az üres tokokat, tehát azok nem tartoztak hozzá a kincstár látványához. A tokok 1670-ben már felkerültek az almáriumok tetejére, a kincstár 1671-es elszállításakor már, mint szállítóeszköz funkcionáltak.²⁰⁰

Kevés olyan tárgy van az Esterházy-kincstárban, amelynek története, tulajdonosainak változása a korai inventáriumoktól a 18. század elejéig, tehát a kincstár gyarapodásának lezárásáig nyomon követhető. A *Fedeles díszszerleg Prudentia allegorikus alakjával*²⁰¹ II. Rudolf kincstárának 1609-ben felvett inventáriumában tokjával együtt szerepel. A leírás az ötvösre (Hans Petzold) is utalást tesz, csakúgy, mint a fekete, aranyozott tokra: *Des Bezolts von Nürnberg schon groß perlenmutter schneggen geschirr in vergultem schwartzen futral [...]*²⁰² A leírás alapján vélelmezhető, hogy eredeti tárolójával együtt került az Esterházy-kincstárba; ugyanezen tárgy immár Thurzó Erzsébet örökségként szerepel egy 1639-ből származó elismervényen: *az Eöreg Tengeri Chiga-Pohár, kit az csehországi királyné küldött volt Asszony-Anyámnak.*²⁰³ A tárgy az 1641-es és 1653-as lenzséri jegyzékekben is felbukkan, a tokot azonban csak 1621-es Thurzó leltárban²⁰⁴ és a 1725-ös összeírásban tüntették fel²⁰⁵. (2. táblázat)

¹⁹⁹ Kiss Erika, *Cédulák egy főúri kincstárból*. Adalékok a fraknói tárház történetéhez, 303–312.

²⁰⁰ Kiss Erika, „...so nicht zu aestimirn” Nádasdy Ferenc sárvári tárházának rekonstrukciója, in „Ez a világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére, szerk. Bubryák Orsolya (Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 2010), 209–210.

²⁰¹ A 2016-ig, az Iparművészeti Múzeumban őrzött tárgyat átszállították a fertői Esterházy kastélyba. Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 83–89. Kat. no. I.8, MNL OL P 108. Rep 26 Fasc. Nr 54. A tárgyhöz tartozó tok leltári száma: 51.1099

²⁰² Bauer, Rotraut és Haupt, Herbert, *Das Kunstkammerinventar Kaiser Rudolfs II*, 17.

²⁰³ Inventarium 1639 MOL, P 108. Rep. 29. Fasc. C. Nr. 54.

²⁰⁴ Radványszky Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században* III (Budapest: Helikon, 1986), 167.

²⁰⁵ Inventarium 1725, IM 236/1957 in Katona Imre, A fraknói kincstár 1725. évi leltára, in *Művészettörténeti Értékesítő* 29 (1980): 139

Thurzó György kincstárának leltára, 1621, Radvánszky 1879 ²⁰⁶	Elismervény, 1639 Thurzó Erzsébet MNL OL P 108 Rep. 29. Fasc. C. Nr. 54	Inventárium 1641 Lenzsér MNL OL P 108 Fasc.Q. No.635	Inventárium, 1653, Lenzsér MNL OL P 108 Rep.12. Fasc. Q. N.638	Inventárium 1685 után, MNL P 108 Rep.8. Fasc. G. Nr. 58²⁰⁷ Katona, 1984, 488.	Inventárium 1725, IM 236/1957, Almarium Sub Nris 45 et 46, Katona 1980, 139.
A csehországi királyné adott egy kupát, mely tokban áll, vagyon benne kék és vörös kő nyolcz, gyöngyszem 14, Gyöngyházból csinált csigából merőn aranyozott ezüst kupa	Az eöregg Tengeri Chiga-pohár, kit csehországi királyné küldött volt Asszony-anyámnak	ittem egi Tengeri chiga igen mesterségesen Delphin forman chinalt pohar köues giöngiös tokban vagion	Item egy tengeri csiga igen mestersegesen Delphin forman csinalt pohar, felleöl valami Nimpha képe, az bal kezén valami fejár kigio, köues, giöngieös tokban vagion.	Edgy eüregg aranyas ketües gyöngyeös csiga leány, kinek az teteyén Kleopatra edgy teükeörrel vagyon	Egy Réghi fekete Tokban Csig Gyöngyházbul való Ezüstben foglalt Aranyos s kövekkel kirakott födelü Magos Pohár, Melynek a födelin egy Lányzó egyik Keziben Tükröt tart, az Másikra Kígyó tekeredett.

2. táblázat
Fedeles díszserleg Prudentia allegorikus alakjával említése az inventáriumokban

55. kép
A fraknói Esterházy kastély (1896 körül), IM Adattár, leltári szám: NLT 71

²⁰⁶ Inventárium 1685, in Katona Imre, A fraknói kincstár 1685. évi leltára, *Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értésítője* 17–18 (1983–1984): 488.

56. kép

A fraknói vár kisebbik kincstárterme, Esterhazy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer
Foto: Andreas Hafenscher

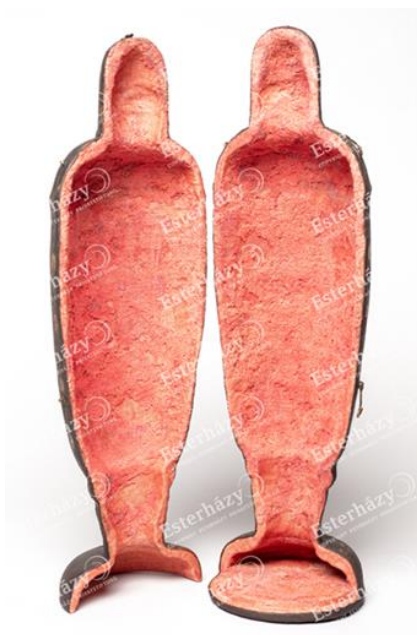

57. kép

Hegyikristály serleg, olasz, 16. század utolsó harmada, IM Adattár, leltári szám: FLT 1946

58. kép
Hegyikristály serleg tokja, Esterhazy Privatstiftung Burg Forchtenstein – Schatzkammer
Foto: Andreas Hafenscher

59. kép
A tok nyitott állapotban, Esterhazy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer
Foto: Andreas Hafenscher

3.6.1. Inventáriumok a 17. században

3.6.1.1. Nyári Krisztina inventárium, 1641

Az Esterházy-vagyon első jelentős gyarapodása éppen Esterházy Miklós nádornak Nyári Krisztinával, Thurzó Imre özvegyével kötött, második házasságának köszönhető. Nyári Krisztina magyar nyelvű inventáriumának felvételére elhunyt után, 1641. február 4-én került sor. A jegyzékből kiderül, hogy az evőeszközökön túl: *Eggi ezust hordóczka eggi tokban, kiben kalan 25; Eggi tokoczkában 1 kalan ezust, uilla és kés; egy jáspis csésze tokjával együtt, ajándékként került Nyári Krisztina tulajdonába: Pálffy Istu: uram az melli jáspis csészét kuldeot uolt ajándékon az Urnak eő nag/ságá/nak, eggi tokban. Az inventárium másik bejegyzése szerint egy aranyláncot tokjával együtt, Pozsonyban szereztek be, nem sokkal az asszony halála előtt: Eggi tokban 1. rubintos kéz foghásos arani láncz, eggi kis fwghgeőczkéuvel, rubintos azis, az akit nem regen wettenek Posonban.*²⁰⁸

3.6.1.2. Thurzó Erzsébet és Esterházy István javainak inventárium, 1642

Esterházy Miklós nádor és Nyári Krisztina legidősebb gyermeke, Esterházy István fiatalon, 1641-ben hunyt el. Az 1642. július 14-én felvett inventáriumban ráismerhetünk a kincstár több remekére.²⁰⁹ Az inventárium részletesen leírja a tárgyak tárolására szolgáló ládákat is: *egy kis Dioffabol chinalt Ladaczkaban, Az bőr ladaban.* A kevés azonosítható tárgy közé tartozik a *Fedeles díszserleg a jó kormányzás allegóriájával* elnevezésű, 1593 és 1602 között készült ötvöstárgy, melynek tokját is megemlítik: *Item egi öregh igen szep aranias tokban valo kupa [].*²¹⁰

3.6.1.3. Esterházy Miklós inventárium, 1645

Az Esterházy Miklós halálakor felvett inventárium²¹¹ egy belső és egy új tárházat – a kincstár ekkor még a kápolna közelében volt elhelyezve – említ, a ládák számozása a termekben nem szakad meg, hanem folyamatos.²¹² A belső (rég) tárházban elhelyezett öt nagy ládán kívül, a bőr és a szövött kárpitok táro-

²⁰⁸ MNL OL P. 108. Rep.26. Fasc. F. Nr. 287

²⁰⁹ MNL OL P. 108 Rep. 12. Fasc. Q. Nr. 635

²¹⁰ Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 74–83, Kat. no. I.7. Jelenlegi őrzési hely: Eszterháza Kulturális, Kutató- és Fesztiválközpont Közhasznú Nonprofit Kft., Fertőd-Eszterháza

²¹¹ MNL OL Rep. 8. Fasc. C. Nr. 32

²¹² MNL OL P 108 Rep. 8. Fasc. C. No. 32. ld. még: Kiss, *A Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás*, 151–173.

lására asztalok szolgáltak. Hasonló elhelyezést rögzített egy 1643-as jegyzék is, mely a két asztalra helyezett ezüst nemüket sorolja fel a tárház belső helyiségében.²¹³ Az új, nagy ablakkal rendelkező tárházban már csak asztalokat találunk, melyeken a különböző flamand kárpitok és szőnyegek feküdtek.

Az inventáriumban felsorolt, változatos tárolóbútorok megnevezésében keverednek a latin, német és magyar szavak (*cista*, *Schreibtisch*, *lada*); részletes leírásuk beazonosításukat segítette: *Cista Undecima: Diofabol chinalt fiokos rakot lada, Egi közönseges feniü tarka ladaban*. Különféle zászlókat, kárpitokat tartottak egy bőrborítású *Hinto hatulliara valo* ládában.

Az első, többféle fából készült, kisméretű, aranyozott és különböző selymekkel bélelt ládát *Cista prima ex hebano auro et serico variegata*, ékszerek (klenódiumok) tárolására használták. Bársonyborítású tokban, *skatuláczkában* láncokat, arany fragmentumokat őriztek. Ugyanezen ládában egy jáspis pohárka is helyet kapott: *65. Item egi Fekete tokban araniban foglalt Jaspis poharka*. A második tárolót fekete (feketére festett vagy ébenfa) írószekrényként (*Cista secunda nigra vulgo Schreibtisch*) írják le. Az *Schreibtischek* alatt ebben az időben lábakon vagy asztalon álló ajtós-fiókos bútorarabokat értettek, azonban a korabeli terminológiát nem feltétlenül lehet bútortípussal összekötni. A harmadik tárolónál, melyet szintén *Schreib Tisch*-ként határoztak meg, az elnevezés nehezem érthető, mivel magyar leírása ládát említ, melyben hímzett selymek, rózsafüzér, kereszt és más textilművek voltak elhelyezve. A hatodik láda *Cista sexta: Egi öregh kiuül vörös bőrös araniozot belől vörös barsonios Credentionalis lada* típusa csupán a leírás alapján szintén nehezen meghatározható. A *credencionális* láda esetleg lábazzal bír, de ladához hasonló felső résszel rendelkező bútorra utal, az *öregh* jelző nagy méretére vonatkozik. Bőrrel borított, aranyozott ládákat valóban ismerünk a 17. századból, ezeknek azonban nincs lábazatuk. Az egyik tételnél megadott elhelyezés *Ket öregh Tall az also fiaban* talán ládafiát, esetleg a bútor alsó részét jelöli.²¹⁴ A ládában meglepően sok tárgyat – inkább használati *kintjáró*, mint prezentációs célú – ezüstműt: tálát, kannákat, serlegeket, kupákat, evőeszközöket, ágymelegítőt és gyertyatartót tároltak.

Az 1645-ös leltárban reprezentatív, ma is beazonosítható művekkel találkozunk. A hetedik ládában: *Cista Septima continens res argenteas... azon öregh ladaban* tárolták többek között a *Losonczy kanna és tál* néven ismert *lavabo* készletet. A díszedények anyagai és típusai – strucctojás, kókuszdió testű serlegek, lavabo készletek, hegyikristály poharak – azt sejtetik, a „kincstári” jellegű tárgyak ebben a ládában kaptak elhelyezést. A láda méretéről, a benne elhelyezett nagyszámú tárgy alapján kaphatunk képet. (2. *ábra*)

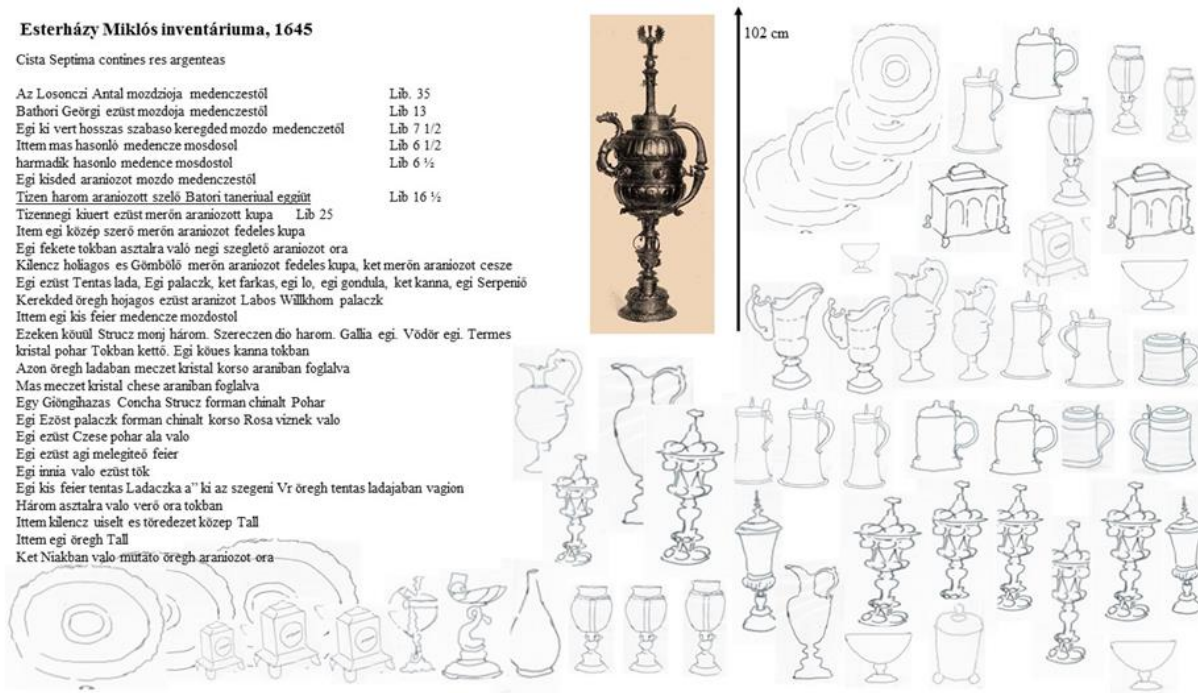
²¹³ MNL OL P 108, Rep 8. Fasc. C. No. 31 1643. február 2.

²¹⁴ Érdekességképpen megemlíthető, hogy hasonló elnevezést találunk a Rákóczi javainak összeírásainál is, mely feltehetően egy kisebb tárolóra vonatkozik: „*Vagyon egy kis, kétfelé nyíló credencia-ládácska.*” Thaly Kálmán, A Rákóczi-árvák 1688-ban Munkács várában maradt és Patakra vitt ingó értékeinek lajtsroma, *Magyar Történelmi Tár* 4. (1886): 773–793.

Esterházy Miklós inventáriuma, 1645

Cista Septima contines res argenteas

Az Losonczy Antal mozdója medenczestől	Lib. 35
Bathori Geörgi ezüst mozdója medenczestől	Lib 13
Egi ki vert hosszas szabaso keredged mozdó medenczetől	Lib 7 1/2
Item mas hasonló medence mosdostól	Lib 6 1/2
harmadik hasonló medence mosdostól	Lib 6 1/2
Egi kisdéd aranyozott mozdó medenczestől	
<u>Tizen három aranyozott szelő Batori taseriual eggyüt</u>	Lib 16 1/2
Tizenegyi küert ezüst merön aranyozott kupa	Lib 25
Item egy közep szerő merön aranyozott fedeles kupa	
Egi fekete tokban asztraa való negi szeglető aranyozott ora	
Kilencz holiagos es Gombólo merön aranyozott fedeles kupa, ket merön aranyozott cesze	
Egi ezüst Tentas lada, Egi palacz, ket farkas, egi lo, egi gondula, ket kanna, egi Serpeniő	
Keredked őregh hojagos ezüst aranyozott Labos Wílkhom palacz	
Item egi kis feier medence mozdostól	
Ezeken körül Strucz monj három. Szereczen dio három. Gallia egi. Vodór egi. Termes kristal pohar Tokban kettő. Egi köues kanna tokban	
Azon őregh ladaban meczet kristal korsó araniban foglalva	
Mas meczet kristal chese araniban foglalva	
Egy Giöngghazas Concha Strucz forman chinalt Pohar	
Egi Ezöst palacz forman chinalt korsó Rosa víznek való	
Egi ezüst Czese pohar ala való	
Egi ezüst agi melegítő feier	
Egi inna való ezüst tők	
Egi kis feier tentas Ladaczka a" ki az szegeni Vr őregh tentas ladajaban vagion	
Három asztraa való verő ora tokban	
Item kilencz uiselt es töredezet közep Tall	
Item egi őregh Tall	
Ket Niakban való müttató őregh aranyozott ora	

2. ábra
Esterházy Miklós 1645. évi inventáriumából
Reprezentatív ötvösműveket tartalmazó (hetedik) láda tartalma (rekonstrukció)

3.6.1.4. Inventárium 1653-ból, Lenzsér (Esterházy Orsolya portékái)

A 1645-ös inventárium utáni évtizedekből nem maradt fenn leltár, így a végrendeletekből lehet következtetni a kincsek számára és a gyűjtemény változásaira.²¹⁵ A dokumentum, mely nem tekinthető a kincstár átfogó inventáriumának, Esterházy Orsolya javait sorolja fel. A tokok leírása kissé részletezőbb, mint a korábbi összeírásokban. A jegyzékben többségében az éksertokokról esik szó, valamint két óratokról is, az egyik ezek közül egy ékszeróra lehetett. A jegyzékből egy tárgy *A Jó kormányzás allegóriája* néven ismert dízszerleg²¹⁶ azonosítható be, melyhez ma egy jóval későbbi, a 19. században készült tok társítható: *item egy eőregh igen szep Aranyas Tokban való kupa, az fedelein egi ember forman csinalt kép, az bal kezében madar, az masikban Sceptrum, az labanal egi kuvasz []*.

²¹⁵ MNL OL Rep.12. Fasc. Q. N.638.

²¹⁶ Fedeles dízszerleg a jó kormányzás allegóriájával, Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 74–83, Kat no I.7

3.6.1.5. Inventárium 1685 körül

A kutatók egyetértenek abban, hogy a kincstár számottevő, immár Esterházy Pálhoz köthető gyarapodása az 1660–1670-es évekre tehető. A jelentősen gyarapított kincstári anyagot dokumentáló, 1685 körüli, több jegyzéket is magában foglaló inventárium-gyűjteményben nincs adat a tárolás módjáról és eszközeiről.²¹⁷

Az 1685 körül felvett összeírásokat egy újabb szempontból érdemes megvizsgálni. Ugyanis ezekben a jegyzékekben bukkannak fel először azok a műkincsek, melyek a kutatók vélekedése alapján Nádasdy Ferenc sárvári tárházából származnak.²¹⁸ Az 1671-ben kivégzett főúr kincsei Bécsbe kerültek, s a még életében felvett inventárium (1669) leírásai valóban ráillenek az Esterházy-kincstár egyes műtárgyaira. Amennyiben az egyedi tárolók (tokok) szempontjából nézzük meg a problémát, érdekes összefüggés figyelhető meg. A Nádasdy-leltárban egy Bacchus alakjával díszített, ékkövekkel kirakott tárgyhoz egy tok is tartozott: *Második ládában 10. Az 6. Almariomban lévő köves Bacchus szekerének az tokja No. 1.* A konzerválási projekt során összeállított töredékek alapján a kincstár *Bacchus diadala asztaldíszéhez* is tudunk tokot társítani. Bélyegzői egy olyan népes csoporthoz kötik, melynek darabjai Augsburgban, 1650–1680 között készültek és nagy számban található meg az Esterházy-kincstárban. **(4. táblázat)** Hasonlóképpen díszített bőrtokkal bír az Esterházy gyűjtemény egy hatszegletű Lapis Lazuli palackja²¹⁹ is, melynél érdemes a Nádasdy-kincstár sárvári tárházának jegyzékét szó szerint is közreadni: *Első ládában, 24. Kék Lapis Lazári kőpalackhoz való tok almariom 9, No. 13.* A megjelölt helyen egy hatszegletű palackot találunk: *Almariom No 9, Közép polcon: 13. Egy kék Lapis Lazari kőből csinált 6. szegletű palackz.*²²⁰ Az 1685-ös jegyzékben csak néhány tokot említenek, ebből jelenleg kettő társítható kincstári tárggyal. Egy evőeszközkészlet és tokja: *Edgy Tokban termés Christall, Kalán kés és villa;*²²¹ és egy kettős sótartó: *Egy tokban két calcedon keőből csinált so tartocska*²²² köthető a leltári bejegyzésekhez. A fraknói kincstárban őrzött jáspis sótartócska pár és egy hegyikristály nyéllel ellátott evőkészlet feltehetően azonos az inventáriumban felsoroltakkal.²²³ **(60–62. kép)**

²¹⁷ Az inventárium elemzéseit több tanulmányban helyet kaptak: Katona Imre, A fraknói kincstár 1685. évi leltára, 461–502. Az inventárium több, feltehetően eltérő időpontban felvett összeírást foglal magában. ld. Kiss, *A fraknói tárház, ahogy Esterházy Pál megalkotta*, 164–165.

²¹⁸ Szilágyi András, Adalék Nádasdy Ferenc (1623–1671) műkincsek utóéletéhez, *Ars Decorativa* 16 (1997): 55–75.

²¹⁹ Gyömbértartó, lapis lazuli, zománcozott, aranyozott ezüst, (roncsolt állapotban) 17. század, Iparművészeti Múzeum, Budapest, azonsító szám: Ej 292.

²²⁰ Piarista Rend Központi Levéltára, Takáts Sándor hagyatéka, TS doboz 12.

²²¹ Katona, *A fraknói kincstár 1685. évi leltára*, 493. Esterházy Privatstiftung, Fraknói Kincstára, leltári szám: K 44

²²² Katona, *A fraknói kincstár 1685. évi leltára*, 469. Esterházy Privatstiftung, Fraknói Kincstára, leltári szám: K 13/1–2,

²²³ Esterházy Privatstiftung Fraknói Kincstára, leltári szám: K 13.1–2.

60. kép
Tok két sótartó számára, Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer
Fotó: Andreas Hafenscher

61. kép
Tok két sótartó számára, Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer
Fotó: Andreas Hafenscher

3.6.2. Az „új” kincstár kialakítása a 17. század utolsó évtizedében

Az 1685-ös inventárium kolligátumban nincs adat a tárolás módjáról és eszközeiről, azonban az előző összeírásokhoz képest lényeges különbség – ebben hasonló a későbbiekben tárgyalt, új tárházban felvett inventáriumokhoz – hogy a leltárt immár tárgycsoportokként vették fel, amely így eszerinti tárolást sejtet.

Az 1670–80-as években zajlott le a kincstár jelentős gyarapodása. Erre az elenyésző számú, a 17. század végén és 18. század elején készült tárgy is bizonyíték. A téma kutatói egyöntetűen kiemelik, hogy Esterházy Pál ekkor már túljutott politikai karrierje csúcsán, s a karrierépítés helyett katolikus hitéletének elmélyítése és egy személyes mű, a családi kincstár megalkotása felé fordult. Ennek biztos jele a kincstár reprezentatív átalakítása. Joggal feltételezhető, hogy az új tároló bútorok egy lezárt tárgye gyűttes számára készültek. A közelmúltban közzreadott gazdasági iratokból az körvonalazódik, hogy a boltozatos helyiséghez speciálisan kialakított szekrények beépítése már 1689 körül elkezdődött,

majd több ütemben zajlott.²²⁴ A fraknói iratokat elemző Mitropulos Diána kiemeli, hogy a kincstárhoz kötődő megbízásokon Esterházy Pál saját kezű aláírása olvasható. Ez a kincstár kialakítása iránti figyelmét, annak fontosságát emeli ki. Esterházy Pál udvari asztalosát bízta meg a szekrények elkészítésével. 1692-ben a munka megtörtént, erről egy elismervény ad hírt: *Fraknói várunkban (eg) új kincstárat építettünk.*²²⁵ (56. kép)

Ma, a nagyobb kincstárteremben harmincnégy dupla üvegajtós szekrény van, tehát a számlákban tükröződő és a valóságos szám nem azonos. A festett számozás 1-től 105-ig, mindkét helységen keresztül halad, majd a belső helyiségben visszafordul. A feketére festett szekrényeket fűrészelt díszű, festett pártázat díszíti. A kincstár keresztbolthajtásos kialakítását a szekrények is követték, ezért felső részük belül lecsapott. A szekrénybelső kialakítása azt sugalja, hogy a benne elhelyezendő tárgyak szerint történt a kialakítás. Egyrészt a polctávolságok változóak (de nem változtathatóak), másrészt vannak különleges belső kialakítások is, melyek például kardok álló elhelyezését tették lehetővé. A mostani állapotban feketére festett, egy kivételtől eltekintve vörös szekrénybelsővel találkozunk, de néhol megmaradt a vélhetően eredeti selyembélelés is. A kincstár hasonló lehetett a sárvári Nádasdy-kincstár berendezéséhez, melyben szintén fal mellett elhelyezett almáriumok sorakoztak, de nem üvegezett, nagy ráccsal ellátott ajtókkal rendelkeztek.²²⁶

3.6.2.1. Inventárium, 1693

Az 1693-ban készült latin nyelvű készült jegyzék tanúskodik elsőként a kincstár fizikai megjelenésének változásáról, mivel immár számozott szekrények szerint haladva veszi számba a tárgyakat, melyekben anyag és típus szerinti csoportosításban tárolták őket.²²⁷ Három kincstári helyiséget sorolnak fel, a harmadikban csak asztalok voltak. A leírásokból kitetszik, hogy fiókos tárolók is voltak közöttük, a *láda* elnevezés azonban már nem fordul elő.²²⁸ Az első szekrényben jellemzően elefántcsont, illetve alabástrom tárgyakat találunk. Egy további szekrényben különböző órák, a hatodik szekrényben gyanta, porcelántárgyak és órák kaptak helyet.²²⁹

²²⁴ Mitropulos Anna Diána, Kincstárépítés a hétköznapokban. Miről árulkodnak a fraknói számlák? in Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata életpálya a politika és a művészet határvidékén Egy 17. századi arisztokrata életpálya a politika és a művészet határvidékén, szerk. Ács Pál (Budapest: Reciti, 2015), 231–232.

²²⁵ Mitropulos, *Kincstárépítés a hétköznapokban. Miről árulkodnak a fraknói számlák?*, 233.

²²⁶ Kiss, „so nicht zu aestimirn”, 209.

²²⁷ MNL OL P 108 Rep. 8. Fasc C. Nr. 37

²²⁸ Quicheberger művében leírt piramis alakú érmetárolókhöz hasonló darabok ma is láthatók Fraknón. Quichelberg, Samuel, *Inscriptiones Vel Titvli Theatri Amplissimi, Complectentis rerum vniuersitatis singulas materias et imagines eximias, ut idem recte quoque dici possit: Promptuarium artificiosarum miracularumque ac omnium rari thesauri et pretiosae suppellectilis ...*, Monachii, 1565, Classis Quinta pag. Ciii után <https://daten.digital-sammlung.de/0002/bsb00025047/images/index.html?id=00025047&groesser=&fip=qrssdasenxdsydenweayaweaya&no=37&seite=22> (2021. május 10.)

²²⁹ Egy év nélküli inventárium üres, ám a szekrények felsorolásával megkezdett oldalain immár a dupla számozású, ma is látható szekrények jelennek meg: „Almarium Sub Nro 5-6”. MNL OL Rep.8. Fasc. C. Nr. 37.B.

3.6.2.2. Inventárium, 1696

Ez az inventárium is az 1690-es évek körül kialakított szekrények szerint veszi számba a tárgyakat.²³⁰ Lényeges különbség azonban, hogy az 1693-as inventárium még egy számmal jelölte a szekrényeket. Noha a tartalom és elrendezés hasonló, az 1696-os jegyzékben már dupla számozást figyelhetünk meg. Az ajtószárnyanként megadott számozást azonban a szekrényen belüli specifikációra nem használták. Sőt előfordult az is, hogy két szekrény tárgyait vették egy tétel alá.

A tokok változatos tárgyakhoz kötve jelennek meg: elefántcsont, hegyikristály, drágakő ásványok, mint kalcedon, jáspis, rinocérosz szarvából készített tárgyak, de borostyánkő, porcelánedények és evőeszközkészletek tokjai is megtalálhatóak közöttük. Több esetben azt is feltüntették, ha tokban, illetve a tokon kívül helyeztek el tárgyat, *in theca inclusa*, *cum theca* vagy *sine Theca* tárolták. A sommás leírások miatt a beazonosítható tárgyak száma csekély. Egy hegyikristály nyelvű evőeszközkészlet *1. no. 9. Sub. nro. 24. Culter et forcinula cum cocleari et manibrys ex crystallo montano* tartozó, leveles ágakkal, tulipánfejekkel díszített tokját a fraknói kincstárban őrzik.²³¹ **(62–63. kép)** Az alább leírt faragott elefántcsont nyéllal rendelkező evőeszközkészlet valószínűleg azonos azzal, amely Budapesten található: *no.11. altera theca continens unam Duodenam Cultrorum, Forcinuralum cum Manubrys ex abore diversarumque figurarum.*²³²

A tizenkét személyes, hegyikristály nyelvű evőeszközkészlet tokja *Una Duodena Coltrorum Forcinarum et Coclearum ex Crystallo montano in Theca Rubra Deaurata* szintén Budapestre került.²³³ **(64–65. kép, 3. ábra)** A díszítéséhez használt aranyozó bélyegzők két másik, pohár alakú tárgyhoz készült tokon is megtalálhatók, ezek Fraknón maradtak.²³⁴ **(66. kép)**

62. kép

Evőeszközkészlet hegyikristály nyéllal, Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer
Fotó: Andreas Hafenscher

²³⁰ MNL OL Rep 8. Fasc. C. Nr. 38

²³¹ MNL OL P 108, Rep. 8. Fasc. C. No. 38+NB 1, 33.

²³² MNL OL P 108, Rep. 8. Fasc. C. No. 38+NB 1. 54.

²³³ MNL OL P 108, Rep.8. Fasc. C. Nr. 37/NB. Idézett tételek helyei az inventáriumban: Armarium sub Nro 51 et 52, A roncs állapotú evőeszközkészlet a letéti jegyzékben 121. számot kapta, Tok: 51.1077.1

²³⁴ Iparművészeti Múzeum, Adattára, FLT 2259. Weinwurm Antal felvételén (1897 körül) a baloldalon és középen látható tokoknál találunk az evőeszköz dobozzal egyező bélyegzőket.

63. kép

Evőeszköz készlet hegyikristály nyéllal, Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer
Fotó: Andreas Hafenscher

64. kép

Evőeszköz készlet doboza, magyar (?), 17. század 2. fele (?), IM, leltári szám: 53. 1077.1, Fotó: DE

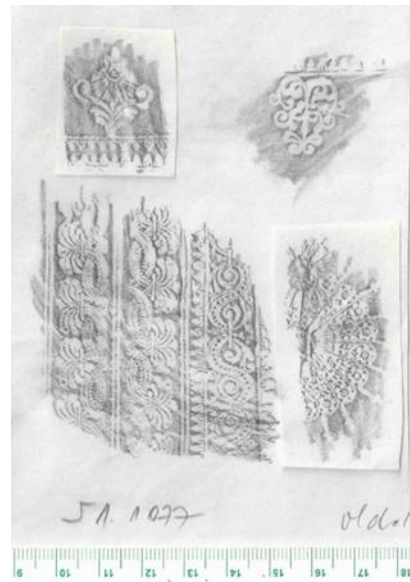
65. kép

Evőeszköz-készlet doboza, magyar (?), 17. század 2. fele (?), IM, leltári szám: 53. 1077.1, Fotó: Olajos Ilka

66. kép

Talpas poharak tokjai, magyar (?), 17. század 2. fele
Weinwurm Antal felvétele, IM Adattár
leltári szám: FLT 2259

3. ábra

Evőeszköz-készlet dobozának bélyegzői
(dörzslevonat)
magyar (?), 17. század 2. fele (?)
Leltári szám: 53. 1077.1

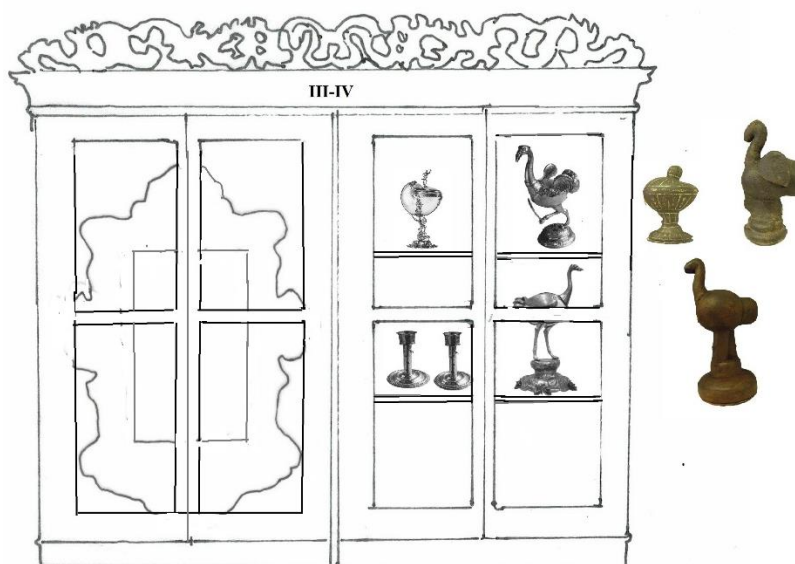
3.6.3. A 18. században felvett inventáriumok

Esterházy Pál halála után közel tizenkét évvel később felvett, magyar nyelvű inventárium²³⁵ – amely a forrásközlés szerint, egy korábbi latin nyelvű jegyzék rontott/egyszerűsített, magyar nyelvű fordítása –

²³⁵ Katona Imre, A fraknói kincstár 1725. évi leltára, 131–147. A leltározást, ahogy a forrásközlés is említi, 1721-ben kezdték meg, borítóján az 1725-ös évszám szerepel. Iparművészeti Múzeum Adattára KLT 236/1957.

a kincstár egy 1721 körüli állapotát rögzíti. Kiss Erika véleménye szerint ez az összeírás rögzíti a kincstár Esterházy Pál által elgondolt, végleges formáját, s ekkor kerültek a tárgyak mellé a személyes megjegyzésnek tekinthető pergamenlapocskákra írt cédulák.²³⁶

A 1696-os és 1721/1725-ös inventárium összehasonlításából kiderül, hogy kisebb-nagyobb átcsoportosítások történtek, több tárgy helye változott. A tételeket olvasva úgy tűnhet, a kincstár pillanatnyi képét akarták rögzíteni, ha tokban volt a tárgy, így rögzítették. Feltűnően sok tokot sorolnak fel, főként a turbó-csiga, strucctojás testű, kalcedonból, jáspisból, hegyikristályból, elefántcsontból készült, valamint a kisméretű pohárforma tárgyak esetében, az utóbbiakból ma is sok megtalálható a fraknói kincstár szekrényeiben. A 3–4. szekrény tartalmában is több változás figyelhető meg a korábbi jegyzékhez képest. (4–5. ábra) A nagyméretű tükürt és a két strucctojás testű asztaldísz ugyanott találjuk, de több tárgyat átcsoportosítottak. 1725-ben az egyik struccformájú díszedény tokban volt elhelyezve. Pár darabjához is készült tok, de mivel vélelmezhetően nem a tokban tárolták az inventálás időpontjában, nem is említették meg.²³⁷

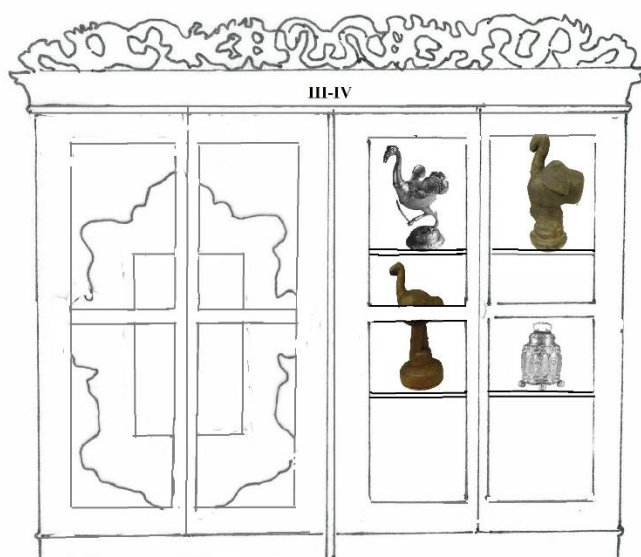
4. ábra

A III–IV. szekrény (*Almarium Sub Numeris 3° et 4°*) rekonstruált tartalma az 1696. évi inventárium alapján

Ld. még: Kiss, *A fraknói tárház, ahogy Esterházy Pál megalkotta*, 171. Az inventárium datálás nélküli, a tételeket azonos sorrendben és leírásban adó német nyelvű változata: *Inventarium Der Forchtenstein Schatz Cammer*, Rep. 8. Fasc. C. No.44.

²³⁶ Kiss, „Cédulák” egy főúri kincstárból. *Adalékok a fraknói tárház történetéhez*, 306.

²³⁷ Strucc alakú asztaldíszek tokjai, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: 51.1094 és 51.1095

5. ábra

A III–IV. szekrény (*Almarium Sub Numeris 3° et 4°*) rekonstruált tartalma az 1725. évi inventárium alapján

A tokokról a jegyzék több esetben rövid leírást is ad: *vörös aranyozott, öreg fekete*, ily módon e jegyzék tartalmazza a rájuk vonatkozó legtöbb információt.²³⁸ A leltárban – talán éppen a tokok említése miatt – a kincstári tárgyak leírása igen sommás. A kevésbé karakteres darabok közül néhány, ha feltételesen is, szintén azonosítható. Az egyik Fraknón őrzött jáspis csészével hozható összefüggésbe az alábbi leírás: *Egy öregh vörös Tokban zománcos aranyban foglalt igen Szép öregh Jaspis Labos Pohár.*²³⁹ Feltételezhető, hogy szinte az összes, a kincstárhoz tartozó tokot magában foglalja az összeírás, jóllehet a gyűjtemény egyik legjelentősebb darabjának, a *Kulacs alakú diszedénynek* az 1590-es években készült és máig fennmaradt tokja itt sem kap említést.²⁴⁰ Ám ha leírás logikáját követjük, mellette lehetett elhelyezve.

Az inventáriumok összevetésénél szembeötlő, hogy az 1685-ös inventáriumban még igen csekély számú hegyikristály tárgy szerepel, ezek főként szenteltvíz tartók voltak; a többi látványos hegyikristály tárgy még nem található meg közöttük. E tény fényében lehetnek érdekesek az inventáriumban

²³⁸ Az inventárium datálás nélküli, a tételeket azonos sorrendben és leírásban adó német nyelvű változata: MNL OL Inventarium Der Forchtenstein Schatz Cammer, Rep.8. fasc. C. No. 44.

²³⁹ Feltételesen a tokhoz társítható tárgy: Esterházy Privatstiftung, Fraknói Kincstára, leltári szám: K 4, ld. Katona, *A fraknói kincstár 1725. évi leltára*, 143, *Almarium Sub Nris 61 et 62, Nro 9*.

²⁴⁰ Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 47–51, Kat. no. I.1, Jelenlegi őrzési helye: Eszterháza Kulturális, Kutató- és Fesztiválközpont Közhasznú Nonprofit Kft., Fertőd. A tokon látható évszám- és címerbélyegzőket több kutató ismertette a tárgy történetének feltárásával kapcsolatban. A címerbélyegzőkről és a feliratokról *EMERICUS FORGACH 1593, CATHARINA DUCISSA SAXONIAE 1593* ld. Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 48-50, illetve Mikó Árpád, *Az Esterházy-kincstár és a Mátyás hagyomány. Egy 17. századi arisztokrata életpálya a politika és a művészet határvidékén*, in *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. Ács Pál (Budapest: Reciti, 2015), 241.

említett tokok. A kincstár egyik hegyikristály díszedénye²⁴¹ a következő leírással köthető össze: „*Almarium 47-50. nro. 45. Egy fekete csillagos tokban termés cristálbul való övegh, mely szarkánt (sárkány) reprezental*”. A tárgy a Tárnok utcában súlyosan megsérült, tokja nem került Budapestre. A tokot ugyan nem csillagok, hanem elszórtan elhelyezett, leveles-ágas virágtövek, rozetták, felemelt mancsú oroszlánt ábrázoló bélyegzők díszítik, de a két leírás megfeleltethető egymásnak. A hegyikristály tárgy csak ebből a késői jegyzékből azonosítható be, noha a Csányi féle leíró jegyzék 17. századnak véli, a tok egyes bélyegzői egy, a kincstár szempontjából „korai”, a 16. század végi tárgyat sejtetnek.²⁴² (67–68. kép)

Itt érdemes megemlíteni azokat a számlákat, melyek Pál herceg halála utánra datálhatók, s melyekben egy Esterházy rezidenciákhoz közel dolgozó könyvkötőt nem csupán könyvkötéssel, hanem tokok készítésével is megbíztak. Az iratok között egy bécsi könyvkötő, bizonyos Michael Johann Meinhardt (Mainhardt) jegyzéke is fennmaradt, amelyben a herceg számára bekötött, de még ki nem fizetett munkákról ad leírást.²⁴³ Bár ebben tokokról nem esik említés, de érdemes megjegyezni, hogy 1714 és 1716 között a Hofbibliotheknek hasonló nevű udvari könyvkötő és tokkészítő dolgozott.²⁴⁴ Ezt figyelembe véve, a tokok és az Esterházy könyvtár kötéseinek összevetése még eredményes lehet.

67. kép

Archív felvétel a hegyikristály díszedényről, IM Adattár
leltári szám: FLT 1980

²⁴¹ Sárkány alakú hegyikristály asztaldísz (roncs állapotban) Iparművészeti Múzeum, Budapest, azonosító szám: Ej 170

²⁴² Katona, *A fraknói kincstár 1725. évi leltára*, 140. *Armarium Sub Nris 47 et 48. 49 et 50.*

²⁴³ A tokok és hercegi könyvtár kötéseinek összevetése még hozhat adalékokat.

²⁴⁴ Tinhof, Maria, *Die Wiener Buchbinder von 1600–1750*, (Dissertation, Universität Wien, 1967), 65, valamint Haupt, Herbert, *Das Hof- und Hofbefreite Handwerk in barocken Wien 1620 bis 1770* (Innsbruck–Wien–Bozen: Studienverlag), 584, 802.

68. kép
Hegykristály díszedény tokja, Észak-Itália/Milánó (?), 16. század utolsó harmada, Esterhazy Privatstiftung,
Burg Forchtenstein – Schatzkammer
Foto: Andreas Hafenscher

3.6.4. A tárgyak mozgása a levéltári források tükrében

A tokok védő funkciót láttak el a tárgyak „utazása” során is, a különösen törekeny dísztárgyak biztonságos mozgatásához elengedhetetlenek voltak. A kincstár tárgyaira vonatkozóan – sok esetben az inventáriumokat kiegészítve – a különböző műtárgymozgatások alkalmával készült jegyzékek, az ún. *memoriale*-k és *specifikációk* is adatokkal szolgálnak. A 17. század derekától a 18. század utolsó harmadáig terjedő időszakból számos, a tárgyak mozgását rögzítő irat maradt fenn. A kincstárból szigorú dokumentálás mellett adták ki a kincseket. Átvételi elismervények igazolják az ékszerek átvételét, sőt, ahogy az ékszerdobozokon látható viaszpecsét maradványok mutatják, még külön is biztosították, hogy illetéktelenek ne férjenek az ékszerekhez. A kincstár történetét ismertető kutatók többször említik, hogy a Fraknói vár biztonságos falai között őrzött tárgyakat csak kevesen ismerhették. A kincstár darabjai az Esterházy lakhelyeken/rezidenciákban – Kismarton, Bécs, Pozsony – rendezett jeles családi események, illetve országos jelentőségű események (soproni, pozsonyi országgyűlések) kapcsán kerültek ki a kincstárból. A 1659 és 1685 közötti évekről – tehát a gyűjtemény szignifikáns gyarapodásának időszakából – nem maradtak fenn inventáriumok, a hiányzó évekről azonban levéltári források, elismervények, megrendelések állnak rendelkezésre.

Ilyen egy a kismartoni tárházban elhelyezett, de a kincstárból ideiglenesen kiemelt tárgyak 1670 körül kelt jegyzéke is. A felsorolásból ma is azonosítható tárgyra ismerhetünk rá, ebben kap említést egy oszmán dísztükrő *Török twker Torkeses egy vörös táblán* vörös tokja is. Az ékkövekkel díszített, tükör papírból készült és bőrrel borított doboza maga is török munka.²⁴⁵

²⁴⁵ MNL OL Pál nádor iratai, P 125 Fasc. 700 No.11669. ld. még Peller Tamás, Az Esterházy-gyűjteménybe tartozó XVI. századi török tükör dobozának restaurálása, *Műtárgyvédelem* 27 (2000): 111–120.

Némely, a kincstári tárgyak szállításához felvett jegyzékek részletezőbbek, mint az inventáriumok. Az 1708 körül készült, Pozsonyba szállított tárgyak listája nem csupán számos tokot említ meg, hanem a hozzájuk tartozó ötvösművekről is igen részletes leírást ad.²⁴⁶ A jegyzékből kiderül, hogy már ekkor jelentős számú tárgyhoz tartozott tok – a jegyzékben foglalt tárgyak majd mindegyikéhez – melyeket a későbbi inventáriumok, kivéve az 1725-ös jegyzéket, csak szórványosan említenek. Igen részletes leírás olvasható több elefántcsont díszedényről; például az egyik pohár fedelén marakodó ló pár látható: *A födelén pedigh két egész lu vagjon kimetczve mesterségessen a' kik veszekedve egy-mást harabdállják, tókban.*²⁴⁷ Az ehhez tartozó tok nem maradt fent, ám egy nagyméretű, elefántcsont köpenyes kupához tartozó tároló azonban igen: *Egy elephánt csontul való pohár, a'mellynek körüskörül vad emberek mesterségessen vannak kimetczve, hasonlóképpen az födelén is, és más állatok is, belől ezüst, aranyozot tokban vagion.*²⁴⁸ Ugyanezen jegyzékből két hegyikristály tárgy is azonosítható, ezek egyikéhez tok is tartozik. A halforma hegyikristály tárgy – melyet a Csányi féle letéti jegyzék 16. századi olasz munkaként határoz meg – minden valószínűség szerint azonos a roncsállapotban fennmaradt tárggyal. A díszedény dúsan aranyozott tokja, mely a fraknói várban tekinthető meg, azonban jóval későbbi a tárgynál, leveles indákkal, tulipánfejekkel és legyező motívumokkal díszetett, elképzelhető a tárgy szállításához készítették.²⁴⁹ **(69–70. kép)**

A tokok vonatkozásában érdekes adat található az 1714. évi országgyűlésre felvitt tárgyak listájában.²⁵⁰ A jegyzék végén szerepel az ún. *Násfás serleggel* azonosítható tárgy is, a bejegyzésből a hozzá készült tok datálható. A bejegyzés arra utal, hogy a tok a szállítás miatt készült, *die gnädigiste Fürstin ein Fuederal machen hat lassen*, így egy közelben dolgozó mester (Bécs, Bécsújhely, stb.) munkája lehet. **(71. kép)**

²⁴⁶ *Fraknói kincstárból Pozsonyba szállított ezüst és arany művek specifikációja, 1708 MNL OL P. 108. Rep. 8. Fasc. C. No. 36*

²⁴⁷ Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: E. 66.2. Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból, 270–272, Kat. no. V.12.*

²⁴⁸ Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: E. 61.10. Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból, 292–296, Kat. no. V.22.*

²⁴⁹ Roncs állapotban, Iparművészeti Múzeum, Budapest, azonosító szám: Ej. 166.

²⁵⁰ *Specification Der Jenigen Sachen So Ihro Hoch Fürstl. iidurchlaucht Heunth dato den 21 tag augusti anno 1714 aus der Forchtenstainer Schaz Cammer mit sichaud den Prespurger Landtag genomben alß volgt.* MNL OL P 108 Rep.8. Fasc.C. No. 39/2. Az idézett bejegyzés a jegyzék másodpéldányán található, kiegészítésképpen.

69. kép
Hegykristály asztaldísz archív felvétel (jelenleg romos állapotban), IM Adattár
leltári szám: FLT 1977

70. kép
Hegykristály asztaldísz tokja, Esterházy Privatstiftung – Burg Forchtenstein
Fotó: Andreas Hafenscher

71. kép

Násfás serleg tokja, magyar (?), 18. század eleje, archiv felvétel, IM Adattár
leltári szám: NLT 1302

4. NÉMET TOKKÉSZÍTŐK A 16–18. SZÁZADBAN. MESTERSÉG-TÖRTÉNETI VÁZLAT

4.1. A mesterségtörténeti kutatás célkitűzései

A tokok bemutatása előtt fontos a mesterség hátterét megvilágítani. A mesterségre vonatkozóan több forrásközlés is elérhető, azonban különösen indokoltnak találtam a mesterség német nyelvterületen, azon belül is Augsburgban való előfordulásának részletesebb elemzését, mivel számos ponton kapcsolódik az Esterházy tokok származásához.

4.2. A mesterség előfordulása német nyelvterületen

Német nyelvterületen a tokkészítést leggyakrabban a könyvkötők munkájaként szokás meghatározni, hiszen a famagú, bőrrel borított, kézi aranyozással díszített tokok – jóllehet vannak kivételek – már a 16. századtól fogva főként a könyvkötők tevékenységi köréhez tartoztak, mely az azonos díszítési móddal, azonos anyagokkal és hasonló készségekkel magyarázható. Zeidler 1708-ban megjelent munkájában, arról ír, hogy a német könyvkötők nem csupán könyveket kötnek, hanem különböző dobozokat is készítenek, s evőeszközök, ezüstnemű, hangszerek, műszaki eszközök számára készített tárolókról tesz említést.²⁵¹ A már sokszor idézett, a 18. században tevékenykedő ansbachi könyvkötő, Christoph Ernst Prediger is alapvetően könyvkötő munkaként tárgyalja a mesterséget.²⁵²

A modern szakirodalomban is hasonló vélekedéssel találkozunk. Elkar (2008) a felhasznált anyagok és alkalmazott technikák hasonlósága okán a tokkészítést a könyvkötők sajátos szakterületéként írta le. *Hieraus entwickelte sich das Handwerk der Futteralmacher, das jedoch in den meisten Fällen als ein Spezialgebiet der Buchbinder angesehen wurde.*²⁵³

A források alapján úgy tűnik, hogy a tokkészítéssel foglalkozó mesterek több csoportra oszthatók. Leggyakrabban valóban a tokkészítést is vállaló könyvkötőkkel találkozunk. A második csoportba olyan mesteremberek asztalosok, esztorgályosok kerülhetnek, akik vélhetően csak a toktestet alakították ki. A tokkészítés, mint önnálló tevékenység csak néhány esetben, jellemzően az ötvösközpontok vonatkozásában írható le. (72. *kép*) A 19. században dolgozó *Futteralmacher, Galanteriemacher,*

²⁵¹ Zeidler, Johann Gottfried, *Buchbinder–Philosophie oder Einleitung in die Buchbinder Kunst: Darinnen dieselbe aus dem Buch der Natur und eigener Erfahrung Philosophisch abgehandelt wird, Mit sonderbahren Anmerkungen Zweyer, wohlerfährner Buchbinder und zugehörigen Kupffern* (Hall im Magdeburgschen: Renger, 1708), 140–141. Zeidler a tokkészítésnél főként a papírból készült darabokat részletezi.

²⁵² Zeidler, *Buchbinder-Philosophie*, 140–141.

²⁵³ Elkar, Rainer S., *Buchbinder und Futteralmacher*, in *Das alte Handwerk. Von Baden bis Zinneißer*, szerk. Reith, Reinhold (München: Beck, 2008), 46.

Cartonagge-Arbeiter között még nehezebb különbséget tenni, hiszen számos használati és luxustárgyhoz készítettek papír, bőr és textil bevonatú dobozokat.

A bőrrrel dolgozó szakmák differenciálódása, a készített portékák köre, országról országra, sőt városról városra változott, ezért indokolt a tokkészítők tevékenységi körének, társszakmákkal való kapcsolatának, az adott földrajzi helyhez kötött tárgyalása.

Noha a mesterséget elsősorban a könyvkötőkhöz szokás kötni, a korabeli források és a fennmaradt tárgyak alapján összetettebb kép bontakozik ki. Hasonlóan Nürnberghez és Augsburgban is nagy igény mutatkozott az ötvös és egyéb dísztárgyak védelmére készülő tokokra, a két mesterség formális kapcsolatában lényeges különbség figyelhető meg. Mindkét város könyvkötői mesterségükhöz tartozónak vélték a tokkészítést, ám továbbra is voltak csak tokkészítéssel foglalkozó mesteremberek. Nürnbergben a tokkészítők viszonylag korán, 1621-ben csatlakoztak a könyvkötő céhhez, de továbbra sem illették meg őket velük azonos jogok, inast nem tarthattak, fiaikat sem taníthatták ki a mesterségre.²⁵⁴

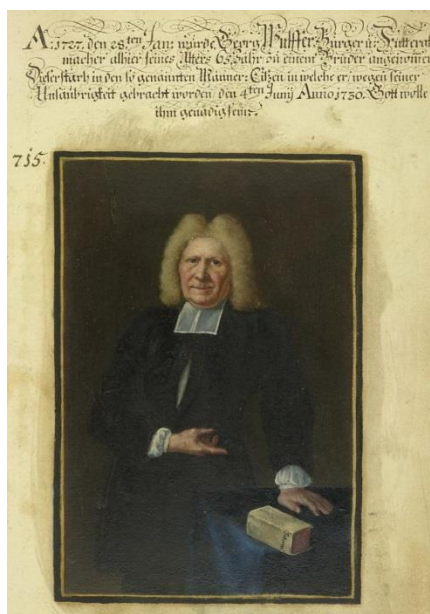
A disszertáció kiemelt terjedelemben foglalkozik a mesterség augsburgi történetével. Ennek elsőleges oka az, hogy az Esterházy-kincstárból származó tokok a mesterség augsburgi fejlődésének felvázolására egyedülálló lehetőséget nyújtottak. A kérdéskört a forrásközlések, a fennmaradt tárgyak és a kutatásom során tanulmányozott levéltári forrásokra alapozva jártam körül.²⁵⁵

A városban – mint az európai ötvösművészet egyik központjában – számos olyan tevékenység folyt, amely az ötvöstárgyak megrendelésével volt kapcsolatos. A megrendeléseket lebonyolító ágensek mellett éppen a tokokat készítő mesterek lehettek azok, akik bekapcsolódtak ebbe a folyamatba. A legfontosabb „bizonyítékok” maguk a fennmaradt tárgyak, mivel a sokszor nagy értékű ötvös- és egyéb dísztárgyak biztosan meg kellett forduljanak a tokkészítő műhelyében is, hiszen a tokok pontos belső kialakításuk miatt tudtak speciális védelmi funkciót ellátni.

A kutatás során több olyan nagy tokcsoport volt felállítható, melyek Augsburghoz kapcsolódnak, ám a később ismertetett levéltári dokumentumokban csak néhány, önállóan dolgozó tokkészítő neve bukkant fel. A kutatás során áttekintettem a könyvkötők és társszakmák céhiratait; mesterekre vonatkozó kutatással kiegészítve.

²⁵⁴ Helwig, *Das deutsche Buchbinder-Handwerk. Handwerks und Kulturgeschichte* II, 148–149.

²⁵⁵ A disszertáció az augsburgi tokkészítőkre vonatkozó összes levéltári dokumentum közreadása túlmutat a doktori disszertáció keretein, legfontosabb elemeit azonban tartalmazzák.

72. kép

Georg Wülffer nürnbergi tokkészítő 1527-ben, in Die Hausbücher der Nürnberger Zwölfbruderstiftungen

Amb. 317b. 2° Folio 242 recto Forrás: <https://hausbuecher.nuernberg.de/75-Amb-2-317b-242-r> (Creative Commons) (2022. május 1.)

4.3. Augsburg a 16–18. században

16. század folyamán Augsburg – melyet korának egyik leggazdagabb európai városaként emlegettek – nem csupán a textilgyártás, banktevékenység, hanem számos művészeti ág (festészet, ötvösség, könyvnyomtatás) központjává is vált. Mindehhez kedvező földrajzi helyzete is hozzájárult, hiszen fontos kereskedelmi útvonalak mentén helyezkedett el.²⁵⁶ Összeköttetésben állt a tiroli bányaterületekkel, a magyar királysággal és Erdéllyel, így a nemesfémek egyik elosztóhelyévé vált. Innsbruck felől a *Reschen* és a kereskedelmi szempontból fontosabb és egész évben járható *Brenner* hágón át Itáliával állt összeköttetésben. Ez utóbbi útvonal a Velencén áthaladó román kori, *Via Claudia Augusta* nyomvonalát követi. A kézművesek mellett nagyszámú közvetítő, kereskedő (*Handels*) is tevékenykedett a városban, akik jelentős külföldi kapcsolatrendszerrel rendelkeztek. Szabad birodalmi városként (*Reichstadt*) nem tartozott a választófejedelmi uralom alá, nagy bevételt jelentő adórendszerrel rendelkezett, patríciusokból és közemberekből álló városi tanácsok (Kis és Nagytanács) vezetésével működött. A város gazdasági befolyása a 16. században és a 17. század elején a szövőiparnak és bányászatnak köszönhetően volt

²⁵⁶ Böcken, Beate, The young Dürer and Italy. Contact with Italy and the mobility of Arts and Artist around 1500, in *The Early Dürer*, szerk. Hess, Daniel, Eser, Thomas (Nürnberg: Verlag des Germanischen Nationalmuseums, 2012), 52–64.

a legerősebb, a város dúsgazdag patrícius családjai, mint a Fugger és Welser család, az európai uralkodók és arisztokraták hitelezői, egyben jelentős művészetpártolók is voltak. A 17. és 18. század folyamán az Augsburgban készült ötvöstárgyak keresett exportcikké váltak.

4.4. Céhszerkezet Augsburgban

Az Augsburgban működő mesterek már a 13. században céhekbe szerveződtek, ezek nagy része kereskedelmi tevékenységet is folytatott. Augsburgban, csakúgy, mint más városokban, a mesterségek kisebb részének állt módjában önálló céhet létrehozni, melyet a mesterek száma mellett, azok társadalmi pozíciója is befolyásolt; az egy foglalkozást tömörítő céhek (takácsok, cipőkészítők, pékek) mellett több vegyes foglalkozású céh is működött, számos, egymással sokszor kapcsolatban sem álló szakmák képviselői számára. A 14. század végén, a korai vegyes céhek egyike, a kereskedő (*Krämer*) céh alá tartozott egy sor mesterség, köztük több bőrös foglalkozási ág is: övkészítő (*Gürtler*), erszénykészítő (*Säckler*, *Nestler*), szíjgyártó (*Riemer*), könyvkötő (*Buchbinder*).²⁵⁷ Amennyiben az egyes céhekhez több mesterség is tartozott, ezek külön tisztségviselőt választhattak. A mesterségeket tömörítő szervezeteket *Handwerk*-nek nevezték; a négy tagból álló vezető testületbe (*Handwerkersleitung*) – két, illetve négy év megbízással – két városházi képviselő (*Vorgeher*) és két a céhhez tartozó mester, esküdt (*Geschworener*) tartozott.²⁵⁸

A 16. század közepéig a céhek jelentős politikai erővel rendelkeztek és képviselőik adták a városi tanácsok Belső (Kis) Tanács (*Kleiner Rat*) és Nagy Tanács (*Größer Rat*) tagjainak nagy részét is. A céhek elöljáróiból álló Tizenkettek Tanácsa (*Zwölfern*) részt vett a város közvetlen vezetésében. A céhek szerepe azonban a 16. század közepén drámaian megváltozott, a reformáció térhódításával fellépő felekezeti megosztottság Augsburgban is mély nyomokat hagyott. Jakob Herbrodt, a gazdag protestáns polgármester vezette katonai ellenállásra válaszul, V. Károly német-római császár 1548-ban blokád alá fogta a várost, elzárva kereskedelmi hálózatától. V. Károly parancsára a céheket újrarendezték, s a városvezetésre gyakorolt politikai és katonai szerepüket elvesztették.²⁵⁹ 1549-ben, a nürnbergi példát követve a céheket iparos szervezetekké rendezték át, melyek mellé a városházához tartozó elöljárót (*Vorgeher*) rendelték ki.²⁶⁰ A város gazdasági ereje az 1600 évek elejére meggyengült, elvesztette európai vezető szerepét, ami nem elszegényedését, hanem inkább a fejlődés megtorpanását és gazdasági befolyásának hanyatlását jelentette. A 17. század első felében pusztító pestisjárványok (1627–1628), a

²⁵⁷ Weiss, August, *Das Handwerk der Goldschmiede in Augsburg bis zum Jahre 1681* (Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1897), 24.

²⁵⁸ Rahtke-Köhl, Sylvia, *Geschichte des Augsburger Goldschmiedegewerbes vom Ende des 17. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, Schwäbische Geschichtsquellen und Forschungen. Schriftenreihe des Historischen Vereins für Schwaben*, 6. Band (Augsburg: Kieser, 1964), 5–6.

²⁵⁹ Brenner, Danica, Diversity and internal heterogeneity of pre-modern painter's guild. The German-speaking regions of the Holy Roman Empire with focus on Augsburg, in *Craftsmen and guilds in the medieval and early modern periods*, szerk. Jullien, Eva-Pauly, Michael (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2016), 184.

²⁶⁰ Emmerdorffer, Christoph, *Maximilian Museum. Augsburgs Schatzkammer* (Mering: Holzheu, 2016), 64.

30 éves háború (1618–1648), a svéd hadak bevonulása (1632–1635) egy viszonylag stabil korszaknak vetettek véget. Az 1648-ban megkötött Vesztfáliai béke ismét a *cuius regio, eius religio* elvét vezette be, újraélesztve ezzel az 1555-ben megkötött, hasonló, *Augsburgi Béke* néven ismert egyezséget.

A város hanyatlása – ami elsősorban banki dominanciájának gyengülésében mutatkozott meg – nem minden mesterségre volt egyforma hatással. A főként külső megrendelésre dolgozó ötvösök száma nem lett kevesebb, jóllehet a korábban legnagyobb erővel bíró takácsok számbeli csökkenése drámainak volt mondható. A felekezetek szakma szerinti elkülönülése is megfigyelhető. A kora újkori Augsburgban a molnárok nagy többsége katolikus volt.²⁶¹ A könyvkötőknél, csakúgy, mint az ötvösöknél a megrendelők (az egyházi körzetek és a hozzájuk tartozó iskolák megrendelése révén) felekezeti hovatartozásuk szerint alkalmazták a mestereket.²⁶² A 18. században a katolikus templomok számára katolikus felekezetű ötvösök dolgoztak, míg a nemesség megrendeléseit főként a protestáns mesterek teljesítették. Mindkét csoporton belül specializálódásokat is megfigyelhetünk, az egyes edény és készlet típusok készítésében más és más mesterek voltak járatosok.²⁶³

4.5. Rövid áttekintés az augsburgi könyvkötő céhről

Az augsburgi könyvkötők a város igen jól szervezett kézművesei közé tartoztak. Az első ismert német könyvkötő rendelet (1553) éppen Augsburgban maradt fenn. A könyvkötők azonban – sok más kézművessel együtt – nem önálló szervezetbe tömörültek, hanem a *Krämer* céhhez tartoztak.²⁶⁴ Ezen belül azonban szakmai szervezetükön (*Gesellschaft des Buchbinderhandwerks*) belül intézhették ügyeiket, tisztségviselőket és elöljárókat (*Vorgeher, Geschworener*) választhattak. Egy-egy vitás ügyben kikérték az elöljárók véleményét, a társaság (*Handwerk*) nevében válaszoltak a beadványokra, illetve tettek javaslatot a vita megoldására.²⁶⁵

A német könyvkötők közül többen könyvkereskedelemmel (*Buchhändler* vagy *Buchführer*) is foglalkoztak, kiadók is voltak, vagy éppenséggel a könyvkötéshez szükséges anyagokat (bőr, deszka, kapcsok) árusítottak.²⁶⁶ A mesterré váláshoz három különböző gyakorlatot kellett igazolni: elsőként segédek (*Geselle*) lettek egy mester mellett; ezt követően váltak inassá (*Lehrknabe* vagy *Lehring*), legvégül pedig a megfelelő szakmai tapasztalattal és vándorévekkel bíró mesterjelöltté (*Muth-* vagy

²⁶¹ Knox, Ellis Lee, *The guilds of early modern Augsburg: a study in urban institutions* (1984). Doctoral Dissertations, University of Massachusetts Amherst, 1984), 242.
https://scholarworks.umass.edu/dissertations_1/1136 (2021. 05. 07.)

²⁶² Layer, Adolf, Der Augsburger Buchbinder Johann Georg Mozart. Der Grossvater von Wolfgang Amadeus Mozart, *Archive für Geschichte des Buchwesens* 11 (1970): 877–880.

²⁶³ Rahtke–Köhl, Geschichte des Augsburger Goldschmiedegewerbes vom Ende des 17. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, 71–72.

²⁶⁴ Helwig, *Das deutsche Buchbinder-Handwerk. Handwerks und Kulturgeschichte* I. 50.

²⁶⁵ Helwig, *Das deutsche Buchbinder-Handwerk. Handwerks und Kulturgeschichte* I., 108.

²⁶⁶ Helwig, *Das deutsche Buchbinder-Handwerk. Handwerks und Kulturgeschichte* I., 52.

Gehrenmeister). Az augsburgi mesterek egyszerre három tanulót fogadhattak: két segédet, vagy a bevezető éveket letöltött inast, vagy egy segédet és két inast.²⁶⁷ A legénynek elsőként igazolnia kellett, hogy törvényes házasságból származik.²⁶⁸ Az Augsburgban elvárt hosszú vándorlás és mesterjelölti viszony elsősorban a mesterek számának szinten tartását szolgálta. A rendelet szabályozta, hogy a mestermunka elkészítése előtt hány évet kellett mesterjelöltként eltölteni a kérvényezőnek. Az 1533-as rendelet szerint legalább négy év volt a mesterjelölti idő az ún. *Muthzeit* hossza, ezalatt nem csupán a mesterség gyakorlati fogásait kellett magabiztosan elsajátítani, hanem megfelelő magatartást és hozzáállást is tanúsítani kellett.²⁶⁹ A rendeletet időről-időre módosították, 1562-ben az inasév legalább két, a vándorév legalább öt, a mesterjelölti viszony pedig legalább három évig tartott. 1586-ban a vándorlással töltendő éveket tízre módosították, a jelölti viszony három–négy év maradt. Ezen felül bizonyos díjat (*Muthgeld*) is fizetniük kellett. Kevés kivétellel lehetett a mesterjelölti viszonyt lerövidíteni. Egy mester lányának eljegyzése, a vele kötött házasság, csakúgy, mint egy mester özvegyével kötött frigy lényegesen lerövidítette a tanuló és jelölti éveket.²⁷⁰ A könyvkötők fiúgyermekai szintén más megítélés alá estek, hiszen ők a mesterjelölti felvétel jogát megörökölhették, és kevesebb tanulóévvel kérvényezhették felvételüket, az eljárás díja is mérsékeltebb volt.²⁷¹

A mestervizsga több vizsgatárgy elkészítéséből állt. 1533-ban három, 1562-től fogva öt mesterremeket kellett készíteni. 1562-ben a mesterremekként két különböző méretű (negyedrép és nyolcadrép formátumú) aranyozott és ezüstözött díszítésű könyvet kellett elkészíteni. Az 1586-os rendelet még részletesebb: a fatáblás, kapcsos könyv aranyozott metszéssel, szép és tiszta kézi aranyozással kellett, hogy készüljön. A másik, papírtáblás kötetet aranyozott léniákkal kellett díszíteni, mindkét kötetet vörös bőrbbe kötötték.²⁷² A mesterdarabokat az egyik előljáró mester (*Verordnet*) műhelyében kellett elkészíteni, a használatért a jelöltnek a céh pénztárába *Handwerkbüchse*-ként egy rajnai forintot kellett befizetnie. Ha a jelölt apja, nagyapja, bátyja vagy éppen sógora, közeli barátja a céh előljárói közé tartozott, a vizsgamunka nála nem volt elkészíthető.²⁷³ A vizsgamunka elfogadását követően az új mesternek ismételtén egy rajnai forintot kellett befizetnie és négy választott mester előtt a kézműves-rendeletet (*Handwerk-Ordnung*) és alapszabályzat hűségét követését kinyilvánítani.²⁷⁴ A sikertelen mestermunka megismételhető volt, de csak egy félév elteltével.²⁷⁵

²⁶⁷ Helwig, *Das deutsche Buchbinder-Handwerk. Handwerks und Kulturgeschichte* II, 95.

²⁶⁸ Layer, Adolf, *Der Augsburger Buchbinder Johann Georg Mozart*, 874–875.

²⁶⁹ Helwig, *Das deutsche Buchbinder-Handwerk. Handwerks und Kulturgeschichte* II, 10.

²⁷⁰ Helwig, *Das deutsche Buchbinder-Handwerk. Handwerks und Kulturgeschichte* II, 14.

²⁷¹ Layer, *Der Augsburger Buchbinder Johann Georg Mozart*, 876.

²⁷² Helwig, *Das deutsche Buchbinder-Handwerk. Handwerks und Kulturgeschichte* II, 19–20.

²⁷³ Helwig, *Das deutsche Buchbinder-Handwerk. Handwerks und Kulturgeschichte* II, 29–30.

²⁷⁴ Helwig, *Das deutsche Buchbinder-Handwerk. Handwerks und Kulturgeschichte* II, 34.

²⁷⁵ Helwig, *Das deutsche Buchbinder-Handwerk. Handwerks und Kulturgeschichte* II, 32.

4.6. Augsburgi könyvkötők és tokkészítők kapcsolata

Augsburgban a könyvkötők és tokkészítők egyaránt a *Krämer* céhhez tartoztak. A levéltári dokumentumokból egyértelműen kiderül, hogy a tokkészítés mestersége a szabadon gyakorolható tevékenységek körébe (*freie Kunst*) tartozott. Ilyetén formán azok a formális kikötések, melyek a könyvkötők képzését szabályozták a tokkészítőkre nem vonatkoztak. Ennek a kötetlenségnek azonban számos, éppen a mesterség továbbadása szempontjából kézzelfogható hátránya volt.

A mesterség korai időszakáról (a 16. század második fele és a 17. század) csak közvetett információk – könyvkötők beadványai, panaszai – állnak rendelkezésre a két foglalkozás kapcsolatáról. Jelentős változás csak 18. század elején figyelhető meg. Az 1720-as új könyvkötő rendelet szerint a tokkészítőknek könyvkötő vizsgamunkát kellett készíteniük, anélkül nem gyakorolhatták a tokkészítést, de inasokat nem fogadhattak, fiaikat sem taníthatták ki a mesterségre.²⁷⁶ A rendeletekben ismét megerősítik, hogy a könyvkötők és tokkészítők továbbra is a *Krämer* céhhez tartoznak, így azok rendeleteit is betartani kötelesek. A *Buchbinder und Futteralmacher* céh 1754. évi mesterlistáján tokkészítőként feltüntetett Abraham Braun,²⁷⁷ azt bizonyítja, hogy a két mesterséget később sem feltétlenül gyakorolta minden mester.²⁷⁸ S mint látni fogjuk, több tokkészítő sosem csatlakozott a könyvkötőkhöz.

A készített tárgyak szemszögéből vizsgálva bonyolultabb kép bontakozik ki. A később elemzett levéltári források alapján számos átfedés állapítható meg több mesterség között is, mind az anyaghasználat, mind a készítmények típusa vonatkozásában. Ezt támasztja alá egy 18. századi forrás is. Az augsburgi kiadó és rézmetsző Martin Engelbrecht (1730) francia és német nyelvű metszetgyűjteménye önálló mesterségként mutatta be a tokkészítőt (*feseur d' Etui/Futteralmacher*) és portékáit. Engelbrecht két metszeten – egy férfi és női ábrázoláson – mutatta be a mesterségre jellemző portékákat és munkaeszközöket. Serleg és evőeszköztokok, különféle dobozok, levéltárca mellett egy tükröt és egy hosszú nyelvű tűzlapátot vagy hamulapátot (*pelle à feu/Camin Schauffelt*) is ábrázolt.²⁷⁹ (73–74. kép) A tükör, mint a nürnbergi tokkészítőt terméke a levéltári forrásokban is felbukkan, a lapát szerepeltetése azonban csak itt fordul elő. Ugyenezen forrásban azonban a táskakészítő (*boursier/Taschenmacher*) által készített tárgyak között nagyon hasonlókat találunk: pisztolytok, koffer, bőrrrel bevont palack, rekeszekre osztott palacktartó láda látható a metszeten.²⁸⁰ (75–76. kép) A mesterségek közötti párhuzam még tovább

²⁷⁶ Stadt und Staatsbibliothek, Augsburg, Revidierte Buchbinder-ordnung von 1720 Bücher, *Die deutsche Buchbinder-Ordnungen*, 361, illetve Helwig *Das deutsche Buchbinder-Handwerk. Handwerks und Kulturgeschichte* II, 149–150.

²⁷⁷ Haemmerle, Albert szerk., *Erstes Hochzeitsbuch der evangelischen Pfarrei St. Anna in Augsburg, 1596–1629* (Augsburg, magánkiadás, 1938), 27.

²⁷⁸ Werkstätte, Christine, *Frauen im Augsburger Zunfthandwerk. Arbeit, Arbeitsbeziehungen und Geschlechterverhältnisse im 18. Jahrhundert*. Colloquia Augustana Band 14 (Berlin: Akademie Verlag, 2001), 522.

²⁷⁹ Engelbrecht, Martin, *Fraiseur d' Etuis, Ein Futteralmacher* *L' Assemblage nouveau des manouvries habilles*: [Neu-eröffnete Sammlung der mit ihren eigenen Arbeiten und Werkzeugen eingekleideten Künstlern, Handwerkern und Professionen], Augsburg, 1730, Forrás: bildsuche.digitale-sammlungen.de / urn:nbn:de:bvb:12-bsb00068177-3/Creative Commons (2022. február 25.)

²⁸⁰ Engelbrecht, Martin, *Fraiseur d' Etuis, Ein Futteralmacher*

bővíthető, mivel hasonló gyártmányt (jelesül pisztolytokot) a nyergeseknél is találunk.²⁸¹ (77–78. kép)
A táska készítő, a nyerges (*Sattler*) és tokkészítő között talán a tárgyak funkciójában láthatunk lényeges különbséget – legalábbis Engelbrecht ábrázolásait figyelembe véve – a táskakészítő és a nyerges inkább hétköznapi használatra szánt tárolókat – különböző méretű úti ládák, pudertartó, kalapdoboz, sőt karos-szék, illetve pisztolytok – a *Futteralmacher* inkább egyedi és dísz tárgyak tokjait készítette, noha a tokkészítőnél is látunk köznapi tárolókat, dobozokat. Figyelemre méltó, hogy bár a női tokkészítőnél egy könyvet is ábrázoltak, a könyvkötőknél viszont tokot nem látunk.

L' Assemblage nouveau des manouvries habilles: [Neu-eröffnete Sammlung der mit ihren eigenen Arbeiten und Werkzeugen eingekleideten Künstlern, Handwerkern und Professionen], Augsburg, 1730, Forrás: [bildsuche.digital-sammlungen.de urn:nbn:de:bvb:12-bsb00068177-3/Creative Commons](https://daten.digital-sammlungen.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb00068177-3/CreativeCommons) (2022. február 25.)

²⁸¹ Engelbrecht, Martin, *Fraiseur d' Etuis, Ein Futteralmacher*

L' Assemblage nouveau des manouvries habilles: [Neu-eröffnete Sammlung der mit ihren eigenen Arbeiten und Werkzeugen eingekleideten Künstlern, Handwerkern und Professionen], Augsburg, 1730, Forrás: <https://daten.digital-sammlungen.de/0006/bsb00068177/images/index.html?id=00068177&groesser=&fip=193.174.98.30&no=&seite=59> /Creative Commons (2022. március 1.)

73. kép

Martin Engelbrecht: Faiseur d' Etuis. Ein Futteralmacher, in L' Assemblage nouveau des manouvries habilles]: [neu-eröffnete Sammlung der mit ihren eigenen Arbeiten und Werkzeugen eingekleideten Künstlern Handwerkern und Professionen], Augsburg, 1730 Forrás: bildsuche.digitale-sammlungen.de / urn:nbn:de:bvb:12-bsb00068177-3/Creative Commons (2022. február 25.)

74. kép

Martin Engelbrecht: Faiseuse d' Etuis. Eine Futteralmacherin, in L' Assemblage nouveau des manouvries habilles]: [neu-eröffnete Sammlung der mit ihren eigenen Arbeiten und Werkzeugen eingekleideten Künstlern, Handwerkern und Professionen], Augsburg, 1730

Forrás: bildsuche.digitale-sammlungen.de / urn:nbn:de:bvb:12-bsb00068177-3/Creative Commons (2022. február 25.)

75. kép

Martin Engelbrecht: Un boursier. Ein Taschenmacher, in L' Assemblage nouveau des manouvries habilles]:
[neu-eröffnete Sammlung der mit ihren eigenen Arbeiten und Werkzeugen eingekleideten Künstlern
Handwerkern und Professionen], Augsburg, 1730

Forrás: bildsuche.digitale-sammlungen.de / urn:nbn:de:bvb:12-bsb00068177-3
(Creative Commons, 2022. február 25.)

76. kép

Martin Engelbrecht: Une boursiere. Eine Taschenmacherin, in L' Assemblage nouveau des manouvries habilles]: [neu-eröffnete Sammlung der mit ihren eigenen Arbeiten und Werkzeugen eingekleideten Künstlern Handwerkern und Professionen], Augsburg, 1730

Forrás: bildsuche.digitale-sammlungen.de / urn:nbn:de:bvb:12-bsb00068177-3
(Creative Commons, 2022. február 25.)

77. kép

Martin Engelbrecht: Un Sellier. Ein Satler

L' Assemblage nouveau des manouvries habilles]: [neu-eröffnete Sammlung der mit ihren eigenen Arbeiten und Werkzeugen eingekleideten Künstlern, Handwerkern und Professionen], Augsburg, 1730

Forás: <https://daten.digitale-sammlungen.de/0006/bsb00068177/images/index.html?id=00068177&groesser=&fip=193.174.98.30&no=&seite=57> (Creative Commons, 2022. február 25.)

78. kép

Martin Engelbrecht: Une Sellier. Eine Sattlerin

L' Assemblage nouveau des manouvries habilles]: [neu-eröffnete Sammlung der mit ihren eigenen Arbeiten und Werkzeugen eingekleideten Künstlern, Handwerkern und Professionen], Augsburg, 1730

Forrás: <https://daten.digital-sammlungen.de/0006/bsb00068177/images/index.html?id=00068177&groesser=&fip=193.174.98.30&no=&seite=59> (Creative Commons, 2022. február 25.)

4.7. Augsburgi ötvösök és tokkésztők kapcsolata

Az ötvösökkel való kapcsolat miatt magától értetődőnek tűnhet, hogy a tokkésztő mesterségre vonatkozó dokumentumokat az ötvösség felől is megpróbáljuk összegyűjteni. Az ötvös megrendelések gyakran gondosan dokumentáltak, de az ötvös és a tokkésztő, vagy a kereskedő és a tokkésztő megállapodásáról ritkán készült írásos dokumentum. A néhány fennmaradt számla vagy más dokumentum ezért is

értékelődhet fel a kutatásban. Még feltűnőbb a források hiánya az augsburgi ötvösség történetét feldolgozó nagy monográfiák szemszögéből, ahol alig említik a két hivatás kapcsolatát. Ennek oka csak részben magyarázható azzal, hogy az ötvösművészettel foglalkozó kutatók érdeklődési területén kívül esik a tárgy típus.

A fennmaradt tárgyak és a városban dolgozó ötvösök száma azonban arra enged következtetni, hogy a tokkészítésre jelentős igény volt, főképpen, ha az 1594–1800 között a városban dolgozó ötvösök száma (137 között 275 volt az aktív ötvösök száma, mely természetesen a változó lakosságszámmal együtt értelmezhető) felől közelítjük meg a kérdést.²⁸²

Paul von Stetten műveiben (1779, 1789) bő áttekintést ad a városban folytatott foglalkozásokról, tokkészítőket azonban nem említ.²⁸³ August Weiss az augsburgi ötvösségről írott, elsősorban levéltári forrásokra támaszkodó munkájában (1897) meglepően kevés említés esik a tokokról. A később még tárgyalt társszakmák közül több esetben is említi a *Säckler*-t (a *Säckler*-t zsákkészítőként fordíthatjuk, de tevékenységük ennél lényegesen összetettebb volt), de mint a törtaranyat és ezüstöt is elfogadó személyekről számol be róluk.²⁸⁴ Hans Jakob Mayr egy monstranciáról kiállított számlája a tok készítését is tartalmazza, de az árak differenciálása nélkül.²⁸⁵ A város által reprezentációs ajándékként megrendelt arany és ezüst tárgyakhoz is készültek tokok. A 1566-os városi által kiadott számlák elszámolásait tartalmazó összeírás (*Baumesiterbuch*) szerint: *mer Flaschen wegen 18 mk. 7 lt. 2 β. die mk. p. 12 fl. item umb 4 futteral 2½ fl. solch silbergeschirr ist ins gewelb gethan worden.*²⁸⁶ Ugyanitt olvashatjuk, hogy a würzburgi hercegérsek, Johann Gottfried von Aschhausen 1617-ben pápai ajándékként egy serleget rendelt meg egy augsburgi ötvöstől. A munkáért 600 guldent fizetett, a serleghez pedig tok is készült.²⁸⁷ Korabeli forrásokban több említésre is bukkanunk. 1563-ban az augsburgi Szent Anna templom Úrvacsora aranyozott kelyhének és paténájának nem tok, hanem lenvászon zsák szolgált védelmül: *1 ferguldtete Kelch und ein fergult blatten in einen leinen secklin.*²⁸⁸ 1610-ben pedig egy bársonnyal bevont és atlaszszöveggel bélelt ládát készítettek ugyancsak a Szent Anna templom számára: *das sametin trüchlin zue der schalen mit atlász zu fiatern kr 8.*²⁸⁹

Az Esterházy-megrendelések vonatkozásában, az 1661–1666 között kelt és tokokat is említő számlákból, kontraktusokból a megrendelés módjára tudunk következtetni. Már a dísz tárgyak megrendelésekor eldöntötték, készül-e az ötvösműhöz tok, ennél fogva több kontraktus vagy számla tartalmaz

²⁸² Rathke–Köhl, *Geschichte des Augsburger Goldschmiedegewerbes vom Ende des 17. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, 27.

²⁸³ Stetten, von Paul, *Kunst-, Gewerb- und Handwerks-Geschichte der Reichs-Stadt Augsburg*, Verfaßt von Paul von Stetten dem jüngern. (Augsburg, 1779)

²⁸⁴ Weiss, *Das Handwerk der Goldschmiede in Augsburg bis zum Jahre 1681*, 148–151.

²⁸⁵ Weiss, *Das Handwerk der Goldschmiede in Augsburg bis zum Jahre 1681*, 71. Weiss Stettenre hivatkozik, ő a tokot nem említi. ld. Stetten, *Kunst-Gewerb- und Handwerks-geschichte der Reichs-Stadt Augsburg* 488–489.

²⁸⁶ Weiss, *Das Handwerk der Goldschmiede in Augsburg bis zum Jahre 1681*, 336.

²⁸⁷ Weiss, *Das Handwerk der Goldschmiede in Augsburg bis zum Jahre 1681*, 91.

²⁸⁸ Emmerdörfer, Christoph, *Ein silberner Spiegel- Zum Kirchenschatz von St. Anna*, in szerk. Kießling, Rolf, *St. Anna in Augsburg- eine Kirche und ihre Gemeinde* (Augsburg: Wißner Verlag, 2013), 459.

²⁸⁹ Emmerdörfer, Christoph, *Ein silberner Spiegel- Zum Kirchenschatz von St. Anna*, 462.

utalást tokra és annak árára. *Georg Fleischhackher* (†1678) *diener und hoffjubellier* nevével több dokumentumon is találkozunk.²⁹⁰ 1661. május 2-án kelt elszámolásán egy asztalosnak 1 fl (Gulden) 12 krajzárt fizetett egy keret és egy tok elkészítéséért: *Dem tischler vor die Rahmb undt Futral vergulden lasßen kost.*²⁹¹ Ugyanezen közvetítő egy 1665. november 20-án Bécsben kelt számlán Augsburgban készült tárgyakat is felsorol: egy aranyozott ezüst *schreib tisch*-t (fiókos asztal vagy szekrény), egy ezüstbe foglalt strucctojás tárgyat és két porcelán csészét. Ez utóbbiak számára tok is készült: *vier Fue-trall dar zue machen lassen Costen fl 14: 15 ½.*²⁹² (2. **Függelék**)

4.8. Augsburgi tokkészítő családok

A mesterség feldolgozatlansága miatt a kutatás forrás alapú megközelítése mutatkozott az egyik lehetséges módszernek. Céлом elsősorban nem a tokok és a készítők nevének összekapcsolása, hanem egy Augsburgra vonatkozó mesterségtörténeti vázlat összeállítása volt, de életrajzi adatok és az analógiák párhuzama mentén erre is kísérletet teszek. Kutatásomban Esterházy és külföldi gyűjteményekben feltárt tárgyi és levéltári anyagot, illetve ezek részben már publikált közléseit használtam fel.

Az első szórvány adatokból egyértelműen kiderült, hogy Augsburgban tokkészítéssel két protestáns vallású augsburgi család tagjai foglalkoztak. Első említésük a 16. század derekáról származik. A disszertációban a Bruglocher család bemutatását helyeztem előtérbe; hosszú működésük, a forrásokkal alátámasztható rokoni kapcsolataik, valamint a levéltári adatok folyamatosága lehetőséget kínált arra, hogy a mesterség sajátos augsburgi jelenlétét bemutassam. Még pontosabban, ezen a ponton a mesterségtörténeti kutatás egyfajta családtörténeti kutatássá is alakult, hiszen a mesterséggel kapcsolatban felbukkanó adatok többsége ehhez a családhoz köthető. A bajor levéltárakban és az online elérhető *Family Research* adatbázisban²⁹³ végzett kutatómunka segítségével vált lehetővé a Bruglocher család vagyoni helyzetének, lakhelyeinek, és családi kapcsolatainak – jelenleg csak vázlatosnak tekinthető – bemutatása.²⁹⁴

²⁹⁰ Haupt, Herbert, *Das Hof- und Hofbefreite Handwerk in barocken Wien 1620 bis 1770* (Innsbruck–Wien-Bozen: Studien Verlag, 2007), 417. Fleischhacker nevét a Nádasdy javak elkobzásakor felvett jegyzéknél is megtaláljuk. Nádasdy Ferenc sárvári kincstárának 1669-ben kelt összeírása. Takáts Sándor átirata. Piarista Rend Magyar Tartományi Levéltára, Takáts Sándor hagyatéka: TS 12 doboz

²⁹¹ MNL OL P 125 Pál nádor iratai III. 107 köteg, Nr. 10810

²⁹² MNL OL P 125 Pál nádor iratai III. 108. köteg, Nr. 10860

²⁹³ <https://www.familysearch.org/search/catalog/results?count=20&placeId=31135&query=%2Bplace%3A%22Germany%2C%20Bayern%2C%20Augsburg%22&subjectsOpen=566187-50,506964-50> Ezen adatbázis német vonatkozású dokumentumai a folyamatosan frissített *Familysearch Update Status* www.fs.webosi.net keresőfelületen is elérhetők.

²⁹⁴ A levéltári kutatásokra és a vonatkozó forrásirodalom tanulmányozására a Deutsche Akademische Austauschdienst (DAAD) kutatói ösztöndíja (2021. július–szeptember), fogadó intézmény: Zentralinstitut der Kunstgeschichte, München) adott számomra lehetőséget. A Covid-19 pandémia okán nem minden archívum, így az augsburgi Evangelische Wesensarchiv sem állt nyitva kutatók előtt. A levéltári kutatások az augsburgi Stadtarchivban, az augsburgi Staats- und Stadtbibliothekben, a Bayerisches Staatsarchivban (Hauptstaatsarchiv és Geheimes Hausarchiv) folytak.

Az iratok keletkezésének egyik oka – logikusan – a Bruglocherek és a könyvkötők a megrendelésekért vívott vetélkedése lehetett. A másik augsburgi tokkésítő család a Heckinger (más írásformában gyakorta Hackinger) rövidebb ideig követhető nyomon, ám velük kapcsolatban is fontos levéltári adatok vonhatók be a kutatásba.

A két család bővebb bemutatása azzal is indokolható, hogy az augsburgi könyvkötők tokkésítő tevékenysége – noha a céhtagok mesterségük részének tartották – alig követhető nyomon. Ez a kijelentés nem kérdőjelezi meg a könyvkötők ez irányú tevékenységét, ám a kutatás alapján úgy tűnik, hogy az ötvös vonatkozású megrendelések zömét nem ők kapták.

A kutatás során szisztematikusan áttekintettem az augsburgi könyvkötők és felbukkanó társzasmák céhíratait (*Handwerkakten*). A bibliográfiai kutatásaim alappillérei az évenként végzett adóösszeírások jegyzőkönyvei (*Steuerbücher*) voltak. Az összeírásokban lakóhely szerint, házról házra írták össze a befizetendő adót; amennyiben az illető lakhelye nem változott, ugyanabban a sorrendben található meg évről-évre, tehát egy-egy személy a városon belüli mobilitása is nyomon követhető. Az adozóvá válás az aktív évek kezdetét is jelenti, de egyéb életrajzi adatokkal is szolgálnak, mivel házasságkötés és gyermekszületés, illetve temetés és öröklés alkalmával szintén adózni kellett.²⁹⁵ Az adóösszeírásokból a háztulajdonos-bérlő viszony is kikövetkezhető, ugyan a tulajdonosok gyakran nem laktak az ingatlanban, de vezetéknevük jelölve van.

Az augsburgi lakosok lakhelyére vonatkozóan egyéb forrás is rendelkezésre áll. Legpontosabb lakhelyet az ingatlantulajdonokat jegyző kimutatások (*Grundbücher*) alapján nyerhetünk. A háztulajdonok összeírásához a várost számokkal megjelölt (A–H) körzetekre osztották. A *Grundbuch*-ban a betűjelhez egy, a házat azonosító szám is került. A legkorábbi bejegyzések az 1500-as évek nyolcvanas éveiből származnak, a tulajdonosváltások egészen a 19. század derekáig követhetők nyomon. A korabeli házkiosztások alapján 1814-ben kataszter készült, így immár a többségében ma is meglévő utcanevekkel köthetők össze az adatok.

További fontos források a házassági jegyzőkönyvek (*Hochzeitprotokolle*), a városi polgárjogot dokumentáló (*Bürgerbücher*), és a gyámsági kapcsolatokról tudósító összeírások (*Pflegschaftbücher*), illetve a gyámügyek vitás kérdéseiről döntő gyámhivatal (*Pflegschaftamt*) iratai, a városháza jogi határozatai (*Stadtgerichten* és *Urgichten*). A hadrafogható férfiak összeírása (*Musterbücher*) feltüntette a személy életkorát, a fiúgyermek, valamint a háztartásban élő inasok és szolgák számát is, így a bibliográfia kutatás fontos forrása.

²⁹⁵ Löwe, Regina, *Die Augsburger Goldschmiedewerkstatt des Matthias Walbaum* (München-Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1975), 13.

4.8.1. A Bruglocherek. Egy augsburgi tokkésztítő család generációi

A protestáns Brug(g)locher²⁹⁶ (korabeli, változó írásmód szerint Prucklocher, Pruckhlocher, Prugglocher) család tagjai majd' két évszázadon keresztül (1561 és 1760 között) tevékenykedtek tokkésztítőként. A családnév az 1540-es években bukkan fel először: 1540-ben Gilg *Prucklocher*²⁹⁷, majd 1548-ban több Bruglocher, Hans, Anna és Sept Bruglocher neve is olvasható az adólajstromokban.²⁹⁸ A Bruglocherek közötti rokoni kapcsolat nem minden esetben határozható meg pontosan, további kutatást igényel, ám úgy tűnik, hogy egy családhoz tartoztak, s nem csupán névrokonságról van szó. Erre utal, hogy Hans I. Bruglocher 1578-ban tanúként szerepelt Gilg második házasságánál.²⁹⁹ A közeli születési éveik alapján feltételezhető, hogy Gilg (született 1520 körül) és Hans (született 1530 körül) testvérek voltak. Míg Hans leszármazottjai jobban nyomon követhetők, addig Gilg esetében jóval kevesebb adat áll rendelkezésre.

Augsburg férfi lakosságának 1610-es összeírásakor (*Musterbuch*) három – 80, 50 és 32 éves – tokkésztítő Bruglocherrel találkozunk.³⁰⁰ Mivel 1583-ban Hans neve mellett már ott találjuk a *der Ältere* megkülönböztetést is,³⁰¹ elképzelhető, hogy a nagypapa, fiú és az unoka is azonos nevet viselt. Az 1548 és 1634 közötti adóösszeírásokban (*Steuerbuch*) a Hans Bruglocher név folyamatosan jelen van, ez megerősíti, hogy több generációról lehet szó.

A Bruglocherekkel együtt megjelenő foglalkozásnevek képet nyújtanak a mesterség – legálábbis augsburgi – háttéréről is. Az első foglalkozásnévvel történő említések a gyámsági megállapodásokat tartalmazó *Pflegschaftbuch*-ból származnak. Elsőként Hans Bruglochernél tüntették fel a *Futteralmacher* foglalkozást 1557-ben, de ekkor még kettős foglalkozásnévvel tokkésztítő és ládakészítő (*Futteralmacher* és *Druchlenmacher*=mai átírásban *Truhemacher*) szerepel.³⁰² Gilg foglalkozásnevét 1561-ben *Krämer*-ként tüntették fel. A *Pflegschaftbuch* 1563 és 1565 közötti bejegyzéseiben szintén *Krämerként*,³⁰³ a házassági jegyzőkönyvekben (*Hochzeitsprotokolle*) 1574-ben már *Futteralmacher*-ként szerepel. A foglalkozásnevek megadása ugyanakkor nem következetes, mivel egy évvel később, ugyanebben a regiszterben ismét *Krämer*-ként,³⁰⁴ 1578-ban azonban, mint „ládika” készítő (*Trichle(thril)macher*) tüntetik fel.³⁰⁵ Hogy a foglalkozások feljegyzése bemondásra történt, vagy az akkor végzett főtevékenységet jelöli, nem tudjuk. Hasonló foglalkozással tűnik fel még két további

²⁹⁶ A disszertációban a Bruglocher írásmódot használom, mivel a család 18. századi tagjait már következetesen így jelölik.

²⁹⁷ St. A. A. Steuerbuch 1540, 32c. Svájcban kedvelt férfi keresztnév volt a Gilg, mely talán utalhat a család eredetére.

²⁹⁸ St. A. A. Steuerbuch 1548, 33d, 55c. Sept Prucklocher esetében, szintén Svájcban kedvelt keresztnévet találunk.

²⁹⁹ St. A. A. Hochzeitsamtprotokolle 1578, 144a.

³⁰⁰ St. A. A. Musterbuch 1610, 55, 98.

³⁰¹ St. A. A. Pflegschaftbuch 1582–1593, 1583, 288.

³⁰² St. A. A. Pflegschaftbuch 1551–1560, Rep. 209, 229, 211.

³⁰³ St. A. A. Pflegschaftbuch 1561–1565, Rep. 210, 95, 198, 314.

³⁰⁴ St. A. A. Hochzeitsprotokolle, Namensregister 17.19. 1569–18.12.1575, 264b.

³⁰⁵ St. A. A. Hochzeitsprotokolle, Namensregister 17.19. 1569–18.12.1575, 238a.

Bruglocher is, E(i)gidius³⁰⁶ és Petter,³⁰⁷ akik láda és tokkészítő (*Truhe, Futteralmacher*) voltak. Petter és E(i)gidius sorsa egyelőre nem követhető nyomon, talán elhagyták a várost, vagy korán elhaláloztak.

A *Krämer* céhhez számos foglalkozás művelői csatlakozhattak, de mindenképpen bizonyos kereskedelmi joggal párosult, ez a láda vagy tokkészítők vonatkozásában a portékáikkal való kereskedés jogát feltételezi. Tehát a *Krämer*-ként való meghatározás a céhhez tartozást jelölte, ez azonban nem jelentette azt, hogy formai követelmények (tanulóévek, mesterré válás) vonatkoztak volna rájuk. A céhhez tartozás tehát ez esetben nem jelentett olyan szigorú rendeleti szabályozást, mint amit a könyvkötőknél látunk, a tokkészítés a szabadon művelhető tevékenységek közé tartozott.

A ládakészítés – mely főként a mai értelemben vett szekrények elterjedéséig a legfontosabb tárolóbútor volt – az asztalosok tevékenységi köréhez sorolható, s a 16. századig a mestermunka részét képezte,³⁰⁸ így az augsburgi asztalosok szokásos munkái közé tartozott a díszes ládák készítése is.³⁰⁹ Miben különbözhetek ettől az augsburgi ládikakészítők, például a Bruglocherek portékái? Kisebb vagy nagyobb ládák, bőrrel bevont, díszes vagy mindennapi célokat szolgáló darabok voltak?

Jóllehet a bőrrel bevont ládák – mint a tokokhoz talán legközelebb álló tárgytypus – egész sora ismert a középkor óta, csupán a változatos szerkezetű, ládaforma tárolóbútorok egyik típusát képviselik. A faműves szakmák differenciálódása, gyártmányai is számos átfedést mutatnak. Az asztalos (*Kistler, Schreiner*) és esztergályos (*Drechsler*) gazdag tevékenységi körében a Bruglocher *Truhemacher*-ek által készített ládák típusa, anyagai nehezen határozhatók meg. A kisebb, főként levelek és más fontos iratok tárolására használt ládikák (*Briefladen*) a középkori bőrmivesség magas színvonalú tárgyi emlékei közé sorolhatók; ezeknél a ládatest egyszerű, de a bőr megmunkálása (bőrmetszés, poncolás, bőrdomborítás) nagyobb hozzáértést kívánt, melyeket gyakorta a szakirodalom is tokként (*Futteral*) aposztrofál.³¹⁰ A nagyobb, bőrrel borított ládák több típusa ismert, ezek közé tartoznak a füles ládák, vagy „hintóra való ládák”, melyeket gyakran fémrátéttel díszítettek.³¹¹ A ládakészítők szemszögéből vizsgálva úgy tűnik, az egyszerű ládák bőrrel való bevonására³¹² az asztalos maga vállalkozott, így csak aranyozás és különlegesebb bőrdíszítés esetén volt szükség külső segítségre. Az elemzett iratokból úgy tűnik, hogy a bőrrel és textillel való borítást, esetleg bélelést az augsburgi asztalosok is maguk végezték. Kisebb ládákat azonban kézi aranyozással is díszítettek. Egy levéltári dokumentum megjegyzései akár a *Truhemacher* Bruglocherekre is vonatkozhatnak, jóllehet nevet nem említenek. Az augsburgi könyvkötőcéhnek más

³⁰⁶ St. A. A. P Pflugschaftbuch 1572–1576, Rep 213, 343, 1 Pflugschaftbuch 1577–1582, pag. 98, 180.

³⁰⁷ St. A. A. P Pflugschaftbuch 1577–1582, Rep. 214, 272.

³⁰⁸ Albrecht, Thorsten, *Truhen, Kisten, Laden vom Mittelalter bis zur Gegenwart am Beispiel der Lüneberger Hiede*, (Perersberg: Michael Imhof Verlag, 1997), 13–18, 104–112.

³⁰⁹ Schrötter, Georg, *Ordnung der Kistler zu Augsburg*, *Beiträge zur bayerischen Kulturgeschichte* 1 (1927): 65.

³¹⁰ Appuhn, Horst, *Briefladen*, *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 34 (1972): 36. Appuhn a különböző ládákat használat szerint csoportosítva, főként stílárius megközelítésben (levéltári, templomi, egyesületi vagy céhládák) veszi sorra, készítése technikára, készítőkre kevésbé koncentrált.

³¹¹ Mravik Lászlóné Kovács Petronella, *Bőrrel borított, fémdíszítményekkel ékesített 18. századi erdélyi ládák történeti és készítés-technikai kutatása, összehasonlító anyagvizsgálatuk és konzerválásuk lehetőségei* (Magyar Képzőművészeti Egyetem, Doktori értekezés, 2007), 8–9.

³¹² Albrecht, *Truhen, Kisten, Laden vom Mittelalter bis zur Gegenwart am Beispiel der Lüneberger Hiede* 96.

mesterségekkel is összetűzésük támadt. A könyvkötők 1571-es, a későbbiekben még elemzett panaszából tudjuk, hogy a nyergesek (*Sattler*) és táskakészítők (*Taschenmacher*) és ládikakészítők (*Trüchel*-, vagy *Thrilmacher*) portékáikat egyes bélyegzős és görgetős aranyozással (*mit Stempen und Rollen*) díszítették, a könyvkötők nemtetszését kiváltva.³¹³

A fentiekből kirajzolódó kép némiképpen ellentmond annak, hogy Augsburgban az egyéb bőrs mesterségek szigorú szabályok mentén differenciálódtak, melyek nemcsak a termékek körét, hanem az anyaghasználatot is meghatározták. A későbbiekben is látni fogjuk, hogy noha a céhek és a *Handwerk*-ek védeni akarták tevékenyégi körüket, az anyaghasználat és technikák monopolizálását nem, vagy csak kevésbé sikerült elérniük.

A rokon vagy egymással kapcsolatban álló szakmák, a szomszédságot leszámítva, a gyámsági (*Pflegschaft*) kapcsolatokban is fontos szerepet játszottak.³¹⁴ Ezért mindenképpen említésre érdemes, hogy Gilg Bruglocher második házasságkötése (1578) alkalmával a neves augsburgi iránytűkészítő (Kompassmacher), id. Christoff Schissler (1531 k.–1608) volt jelen tanúként. *Gilg Brugglocher Triehler wittiber vnd Sara Millerin von [...] wittib ire burgen vnd die 50 R seind Christoff Schissler Compaßmacher vnd Hans Holl Pfadermuller [...en] bejßtannd Hans Brugglocher fuettermacher.*³¹⁵ Ez az adat ugyan nem elégséges egy szoros szakmai kapcsolat bizonyítására, de megerősíti a két mesterség szakmai és társadalmi közelségét. Schissler és a Bruglocherek kapcsolatáról nincs további adat, de Christoph Schissler munkái kapcsán Bobinger több tokot is említ.³¹⁶ Ifj. Anton Fugger inventáriumában, a 16. század végéről származó bejegyzésből egy Schissler-féle kvadráns vörös tokjáról értesülünk: *in einem Rothen Fueteral ein groß quatrant Instrument vergullt, von Christoph Schißler, darbey dir Instruction mit C. signiert.*³¹⁷ Christoph Schissler és fia Hans Christoph Schissler több mérőeszközének tokja valóban fentmaradt, több eredeti tokjában.³¹⁸ A bélyegzők alapján a tokok augsburgi eredete nem bizonyítható, ám a tudományos mérőeszközök börtokjai annál is inkább további kutatást igényelnek, mert azonos bélyegzők láthatók Schissler és Erasmus Habernel tárgyak tokjain, ez utóbbi készítési helye

³¹³ Bücher, *Die deutsche Buchbinder-Ordnungen*, 372.

³¹⁴ Reock I. 352-354. A gyámsági megállapodást, gyakran kölcsönösen, még a felek életében megkötötték. A megállapodással biztósították, hogy a szülő(k) elhalálása esetén a gyermekek ne maradjanak támasz nélkül. Emellett fontos volt, hogy a gyámsági kapcsolatban álló személyek anyagi helyzete megfelelően egymásnak, Ha a gyámságra kijelölt személy elhunyt újbb személyt neveztek ki a helyére,

³¹⁵ St. A. A. Hochzeitsprotokolle, Namensregister 18. 12. 1575–03. 07. 1581

³¹⁶ Bobinger, Maximilian, *Christoph Schissler. Der Ältere und der Jungere* (Augsburg-Basel: Verlag die Brigg, 1954), 37. Bobinger listában: 1556: Astronomisch Taschenbesteck, Adler Planetarium and Astronomical Museum, Chicago; 1561: Körzőkészlet, Victoria & Albert Museum; 1586: Zirkinstrument mit originale Leder Futteral, Dr. Kodello, Graz egykori gyűjteménye. Ez utóbbi fiatalabb Schissler munkája volt.

³¹⁷ Bobinger, *Christoph Schissler, Der Ältere und der Jungere*, 37. Bobinger szerint Schissler börtokban és használati utasítással adta át a megrendelőknek a mérőeszközöket. Bobinger, *Christoph Schissler, Der Ältere und der Jungere*, 37–38. lj. 25. A drezdai Mathematisch-Physikalischen Salonban őrzött kvadráns szintén tokot irtak le. ld. Hauptstaatsarchiv, Dresden, Loc. 4418, I. Buch, 2. Hälfte, Blatt 520

³¹⁸ Museo Galileo, Firenze: Christoph Schissler, Iránytű, 16. század vége, leltári szám: 2536; Christoph Schissler, Kvadráns, 1599, Augsburg, leltári szám. II. 12. 155; Erasmus Habermel, Szintmérő (teodolit), Prága, 1600 körül, leltári szám: II 24. 154. Hans Christoph Schissler,

azonban Prága volt, tehát ez esetben sem zárható ki, hogy a tok készíttése a gyűjtő személyéhez köthető. A firenzei Museo Galileoban őrzött darabokat más tárgyakkal együtt Mattias de' Medici (1613–1667) a harmincéves háború során szerezte meg, mivel jelen tudás szerint a 16–17. századi Medici gyűjteményekből nem maradtak fenn tokok, ezért további összehasonlítás jelenleg nem lehetséges.

1565-ben Gilg Bruglocher egy késes mester, Jakob Zwitzel (Zwitzer) társaságában vállalt gyámságot Lorenz Reismiller lánygyermeké számára.³¹⁹ A szakmai kapcsolat ez esetben sem meglepő, hiszen a készletek is gyakorta börtokot kaptak.

A Bruglocher család további tagjaival (talán Gilg leszármazottjaiként) kapcsolatban is a ládakészítő (*Truhlemacher*) foglalkozás található meg. Az 1569-as házassági bejegyzés kapcsán Jakob Bruglocher szintén ládakészítőként szerepel a jegyzékben.³²⁰ Ő azonos lehet azzal a Jakob Bruglocherrel, aki a török porta számára, 1571–1572 körül megrendelt ajándék készítésében működött közre. A város 18. századi krónikása, Paul von Sitte sajnos nem adta meg közlésének forrását.³²¹

Szerencsés módon néhány konkrét megrendelésről is maradt fent dokumentum, melyekből a Bruglocherek portékáiról is képet kaphatunk. Nagy valószínűséggel idősebb Hans I. Bruglocher bizonylata őrződött meg a müncheni udvar megrendelésével kapcsolatban. Hans 1576-ban egy bársonnyal borított, ezüsthonalas paszománttal díszített tokot készített az udvar számára: *Item habe ich gemacht dem Eberle ein Futter mit sammt überzogen um und um mit silbernem Borten gebrammt dafür zu Lohn 3 f. 24 kr.* Nem lehet kétségünk, a tok azokhoz a bársonyborítású, fémfonalas paszománttal díszített tárolókhöz lehetett hasonló, melyek gyakorta készültek a 17. század derekáig.³²²

David Bruglocher korai említései az 1577–1582 közötti Pflugschaftbuchból származnak. A dokumentum David Bruglochert jóllehet, mint kereskedőt (*Krämer*) tünteti fel,³²³ 1600-ban David(t) Prucklochner (Bruglocher) 80 forintot (*fl*) kapott egy ezüst edénykészlethez mogyorófaból készült láda (*von Nueßbaum holz zum Silbergeschier alhie gemachte truhen*) elkészítésért,³²⁴ mely azt sejteti, a Bruglocherek valóban jártasak voltak a famunkákban.

³¹⁹ St. A. A. Pflugschaftbuch 1561–1565, 95. A gyámsággal kapcsolatban azonban Reismiller özvegye panaszt emelt és visszakérte a gyámsági kötelezettségért kapott pénzt. St. A. A: Stadtgericht Akten II., Serie 1, No. 681.

³²⁰ St. A. A. Hochzeitprotokolle 1563–1569, 1568, 240b.

³²¹ Sitte, Alfred, *Kunsthistorische Regesten aus den Haushaltungsbüchern der Gütergemeinschaft der Geizkofler und des Reichspfeningmeisters Zacharias Geizkofler, 1576–1610* (Ein Beitrag zur Kunstgeschichte Augsburgs) (Strassburg, J. H. Ed. Hertz, 1908), 25, 68. <https://archive.org/details/kunsthistorische00sitt/page/n6> (2021. 06. 11.)

³²² Stockbauer, J., *Die Kunstbestrebungen am Bayerischem Hofe unter Herzog Albert V. und seinem Nachfolger Wilhelm V.* (Wien: Wilhelm Braumüller, 1874), 98–99.

³²³ St. A. A. Pflugschaftbuch, 1577–1582 Rep. Nr. 214, 22.

³²⁴ Sitte, Alfred, *Kunsthistorische Regesten aus den Haushaltungsbüchern der Gütergemeinschaft der Geizkofler und des Reichspfeningmeisters Zacharias Geizkofler*, 27. Sitte kérdőjelesen Jakobot David Bruglocher testvéreként ismerteti, együtt laktak a *zum Schlechterbad-nál* (<https://archive.org/details/kunsthistorisch00sitt/page/27/mode/1up>) (2021. 11. 25.)

A David I. Bruglocher után hasonló keresztnévvel felbukkanó újabb mester, David II. Bruglocher nevét 1606-ban találjuk először az adókönyvben, ekkor már teljesjogú polgár, ez évben városi őrszolgálat díját (*Wachgeld*) kellett fizetnie.³²⁵ Protestáns vallású révén, ugyanezen évben a Szent Anna templomban kötött házasságot Regina Nigglin-nel.³²⁶ Sitte a városi adóösszeírásra hivatkozva közli, hogy David Bruglocher 1611–1625 között Jakob Bruglocher-rel együtt Jerg Guetmannnál lakott bérlőként, másik hét bérlővel együtt.³²⁷ Némileg ellentmond Sitte közlésének, hogy Davidot az ingatlanokat jegyző *Grundbuch* tulajdonosként tüntette fel 1610-ben, a mai Vorderer Lech 12. szám alatti házat megjelölve.³²⁸ David Bruglocher a *Musterbuch* szerint 1615-ben 40 éves volt, így házasságkötése idején a harmincas évei elején járhatott. 1619-ben lánya született,³²⁹ az 1637-es adóösszeírásban már özvegyként említik feleségét.³³⁰

Az újabb generációk képviselőjeként Hans II és Jakob Bruglocher is fontos megrendeléseket kapott. 1612-ből a fiatalabb Hans II. Bruglocher neve II. Rudolf prágai udvarának dolgozó mesterek között bukkan fel.³³¹ Bobinger vélekedése nyomán, Hans II. Bruglocher-hez feltételesen egy fennmaradt tárgyat is társíthatunk. Mätthaus Buschmann augsburgi órakészítőtől származó ékszerórához egy tok is tartozik, melyet Bobinger Hans Bruglocher munkájaként határozott meg, a családi kapcsolattal (Buschmann Bruglocher veje volt) indokolva feltételezéseit.³³² A nyakban hordható óra aranyozott, bársonnyal bélelt tokja az augsburgi Maximilianmuseum tulajdona,³³³ melynek készítését Bobinger az 1630 körül évekre teszi.³³⁴ Hans 1634 körül, Matthäus Buschmann 1636-ban hunyt el, a tok – amennyiben kettőjük közös munkája volt – a 17. század első harmadában készülhetett. A tok egyszerű aranyozó bélyegzői nem segítik a datálást, más augsburgi token sem bukkantak fel ezidáig. **(79–80. kép)**

³²⁵ St. A. A. Steuerbuch 1606, 80c. A két David életrajzi adataiból következtethetünk arra, hogy két generációról van szó, de a köztük lévő rokoni kapcsolat még nem tisztázott.

³²⁶ Haemmerle, *Erstes Hochzeitsbuch der evangelischen Pfarrei St. Anna in Augsburg, 1596–1629*, 54.

³²⁷ Sitte, Alfred, *Kunsthistorische Regesten aus den Haushaltungsbüchern der Gütergemeinschaft der Geizkofler und des Reichspfeningmeisters Zacharias Geizkofler*, 27.

³²⁸ St. A. A. Grundbuch Ausszüge, Lit A. 487

³²⁹ St. A. A. Steuerbuch 1619, 79b.

³³⁰ St. A. A. Steuerbuch 1637, 74b.

³³¹ Hausenblasová, Jaroslava, *Der Hof Kaiser Rudolfs II. Eine Edition der Hofstaatsverzeichnisse 1576–1612*. Fontes Historiae Artium IX (Prag: Arctefactum, 2002), 333.

³³² Bobinger, *Alt-Augsburger Kompassmacher*, 231, 406–407. ld. még: Hoffman, Carl A. et al, Als Frieden möglich war. 450 Jahre Augsburgs Religionsfrieden (Regensburg: Schnell & Steiner, 2005), 611–612. Bobinger fenti tanulmányát felhasználva.

³³³ Független óra, Matthäus Buschmann, 1610 körül, Augsburg, Maximilianmuseum, Augsburg, leltári szám: 4870, in Bobinger, *Alt-Augsburger Kompassmacher*, 231.

³³⁴ Bobinger, *Kunstuhmacher in Alt-Augsburg*, 116.

79. kép
Óratok, 1610 körül, Maximilianmuseum, Augsburg, Fotó: DE

80. kép
Óratok, 1610 körül, Maximilianmuseum, Augsburg, Fotó: DE

A harmadik generációt képviselő Salomon és Zacharias Bruglochernek nevét szintén több forrás is említi. A céhek egyik fő célja a céhtagok és termékeik védelme volt, s ha azon kaptak valakit, hogy a tevékenységi körükbe tartozó tárgyat készített, vagy azzal kereskedett, megkárosítva ezzel a céhtagokat, hivatalos panaszt tettek ellene. Ha a céh kifogásai megállták helyüket, akkor a céhen kívül álló személyt (*Pfuscher, Stümper, Nahrungstörer*) pénzbírsággal is sújthatták. Az augsburgi tokkészítők és könyvkötők viszályáról elsőként a 17. század 1. harmadából, éppen Zacharias és Salomon Bruglocher révén értesülünk.

Az 1600-as évek elején született Zacharias és a nála kb. 15 évvel fiatalabb Salomon Bruglocher megváltozott hozzáállásáról tanúskodnak azok a beadványok, melyek az augsburgi könyvkötő céh iratai

között maradtak fent. Az iratokat elsőként Paul von Stetten,³³⁵ majd Hellmuth Hellwig³³⁶ adta közre. Zacharias és Salomon Bruglocher mindketten tokkészítőnek – *Futteralmachernek* nevezik magukat – 1636-ban kérvénnyel fordultak a városi tanácshoz, melyben a festők, üvegesek és szobrászok céhébe kérték felvételüket. A kérelmet azzal indokolták, hogy mint szabad mesterséget gyakorlók, semmilyen, a céhekbe tartozó személyeknek kijáró védelmet nem kapnak. A városi elöljárók kikérték a könyvkötők és az asztalosok véleményét; az előbbieket egyértelműen elutasították csatlakozásukat, arra hivatkozva, hogy a tevékenységet Németországban, Franciaországban, Svájcban és a környező fő és birodalmi városokban, mint Prága, Velence, Bécs, München emberemlékezet óta a könyvkötők gyakorolják. Hivatkoztak arra is, hogy a mesterség Nürnbergben mindig is a könyvkötőkhöz tartozott. A Bruglocherek ellenvetése virágzó üzletet sejtet. Ha a könyvkötők olyan jól gyakorolnák ezt a mesterséget – mint írják – akkor nem őket kérnék meg, hogy osztrák ágenseknek (tehát külföldre is) dolgozzanak, hanem a közelükben lévő könyvkötőket bíznák meg.³³⁷ A városi tanács határozata szerint a Bruglocherek, mivel tagjai voltak a *Krämer és Hucker* – mindkét cég kereskedőket foglalt magában – céhnek, nem léphettek új szervezetbe, ráadásul bocsánatot kellett kérniük a könyvkötőktől, valamint kompenzációt fizetni.³³⁸ Hogy a Bruglocherek sok megrendeléssel bírtak, azt bizonyítja a könyvkötők megjegyzése: [...] *wie denn auch die beiden Brugglocher, wenn sie zu viel Arbeit hätten, die Augsburger Buchbinder in Anspruch nähmen*. Vagyis, ha túl sok munkájuk van, az augsburgi könyvkötőket bízzák meg a munka elvégzésével. Az egyes mesterségek védelme alappillére volt az augsburgi művészi iparnak, a könyvkötők és az asztalosok megkérdezése pedig azért lehetett fontos, hogy megtudják, a Bruglocherek esetleges csatlakozása a *Maler, Gläser Handwerk*-hez mennyiben érintené hátrányosan a könyvkötő vagy az asztalos mesterséget. Válaszlevelükben a könyvkötők kifejtik, hogy a Bruglocherek édesapjuktól sajátították el a tokkészítés mesterségét, amit a könyvkötőknek köszönhetnek. [...] *Auch der Vater der Brugglocher, unter dem sie die Kunst des „Futteralmachens“ gelernt, verdankte sie den Buchbindern* [...]. Bár a Bruglocherek családfája jelenleg vázlatos, úgy tűnik, Hans II. Bruglocher volt Zacharias és Salomon édesapja, azonban a könyvkötőkhöz való formális viszonyáról nincs adat. Az asztalosok véleményének kikérése alapvetően a hasonló anyaghasználat miatt (fa, bőr, textil) és a részben átfedéseket mutató termékekkel indokolható. Az asztalosok kifejtették, hogy ugyan rendeletükben (*Handwerk-Ordnung*) nincs bejegyzés a tokkészítésről [...] *Kistler mit Futteralmachen ganz keinen Eintrag an Iren Hand... gestellt* [...], de említés esik benne a ládakészítésről, illetve a székek selyemmel, bársonnyal, szövettel és bőrrrel való bevonásáról. Mivel a toktest elkészítése famunkában való jártasságot igényelt,

³³⁵ Stetten, *Kunst-Gewerb- und Handwerks-geschichte der Reichs-Stadt Augsburg*, 113.

³³⁶ Helwig, *Das deutsche Buchbinder-Handwerk. Handwerks und Kulturgeschichte*, 153–154, ld. még: Bücher, *Die deutsche Buchbinder-Ordnungen*, 372–373.

³³⁷ A láda jelenleg nem azonosítható a müncheni gyűjteményekben. Noha nem bizonyító erejű, de 17. század közepén megrendelt augsburgi ötvöstárgyak is osztrák közvetítőkön keresztül jutottak az Esterházy-kincstárba.

³³⁸ Helwig, *Das deutsche Buchbinder-Handwerk. Handwerks und Kulturgeschichte*, 153–154, ld. még: Bücher, *Deutsche Buchbinder-Ordnungen*, 372–373, Stetten, *Kunst-Gewerb- und Handwerks-geschichte der Reichs-Stadt Augsburg*, 113.

nem meglepő, hogy az asztalosok két olyan esetre is hivatkoznak (1537, 1600), amikor tokok készítését végezték.³³⁹

Zacharias Bruglocher lehetett a tapasztaltabb, ő már 1625-ben adót fizetett,³⁴⁰ 1625 és 1634 között több helyen is lakott Augsburgban, (mindkét ismert lakhelye a *Barfußler Tor* közelében volt megtalálható), ám 1635-ban már a *Judenberg*ben találjuk, bár feltehetően nem abban a házban, ahol Hans II lakott.³⁴¹ Az 1636-os adóösszeírás (*Steuerbuch*) szerint a körzeten belül ismét lakhelyet váltott, vélhetően az időközben háztulajdonossá váló Hans Bruglocher házába költözött.³⁴²

Salomon Bruglocher nevét elsőként 1636-ban találjuk az adóösszeírásban,³⁴³ akkori lakóhelyeként *Zum Schlechtenbad*ot jelölték meg, ezért elképzelhető, hogy azonos helyen lakott, mint Jakob és David Bruglocher.

Salomon I Bruglocherhez egy konkrét megrendelést is köthető. Az eddig publikálatlan, 1673-ban kiállított dokumentum szerint egy ezüst evőeszköz és étkészlet tokját készítette el a württembergi udvar számára. A dokumentumon a szintén augsburgi ötvös Balthasar Gelb és a késes Johann Friedrich Kaiser neve szerepel.³⁴⁴ A megrendelés, mint a nagy ezüst étkészletek *Reise-Servicek* korai példájaként is figyelemre méltó. Salomon Bruglocher számlája nem autográf, hanem korabeli számlamásolat. A 18 személyes ezüst étkészlethez, melyhez levesestál, sótartó, különböző tálalók is tartoztak, nagyméretű doboz vagy láda készülhetett. Az ezüstkészlet munka- és anyagköltsége 3779 Gulden volt, Salomon Bruglocher 46 Guldent kapott munkájáért. A láda elkészítésében egy asztalos is közreműködött, ő azonban igen szerény összeget, 1 Guldent kapott, ha csak nem a faanyag költségét adták meg. (*81. kép*)

³³⁹ St. A. A. Handwerkerakten, Kistler, 30. October 1636

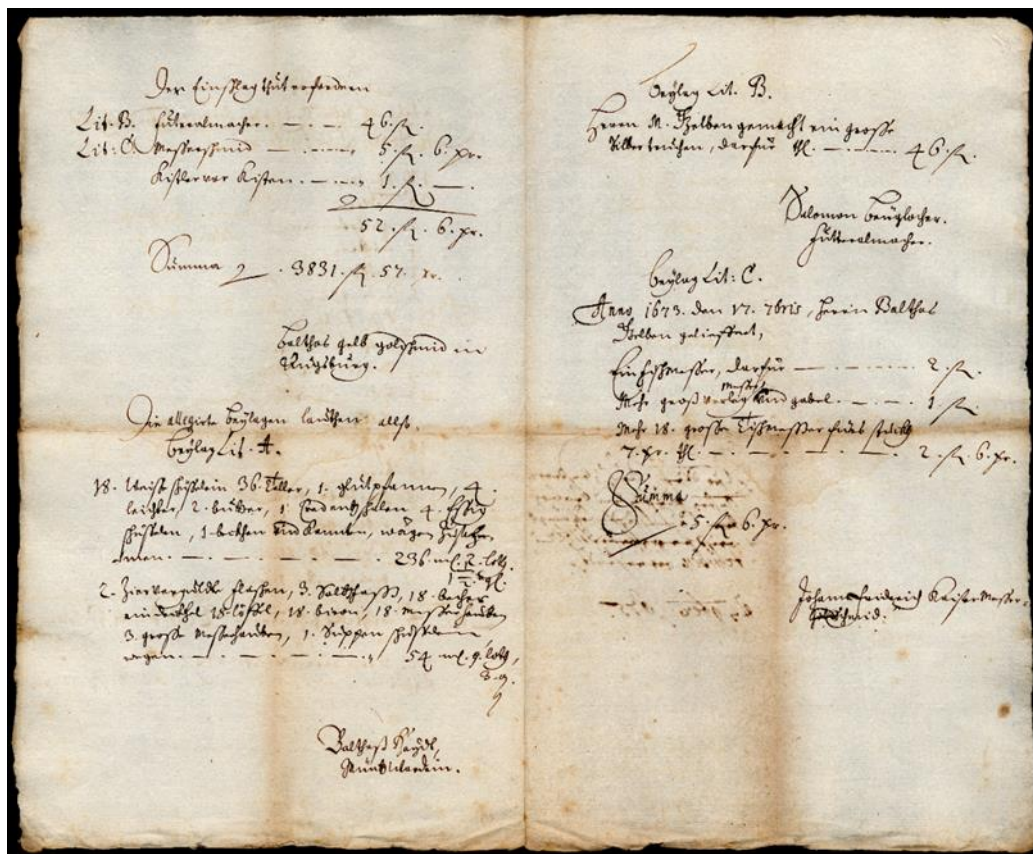
³⁴⁰ St. A. A. Steuerbuch 1625, 83b.

³⁴¹ St. A. A. Steuerbuch 1635, 81a.

³⁴² St. A. A. Steuerbuch 1636, 81a.

³⁴³ St. A. A. Steuerbuch 1636, 79b.

³⁴⁴ A láda jelenleg nem azonosítható. Landesarchiv Baden–Württemberg, Hauptstaatsarchiv Stuttgart, Bestand A 20, A 20 Bü 53, 1-1440142

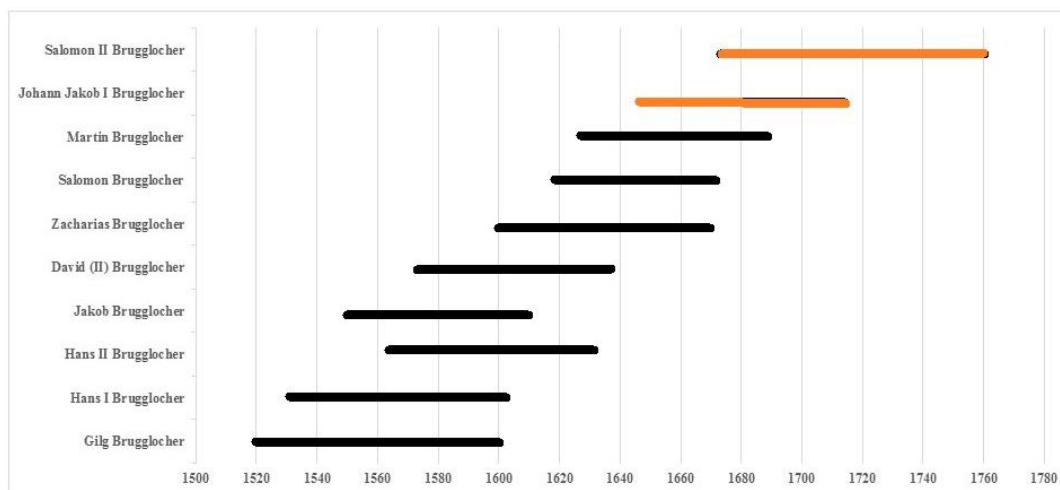
81. kép

Elszámolás ezüstkészlet és tok készítéséről, 1673 körül, Landesarchiv Baden–Württemberg
Hauptstaatsarchiv Stuttgart, Bestand A 20, A 20 Bü 53, 1-1440142

Zacharias és Salomon jóval fiatalabb öccse volt Martin Bruglocher, akinek születési évét 1625 körülre tehetjük. A vele kapcsolatos, ezidáig nem közölt dokumentum szintén beszédes adatokkal szolgál a tokkészítők és könyvkötők viszonyáról.³⁴⁵ A *Buchbinder-Handwerkakten* között található határozat és annak megokolása Martin Bruglocher 1670-es beadványára született. A dokumentum a tokkészítők és a könyvkötők feszült viszonyára utal, így nem meglepő, hogy az előzőekben elemzett 1636-os beadványra is hivatkoznak. Mivel a tokkészítők nem fogadhattak inast és segédet (*Lehr-Jung, Gesell*), az idősödő mester a könyvkötőkhöz fordult, hogy számára inas alkalmazását engedélyezzék, illetve kérte a céhhez való csatlakozás (*incorporieren*) lehetőségét. Egy-egy beadvány elbírálását általában több válaszlevél, hivatkozás előzte meg. Ezzel az ügygel kapcsolatban azonban csak egy válaszlevél maradt fenn, mely egyértelműen elutasító volt. A könyvkötők válasza szerint a Bruglocherek sok kárt okoztak azzal, hogy nem lévén a *Buchbinder-Handwerk* tagjai, nem adták tovább a mesterség fogásait, nem fogadtak könyvkötő inasokat, mivel azonban a formális viszony nem változott (ti. hivatalosan nem csatlakoztak a könyvkötőkhöz), ezért az inasok felvételét továbbra sem támogatták. Kompromisszumként a könyvkötőkhöz való csatlakozás Nürnbergben szokásos módját javasolták, vagyis a könyvkötőknek járó jog korlátozott igénybe vételének lehetőségét. Úgy tűnik, Martin ezzel a lehetőséggel nem élt.

³⁴⁵ St. A. A. *Handwerkakten, Buchbindern 1643–1721*

Mint láttuk, a tokkésztők inast vagy segédet nem tarthattak, még fiaiknak sem adhatták át a mesterséget, elvileg. A Bruglocherek példája azonban más kép rajzolódik ki, a családtagok generációról-generációra tevékenykedtek egészen a 18. század derekáig. (6. ábra)

6. ábra

Bruglocherek generációi a 16 és 17. században

Annak lehetősége, hogy a Bruglocherek megosztották-e munkáikat, összedolgoztak-e, Martin Bruglocher 1670-es beadványa közvetett választ ad. Nem lehet ugyanis véletlen, hogy éppen két fivére halála után (1669, illetve 1670 körül) fordult a könyvkötőkhöz, talán megrendelések számának növekedése készítette arra, hogy engedélyt kérjen inas felvételére. Egyik fivérének Zacharias Bruglocher (szül. 1636 k.) utóda nem a tokkésztő mesterséget tanulta ki, Zacharias II. Bruglocher 1711-ben, mint paszomántkésztő (*Bortenmacher*) szerepel az összeírásokban.³⁴⁶ Salomon Bruglocher fiaként, a szintén tokkésztő Johann Jakob I Bruglochert jelölhetjük meg, ő azonban 1670 táján még csak 14 éves volt, illetően formán, munkaerőként nem számolhattak vele, hacsak nem az ő betanítására gondolt nagybátyja, Martin Bruglocher. A beadvány mindenképpen megerősíti a vélekedést, hogy a Bruglocherek és az ötvösök között egy monopolizált munkakapcsolat alakult ki, és ha így van, akkor az összedolgozás, talán műveltenkénti munkamegosztás is elképzelhető. Mindenképpen szembeötlő, hogy azon Augsburgban készült tokok hiánya, melyek nem a *hajlóindás* tokok népes csoportjába sorolhatók. (Ezek elemzése a következő fejezetben kapott helyet.)

Martin, mint háztulajdonos a vagyonosabb polgárok közé számított. 1656-ban a központi fekvésű Pfladergasse 10 alatti ház tulajdonosává vált,³⁴⁷ 1688 körül úgy tűnik, utód nélkül halt meg, háza

³⁴⁶ St. A. A. Steuerbuch, 1711, 43e.

³⁴⁷ St. A. A. Grundbuch, Lit. C 315

egy másik tokkészítő, Isaac Baur és leszármazottai tulajdonába került, akik 1689–1768 között birtokolták az ingatlant.³⁴⁸ Az is elképzelhető, hogy a műhely felszerelését is megvásárolták, de erre vonatkozó adatok eddig nem kerültek elő.

Az augsburgi ötvösök gyakori megrendelése közé tartoztak a különböző evőeszközökészletek és nagy Service-k (kávés, teás, toilette) tokjainak, dobozainak elkészítése. E tárgykör már más időszakot jelöl ki, hiszen a legtöbb analógia immár a 17. század utolsó harmadából és a 18. század első feléből maradt fenn. Ám ezeknél a tokoknál is közel hasonló kép fog majd kibontakozni (az evőeszköztokok típusait, díszítményeit külön fejezetben tárgyalom), népesebb tokcsoportok mellett szórvány analógiák vizsgálhatók. Még fontosabb körülmény, hogy a 17. és 18. századi aranyozó eszközök között eddig nem mutatkozott átfedés, vagyis 1690 után készült *hajlóindás* tokok nem maradtak fent. Ez annak a fényében különösen érdekes, hogy tokkészítő Bruglocherek egészen a 18. század derekáig működtek a városban. A levéltári adatok szerint Salomon I. Bruglocher leszármazottja lehetett Johann Jakob I. Bruglocher, akinek egyik fia, Salomon II. (1675 k.–1760) még tokkészítőként, Johann Jakob II. viszont már aranyművesként tevékenykedett. Salomon II. Bruglocher, akit immár *Buchbinder und Futteralmacher*-ként neveztek meg, házassága révén is kötődött az ötvösséghez, 1706-ben vette el Ludwig Büchler ötvös lányát.³⁴⁹ Johann Jakob I. Bruglocher 1713-ban költözött a Pflodergasse 8. szám alá, tőle örökölték meg az ingatlant fiai, az aranyműves Johann Jakob Bruglocher és Philip Friedrich Bruglocher.³⁵⁰ (82. kép)

Még egy szempont, amit érdemes figyelembe venni, az hogy Augsburgra a protestantizmus megjelenésétől a felekezeti megoszlás volt jellemző. A legfontosabb mesterségek, pl. ötvösök és rézmetszők körében sokkal több protestáns mestert találunk, mint más mesterségek esetében.³⁵¹ Nem tudjuk, hogy a tokkészítők munkáját mennyiben befolyásolta a felekezeti hovatartozás, az ötvösökkel ellentétben itt a megrendelők személye csak közvetetten körvonalazható. A később részletesen elemzett ún. *hajlóindás tokcsoport*hoz tartozó ötvöstárgyak készítői szinte kivétel nélkül protestáns mesterek voltak. Ezen logika mentén haladva, elképzelhető, hogy az ötvösök is saját felekezetükből választottak tokkészítőt.

³⁴⁸ St. A. A. Grundbuch–Auszüge Lit. C. 315, a tulajdonszerzés oka jelenleg még nem ismert, talán feleségéhez köthető.

³⁴⁹ St. A. A: Hochzeitamtsprotokolle 1704–1707, 85a.

³⁵⁰ St. A. A. Grundbuch–Auszüge Lit C. 314a. A ház feltehetően több ingatlanból és/vagy több háztartásból állt. A házat folyamatosan ötvösök lakták, ma az augsburgi Handwerkweg egyik állomása.

³⁵¹ François, Etienne, *Die unsichtbare Grenze. Protestanten und Katholiken in Augsburg 1648–1806* (Sigamringen: Jan Thorbecke Verlag, 1991), 130–133.

82. kép

Augsburg, Pfladergasse 8–10 számú házai napjainkban, Hans Bruglocher tokkészítő lakhelye az 1600-as évek elején, Martin Bruglocher lakhelye 1656 és 1689 között, Johann Jakob I Bruglocher lakhelye 1713-tól, Fotó: DE

Meghatározható-e, hogy a Bruglocherek vagyoni helyzete mely társadalmi csoporthoz sorolja őket? A város polgárait vagyoni és társadalmi helyzet szerint legalább négy csoportba lehet sorolni, az alsó középosztálynak megfelelő státuszban lévő kézművesek csoportján belül is voltak nagy és kisebb presztízzsel bíró mesterségek.³⁵²

A háztartások anyagi-vagyoni helyzetét tükrözik az adóösszeírások (*Steuerbücher*). A befizetett adó azonban nem egy személyre, hanem a háztartásra vonatkozott, tehát az együtt élő személyek vagyónáról (feleség, férj, házasulatlan gyermekek) is számot kellett adni.³⁵³ Az adó részét képezte a készpénz,³⁵⁴ a kapott lakbér és a zálogbirtokban lévő javak. A háztulajdon adója azonban igen alacsony volt, mindössze az érték 0,25%-át kellett adóként megfizetni. Érdekes módon az olyan magas értékű javak, mint ékszerek, ötvösművek nem estek adózás alá.³⁵⁵ Adózni kellett viszont anyag vagy terménykészletek, de még a lábasjóságok után is.

Tekintsük át a Bruglocherek generációit lakhelyük és vagyoni helyzetük szemszögéből. A kora újkori Augsburgban a lakhely szerinti jövedelmi viszonyok is igen eltérőek voltak, vagyis a városon belüli lakóhely nagyban meghatározta az anyagi helyzetet. (**3. Függelék**) Míg az első generáció képviselője, Gilg Bruglocher mindvégig a város szerényebb körzeteiben, leghosszabban *St. Ulrichs Garten*

³⁵² Knox, *The guilds of early modern Augsburg: a study in urban institutions*, 62–64.

³⁵³ Az augsburgi kora újkori adórendszerről lásd: Roeck, Bernd, *Eine Stadt in Krieg und Frieden. Studien zur Geschichte der Reichstadt Augsburg zwischen Kalenderstreit und Parität I* (Göttingen: Vandenhoeck & Rupprecht, 1989), 46–62.

³⁵⁴ Kb. 200-400 Gulden készpénz után kellett 1 Gulden adót fizetni. ld. Roeck, Bernd, *Eine Stadt in Krieg und Frieden I*, 53.

³⁵⁵ Roeck, *Eine Stadt in Krieg und Frieden I*, 48–49.

mellett, de később is a város külső részein lakott³⁵⁶, addig Hans Bruglocher anyagi helyzetének megerősödéséről tanúskodik, hogy a *Jakober Vorstadt* területéről a városháza mögé költözhetett. Hans Bruglocher 1549 és 1555 között *Salta zum Gräblin*³⁵⁷ körzetben lakott, majd 1556-tól *am Judenberg*³⁵⁸ volt a lakhelye, ahol is bérlőként élt Jakob Lauttemair, majd a tulajdonosváltás után Angerer házában. 1621-ben azonban jelentős fordulatról tanúskodik az adóösszeírás. Hans Bruglocher immár tulajdonosként van feltüntetve, feltehetően az Angerer ház felét vásárolta meg, s ezt követően is ott élt, hat bérlővel egyetemben.³⁵⁹ Jakob Bruglocher (1550 k.–1614 k.) már az első bejegyzéseknél központi helyen lakik (*Vom Pfefferlin*) további lakhelyei is kézművesek lakta területekre esnek *Vom Mertenbad*, majd *Salta zum Schlechtenbad*.

A lakosság nagy része, pontosabban a katolikus vallású lakosság közel 45 százaléka és a protestánsok közel 30 százaléka nem rendelkezett akkora vagyonnal, hogy adózni kelljen. A szerényebb vagyoni helyzetű lakosok éves adója 1 *Kreuzer* és 60 *Kreuzer* között mozgott. Viszonylag sokan (kb. 18%) tartoztak azok közé, akik 1 és 10 *Gulden* (fl) közötti összeget fizettek.³⁶⁰ A Bruglocherek anyagi helyzete sem volt teljesen homogén, noha azonos mesterséget űztek. Gilg Bruglocher lakókörzetében, az evangélikus St. Ulrich templom mellett a lakosok nagy része szerény, 30 és 6 *Denar* közötti adót fizetett.³⁶¹ Gilg Bruglocher első adóbefizetései (6 *Denar*) szerény anyagi helyzetről tanúskodnak,³⁶² csak kismértékű növekedést jelez a 30 és 6, *Denar*³⁶³ majd 1554-ben befizetett 30 *Denar*, 15 *Kreuzer*, 6 *Denar* mértékű adó. 1578-ban 50 *Gulden* vagyon megszerzéséről (talán örökség) tudósítanak.³⁶⁴ Adója azonban 1583-ban ismét csökken: 30 *Denar* és 6 *Denar*.³⁶⁵ Hans I. Bruglochert hasonló vagyoni helyzetben találjuk 1548-ban, 30 és 6 *Denar* adóval.³⁶⁶ 1554-ben adója kissé emelkedett immár 30 *Denar* 9 *Kreuzer* 6 *Denar* volt,³⁶⁷ 1562-ben első ízben fizetett több, mint 1 *Gulden* adót,³⁶⁸ mellyel magasabb „adókategóriába” is lépett. 1573-ban ismét kisebb emelkedés figyelhető meg: 30 *Denar* 1 *Gulden* 15 *Kreuzer*³⁶⁹, 1604-től kisebb változás figyelhető meg, 1 *Gulden* körüli összegről 45 *Kreuzer*re csökken az adó összege.³⁷⁰ Ez azonban generációváltást, feltételezésem szerint ifj. Hans (II) Bruglocher adózóvá válását jelzi.

³⁵⁶ St. A. A. Steuerbuch, 1554, 42b.

³⁵⁷ Sachsengasse vom Neubad auf Barfüßer Graben= a mai Langes Sähsengasse környéke

³⁵⁸ Judenberg ma is meglévő utca Augsburgban, a főutcától vezet le, keresztezve a Lech folyó ágait.

³⁵⁹ St. A. A. Steuerbuch 1621, 83a.

³⁶⁰ Roeck, *Eine Stadt in Krieg und Frieden* II, 905, 910–914.

³⁶¹ 1 Gulden aranyforint)=60 Kreuzer (krajcár); 1 Gulden=100 Denar (dénár)

³⁶² Bürgerrecht, St. A. A. Steuerbuch 1540, 32c

³⁶³ St. A. A. Steuerbuch, 1542, 33a

³⁶⁴ St. A. A. Steuerbuch, 1578, 52c

³⁶⁵ St. A. A. Steuerbuch, 1583, 34b

³⁶⁶ St. A. A. Steuerbuch, 1548, 33d

³⁶⁷ St. A. A. Steuerbuch, 1554, 57a

³⁶⁸ St. A. A. Steuerbuch, 1562, 65b

³⁶⁹ St. A. A. Steuerbuch, 1573, 76a

³⁷⁰ St. A. A. Steuerbuch, 1605, 80b

A család harmadik tagja, Jakob Bruglocher is nagyon hasonló anyagi viszonyok között (*30 Denar 21 Kr 6 Denar*) kezdi meg adózását 1574-ben.³⁷¹ Anyagi helyzete 1614-ig, az adóösszeírásokban követhető időpontig nem is változott. David II. Bruglocher adóbefizetése 1606-tól, 1637-ig³⁷² jól elemezhető. A szerényebb adófizetőből (*30 Denar 12 Kreuzer 6 Denar*), 1611-ben vagyonosabb emberré válik, hiszen ettől az évtől kezdve 1 Gulden adó felett (*30 Denar 1 Gulden, 30 Kreuzer*) fizetett.³⁷³ Bár ezek a számok vagyoni helyzetének javulásáról árulkodnak, a tokkésztőt nem emelte a középosztály sorai közé.

Egyes augsburgi foglalkozások anyagi helyzetét többen is vizsgálták; a tokkésztők szempontjából talán a legfontosabb Reock elemzése, aki a bőrös szakmák közé sorolta a tokkésztőket, ezzel lehetőséget adva bizonyos összehasonlításra is. A vizsgált, bőrrel foglalkozó szakmák között lényeges különbségek vannak, Reock (a *Schustereket* külön vizsgálta) ide vette a tímárokat (*Cordonaver, Rot és Weissgerber*), a szűcsöket, zsákkészítőket (*Säcklerek*) és szíjgyártókat.³⁷⁴ A bőrös szakmák művelői között majd 46 százalékot tettek ki az adózandó jövedelemmel nem rendelkező lakosok (*Habnit*) és igen kevés (1–15 *Kreuzer*) adót fizetők. További 15 % 16–30 *Kreuzer*, 8 % 31–60 *Kreuzer* közötti adót fizetett, nagyobb volt a száma azoknak, akik 1–10 *Gulden* között adóztak (26,5%), tizenegy vagyonos háztartásról tudunk, melyek a bőrös szakmák 6,8 %-át tette ki.³⁷⁵ Ezen felosztás szerint Gilg és Jakob Bruglocher a bőrösök legkevesebbet adózó csoportjába, Hans I. és David I. Bruglocher a csoport vagyonosabb adózói közé sorolható.

Az újabb nemzedék tagja, Zacharias Bruglocher kezdeti adója igen alacsony, 15 *Kreuzer*. Magasabb vagyonnal bírt Salomon Bruglocher, Zacharias fivére, akinek adója ismét 1 Gulden felett alakult. A három fivér (Zacharias, Salomon és Martin) anyagi helyzetét jelzi, hogy a Bruglocherek birtokában egyidőben több ingatlan is lehetett. Martin Bruglocheren kívül a Jakobviertelben két Salomon Bruglocher (Martin fivére és annak fia) is lakott a Városháza közelében, tulajdonjogukat 1643-ra és 1718-re teszik. Ezt a mai Elias Holl Platz szélén megtalálható házakat azonban elbontották, így már nem azonosítható.³⁷⁶ A *Grundbuch* szerint volt tulajdonuk a mai Lochgäschen 9. szám alatt is. A terület az *Im Kappenzipfel* adókörzethez tartozhatott, de sem itt, sem a környező területeken nem találunk Bruglocher nevű lakót vagy bérbeadót.

Összefoglalva elmondható, hogy a Bruglocher család több generáción keresztül működött; a 16. században és a 17. század elején élt ládakészítő (*Truhemacher*) családtagok famunkában való jártassága nem kérdőjelezhető meg, s mint láttuk, a kézi aranyozást is több mesterségben is gyakorolták. A Bruglocherek hosszú működésük ellenére nem csatlakoztak a könyvkötő céhhez, ezért nem találjuk őket

³⁷¹ St. A. A. Steuerbuch, 1574, 68d

³⁷² St. A. A. Steuerbuch, 1637, 74b, ebben az évben már özvegye fizetett adót.

³⁷³ St. A. A. Steuerbuch, 1611, 78d

³⁷⁴ Reock, *Eine Stadt in Krieg und Frieden* II, 1071.

³⁷⁵ Roeck, *Eine Stadt in Krieg und Frieden* I, 418.

³⁷⁶ St. A. A. Lit. C. 262

a céh 18. századi irataiban sem. Ennek oka ismeretlen, talán az ötvösökkel történő szoros együttműködés, folyamatos rendelés miatt nem volt szükségük erre. Jóllehet hivatalosan nem taníthatták fiaikat, a szakma mégis több generáción keresztül öröklődött, Zacharias, Salomon és Martin esetében munkamegosztás – ha nem is egy közös műhely megléte – tűnik valószínűnek.

4.8.2. Jonas Heckinger és a Pommersche Kunstschränk

Egy másik augsburgi család, a Heckinger család neve is többször felbukkan a tokkészítéssel kapcsolatban. Az 1600 évek elején Jonas Heckinger már tokkészítőként azonosítható, de a családnév jóval korábban ismert. Wolfgang Heckinger 1537-ben szerepel először az adóösszeírásokban,³⁷⁷ 1583-ban már özvegye adózott.³⁷⁸ Ellentétben a Bruglocher családdal kezdetben ők erszénykészítőként (*Säckler* vagy *Beutler*) és szücsként (*Kürschner*) tevékenykedtek. Reith (1988) szerint a *Säckler* a fehértímártól (*Weißgeber*) kapott dolgozta fel, tehát alapvetően bőrös mesterségként írhatjuk le.³⁷⁹ A *Säckler*ek által végzett egyéb bőrös munkáról kevés adat maradt fent, a céhíratok között a felhasznált anyagokról (kordovánbőr, bársony és selyem) esik említés.³⁸⁰

A mesterséget gyakorlók száma 1615-ben 26, 1653-ban 7, 1679-ben 10, 1720-ban 8 és 1755-ben ugyancsak 8 volt.³⁸¹ A *Säckler*ek száma a 17. század elején közel azonos volt a könyvkötőkkel, később a könyvkötők száma erősen megnőtt: 1615-ben 18, 1653-ban 8, 1679-ben 14, 1720-ban 108, 1755-ben pedig 107 könyvkötő dolgozott a városban.³⁸²

A *Säckler*ek és az ötvösök kapcsolatát is több dokumentum igazolja. A *Säckler*ek török és kések bőrrel való borításával és gombkészítéssel is foglalkoztak, melyek gyakran ezüst montírozást is kaptak. Az augsburgi ötvösség írásos forrásait közreadó August Weiss a *Säckler*ek és az ezüstművesek konfliktusairól számol be, melyek az ötvösök által nehezményezett, tört ezüst és tört arannyal való kereskedésből származtak.³⁸³

Hasonlóan a Bruglocherekhez, a Heckingerek és a könyvkötők vitáját is levéltári források igazolják, arra is rámutatva, hogy egy-egy mesterségnév mögött változatos, sőt egymással rokon tevékenység állhat. A lent idézett szöveg, a Bruglocherek esetében már tárgyalt problémára hívja fel a figyelmet, nevezetesen a mesterségekben való átfedtettség, közös anyaghasználat és azonos technikák kérdését. Nem csupán a konfliktus természete hasonló, hanem a bepanaszolt munka jellege is. Ugyanis Abraham

³⁷⁷ St. A. A. Steuerbuch 1537, 44a.

³⁷⁸ St. A. A. Steuerbuch 1583, 68d.

³⁷⁹ Reith, Reinhold, *Arbeits- und Lebensweise im städtischen Handwerk zur Sozialgeschichte Augsburger Handwerksgelesen im 18. Jahrhundert (1700–1806)* (Göttingen: Schwarz, 1988), 38.

³⁸⁰ St. A. A. Handwerkakten, *Säckler* 1, 11. Augusti, 1601

³⁸¹ Scheiber, Aloyz, *Die Entwicklung der Augsburger Bevölkerung von Ende des 14. Jahrhunderts bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts, Inaugural-Dissertation* (Erlangen, Friedrich-Alexander Universität, 1922), 141.

³⁸² Scheiber, *Die Entwicklung der Augsburger Bevölkerung von Ende des 14. Jahrhunderts bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*, 144.

³⁸³ Weiss, *Das Handwerk der Goldschmiede in Augsburg bis zum Jahre 1681*, 148–149.

Heckinger *Säckler* 1571-ben egy bőrrel bevont írószekrényt vagy ládát görgetőkkel és bélyegzőkkel díszített.³⁸⁴ Heckinger rámutatott, hogy a ládák bőrrel való bevonása és azok bélyegzős díszítése szabad mesterségként gyakorolható, számos mesterség alkalmazta a kézi aranyozást, így a nyergesek, ládika-készítők, sőt a táskakészítők is. A városi tanács végül kimondta, hogy a bőrrel való munka, így a szekrények, vagy ládák készítése, nem csupán a könyvkötők kiváltsága, nem különben az aranyozó eszközök használata. A könyvkötő céh ugyanis saját privilégiumának tekintette a bélyegzős aranyozást, arra hivatkozva, hogy mesterségbeli tudásukat mestermunka elkészítésével kell bizonyítaniuk. A városi tanács ez alkalommal nem a könyvkötő céhnek adott igazat, és azt a határozatot hozták, hogy az íróládák bőrrel való bevonása és díszítése a szabad mesterségek körébe tartozik, azt bárki gyakorolhatja.

A család következő tagja, Elias Heckinger szintén a *Säckler* mesterséget űzte, 1570-ben lett teljes jogú polgár.³⁸⁵ 1580-ban Appolonia Heckingerin beadvánnyal folyamodott a városhoz, hogy férje a városba visszatérhessen.³⁸⁶ Ennek oka jelenleg nem ismert, az iratokban Appolonia *Säckler*-nek vagy egy helyütt szücsnek (*Kürschner*) nevezte férjét.³⁸⁷ A szücsök száma természetesen meghaladta a Säcklerek és Futteralmacherek számát: 1615-ben 93, 1654-ben 76, 1661-ben 74 művelőjét tartották számon.³⁸⁸ Elsősorban viseleti darabokat készítettek,³⁸⁹ egyben a legkorábban alapított céhek közé tartoztak.³⁹⁰

Jonas I. Heckinger (1581–1633?), aki a család második generációját képviselte; többször nősült, 1600-ban vette el Euphrosina Eberlirint,³⁹¹ aki 1607-ben hunyt el.³⁹² Az 1615-ben a hadrafogható lakosok jegyzékében (*Musterbuch*) hasonlóan Hans Bruglocherhez, a városközpontban, a Jakober Viertelben lakott.³⁹³

A Bruglocher és Heckinger család között további párhuzam is megfigyelhető. Jonas Heckinger 1621-ben vette feleségül az egyik neves augsburgi órákészítő, id. Johann Reinhold (1550 k.–1610 után)

³⁸⁴ Bücher, *Die deutsche Buchbinder-Ordnungen*, 372.

³⁸⁵ St. A. A. Bürgerbuch, 1557–680. II. kötet, 1570, 14.

³⁸⁶ St. A. A. Reichstadt Akten II. Serie 2. Supplikationen, Nr, 724. 11. Oktober 1580

³⁸⁷ St. A. A. Reichstadt Akten II. Serie 2. Supplikationen, Nr, 724.

³⁸⁸ Reith, *Arbeits- und Lebensweise im städtischen Handwerk zur Sozialgeschichte Augsburger Handwerksgelesen im 18. Jahrhundert*, 25.

³⁸⁹ Reith, *Arbeits- und Lebensweise im städtischen Handwerk zur Sozialgeschichte Augsburger Handwerksgelesen im 18. Jahrhundert*, 35.

³⁹⁰ Kießlieng, Rolf: *Bürgerliche Gesellschaft und Kirche in Augsburg im Spätmittelalter* (Augsburg: Verlag H. Mühlberger, 1971), 43.

³⁹¹ Jonas Heckinger és Euphrosina Eberlirin házasságkötése 1600. I. 24, in Hemmaerle, *Erste Hochzeitsbuch St Anna Kirche*, 26.

³⁹² *Epitaphia Augustana Vindelica: Jonas Hackinger und Eufrozina Eberlerm 1607*

(https://books.google.hu/books?id=ksNVAAAACAAJ&pg=RA1-PA49&lpg=RA1-PA49&dq=jonas+heckinger&source=bl&ots=pPoc9I-Cg0&sig=aczn-CMVPH8pfKzNTm3ywrol9I&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwilj_WSR0DbAhVDAVAKHXJiACcQ6AEIMzAD#v=onepage&q=jonas%20heckinger&f=false) (2022. február 22.)

³⁹³ St. A. A. Steuerbuch 1615, 305.

lányát, Sabinát.³⁹⁴ Jonas Heckinger vagyoni helyzetét vizsgálva, figyelemre méltó gyarapodás figyelhető meg. Az 1611-es adóösszeírás tisztes, de nem magas vagyoni helyzetről árulkodik. Heckinger 30 *Denar 45 Kreuzer 6* adót fizetett³⁹⁵, az adó 1622-ben 30 *Denar 1 Gulden 45 Kreuzer 6 Denar*, 1625-ben ennek közel duplája, 30 *Denar 2 Gulden 6 Denar* volt.³⁹⁶ Az adó növekedése egy jelentős örökség (300 *Gulden*) következménye volt.³⁹⁷ Heckinger vagyoni helyzete kapcsán ugyanaz mondható el, mint a Bruglochereknél, tehát nem feltétlenül tükrözte a mester presztízsét vagy nagyszámú megrendelését. Összefüggés mégis lehet: mint láttuk az udvari megrendeléseket teljesítő Hans Bruglocher és a Philipp Hainhofer megbízásából dolgozó Jonas Heckinger magasabb vagyoni helyzettel rendelkezett.

Jonas Heckinger elsőszülött fia Abraham Heckinger (szül. 1611) már a könyvkötő mesterséget gyakorolta.³⁹⁸ A család tokkészítő tagjai a 17. század első feléig követhetőek nyomon. A Heckingerek közül később jónevű, fémművességgel foglalkozó mesterek kerültek ki, ezek közül a legismertebb az ezüstersztergályos (*Silberdreschler*) Daniel III. Heckinger (1681–1762).³⁹⁹

Az augsburgi patrícius, Philipp Hainhofer (1578–1647) a városi tanács tagjaként, művészeti ágensként, és uralkodók, fejedelmek művészeti tanácsadójaként volt ismert. Hainhofer és a tokok megrendelését is a munka részének tekintette, kiterjedt levezésében számos adat maradt fent e tárgytypussal kapcsolatban. Augsburgi művészek, mesteremberek bevonásával Hainhofer a *Kunst* és *Wunderkammere*k mintegy kicsinyített mását létrehozva, tervezte meg *Kunstschränk*jait, ezeket a nemes fákból készített, veretekkel, berakással díszített lábazon álló, számos fiókot, rekeszt tartalmazó reprezentatív kabinet bútorokat. A díszes, sokfiókos tárolóbútor korábban sem volt ismeretlen, Augsburg egyik fő művészi produktumának volt mondható, a Hainhofer által készített darabok pedig művészi kivitelükkel és „művészeti programjukkal” tűntek ki. A második világháborúban jórészt megsemmisült *Pommersche Kunstschränk* méreteiben, díszítményeinek művészeti programjában és a beltartalmának gazdagságában kiemelkedik a Hainhofer által készített darabok közül.⁴⁰⁰ Játék-, író- és piperekészlet, mérő- és optikai eszközök, órák, munkaeszközök kicsinyített másai kaptak helyet a fiókokban. (83. kép)

³⁹⁴ Bobinger, Maximilian, *Kunsthurmacher in Alt-Augsburg, Abhandlungen zur Geschichte der Stadt Augsburg, Band 18*. (Augsburg: Hans Rosler Verlag, 1969), 24. Forrás: Evangelisch-Lutherenisch Kirchengemeindeamt Augsburg, St. Anna Taufungsbuch I, 104/26.

³⁹⁵ St. A. A. Steuerbuch 1611, 51c.

³⁹⁶ St. A. A. Steuerbuch, 1625, 48b.

³⁹⁷ St. A. A. Steuerbuch 1622, 49d.

³⁹⁸ Bobinger, *Alt-Augsburger Kompassmacher*, 174.

³⁹⁹ Bobinger, *Alt-Augsburger Kompassmacher*, 174.

⁴⁰⁰ Mundt, Barbara, *Der Pommersche Kunstschränk des Augsburger Unternehmers Philipp Hainhofer für den gelehrten Herzog Philipp II. von Pommern* (München: Hirmer Verlag, 2009), 12–24.

83. kép

Der pommersche Kunstschränk, Archív felvétel
in Lessing, Julius, Brüning, Adolf szerk. *Der Pommersche Kunstschränk*
(Berlin: Verlag E. Wasmuth, 1905), Tafel XXV.

Forrás: https://www.hsaugsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/17Jh/Hainhofer/hai_pa03.html
(2022. február 25.)

Hainhofer leírásából tudjuk, hogy a majd 1x1 méteres *Pommersche Kunstschränk*ot bőrrel bevont, aranyozott tokkal védte, melyet Jonas I (Heckhinger) Heckinger készített.⁴⁰¹ Sajnos, ez a szállításra szolgáló, fogókkal is ellátott tok már a 19. század végén elkallódott, így nem túlzás kijelenteni, hogy a mesterség egyik kulcsdarabja veszett el. Hainhofer a tárggyal együtt részletes leírást is mellékel, ebből tudjuk, hogy a nagy gonddal aranyozott láda vörös „török” bőrrel volt borítva, zöld bársonnyal bélelték ki, melyet velencei fémfonalas paszománttal díszítettek. *Erstlich ist das fueter von schünen rothem türkischem leder, hüpsch vnd mühesam vergult, überzogen [...] und das fueter Inwendig mit gruenem samat defuetert und mit Venedischen guldinen borten paßementieret.*⁴⁰²

Hainhofer máshol is említ nagyobb *Schreibtisch* védelmére készültek tokot, az egyik festett díszítést kapott,⁴⁰³ sőt úgy tűnik, hogy a tokok készíttetését maga Hainhofer intézte, közvetlen kapcsolatban állva a tokkészítővel.⁴⁰⁴ A levelezés a tokkészítők széleskörű tevékenységére is adatokkal szolgál,

⁴⁰¹ A kézirat átírásai: Lessing-Brüning, Adolf, *Der Pommersche Kunstschränk* (Berlin: Ernst Wasmuth, 1905), 32–50, továbbá: Mundt, *Der Pommersche Kunstschränk des Augsburger Unternehmers Philipp Hainhofer*, 164–165.

⁴⁰² Lessing-Brüning, *Der Pommersche Kunstschränk*, 36, ld. még: Mundt, *Der Pommersche Kunstschränk des Augsburger Unternehmers Philipp Hainhofer*, 143.

⁴⁰³ Doering, Oscar, *Des Augsburger Pariziers Philipp Hainhofer Reisen nach Insbruck und Dresden, Quellenschriften für kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters und der Neuzeit*, Neue Folge X (1901): 130.

⁴⁰⁴ Gobiet, Ronald, *Der Briefwechsel zwischen Philipp Hainhofer und Herzog August d. J. von Braunschweig-Lüneburg* (München: Deutscher Kunstlerverlag, 1984), 87, 167, 169.

akik ezen kívül, elsősorban ládák bélelésével foglalkoztak. Hainhofer tokkészítőt bízott meg egy gyermekági ajándékként szolgáló, kisméretű díszládika (*Kündbett/Kindelbett/Kindelbetterin*) bársonnyal való bélelésével is.⁴⁰⁵ 1624. július 31-én kelt levelében a tokkészítő lassúságára panaszkodik, jóllehet korábbi megbízatásaival – amikor két nagy, Bécsbe szállítandó ezüstláda bélelését végezte – nem volt gond: [...] *Das fuetral macher, welcher nach wien 2. grose eingerüste silber truhen zu fuetern gehabt, has dieses trüchlin so lang aufgehalten, sonst were er beraits vnder weegs.*⁴⁰⁶ 1637-ben kelt levele szerint egy további tok elkészítését és egy üvegedény ezüst montírozását rendezte el: [...] *ain sauber Fueterlin darzu zu machen und wans EFG die gläser in silberne schwaif zu fassen [...]*⁴⁰⁷ Egy másik, 1617. november 8-án kelt levélben Hainhofer felsorolja, mely tárgyakhoz készülnek tokok. Egy tál külön tokot kapott, míg az evőeszközkészlet közös tárolóban kapott helyet. [...] *der Becher solte in einem besondern futter seyn; der leffel, daß messer, müsten auch einem futter zusammen [...]*⁴⁰⁸ Egy helyütt Hainhofer kifejti, hogy főként a külföldre szállításkor van szükség a tokokra, nehogy a tárgyat sérülés érje: [...] *vnd das kütt man nicht geachtet, auch mit dem silbernen deckel vnd fuetral nur vmb 20. fl. verlassen hat, de es sonsten, wan es vnderwegs auß Italia nit were brochen worden [...]*⁴⁰⁹

A *Pommersche Kunstschränk* elkészítésében közreműködő művészekről fennmaradt egy festmény is.⁴¹⁰ Ugyan Anton Mozart alkotása az átadás pillanatát rögzíti, mégis fiktív ábrázolás, hiszen a művészek nem voltak jelen az eseménynél. A *Kunstschränk* kinyitva áll egy letakart asztalon, egy nagyobb fiókját mutatják meg II. Frigyesnek. A képen látható személyek számozása fontossági sorrendben történt, hiszen az első II. Frigyes, őt követte felesége Zsófia, Hainhofer az ötödik. A mesteremberek közül többen a *Kunstschränkhöz* készült tárgyat, vagy mesterségére jellemző eszközt tartanak kezükben. A mellékelt névtáblán (*Namenstafelen*) Jonas Heckinger *Futter*, illetve *Fueteralmacher* neve is megtalálható, a festményen ő a 21-es számmal jelzett személy.⁴¹¹ (84. kép)

⁴⁰⁵ Gobiet, *Der Briefwechsel zwischen Philipp Hainhofer und Herzog August d. J. von Braunschweig-Lüneburg*, 422–423. A tárgytypus és a fennmaradt braunschweigi ládika elemzése: Brüdele, Nicole, *Kindbettgeschenke. Untersuchungen zu Ursprung, Form und Funktion von kunstgewerblichen Objekten als Gaben an die Mutter nach der Geburt*, 151–186. (https://www.univerlag.uni-goettingen.de/bitstream/handle/3/isbn-978-3-86395-254-9/bruederle_diss.pdf;jsessionid=5C6BEAEFB4CEA7E156648B872D89D244?sequence=4) (2022. január 19.)

⁴⁰⁶ Gobiet, *Der Briefwechsel zwischen Philipp Hainhofer und Herzog August d. J. von Braunschweig-Lüneburg*, 422–423.

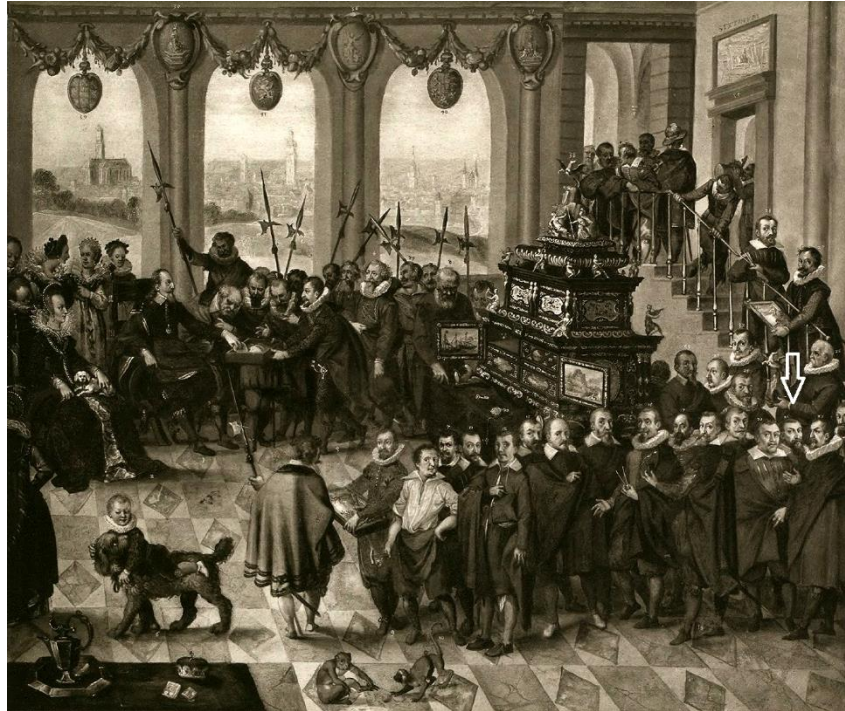
⁴⁰⁷ Gobiet, *Der Briefwechsel zwischen Philipp Hainhofer und Herzog August d. J. von Braunschweig-Lüneburg*, 634.

⁴⁰⁸ Gobiet, *Der Briefwechsel zwischen Philipp Hainhofer und Herzog August d. J. von Braunschweig-Lüneburg*, 210–211.

⁴⁰⁹ Gobiet, *Der Briefwechsel zwischen Philipp Hainhofer und Herzog August d. J. von Braunschweig-Lüneburg*, 226.

⁴¹⁰ Mundt, *Der Pommersche Kunstschränk des Augsburger Unternehmers Philipp Hainhofer*, 159–164.

⁴¹¹ Lessing-Brüning, *Der Pommersche Kunstschränk*, 50, ld. még: Mundt, *Der Pommersche Kunstschränk des Augsburger Unternehmers Philipp Hainhofer*, 162.

84. kép

A Pommesche Kunstschränk átadása, Anton Mozart, Augsburg, 1614–1615
in Lessing, Julius, Brüning, Adolf szerk. *Der Pommesche Kunstschränk*
(Berlin: Verlag E. Wasmuth, 1905), Tafel XXV

Forrás: https://www.hsaugsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/17Jh/Hainhofer/hai_pa03.html
(2022. február 25.)

Nincs további adat arról, hogy a *Kunstschränk* egyéb részeinél (pl. a fiókok bélelése) közreműködött-e Heckinger, de Hainhofer levelei után efelől nem lehet kétségünk. A munkafázisok elkülönítése ez esetben sem egyszerű, például a márványpapír és bársonyborítású távcsövet (*Helioskop*) és több könyvformátumú tárgyat Gabriel Mehlführer augsburgi könyvkötő készítette.⁴¹² Noha Helwig Gabriel Mehlführert említette tokkészítőként,⁴¹³ a mesterlista könyvkötőként határozta meg. Az anyaghasználat és a technika is igen közel állt egymáshoz, hiszen a távcső külső papírtubusát selyembársonnyal borították, fémfonalas paszománttal szegték le, az összecsiszító tubusokat pedig kék-fehér márványmintás papír borítja.⁴¹⁴ (85–86. kép) A kabinetszekrényen belül is voltak börtokban elhelyezett tárgyak, pl. török fakanál: [...] *beschlagne türkische hilzene lefel, in lidernem fueteral* [...].⁴¹⁵

⁴¹² Mundt, *Der Pommesche Kunstschränk des Augsburgers Unternehmers Philipp Hainhofer*, 177.

⁴¹³ Helwig, *Das deutsche Buchbinderhandwerk. Handwerks- und Kulturgeschichte II*, 153.

⁴¹⁴ Mundt, *Der Pommesche Kunstschränk des Augsburgers Unternehmers Philipp Hainhofer*, 177, 179. Jegyzetkönyv előzékpapírja, a mesterábrázolás hátoldala hasonló márványpapírral borított.

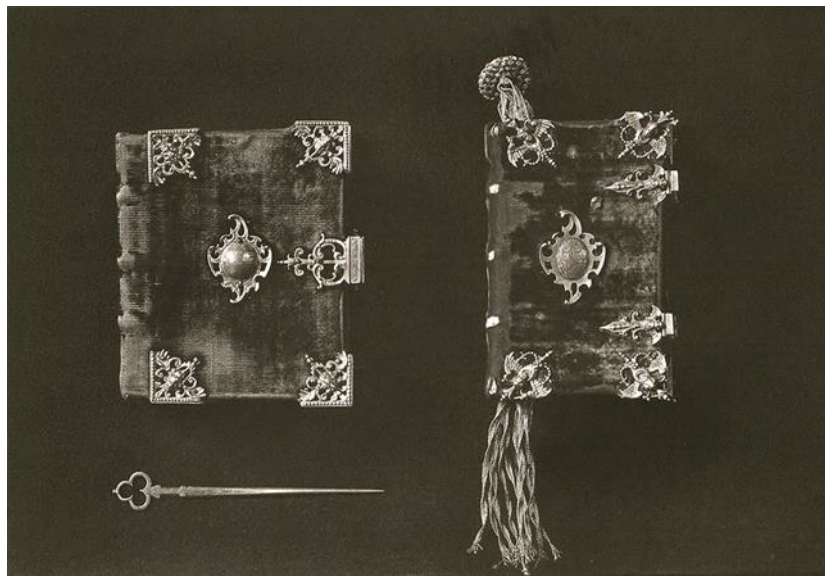
⁴¹⁵ Gobiet, *Der Briefwechsel zwischen Philipp Hainhofer und Herzog August d. J. von Braunschweig-Lüneburg*, 833. A diszládákhoz valóban szokás volt tokot is készíttetni. Valentin Drausch egy ébenfa ládához készített tokot számolt el. in Lietzmann, Hilda, *Valentin Drausch und Herzog Wilhelm V. von Bayern. Ein Edelsteinschneider der Spätrenaissance und sein Auftraggeber* (München: Deutscher Kunstverlag, 1998), 213. Dokument 16. „Item für das Fueterall, auswendig mit schwartzenn leder unnd inwendig mit totten leder gefüettert, mit sampt dem beschlagerlohn dem schlosser [...]” fl 4 kr 25

85. kép

„Heliskopion”, távcső, Gabriel Melhfürer (borítás), Augsburg, 1617 előtt
in Lessing, Julius, Brüning, Adolf szerk. *Der Pommersche Kunstschränk*
(Berlin: Verlag E. Wasmuth, 1905), Tafel XXV.

Forrás: https://www.hsaugsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/17Jh/Hainhofer/hai_pa03.html
(2022. február 25.)

86. kép

Jegyzetfüzetek, Gabriel Melhfürer (könyvkötés), Augsburg, 1617 előtt
in Lessing, Julius, Brüning, Adolf szerk. *Der Pommersche Kunstschränk*
(Berlin: Verlag E. Wasmuth, 1905), Tafel XXV

Forrás: https://www.hsaugsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/17Jh/Hainhofer/hai_pa03.html
(2022. február 25.)

5. AZ ANALÓGIÁK VIZSGÁLATÁNAK JELENTŐSÉGE A TÁRGYTÍPUS VIZSGÁLATÁBAN

5.1. Az Esterházy tokok aranyozó bélyegzőinek elemzése és az analógiák áttekintése

Bár a korábban bemutatott kincstárak összetétele és gyűjtési koncepciója is eltérő, a tokok kapcsán számos párhuzam mutatható ki. Az analógiagyűjtés természetesen a kutatás jelenlegi szakaszában kérdések sorát veti fel, de egy eddig láthatatlan kapcsolatrendszert is felszínre hozott.

Már a kutatás korai fázisában világossá vált, hogy a vizsgálat csak minél több analógia segítségével lehet sikeres. Forrás hiányában ezért azokat a késő reneszánsz, kora újkori kincstárakat szerettem volna megismerni, ahol jelentősebb tokgyűjtemény található. Ezek közé sorolható a fraknói várban maradt, az Esterházy-kincstárhoz tartozó tokok, a madridi Prado, a drezdai Grünes Gewölbe és a müncheni Residenz Museum gyűjteménye. Az inventáriumokban megemlített tokok nagy része azonban mára elkallódott, a firenzei Medici, az ambrasi, bécsi és prágai, württembergi kincstár tokjai, nem, vagy nagyon kis számban maradtak fent. Bár a Fickler-összeírás alapján a müncheni kincstár több tárgya is beazonosítható, ezekhez nem, de a jegyzékben nem szereplő olasz hegyikristály tárgyakhoz fennmaradtak tokok.

Az analógiagyűjtés teljes eredményének közreadása túlmutat a disszertáció keretein, csak azokat a darabokat mutatom be, melyek közvetlen kapcsolódnak az Esterházy-kincstárhoz. A kincstár összetételéből adódóan – ahol a 17. század közepétől készült, német-osztrák ötvösművek dominálnak – az említett kincstárak korábbi darabjait (16. század második fele) külön tanulmányban szándékozom bemutatni. A Magyarországon fellelhető, 16–19. századi tokok szisztematikus összegyűjtése szintén a jövő feladata, az egyházi őrzésű darabok felmérését azonban már megkezdtem.

A tokok mai múzeumi bemutatásában, konzerválásában az elmúlt évtizedekben jelentős változások történtek. A müncheni Residenz Múzeumban a közelmúltban konzerválták a kincstárhoz tartozó tokokat.⁴¹⁶ Hasonlóan, a fraknói várban csupán a 2000-es évek óta állítják ki az Esterházy-kincstár eredeti tokjait, ezen felül restaurálásuk is megkezdődött.

Az addig csak „névtelen” raktári vagy kallódó tárgyakat ma már több múzeum állandó kiállításon mutatja be, XIV. Lajos, majd fia a Grand Dauphin kincstárához (*El tesoro del Delfín*) tartozó, a

⁴¹⁶ A Bayerische Verwaltung der Schlösser, Garten und Seen, München őrzésében lévő tokokat három alkalommal volt alkalmam megtekinteni. Elsőként a Bayerische Kulturministerium Hospitalisation programján belül. Ezuton köszönöm Gabriel Silagi-nak, hogy a hivatalos programon túl megszervezte számomra a látogatást. A tokok módszeres felmérését a Tempus Közalapítvány Campus Mundi ösztöndíja tette lehetővé, a szakirodalmi kutatás és további tokok megtekintésére DAAD ösztöndíjam (Zentralinstitut für Kunstgeschichte, München) alkalmával volt lehetőségem.

Pradoban őrzött tokokról több tanulmány is íródott, a tokok rövid készítéstörténeti és gyűjteménytörténeti elemzéssel együtt a gyűjteményi online katalógusban is megtalálhatók.⁴¹⁷ Számban hasonlóan jelentős a drezdai Grünes Gewölbe majd négyszáz tokból álló gyűjteményi egysége, melynek egy része az állandó kiállítás részét képezi.

Az analógiagyűjtés elsősorban helyszíni kutatásaimra épül, melyeket az európai *Kunstkammere*khöz tartozó, hasonló tárgyegyüttesek (tokok) felmérésével végeztem el. A fejezetben a kutatási módszertan bemutatásához, a kutatás kronológiai és logikai sorrendjét megőrizve, azt a 17. századi augsburgi tokcsoportot elemzem részletesen, mely az Esterházy-kincstárát számos külföldi gyűjteménnyel összeköti. Az augsburgi tokkészítők immár 18. századi tevékenységéhez kapcsolódik a különböző evőeszköztokokat bemutató fejezet.

A felmérés mind a Magyarországon található, mind a Fraknón őrzött darabok bevonásával történt. Fraknón két alkalommal volt lehetőségem a tokok megtekintésére, dokumentálására. A kincstár inventáriumainak áttekintése szintén segítette a tokok datálását, illetve távpontot nyújtott a tárolók kincstárba kerülésének idejének megállapításához.

Az Esterházy-kincstár tárgyaihoz készült tokokat az alábbi felosztásban tárgyalom:

1. A kincstár korai tárgyaival egy időben készült, illetve a bélyegzőik alapján a 16. század végére, 17. század elejére helyezhető tokok;
2. 17–18. századi, egyedi bélyegzőkkel rendelkező egyedi, vagy kisebb csoportba sorolható tokok;
3. A 17. század második felére jellemző bélyegzőkkel díszített, két különböző csoportba sorolható tokok, melyekhez nagyszámú tok tartozik;
4. A 17. század végén, 18. század első felében készült tokok;
5. A 19. század folyamán készült, jórészt díszítetlen tokok;
6. A fraknói ékszer- és éremtokok.

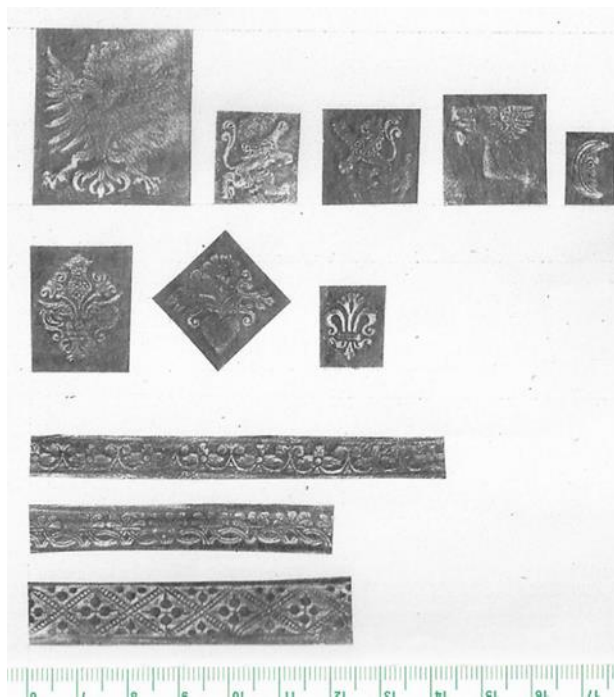
5.2. Tokok a 16. század második és a 17. század első feléből

Az elszórtan elhelyezett egyes bélyegzők és arabeszkés sávdíszítmények alapján a 16. század végének, 17. század eleinek mondható, többségében Fraknón őrzött tokokhoz nem minden esetben lehet tárgyakat kötni. Az immár csak archív fotón tanulmányozható *Fedeles hegyikristály serleg* tokjának bőrborítását hosszanti irányú léniák tagolják, ezek közé rozetta és nagy olaszorsó bélyegzőket nyomtak, arany-

⁴¹⁷ Arbeteta Mira, Letizia, *El tesoro del delfín* (Madrid: Museo Nacional del Prado, 2001), A Grand Dauphen kincstár tokjainak kisebb csoportját a párizsi Louvre-ban őrzik.

illetve ezüsthóliát használva.⁴¹⁸ Töredékes címkeje *Termés Christa(l)* szintén a tárgyhoz való tartozás tényét igazolja. (57–59. kép) Hasonlóképpen árnyalhatja a datálást a *Sárkány alakú díszedényként* ismert hegyikristály tárgyhoz társítható, már korábban bemutatott fraknói tok is.⁴¹⁹ Ritkásan elhelyezett egyes bélyegzői között articsókát, rozettát és egy felemelt mancsú oroszlánt láthatunk. (68–69.)

Némelyik tok éppen a hozzá tartozó ötvöstárgy miatt érdemel külön figyelmet. A *Kulacs alakú díszedény* tokján látható évszám- és címerbélyegzőket több kutató értelmezte a tárgy története kapcsán. A jövő feladata a tokon látható karakteres bélyegzők, pl. a hold, a nap és a trombitával ábrázolt angyalok analógiáinak további kutatása.⁴²⁰ (87. kép)

87. kép
Kulacs alakú díszedény tokjának bélyegzői, Magyarország vagy Nürnberg (?)
1470-1480, Koroknay Éva levonatai
IM Adattár, Koroknay-hagyaték 19. dosszié

⁴¹⁸ Hegyikristály serleg (roncs állapotban) és tokja. Csányi Károly kérdőjelesen 16–17. századi olasz munkaként határozta meg. Letéti jegyzék: Ej 175, Tokját Fraknón őrzik. A kétféle fémfólia alkalmazása hasonló korú olasz daraboknál gyakran megfigyelhető.

⁴¹⁹ Hegyikristály díszedény, német, 17. század (roncs állapotban), Iparművészeti Múzeum, Budapest, letéti jegyzék száma: Ej 170 A bélyegzők olasz eredetet vetnek fel. Dr. Rozsondai Marianne közlése.

⁴²⁰ Kulacs alakú díszedény, Magyarország vagy Nürnberg, 1470–1480 körül, in Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 47–51, Kat. no. I.1

A Prudentia alakjával díszített dízszerleg tokja egy külföldi analógia okán is elemzésre érdemes, ugyanis a tokok egyező bélyegzői a manierizmus korának két jeles ötvöstárgyát kötik össze.⁴²¹ A Prudentia serleg tokján több figurális – egy hermás és egy angyalfejes – bélyegző látható, azonban nem ezek, hanem két liliomfejes bélyegző köti össze a milánói Pinacoteca Ambrosiana-ban őrzött, turbó csiga testű tárggyal,⁴²² amit Ernst Kris 1928-as publikációja Christoph Lencker (1556 körül–1597/1600), jeles augsburgi ötvös munkájaként határozott meg, Helmut Seling azonban 1980-ban már nem sorolta Christoph Lencker munkái közé.⁴²³ (88–90. kép) A legújabb kutatás (Monika Fahn, 2019) a stiláris jegyek alapján Christoph Lencker és az akkor műhelyében dolgozó Johannes Lencker közös munkájaként értelmezi.⁴²⁴ Az ötvöstárgyak készítési helyének eltérése nem könnyíti meg a választ a tokok eredetének kiderítésében. Talán ez esetben is inkább a szállítás, tehát a műtárgy útjának egyik állomását, egyben a tok készítési helyét jelölheti ki. A probléma megközelítéséhez a Victoria & Albert Múzeumban⁴²⁵ és a bécsi Museum für Angewandte Kunstban⁴²⁶ őrzött kettős serleg (1590 körül) nyújthat távpontot, hiszen a szétválasztott darabok Christoph Lencker és Hans Petzold közös munkájaként ismertek.⁴²⁷ A londoni és bécsi tárgy összetartozását felfedező Ernst Böhm szerint Petzold egyszerűen átengedte a megbízatás másik felét Lenckernek.⁴²⁸ Az Ambrosianában őrzött turbócsiga serleg esetében a mesterjegy hiánya megnehezíti a probléma megoldását, de mivel a budapesti darab útja jobban nyomon követhető (Nürnberg-Prága-Nagyiccse-Fraknó)⁴²⁹, a tok nürnbergi készítése tűnik valószínűbbnek.

⁴²¹ Fedeles dízszerleg Prudentia allegorikus alakjával, Hans Petzold, Nürnberg, 1603–1609 között, korábban az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében. Jelenlegi őrzési helye: Eszterháza Kulturális, Kutató- és Fesztiválközpont Közhasznú Nonprofit Kft., Fertőd-Eszterháza, in Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 83–88, Kat. no. I.8, A tárgy a Würtemberigesches Landesmuseum-ban őrzött párdarabjaihoz nem maradt fenn tok. Dr. Katharina Küster-Heise szíves közlése.

⁴²² *L’Ambrosiana. Storia dell’Ambrosiana: Storia dell’Ambrosiana: I dipinti e le sculture: I disegni e le stampe* (Milano: Fontes Ambrosiani; Cassa di Risparmio, 1967), kiállítási katalógus, 521. Kat. no. 330

⁴²³ Seling, 1980, Bd. III. Nr. 993 i.

⁴²⁴ Fahn, Monika, *Christoph, Zacharias und Johannes Lencker. Studien zum Werk einer Augsburger Goldschmiedefamilie um 1600* (Berlin: Peter Lang, 2019), 155.

⁴²⁵ Kettős serleg, Hans Petzold, Christoph Lencker, Nürnberg–Augsburg, 1590 körül, Victoria & Albert Museum, London, leltári szám: 485-1873 <http://collections.vam.ac.uk/item/O91655/double-cup-petzold-hans/> (2021. 06. 07.)

⁴²⁶ Kettős serleg, Hans Petzold, Christoph Lencker, Nürnberg–Augsburg, 1590 körül, MAK Wien, leltári szám: GO 8 https://sammlung.mak.at/sammlung_online?id=collect-20345 (2021. 06. 07.)

⁴²⁷ A Victoria & Albert Museumban őrzött serlegfél mindkét mesterjegyét hordozza.

⁴²⁸ Fahn, Monika, *Christoph, Zacharias und Johannes Lencker. Studien zum Werk einer Augsburger Goldschmiedefamilie um 1600*, 184–186.

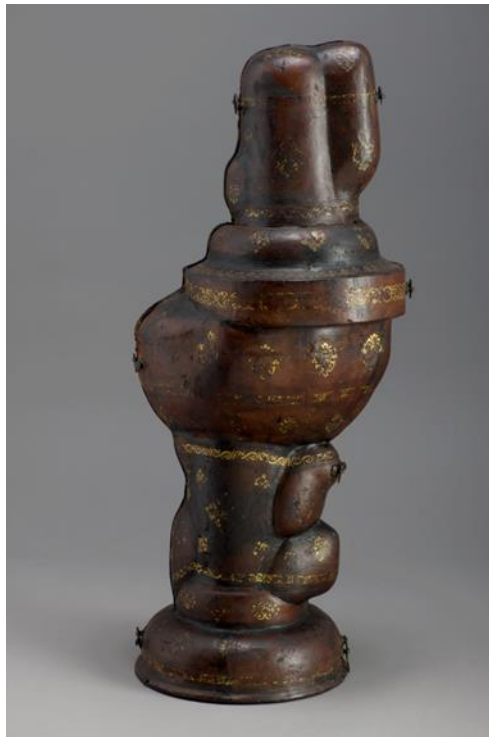
⁴²⁹ Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 81–83.

88. kép
Dízszerleg Prudentia allegorikus alakjával
(a tok bélyegzői)
IM, leltári szám: 51.1099.1, Fotó: DE

89. kép
Dízszerleg Prudentia allegorikus alakjával
(a tok bélyegzői)
IM, leltári szám: 51.1099.1, Fotó: DE

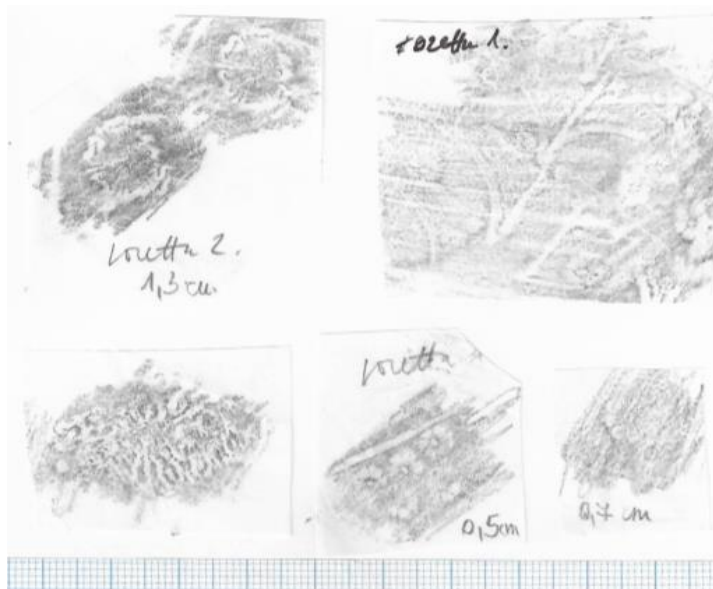

90. kép
Dízszerleg Prudentia allegorikus alakjával tokja
IM, leltári szám: 51.1099.1, Fotó: Soltészné Haranghy Ágnes

A *Strucc alakú díszedény* tokja tárgytörténeti és készítése technikai szempontból említendő érdekesnek.⁴³⁰ Az augsburgi ötvös, Marx Merzenbach által 1663–1666 között készített díszedény tokja, az ötvösmű készítése idejéhez viszonyítva, kifejezetten régiesnek számító bélyegzőket hordoz, köztük

⁴³⁰ Strucc alakú asztaldísz és tokja, Max Marzenbach, Augsburg, 1645–1650 körül, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: E.68.1, tok: 51.1096.1, ld. Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 253–254, Kat. no. V.2.

egyetlen barokk típust sem fedezhetünk fel. (91–92. kép) A bőrborítást vaknyomásos léniák háromszög- és rombuszmezőkre osztják, melyekben különböző méretű rozetták találhatók, a tok talpán pedig indasorok futnak körbe.⁴³¹ A tokot a díszítés zoomorfológiai jellege (toll és szemek imitációja) teszi különlegessé. A gyűjtemény másik, szintén Augsburgban készült strucctojás díszedényének díszítetlen tokja van.⁴³²

91. kép

Strucc alakú asztaldísz tokjának bélyegzői, (dörzslevonat) IM, leltári szám: 51.1095.1

92. kép

Strucc alakú asztaldísz tokja, Augsburg (?), 1663–1666 (?), IM, leltári szám: 51.1095.1, Fotó: DE

⁴³¹ Koroknay Éva a bélyegzőket figyelembe véve 17. század eleji készítést feltételezett.

⁴³² Az asztaldísz Abraham I. Drentwett munkája, az ötvösjege feloldása alapján 1645–1650 között készült. A tok hasonlóan díszítetlen párdarabja a fraknói kincstárban látható. Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: E 60.1, tok: 51.1095, in Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 255–257, Kat. no. V.3.

5.3. 17–18. századi, egyedi bélyegzőkkel rendelkező, vagy kisebb csoportba sorolható tokok

Viszonylag kevés számú tok rendelkezik egyedi vagy csak néhány tárgyon előforduló, jellemzően a 17. század közepére, második felére, ritka esetben a 18. század elejére jellemző bélyegzőkészlettel. A *Hordó alakú díszedény* tokja, hasonlóan a hegyikristály tárgyhoz, igen roncsolt állapotban, hiányosan maradt fenn, zsugorodott, deformálódott bőrborításának aranyozása azonban jól kivethető.⁴³³ A tok pontozott körvonalakból álló, ún. *pointillé* stílusú bélyegzői ritkán láthatók token. A hegyikristály tárgy az 1923-ban felvett letéti jegyzék szerint a 16–17. századból származik. Nem állítható biztosan, hogy a tok egy időben készült a tárggyal, de bélyegzői alapján nem készülhetett a 17. század első negyedénél korábban. A tok hengeres zárótagozatain látható ékkörsor bélyegzői egy ékszeróra tokján köszönnek vissza, de mivel további egyezés nincs a két tárgy között, az azonos műhely vagy mester még bizonytalan.⁴³⁴ **(93–94. kép, ld. még Mestermunka, Esettanulmány 2)**

A következő példa arra mutat rá, hogy a tok informálhat bennünket a tárgy eredeti formájáról is, mely a súlyosan sérült, töredékesen megmaradt ún. *Delfin alakú díszedény* esetében kissé aszimmetrikus edénytestet mutat. A tok virágos, leveles ágas díszítményei készítésének idejét a 17. század második utolsó negyedére tehető.⁴³⁵ **(95–97. kép, ld. még 69–70. kép)**

Ismét külföldi analógiával áll kapcsolatban az ún. *Kupa az öt érzék allegóriájával* erősen sérült tokja, mely csak a bélésen látható tárgylenyomatok és a tokról fennmaradt archiv fotó alapján volt azonosítható.⁴³⁶ **(98. kép)** Ovális, sugarasan díszített egyes bélyegzője **(99. kép)** azonos az ún. *Harsdorfer (Harsdorfscher)* kupának a nürnbergi Germanische Nationalmuseumban kiállított tokján láthatóval.⁴³⁷ Ugyanezen bélyegző egy 1691–1701 közötti évekre datált, ugyancsak Nürnbergben készített evőeszköz-készlet tokján is látható.⁴³⁸ Az Esterházy-tok két másik bélyegzője – egy nagyobb, stilizált virágfej és egy sorminta a drezdai Grünes Gewölbe gyűjteményéhez tartozó jáspis palack tokján (17. század második fele) is megjelenik.⁴³⁹ Az Esterházy-tokra vonatkoztatva ez megerősíti annak délnémet eredetét.

⁴³³ Hegyikristály palack és tokja (roncs állapotban) Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: Ej. 168. és Etk 25

⁴³⁴ Ékszeróra, Ausztria, 17. század vége (?), Iparművészeti Múzeum, Budapest, Tok: Etk 3, in Szilágyi, *Műtárgyak a frankói Esterházy-kincstárból*, 201–202, Kat. no. III.11

⁴³⁵ Hegyikristály díszedény (roncs állapotban), német, 17. század, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: Ej. 166. Tokját Fraknón őrzik.

⁴³⁶ Elefántcsont kupa és tokja, Leonhard Kern műhelye, Schwabische Hall(?), 1651 körül, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: E.61.11 és Etk 13, in Szilágyi, *Műtárgyak a frankói Esterházy-kincstárból*, 275–277, Kat. no. V.14

⁴³⁷ Harsdorfer serleg és tokja, Nürnberg, 17. század vége–18. század eleje, Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, leltári szám: HG 11709

⁴³⁸ Úti evőeszköz-készlet és tokja, Nürnberg, 1691–1701, Germanische Nationalmuseum, Nürnberg, leltári szám: 10452 a–h, in Tebbe, Karin szerk., *Goldglanz und Silberstrahl. Nürnberger Goldschmiedekunst 1541–1868* Band II. (Nürnberg: Verlag des Germanischen Nationalmuseums, 2007), 193.

⁴³⁹ Jáspis kanna és tokja, német, 17. század 2. fele, Grünes gewölbe, Staatliche Kunstsammlungen, Drezda, leltári szám: V 549 és E 192 in Kappel, Jutta, Weinhold, Ulrike, *The New Grünes Gewölbe* (Berlin–Dresden: Deutscher Kunstverlag-Staatliche Kunstsammlungen, 2007), 271.

Egy-egy bélyegző változatos tárgy típusokon is előfordulhat. Az elefántcsont köpenyes *Fedeles díszedényhez (100. kép)* kapcsolható tokot az 1918-as szállítás kapcsán szétválasztották, így a másik fele a fraknói kincstárban látható.⁴⁴⁰ A tárgy fém foglalatát a neves augsburgi ötvös, Andreas I Wickert (1606–1661) készítette.⁴⁴¹ Az Esterházy-tok vadászjelenetes görgetője (*101. kép*) megtalálható a svéd Skokloster gyűjteményéhez tartozó távcső bőrborításán, (*102. kép*) valamint egy augsburgi könyvkötésen is, tehát ez esetben egy augsburgi könyvkötőt kell keresnünk a tok készítőjében.⁴⁴² (*103. kép*) A távcső készítésének és a könyv bekötésének ideje meglehetősen tág időintervallumot jelöl ki; az előbbi 1650-re, utóbbi 1679 körülre datálható, az Esterházy tok készítésének ideje inkább a távcső korához közelinek mondható. A mezők sarkaiban háromszögformába rendezett bélyegzőket (hajló inda, virágfej) láthatunk. Az aranyozás kompozíciós sémája, csakúgy, mint a hangsúlyos szereppel bíró hajlóinda már tipikusan barokk jellegű. Ugyanez mondható el a középen elhelyezett ovális medalionról, a tokon azonban a korábban kialakult bélyegző típusokkal („S” idomokból összeforgatott sávdíszítmény, stilizált virágtő) keverve látható.⁴⁴³

⁴⁴⁰ Gyűjteménytörténeti szempontból említést érdemel, hogy az elefántcsont kupa Borsos József jelenleg lap-pangó, a 19. század közepén készült csendéletén is látható, ám a fedélen álló figura nélkül.

Borsos József festményén egy további Esterházy-tárgyhoz igen hasonló, feltehetően azzal azonos kupa látható. Klósz György az 1876. évi az árvízkárosultak javára rendezett kiállítás kapcsán több Esterházy-tárgyat is dokumentált. A festményen látható kupa a *Nagy elefántcsont billikom Venus és Amor, dombormű, Herczeg Esterházy tulajdona* megnevezésű tétellel lehet azonos. Iparművészeti Múzeum, Adattár, leltári szám: FTL 21184, 21185, 21189

⁴⁴¹ *Fedeles díszserleg és tokja*, Georg Petel, Andreas I. Wickert, Augsburg, 17. század közepe, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: E 66.1 és Etk 18, in Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 267–270, Kat. no. V.11, ld. még: Veszprémi, Nóra szerk., Borsos József festő és fotográfus (1821–1883) (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2009.) 159–165.

⁴⁴² Távcső: Johann Wiesel, Augsburg, 1650 körül, Skoklosters Slott, leltári szám: 10643, Könyv: *Sandrarit, Joachim von-Birken, Sigmund von*, L'Academia Todesca della Architectura, Scultura & Pittura, Nürnberg, 1679, (augsburgi ex librisszel), Staats- und Stadtbibliothek Augsburg, jelzet: 2 H 308– in Keil, Inge, *Augustanus Opticus, Johann Wiesel und 200 Jahre optisches Handwerk in Augsburg* (Berlin: Akademie Verlag, 2000), 239–240.

⁴⁴³ A barokk kori bélyegző típusok megjelenése Franciaországból, Olaszországból kiindulva a 17. század első évtizedeire tehető, ezt követően terjedtek el a német nyelvű területeken.

93. kép

Hordó alakú díszedény (német (?), 17. század (?), archív felvétel, IM Adattár, leltári szám: FLT 1981

94. kép

Hordó alakú díszedény tokjának aranyozott bőrborítása, IM, leltári szám: Etk 25, Fotó: DE

95. kép

Hordó alakú díszedény jelenlegi állapota, IM, Budapest, leltári szám: Ej 166, Fotó: Dorothea Habel

96. kép
Hegyikristály asztaldísz tokja, Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer
Fotó: Andreas Hafenscher

97. kép
Hegyikristály asztaldísz tokja, Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer
Fotó: Andreas Hafenscher

98. kép
Kupa az öt érzék allegóriájával tokja, Schwabische Hall (?)
1630 körül; Weinwurm Antal felvétele, IM Adattár, leltári szám: FLT 2269

99. kép
Kupa az öt érzék allegóriájával tokjának bélyegzői IM, leltári szám: Etk 13, Fotó: DE

100. kép
 Fedeles dízszerleg, Georg Petel és Andreas I. Wickert, Augsburg
 17. század közepe (balra) és Fedeles pohár, délnémet (jobbra) archív felvétel
 IM Adattár, leltári szám: NLT 3804

101. kép
 Elefántcsont köpenyes díszedény tokjának bélyegzői Augsburg
 17. század közepe
 IM, leltári szám: Etk 18, Fotó: DE

102. kép
 Johann Wiesel (1583–1662): Távcső, 1650 k. Skoklosters Slott, leltári szám: 10643, in Keil, Inge, *Augustanus Opticus, Johann Wiesel und 200 Jahre optisches Handwerk in Augsburg*, 239.

103. kép

Könyvkötés részlete (Joachim von Sandrart-Sigmund von Birken: *L'Academia Todesca della Architectura, Scultura & Pittura* (Nürnberg, 1679), Staats- und Stadtbibliothek, Augsburg, jelzet: 2 H 308–2, Fotó: DE

5.4. A nagyobb darabszámmal bíró tokcsoportok

Az Esterházy-kincstárban két olyan tokcsoportot lehetett elkülöníteni, melyhez nagyszámú analógia tartozik. A *levélsor* díszítéssel ellátott, kissé robusztus testű tokokat minden bizonnyal a rezidencia közelében élő (bécsi, bécsújhelyi, kismartoni) mester készítette.⁴⁴⁴ Ha az ide tartozó tárgyakat összevetjük, kiderül, hogy ezek többsége utólag, már a kincstárba érkezett dísztárgyakhoz készült. A tokok famagjának kialakítása is jellegzetes, vastag fallal készültek, külső formájuk leegyszerűsítve követi a belső kialakítást. A levélsor kétféle módon jelenik meg a tokokon. Számos olyan darab van, amelyen a levélsor az egyetlen díszítés. Ilyen a Budapestre került levélsoros tok, egy fedeles elefántcsont pohárhoz társítható. **(104–105. kép, ld. még 100. kép).**⁴⁴⁵ A csoportban találunk dúsabban aranyozott darabokat is. Levélsort is tartalmazó, de az egész felületet betöltő – leveles ágakat, naturalisztikus virágfejeket, csillagbélyegzőket, legyező motívumot is magában foglaló – aranyozása van a Christoph Jordan ékköves, kengyelfüles edényéhez készült toknak. A tok, Weinwurm Antal fotójának tanúsága szerint a Millenniumi kiállításon is látható volt,⁴⁴⁶ **(106–107. kép)** a rajta látható címkén *Arani pohar* felirat olvasható.

⁴⁴⁴ A Koroknay Éva által módszeresen felmért 17. századi soproni könyvkötésekkel nem találunk egyezést.

⁴⁴⁵ Fedeles pohár, Dél-Németország, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: E. 66.5 (publikálatlan),

⁴⁴⁶ A tokhoz feltételelesen társítható tárgy: Fedeles edény, Christoph Jordan, 17. század második fele, Augsburg, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: E 65.80, in Szilágyi *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 142–144, Kat. no. I. 28. Tokját Fraknón őrzik.

104. kép
Elefántcsont fedeles pohár tokja, 17. század 2. fele, IM, leltári szám: Etk 27, Fotó: DE

105. kép
Elefántcsont fedeles pohár tokjának bélyegzője 17. század 2. fele, IM, leltári szám: Etk 27, OL 40X, Fotó: DE

106. kép
Fedeles edény tokja, 17. század 2. fele
archív felvétel
IM Adattár, leltári szám: FLT 2277

107. kép
Fedeles edény, 17. század 2. fele
IM, leltári szám: E 65.80
Fotó: Áment Gellért

5.4.1. Augsburgi tokok az Esterházy-kincstárban és külföldi gyűjteményekben

A legtöbb analógiával bíró tokcsoport augsburgi kötődésű, változatos anyagú és típusú, 17. századi ötvöstárgyakhoz készült darabjait több gyűjtemény őrzi. A legtöbb analógia az Esterházy-kincstárban – azon belül is a fraknói vár kincstártermeiben – látható. Ennek a csoportnak a közreadása előtt érdemes áttekinteni egyéb, augsburgi ötvöstárgyakhoz készült 17. századi tokokat. Ennek fényében talán még inkább egyértelművé válik a kutatásaim során összegyűjtött, összetartozó analógiák jelentősége.

Szembetűnő, hogy e csoporton kívül igen kevés augsburgi tokanalógia maradt fent. Ez a kép, ha beszédes is, félrevezető lehet, a német egyházi őrzésben lévő augsburgi ötvöstárgy-tokok szisztematikus felmérése még hozhat újdonságot.

Legkorábbi példánk a Bruglocherek tevékenységét bemutató fejezetben már tárgyalt, 1610 körül készült, az augsburgi Maximilianmuseumban található óratok lehet. Hasonlóképpen korai példákhoz sorolható a fraknói Esterházy-kincstár *Bacchus szekere*hez készült, pergamen borítású tok, melynek belyegzőit más tárgy viszonylatában még nem sikerült fellelni. Az automata, mely a díszszekéren ülő boristenséget stilizált kíséretével ábrázolja, a 16. század végén készülhetett, mesterjegyet nem hordoz.⁴⁴⁷ A tárgyat már az 1685-ös inventárium is felsorolja, ám a tok említése nélkül. A szögletes tok elnagyoltan

⁴⁴⁷ Bacchus automata, ismeretlen augsburgi mester, 16. század vége, Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer, leltári szám: K 170, ld. Kopp, Margit, „*Ich besitze auch einige Seltenheiten...*” Ausgewählte Goldschmiedearbeiten der Esterházy Schatzkammer und Ihre Farbfassungen, in *Farbfassungen auf Gold und Silber. Paints on Gold and Silver*, szerk. Witting, Theresa, Weinhold, Ulrike (Dresden: Städtliche Kunstsammlungen–Sandstein Verlag, 2020), 147–152. ld. még tok említésével: Szilágyi András szerk., *Die Esterházy-Schatzkammer. Kunstwerke aus fünf Jahrhunderten* (Budapest, Kunstgewerbemuseum, 2006–2007), 179. Kat. 106.

követi a tárgy formáját. A pogácsalábakon álló doboz három részből áll, egy alsó lapból, melyre két, külön leemelhető tokfél ül. Az alsó lapba vágott mélyedésekben állnak a díszkocsi kerekei.⁴⁴⁸ (108. kép)

108. kép

Bacchus automata tokja, ötvöstárgy: ismeretlen augsburgi mester, 16. század vége, Esterházy Privatstiftung Burg Forchtenstein – Schatzkammer, Fotó: Roland Schuller

Szórvány analógiaként említhető a St. Maximilian plébánia templomban őrzött kisméretű tok is. Az aranyozott ezüsből készült keresztelőtálca készítését 1655–1656-ra datálják, készítője az augsburgi ötvös, Gregor Leider (1590 k.–†1673) volt.⁴⁴⁹ A tok legmarkánsabb díszei palmetta (egyres) bélyegzőből és indás virágtövekből álló széldíszek, melyeket forgókerék, csillag bélyegzők és kis virágtövek egészítenek ki.⁴⁵⁰ (109–110. kép) Ugyanezen időszak emlékei közül már láttunk három analógiát (a vadászcímeres frízzel díszített Esterházy kupatokat, könyvkötést és a Wiesel-féle távcsövet), de további analógia ezidáig nem bukkant fel.

Mindenképpen érdekes az is, hogy a 17. és 18. századi augsburgi tokok között nincs folytonosság, egyező bélyegző, jóllehet több, 18. századi evőeszközkészlet tokját köti össze azonos bélyegző. Ennek az évszázadnak jellegzetes augsburgi termékei voltak az ún. *Toilette-* vagy *Reise-Service*-k számára készült tokok. Az evőeszközkészletekhez készült tokok sajátos csoportot alkotnak, ezért ezeket és a *Reise-Servic*-ek tárolóit külön fejezetben tárgyalom.

⁴⁴⁸ Koeppe, Wolfram, szerk. *Making Marvels: Science and Splendor at the Courts of Europe* (New York: The Metropolitan Museum of Art, 2019), 235.

⁴⁴⁹ Közölve: Thierbach, Melanie, *Barfuß vor St. Max. Von der Klosterkirche der Franziskaner zur Pfarrkirche St. Maximilian* (Augsburg: Wißner Verlag, 2013), 257.

⁴⁵⁰ Köszönöm, hogy az augsburgi Pfarramt St. Maximilian lehetővé tette a tok megtekintését és engedélyezte fényképfelvételek készítését.

109. kép
Keresztelő tálka tokja, ötvöstárgy: Gregor Leider, Augsburg, 1655–1656, Pfarrei St. Maximilian, Augsburg,
Fotó: DE

110. kép
Keresztelő tálka tokja, ötvöstárgy: Gregor Leider, Augsburg, 1655–1656, Pfarrei St. Maximilian, Augsburg,
Fotó: DE

5.4.2. A vizsgálat módszere

Az Esterházy-kincstárban számos példával rendelkező – munkacímen – *hajlóindás* tokcsoport további őrzési helyei között a drezdai Grünes Gewölbe, a madridi Prado, valamint elszórva más gyűjtemények említhetők. (111–112. kép) A Fraknón őrzött tokok nem csupán pohár- vagy csészeforma, hanem kabinet méretű tárgyakhoz készültek, de nem mindegyikhez köthető kincstári tárgy.⁴⁵¹ A csoporthoz sorolható, azonosítható Esterházy-tárgyak augsburgi város- és mesterjeggyel rendelkeznek. A külföldi gyűj-

⁴⁵¹ Korábban a Grünes Gewölbe gyűjteményébe tartozott egy ékszerládához készült, a csoporthoz sorolható tok is. ld. Kantzsch, Martin von, Lederarbeiten des 17. und 18. Jahrhunderts am Sächsischen Hof, *Archiv für Bucheinbinderei Zeitschrift für Einbandkunst* 32 (1932): 59–63, ill. Abb. 95.

teményekben levő tárgyak megerősítik az augsburgi kötődést, hiszen, ha nem is a teljes tárgy, de fém-foglalatának elkészítése a városhoz köthető, mint például egy drezdai elefántcsont köpenyes díszedény estében is.⁴⁵² (3. táblázat)

Tárgy ⁴⁵³	azonosító tárgy/tok	datálás	Készítő/készítés helye (öt-vöstargy) ⁴⁵⁴
Bacchus diadala asztaldísz	IM, E 60.13/ Etk 15	1660–1665	Abraham I. Derntwett
Elefántcsontköpenyes kupa	IM, Ej 189/Etk 28	17. század	Augsburgi városjegy
Lapis Lazuri palack	IM, Ej 292/Tok Fraknón	17. század	Augsburgi városjegy
Hegykristály serleg	IM, Ej 156/Tok Fraknón	17. század	német
Rinocérosz szarv serleg	IM, Ej 206/Tok Fraknón	17. század	délnémet
Rinocérosz szarv serleg	IM, E 76. 6/ Tok Fraknón	17. század	délnémet
Hattyúfedeles díszedény	IM, E 65.86/51. 100	17. sz. középső harmada	német (?)
Füstkvarc fedeles serleg	IM, Ej 311/Tok Fraknón/		
Kettős sótartó	EPS	16. század (?)	német
Falióra	EPS	17. század 2. fele	Augsburg
„Wirth” kupa	Soproni evangélikus gyűjtemények	1686 előtt	Lorenz II. Biller, Augsburg
Elefántcsont kupa	GG, II 29/E 221	1670–1674	Hans Jacob Mair (montírozás), Johann Georg Kern (faragás)
Nefrit doboz fedővel	GG, V 460/E 163		
Elefántcsont fedeles serleg	GG, II 398/E 187	17. század közepe	Augsburg
Elefántcsont serleg	GG, II 399/E 220	1650-es évek, de 1661 előtt	Johann Georg Kern (faragás), Andreas Wickert (öt-vös)
Elefántcsont köpenyes edény	GG, II 389/E 250	1660 körül	Ulm: faragás, Augsburg: ötvösmunka
Gránátköves serleg	GG, V 8/E 121	1670–1674	HM mesterjegy és augsburgi hitelesítőjegy
Hegykristály pohár	GG, V 370/E 146		
Doboz jáspis szelence számára	MNP, -/ 0002969	17. század	Augsburg ⁴⁵⁵
Hegykristály serleg	MNP, 000119/003070	1662–1675	Johann Daniel Mayer ⁴⁵⁶ , Augsburg

⁴⁵² Apolló a múzsákkal díszedény, 1660 körül, Ulm–Augsburg, Grünes Gewölbe, Staatliche Kunstsammlungen, Drezda, leltári szám: II 389 és E 250

⁴⁵³ A táblázatba a fraknói kincstárban azon tárgyai kerültek be, ahol a tokhoz dísz tárgy tartozik, az összezs különféle analógia – kutatás jelen állása szerint – viszont szerepel benne.

⁴⁵⁴ Publikációkban, adatbázisokban meghatározott adatok.

⁴⁵⁵ Arbatete Mira, *El tesoro del delfín*, 160–161.

⁴⁵⁶ Arbeteta Mira, *El tesoro del delfín*, 126.

Jáspis serleg delfinen lo- vagló Neptun alakjával	MNP, 0000054/0003019	1662–1675	Johann Daniel Mayer ⁴⁵⁷ , Augsburg
Hegykristály serleg mascaronnal	MNP, 000120/003071	1662–1675	Johann Daniel Mayer, Augs- burg ⁴⁵⁸
Elefántcsont köpenyes kupa	Skokloster, 371, 372	1645–1650 ⁴⁵⁹	Johann Baptist Weinert, Augsburg
Úti evőeszközkészlet	Couven Museum, Aachen	1674–1678 ⁴⁶⁰	Matthias Messner, Augsburg
Lavabo készlet	külföldi magántulajdon	1655–1660	Jacob Bachmann, Augsburg
Fedeles edény tokja (feltéte- lezhetően)	BNM, 31/250		
Kupa tokja	Musée de la voiture, Compiègne, 69D2		
Kehelytok	Sift Neukloster/SN1107	1650–1675	

3. táblázat

A „hajlóindás” tokok őrzési helyei

(IM=Iparművészeti Múzeum, Budapest, EPS=Esterházy Privatstiftung-Burg Forchtenstein, GG=Grünes Gewölbe, Drezda, MNP=Museo del Prado, Madrid, MT=külföldi magántulajdon, BNM=Bayerisches Nationalmuseum, München)

Mintegy harminc, ötvöstárggyal is társítható tok alapján történt a csoport bélyegzőinek elemzése. A bélyegzők előfordulásának gyakoriságát táblázat segítségével határoztam meg. A táblázatban csak azokat a darabokat rögzítettem, melyeket közvetlenül, vagy jó minőségű fotón tudtam tanulmányozni. A táblázat fejsorába az azonos bélyegzőkkel rendelkező tokokat vettem fel, majd egyenként kerültek meghatározásra a bélyegzők, így a két adatsor alkotta koordinátákból egyértelműen kirajzolód-
tak a legtöbbször használt bélyegzők. A tokokon, változó gyakorisággal előfordulva harminchárom bélyegző látható. A mintakészletben legalább tíz széldíszítmény, négy hajlóinda, bimbós gránátalmavirág-
változatok, szíves, stilizált virágtövek, és számos kisebb egyes bélyegzők különíthetők el. (**4. táblázat**)

⁴⁵⁷ Arbeteta Mira, *El tesoro del delfin*, 132.

⁴⁵⁸ Arbeteta Mira, *El tesoro del delfin*, 261.

⁴⁵⁹ Bengtsson, Anders szerk., *Silver och smycken på Skokloster* (Bålsta: Skoklosters Slott, 1995), 80.

⁴⁶⁰ Heller, István, *Europäische Goldschmiedearbeiten*, 79. Selinre (1980) hivatkozva közli a mesterjegyek felol-
dását. Nr.125 és Nr. 1703.

	Sko	GG E220 	IM Flüst kvarc c	IM Etk 15 Bacchus s	GG E187	Pra 290 	Prad 21.961 	Pra 400 	GG E 121	GG E 221	GG E 187 	IM E 189 Elef. teknőc	IM E 156 rino poh	IM E 206 rino serleg	IM 76.6.	IM E 292	GG E 250 	FR k13	Pra383 	Im 65.86 Hattyú
	X	X	X																	
	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X			
																			X	X
	X	X																		
	X																			
	X			X	X						X	X		X						

4. táblázat

Az augsburgi „hajlóinda” tokcsoporthoz tartozó tokok és azok bélyegzői (a mukatáblázat részlete)

111. kép

A csoport névadó hajlóinda bélyegzője az Esterházy–kincstár Bacchus diadala asztaldíszének (Etk 15) tokján, IM, Fotó: DE

112. kép

A csoport névadó hajlóinda bélyegzője a drezdai Grünes Gewölbe elefántcsont serlegének tokján, GG, leltári szám: E 187, Fotó: Jürgen Lösel

5.4.3. Készítéstechnikai jellegzetességek

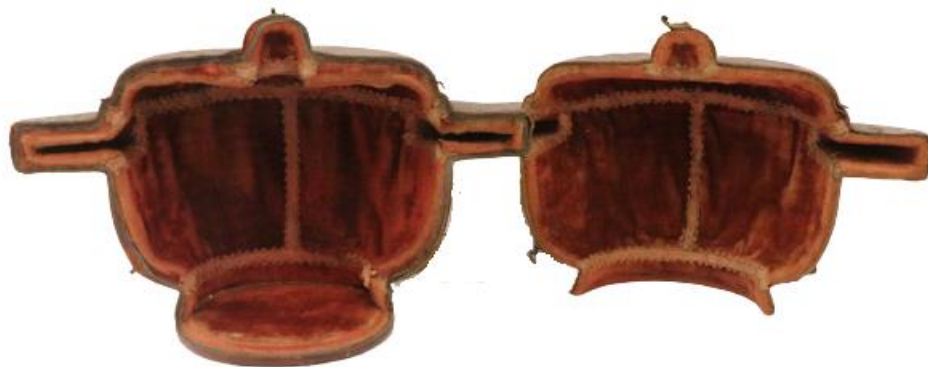
Számos készítéstechnikai hasonlóság is megfigyelhető az augsburgi *hajlóindás* tokoknál. Ezek szintén azonos kézre, vagy műhelyre utalnak. Az *Etk 28* toknál szemrevételezés hársfa, *Etk 15* toknál a fafaj meghatározás közönséges luc használatát mutatta.⁴⁶¹ **(6. Függelék)** A famagok fala viszonylag vékony, a felezési vonalban gyakorta kis peremet alakítottak ki, a két tokfél pontosabb záródását biztosítva. Az aranyozást a bőrök illesztésével összehangolva, azok elrejtésével szerkesztették meg. Törekedtek arra is, hogy minél kevesebb szűkítő bevágást és ráncolást kelljen alkalmazni, emellett a toldások szélei igen elvékonyítottak, alig láthatóak. Az augsburgi tok jellegzetessége, hogy a bélésanyaguk gyakran vegyes, egyik felüket vörös zsírcserzésű bőrrel, másikat bársonnyal bélelték, de előfordul két színű bársonybélés is. A bársonybélések színe változatos, a kék több árnyalatával, vörös, homokszín bársonnyal is találkozunk. **(61. kép, 113–114. kép)** Esetenként, de nem mindig a felezés és az illesztéseinek vonalában fémfonalas paszomántot ragasztottak fel. A tárgy lekötésére használt selyemszalagot figyelhetünk meg több darabnál is. **(61. kép, 121. kép)** A tokok motívumszerkesztésére a hangsúlyos sarok és középdíszek a jellemzőek; a sarokdíszek geometrikus hatását erősíti, amikor nem a teljes bélyegzőképet nyomták a bőrbe, lehet, hogy az aranyfüst vágott széle, vagy kitakarás segítette a hatás elérését. Csonka bélyegzőképet látunk akkor is, amikor a bélyegzők egymásra nyomását akarták elkerülni. **(115–116. kép)**

113. kép

Zsírcserzésű bőrrel és bársonnyal bélelt „augsburgi hajlóindás” tok, Lapis Lazuli palack tokja, Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer
Fotó: Andreas Hafenschner

⁴⁶¹ A mikroszkopos fafaj meghatározást Tuzson Eszter DLA végezte.

114. kép
Füles edény tokja, Augsburg 17. század közepe, BNM, azonosító szám: 31/250

115. kép
Bacchus diadala asztaldísz tokja, Augsburg, 1660–1665, IM, leltári szám: Etk 15, Fotó: DE

116. kép

Kehelytok, Augsburg, 1650–1675, Stift Neukloster – Kunst- und Wunderkammer, Austria

<https://www.europeana.eu/en/item/489/SN1107>

2022. február 25.

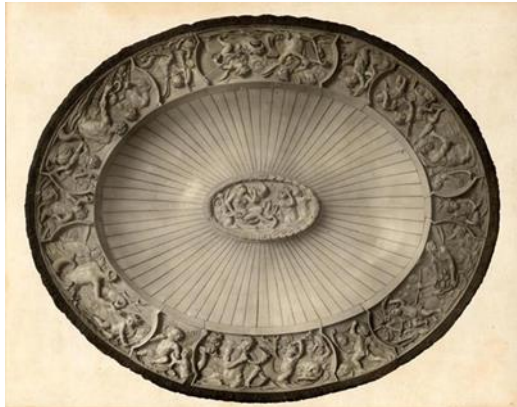
5.4.5. A bélyegző egyezésekből levonható következtetések

A díszítési mód szerint két alcsoportot lehet elkülöníteni. Néhány tokon csak a sugaras díszítésű rozet-tafej sordísz látható, amely a tok tagolását, peremeit, osztásait követi. Ehhez a típushoz sorolhatók a drezdai Grünes Gewölbeben őrzött, Hans Jakob Mair (foglalat) és Johann Georg Kern nagyméretű elefántesont kupájához,⁴⁶² és egy nefritből készült fedeles edényhez készült tokok.⁴⁶³ A fraknói darabok közül hasonló díszítése van a *Faragott dísztálhoz*⁴⁶⁴ készült toknak is, szintén Fraknón látható egy hasonlóan díszített, kancsó-forma tok is, a hozzá tartozó tárgy nélkül. (117–118. kép)

⁴⁶² Kupa allegorikus alakokkal, 1670–1674 körül, Grünes Gewölbe, Staatliche Kunstsammlungen, Drezda, leltári szám: II 29 és E 221

⁴⁶³ Nefrit edény és tokja, Grünes Gewölbe, Staatliche Kunstsammlungen, Drezda, leltári szám: V 460 és E 163

⁴⁶⁴ Elefántesont tál (un. Galatea tál), dél-német, 17. század vége, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: E 88.1. Tokját Fraknón őrzik.

117. kép
Dísztál (Jagdschüssel), német, 17. század
(leltári szám: E 88.1), archív felvétel
IM Adattár
leltári szám: FLT 21156

118. kép
Tok lavabo készlethez
Augsburg, 17. század 2. fele
Esterhazy Privatstiftung
Burg Forchtenstein – Schatzkammer
Fotó: Andreas Hafenscher

A másik alcsoport díszítése jóval dúsabb, a bélyegzők elrendezése igen karakteres. Frízek tagolta mezőkben közép- illetve sarokdíszítményként jobbra-balra hajló indákból, vagy virágtövekből álló bélyegzőcsoportok láthatóak. A hajlóindákat pontsorok, illetve stilizált virágtövek egészítik ki. A két alcsoportot az egyező, sugaras, keretezett rozetta motívum kapcsolja össze, de a hajlóindás tokokon látható frízek igen változatosak, némely csak egy-egy tokon fordul elő. Az Esterházy-kincstár *Bacchus diadala* asztaldísz tokja a nagymértékű hiányok miatt jelenleg még nem teljesen rekonstruálható. Bélyegzőkészlete egy máshol nem alkalmazott széldísz vonatkozásában tér el a csoport többi darabjától.⁴⁶⁵ A hajlóindás daraboknál lehetséges az óvatos kronologikus besorolás is. Az alcsoportoz tartozó tárgyak közül a svédországi Skokloster Slott gyűjteményében található, elefántcsont köpenyes kupa helyezhető a legkorábbra. A Johann Baptist I Weinert műveként számontartott munkát 1645–1650-re datálják.⁴⁶⁶ A tokon kétféle hajlóindás bélyegző látható, melyek közül hangsúlyosan szerepel egy szegfűfejes változat, de megjelenik az a bimbós gránátalma-virágos hajlóinda is, amely a csoport bélyegzőkészletének leg-

⁴⁶⁵ Minthogy kutatók Nádasdy Ferenc elkobzott kincstárából származónak vélik, fontos megjegyezni, hogy mind a Bacchus diadala asztaldíszhez, *Második ládában 10. Az 6. Almariomban lévő köves Bacchus szekérének az tokja No. 1*, mind a két strucctojás testű díszedényhez: *Első ládában 1. Két struczmadárhoz való börtok, mely struczmadarak vannak Almariom Imo No. 4.* (ld. 32. jegyzetet) tartozó tokot jegyzetek fel Nádasdy Ferenc sárvári kincstárának 1669-ben kelt összeírásánál. Hasonlóképpen börtokkal bírt egy hatszegletű Lapis Lazuli palack is: *Első ládában, 24. Kék Lapis Lazári kőpalackhoz való tok almariom 9, No. 13.* A megjelölt helyen egy hatszögletű palackot találunk: *Almariom No 9, Közép polcon: 13. Egy kék Lapis Lazari kőből csinált 6. szegletű palack.* Takáts Sándor átíratái. Piarista Rend Magyar Tartományi Levéltára, Takáts Sándor hagyatéka: TS 12 doboz

⁴⁶⁶ Elefántcsont kupa, Augsburg, 17. század közepe, Skokloster Slott, leltári szám 371, 372, in Bengtsson, *Silver och smycken på Skokloster*, 80.

gyakrabban előforduló elemévé válik. A svédországi darabbal a legtöbb azonosságot az Esterházy-gyűjtemény egyik füstkvarc tárgyának (119. kép) tokját díszítő bélyegzők mutatják.⁴⁶⁷ (120–121. kép) Az újabban fellelt analógiák közül, több tokon ugyanez a szegfűfejes hajlóinda jelenik meg.⁴⁶⁸ A Bayerisches Nationalmuseumban őrzött tok, a svéd analógia és a füstkarc edény esetében egy ritkábban előforduló széldísz elemet is láthatunk. (122. kép) A tok szemléletes példája a hajlóinda bélyegző ötletes felhasználásának is; a hajlóinda bélyegzők távolabbra helyezésével nagyobb, dúsabb motívumot tudtak felépíteni. Ez a megoldás a későbbi tokoknál is vissza-visszaköszön. Az ausztriai Neuklosterben őrzött kehelytok szintén a szegfűfejes hajlóindával, a körív sorból álló széldíszrel rokona a fent ismertetett daraboknak.

A Grünes Gewölbe gyűjteményében legalább hét, a csoporthoz sorolható tok található. Andreas I Wickert nagyméretű elefántcsont kupáját az 1650-es évekre, vagy a legkésőbbi lehetséges évként 1661-re teszik.⁴⁶⁹ (123. kép) Noha két Wickert tárgyhoz készült tokról van szó, a korábban elemzett vadászjelenetes és hajlóindás tokok között nem tárható fel kapcsolat. A csoport hasonlóan korai tárgya-ihoz sorolható egy külföldi magángyűjteményben található darab. A porcelán tálból és korszóból álló együtteshez Jacob Bachmann augsburgi ötvös készített fém foglalatot. A kínai porcelán az 1600-as évek körül, a fémfoglalat az ötvösjegyek alapján jóval később, az 1655–1660-as években készülhetett.⁴⁷⁰ A feloldott ötvösjeggyel bíró, jól datálható tárgyak azt mutatják, hogy a műhely, vagy mester kb. az 1650-es évektől az 1670-es évek elejéig ezt a viszonylag szűk bélyegzőkészletet használta. (124. kép) Az 1670-es éveket követően készült tárgyak azt sejtetik, hogy a műhely szerszámkészlete megváltozott, bővült, egy következő korszakot, s talán mesterváltást jelezve. A Grünes Gewölbe gránátköves – HM mesterjeggyel ellátott – serlegének készítését 1670–1674 közé teszik.⁴⁷¹ (125. kép) Tokján jelentősen megváltozott mintakincset látunk, csak egy széldísz és az egyes hajlóinda közös a korábbi bélyegzőkészlettel, díszítményei között viszont megjelenik a legyeződísz és számos, a korábbi tokokon nem látható bélyegző.⁴⁷² A *hármás hajlóindának* elnevezett bélyegző megjelenése szintén egy újabb korszak-

⁴⁶⁷ Füstkvarc serleg (hiányos, roncsolt állapotban), német, 17. század, Iparművészeti Múzeum, Budapest, letéti jegyzék: Ej 311. Tokját Fraknón őrzik.

⁴⁶⁸ A tok a Bayerisches Nationalmuseum gyűjteményébe tartozik, a Residenzmuseum átadásaként került 1929-ben a gyűjteménybe. Fedeles edény tokja, leltári szám: 31/250, a tárgy megismerését Dr. Annette Schommersnek köszönhetem. A tok jelenleg még nem köthető dísz tárgyhoz.

⁴⁶⁹ Elefántcsont kupa és tokja, Andreas I Wickert, Augsburg, 1650 körül, Grünes Gewölbe, Staatliche Kunstsammlungen, Drezda, leltári szám: II 399 és E 220, in Syndram, Dirk, Kappel, Jutta, Weinhold, Ulrike, *The Historic Grünes Gewölbe at Dresden* (Berlin–Dresden: Deutscher Verlag– Staatliche Kunstsammlungen, 2014), 61.

⁴⁷⁰ Lavabo készlet és tokja, Kína és Augsburg, Jacob Bachmann (fém foglalat), 1655–1660, külföldi magántulajdonban.

⁴⁷¹ Gránátköves edény és tokja, Augsburg, 1670–1674, Grünes Gewölbe, Staatliche Kunstsammlungen, Drezda, leltári szám: V 8 és E 121

⁴⁷² A motívum 1620 körül, Franciaországban tűnt fel; német nyelvterületen, valamint a skandináv államokban a 17. század második felétől vált népszerűvé és igen elterjedté. in Mazal, *Einbandkunde, Die Geschichte des Bucheinbandes*, 251–264.

határt jelölhet ki, amely az Esterházy-darabok közül a *Hattyú alakú asztaldísz* (126–127. kép) figyelhető meg.⁴⁷³ A csoporthoz sorolható egy augsburgi evőeszközkészlet tokja is, mely datálása okán lehet különösen érdekes számunkra. A készlethez tartozó kanálon 1677-es évszám olvasható. A mesterjegy alapján Heller István, Matthias Messner ötvösmestert határozta meg, a tárgy készítését 1675–1678 közé helyezve. A Pradoban őrzött tokok közül jónéhány Johann Daniel Mayer augsburgi kőmetsző tárgyaihoz készült, melyek mögött Letitia Arbeta Mira, Mayerhez köthető tokkészítő műhelyt sejtett.⁴⁷⁴ A Madridban őrzött tokok legtöbbje az egyes hajlíndás csoportba tartozik, a tokok tagolását követő frízek is a leggyakrabban előforduló sugaras rozetta fejből állnak. (128–129. kép) A bélyegzők alapján 1670–1675-ig készült tokok körvonalazhatók.

119. kép

Füstkarcs serleg tokja, német, 17. század (leltári szám: Ej 311, roncs állapotban), archív felvétel, IM Adattár, leltári szám: NLT 3795

⁴⁷³ Hattyúfedeles díszedény és tokja, német (?), 17. század középső harmada, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: E 65.86 és 51.100, in Szilágyi, *Műtárgyak a frankói Esterházy-kincstárból*, 290–291, Kat.no. V.21.

⁴⁷⁴ Arbateta Mira, *El tesoro del delfín*, 89.

120. kép
Füstkarcs serleg tokja, Augsburg, 17. század közepe, Esterhazy Privatstiftung
Burg Forchtenstein – Schatzkammer
Fotó: Andreas Hafenscher

121. kép
Füstkarcs serleg tokja, Augsburg, 17. század közepe, Esterhazy Privatstiftung
Burg Forchtenstein – Schatzkammer
Fotó: Andreas Hafenscher

122. kép
Füles edény tokja, Augsburg, 17. század közepe, BNM, azonosító szám: 31/250

123. kép
„Kupa az okos és balga szüzek alakjaival” tokja, GG, leltári szám: E 220, Fotó: Jürgen Lösel

124. kép
Elefántcsont fedeles serleg tokja, Augsburg
17. század közepe, GG
leltári szám: E 187, Fotó: DE

125. kép
Gránátköves edény és tokja, Augsburg
1670–1674, GG, leltári szám: E 121
Fotó: DE

126. kép
Hattyú formájú asztaldísz tokja, Augsburg
17. század utolsó harmada, IM, leltári szám: 51.100
Fotó: Soltészné Haranghy Ágnes

127. kép
Hattyú formájú asztaldísz tokja, Augsburg
17. század utolsó harmada, IM, leltári szám: 51.100
Fotó: Soltészné Haranghy Ágnes

128. kép
Hegykristály serleg
(Johann Daniel Mayer)
Augsburg, 1662–1675
MNP, leltári szám: 120

129. kép
Hegykristály serleg tokja
(Johann Daniel Mayer)
Augsburg, 1662–1675
MNP, leltári szám: 3071

A Hattyú alakú asztaldísz hármashajlóindája található azon a kehelytokon is, amely 1686-ban, adományozás révén került a soproni evangélikus templomba. (130–131. kép) A *Passió jelenetes* kehely egy bécsi kereskedő Georg Wirth adományaként ismert. A kupa alkotójaként Lorenz II Biller (1649 előtt–1726) azonosítható. Készítésének ideje nem ismert, de feltételezhető, hogy az adományozás évéhez közeli lehetett, így a serlegtok a csoport jelenleg legkésőbbre datálható darabja.⁴⁷⁵ Immár csak Koroknay Éva soproni levonatai alapján sorolható az augsburgi csoporthoz a soproni Evangélikus Gyűjtemények tulajdonában lévő további tok.⁴⁷⁶ Az előbb tárgyalt, *Passió jelenetes* kehely tokjához hasonlóan hármashajló indákkal díszített, emellett egy hármashajló karéjú, máshol még nem felbukkant széldíszítmény is látható rajta. A tok Johann Andreas Thelot fiatalkori művéhez készült; szerencsés módon bekerülését dokumentumok igazolják, 1676-os leltárban már ott találjuk.⁴⁷⁷ Ez az analógia is megerősíti a feltételezést, hogy a műhely aranyozó készlete 1670 után kibővült, a *hármashajlóinda* felbukkanása is az 1675 körüli évekre tehető. A soproni *Passió jelenetes* kehely tokjához egy további madridi darab is

⁴⁷⁵ Serleg és tokja, Augsburg, 1786 előtt, Soproni Evangélikus Gyűjtemények, ld. in Seling, Helmut, *Augsburger Gold- und Silberschmiede 1529–1868* (München: Beck, 2007), Nr. 1573, Köszönöm Gálos Miklósnak a meghatározást. A kehelytokról készült levonatok Koroknay Éva feldolgozás alatt lévő hagyatékában található meg, IM Adattár, 45. dosszié

⁴⁷⁶ Iparművészeti Múzeum, Adattár, Koroknay Éva hagyatéka, 45. dosszié.

⁴⁷⁷ Cibórium, Augsburg, 1674–1676, Soproni Evangélikus Gyűjtemények, leltári szám: 2. in Kemény, Lajos, Gyimesi, Károly szerk., *Evangélikus templomok* (Budapest: Atheneum, 1944), 14–15.

társítható.⁴⁷⁸ (132. kép) Azonos hármashajlós és virágtövek mellett egyező legyezőmotívum is megerősíti a két darab közötti kapcsolatot. (133. kép) A soproni nyilvántartások alapján Hans Jakob Baur keresztelőtálja egykor szintén tokkal bírt. A tál és hozzátartozó, jelenleg a budapesti Iparművészeti Múzeumban őrzött kanna Gálffy Ádám, 1676-os adományozása révén került a soproni evangélikusokhoz.⁴⁷⁹ Bár az adományozó dokumentum és a későbbi leltárak sem említik, elképzelhető, hogy a tok azonos műhelyből származott, mint a Thelot kehely.

130. kép
Hármashajlós a Passio-jelenetes kupán
Augsburg 1685 után
Soproni Evangélikus Gyűjtemények, Fotó: DE

131. kép
Passio-jelenetes kupa tokja
Augsburg 1685 után
Soproni Evangélikus Gyűjtemények, Fotó: DE

⁴⁷⁸ Hegyikristály kancsó tokja, Augsburg (feltehetően), 1689–1711, Museo Nacional del Prado, Madrid, leltári szám: 3052 <https://www.museodelprado.es/en/the-collection/art-work/case-for-rock-crystal-ewer-with-large/c5b94d93-3d06-4ee6-843f-a341ca13a347> (2021. 06. 07.)

⁴⁷⁹ Gálos, Miklós, Eine Taufgarnitur von Hans Jacob II. Baur in Ungarn. Neuzubreschreibung und Provinienz eines Augsburger Ensembles, *Ars Decorativa* 30 (2016): 7–28.

133. kép
Hegykristály kancsó
(Milánó, 17. század vége) tokja (részlet)
MNP, leltári szám: 3795

132. kép
Passió-jelenetes kupa tokja (részlet) Augsburg
1685 után
Soproni Evangélikus Gyűjtemények, Fotó: DE

A következő példák olyan kérdéseket vetnek fel, melyekre jelenleg nem lehetséges választ adni. A madridi Pradoban őrzött tárgy és tokja is ebbe a körbe sorolható, s származása okán különösen érdekes. A hegyikristály kancsót feltételesen a milánói Giovanni Battista Metellinonak tulajdonítják, bár a madridi dísz tárgy mestere, a metszés alacsonyabb színvonala miatt jelenleg kérdéses. A tárgy feltűnik a Dauphin kincstárának 1689-es inventáriumában, így a díszkancsó készítését 1670–1689 közé teszik. Metellinot a milánói kő és kristálymetsző műhelyek egyik utolsó, igen magas színvonalon dolgozó művészei közé sorolják. Hasonlóan elődeihez, a Miseroni és Saracchi családtagokhoz, Metellino is számos uralkodói udvarnak dolgozott. A tok legyezőmotívuma, annak minden eleme megegyezik a soproni Wirth kupa díszítésével. A tokjának augsburgi darabként való azonosítása anomáliának tűnhet, ez a kijelentés természetesen nem a dísz tárgy provenienciáját kérdőjelezi meg, azonban feltételezhető, hogy a tárgy valamikor a 17. század utolsó harmadában megfordult Augsburgban, talán a szállító vagy ágens személyéhez kapcsolódva. **(132–133. kép)** A madridi darab Metellino – amennyiben őt fogadjuk el a készítőként – korai munkájának tekinthető. Számos későbbi – a 17. század végén, 18. század első negyedében készült – Metellino tárgyhoz készült tok (Drezdában, Madridban és Louvre-ban) külön csoportot képez, ám merőben eltérő bélyegzőkészlettel rendelkezik.

Hasonló, jelenleg nehezen megmagyarázható tárgymozgáshoz kapcsolódik a csoport egy további tagja. A drezdai Grünes Gewölbében őrzött tok egyértelműen az augsburgi hajlóindás csoporthoz

sorolható (számos bélyegzőegyezés hozható fel ennek megerősítésére), ám a hozzá tartozó hegyikristály tárgyat jellegzetes fém foglalata miatt a 16. század végére datálják.⁴⁸⁰ (134. kép)

134. kép
Hegykristály asztaldísz (Itália 16. század vége) tokja, Augsburg, 17. század 2. fele) GG
leltári szám: E 167, Fotó: DE

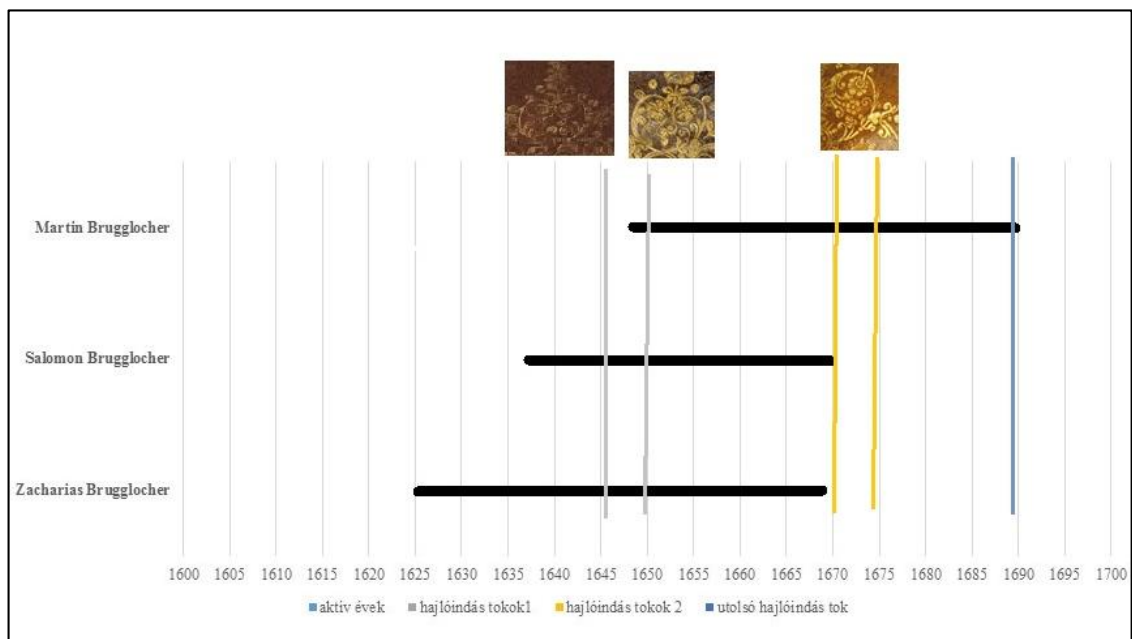
Az Esterházy-kincstárban tíz olyan dísz tárgy van, melyek az 1650-es évektől az 1670-es évek derekáig augsburgi kötődéssel készültek, és az *augsburgi hajlóindás* tokcsoporthoz sorolhatók. Ám a kincstárban található hajlóindás tokok száma ennél lényegesen magasabb. Minden bizonnyal a csoport-hoz sorolható tokjai voltak azoknak a talpas tál formájú tárgyakkal – ezek főként drágakő (hegyikristály, jáspis, kalcedon) edények lehetnek – is, melyeket az 1685 körül felvett inventárium-gyűjtemény sorol fel. A jegyzék-kolligátumból azonban csak két olyan tárgy – egy Kettős sótartó és a Hattyú alakú dísz-edény – azonosítható, melyhez augsburgi tokok tartoznak. (60–61. kép és 126–127. kép) A tokok vizsgálatával világossá vált, hogy már az 1685 körüli inventáriumok felvételekor számos tok tartozott a kincstárhoz. Az *augsburgi hajlóindás* tokok segítségével felvázolt dátumhatár természetesen nem feltétlenül pontosítja a tárgyak kincstárba kerülésének idejét és körülményeit, ám, mint adalék továbbgondolásra érdemes. Szerencsés módon több olyan megrendelésről is maradt fent levéltári dokumentum, melyek éppen ebben az évkörben, 1665-ben születtek. A tokkal megrendelt hegyikristály és jáspis serleg árát az augsburgi ötvös befoglalta a megrendelésbe.⁴⁸¹

Joggal merülhet fel a kérdés: lehetséges-e mesternévvvel társítani a hajlóindás tokokat? A tokcsoport nevekké való összekötése talán még nem teljesen megalapozott, de a Bruglocherek életrajzi adatainál megfigyelhető párhuzamokat érdemes végigtekinteni. Mint láttuk, a 16. század második felétől a generációkon át több Bruglocher is tevékenykedett a városban. Hogy a Bruglocherek megosztották-e

⁴⁸⁰ Hegykristály asztaldísz és tokja, Itália (feltehetően), 16. század vége, Grünes Gewölbe, Staatliche Kunstsammlungen, Drezda, leltári szám: V. 248 és E 167. Jutta Kappel szóbeli közlése.

⁴⁸¹ Id. lábjegyzet 291–292

egymással megrendeléseiket, ténylegesen egy műhelyben dolgoztak-e (ez a szigorú céhszabályzat miatt nem valószínű), az a dokumentumok hiányában nem megállapítható. Ám szembeötlő, hogy a 17. század második felében tevékenykedő három testvér (Zacharias, Salomon és Martin Bruglocher) aktív évei éppen az augsburgi hajlóindás toksoport időhatárait fedik le. Még konkrétabb összefüggést látunk Martin esetében. A hajlóindás tokok készítési ideje az ő aktív éveivel (1646–1689) szinte pontosan egybeesik; Zacharias és Salomon halálzási éve viszont a tokokon látható változásokkal tűnik összeköthetőnek. (7. ábra) Zacharias 1669-ben, Salomon 1670 előtt hunyt el, elképzelhető hát, hogy a bélyegzőkészlet 1670 körüli változása (az evőeszköztokon megfigyelhető hajlóinda és új típusú bélyegzők), talán a két fivér és Martin bélyegzőinek egyesülésére utal, melyet aztán Martin haláláig használt. A hajlóindás tokok utolsó darabjait (a soproni Wirth kupa tokja és a madridi Metellino tok) elvben még készíthette Martin, hiszen 1688-ban hunyt el. További levéltári adatok és analógiák felbukkanása a fenti megállapításokat, így a tokok készítési idejét és műhelyhez kötődését is pontosíthatják.

7. ábra
Az „augsburgi hajlóindás” tokok előfordulása és Zacharias, Salomon és Martin Bruglocher aktív éveivel összevetve

5.5. Tokok a 17. század végéről és a 18. század elejéről

Az Esterházy-kincstár nagyarányú gyarapítása Esterházy Pál nádorhoz köthető; a kutatók véleménye szerint a kincstár ma is látható anyaga nagyjából az 1680-as évek végére állt össze. A kincstár szerkezetéből adódóan kevés olyan tok van, mely a 18. század első felére jellemző bélyegzővel díszített. Egy talpas csésze formájú tárgyhoz készült tok bélyegzői a madridi Pradoban őrzött Giovanni Battista

Metellino-hoz köthető tárgy tokján láthatók.⁴⁸² A két tokot csupán egy azonos bélyegző, egy tulipánfejes virágtő köti össze. A két tok bélyegzői a Metellino műhelyhez kapcsolható további tokokon nem jelennek meg, ezért jelenleg csak szórvány egyezésről beszélhetünk. A fraknói tokhoz nem köthető kincstári tárgy, azonban a Metellino műhely tevékenységének idejét figyelembe véve egyike lehet azoknak a tárgyakkal, melyek a 17. század utolsó negyedében vagy a 18. század elején kerültek a kincstárba.

135. kép
Fedéles dízszerleg tokjának bélyegzői
Ausztria, 18. század eleje
IM, leltári szám: 51. 1094, Fotó: DE

136. kép
Japán lakkdoboz tokja,
Ausztria (?), 1700–1750
Victoria & Albert Museum, London, leltári szám:
W.23–1914

Néhány bélyegzőre korlátozódó egyezés fordul elő, a 18. század elején, Bécsben készített *Fedéles dízszerleg*hez⁴⁸³ és a Victoria and Albert Múzeumban őrzött, bőrrel borított, japonizáló lakkdoboz számára készült tokok bélyegzői között.⁴⁸⁴ A nagyméretű serleg tokján jobb-bal állású, figurális bélyegzők (madarak, szarvas) is látható. (135–136. kép) A londoni analógián a visszaforduló fejjel ábrázolt holló bélyegzőnél találunk egyezést. Rákossy Anna kutatásai (2010) nyomán feltételezhetjük, hogy a serleg 1725 és 1778 között került a kincstárba, ám vélhetően nem abban az állapotban, ahogy ma látjuk; a serlegfedél és a serlegtest közötti stíluskülönbség arra utal, hogy a fedelet később készítették, így a tok készítése már a kiegészítéshez kötődik.⁴⁸⁵

⁴⁸² Hegyikristály tál tokja, 1650–1689, Museo Nacional del Prado, Madrid, leltári szám: O003059, in Arbeteta Mira, *El tesoro del Delfín*, 85–89, 208.

⁴⁸³ Dízszerleg fedéllel, Ausztria, 18. század eleje, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: E. 75. 1. Tok leltári száma: 51. 1094. Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 138–139, Kat no. I.25, ld. még: Rákossy Anna, Beiträge zur Entwicklung der Schatzkammer der Fürsten Esterházy im 18. Jahrhundert, in *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert*, szerk. Gürtler, Wolfgang, Kropf, Rudolf, Krenn, Martin (Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, 2009), 202–204.

⁴⁸⁴ Japán lakkszelence és tokja, Bécs, 1700–1750, Victoria & Albert Museum, London, leltári szám: W.23–1914

⁴⁸⁵ Rákossy Anna, Egy forrásértékű inventárium 1778-ból, az Esterházy-kincstár „mobilis” darabjairól. in *Ars premiss. Fiala Művészettörténészek II. Konferenciája. CentArt Művészettörténeti Műhely Tanulmányok*. szerk. Tüskés Anna (Budapest, CentArt Egyesület, 2010), 292–293.

5.6. Ékszerkészletek tokjai

Külön tárgyalásra érdemesek a fraknói kincstárban őrzött nagy ékszerkészletek és egy érmegyűjtemény tokja. Bár már a korai lenzséri inventáriumokban is előfordulnak ékszertokok,⁴⁸⁶ ezek nem azonosíthatók a ma is fellelhető, Fraknón őrzött ékszertokokkal, melyek a teljes öltözetekhez tartozó ékszerek tárolására szolgáltak. A ma már üres ékszertokokban kis mélyedéseket alakítottak ki a nyakbavetők, nászfák, függők, rezgőtűk, gyűrűk és boglárok számára. Leírásuk alapján kézenfekvő őket az 1666-ban felvett jegyzékben szereplő ékszertokokkal azonosítani, ez ugyanis hét vörös tokot sorol fel.⁴⁸⁷ Hasonlóképpen vélekedik Kiss Erika, aki az órával és fülbevalópárral is rendelkező, az 1666-os jegyzékben felvett, gyémántos ékszerkészlettel összevethetőnek ítéli az egyik ékszertokot. Következésképpen ellentétben a korábbi felvételekkel, a Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött ékszerrajzokat nem terveknek, hanem megvalósult ékszerek rajzainak, pontosabban el nem készült képes inventárium lapjainak tartja. A gyémántos készletet elemezve úgy véli, hogy a készlet 1666 – tehát az első jegyzék keletkezése – és 1682, azaz Thököly Éva halála közötti évekből származik.⁴⁸⁸ Am ha a rajzokat és tok belső kialakítását összevetjük, látható, hogy a rajzon szereplő ékszerkészlethez képest a tokban több ékszer számára van hely, a rajzon látható nászfák formája nem teljesen pontosan felel meg a mélyedéseknek.

A dobozok díszítményei alapján azonban más jellegű összefüggések tárhatók fel. A bélyegzők alapján nyolc ékszertok köthető össze, melyeken a kor könyvkötéseihez hasonlatos sávdíszítményekkel (stilizált virágindák) osztott mezőkben legyezőmotívum, hajlóindák, kisebb stilizált virágtövek, terület mintába rendezett pontok találhatóak. (137–138. kép) A dobozok alján a német reneszánsz kötésekről jól ismert, vaknyomással készült palmettasor, „S” elemekből álló, vagy arabeszkos görgetők láthatók. A gazdagon aranyozott tokok vonatkozásában fontos lehet az a kapcsolat, amely egy Nádasdy Ferenc tulajdonát képező könyvvel mutatott ki kutatásom. Nádasdy Ferenc pottendorfi könyvtára tárházainak kincseihez hasonlóan szétszóródott, de a possessori bejegyzések és Ex librisek alapján több kötet beazonosítható volt.⁴⁸⁹ A Viskolcz Noémi által meghatározott Nádasdy-könyvek között is unikális a Káldimű díszkötése, hiszen a Nádasdy könyvek többségének díszítetlen pergamen, illetve vaknyomásos díznóbörkötése van. A Nádasdy-könyvtár kérdéses tétele Káldi György: *Az vasárnapokra való prédikációknak első része* című művének Pozsonyban, 1631-ben kiadott kötete, mely Nádasdy katolizációja (1642) utáni beszerzés vagy ajándék lehetett. A díszkötés első táblájának középdszében, medalionba

⁴⁸⁶ Egy fekete bársonybéléses tok belső kialakítása csak apró részletekben tér el az Esterházy család levéltárában fellelhető ékszertervrajzok egyikétől, in Kopp, Margit, *Barocker Schmuck der Fürsten Esterházy* (Eisenstadt: Esterházy Privatstiftung, 2013), 45.

⁴⁸⁷ MNL OL P 125 IV. 52. csomó, 115. kötet, Nr. 11673, *Anno 1666 die 1 January Groff Eszterhazi Pal Uram eo kegielme Aranimiuenek βama.*

⁴⁸⁸ Kiss Erika, „Ami megvan, az megvan – No de mi lett a hozománnyal?” Esterházy Pál és Orsolya kincsei, in *Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése. Esterhazyana. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Esterházy-közleményei*, szerk. Viskolcz Noémi, Zvara Edina (Budapest: Kossuth Kiadó, 2019), 50–78.

⁴⁸⁹ Nádasdy III. Ferenc könyvtárának rekonstrukciója Viskolcz Noémi több tanulmányának témája. Jelen hivatkozás: Viskolcz Noémi, Nádasdy III. Ferenc gyűjteményei, *Századok* 4 (2010): 873–893.

foglalva Jézus (IHS), a háttábláján Mária (MA) betűjelei olvashatóak. (139. kép) A címlapon Nádasdy possessori bejegyzése – *exlibris Comiti Francisci de Nadasd* – mellett a lorettomi (ma: Loretto, Ausztria) szerviták tulajdonbejegyzése is látható. A Nádasdy-kötet és az ékszerdobozok bélyegzői között három egyezést találni (két görgető vagy filéta és egy gránátalma virágos hajlóinda).⁴⁹⁰ (140–141. kép) Ez az egyezés azonban nem közvetlenül segít a tokok és a könyvkötés datálásában, mivel a könyv bekötésének ideje nem feltétlenül azonos a nyomtatás évével.⁴⁹¹ A könyvkötő műhely meghatározása azonban, minthogy ennek az Esterházy- és Nádasdy-birtokok közelében (Bécs, Bécsújhely) kellett lennie, már biztatóbb vállalkozás lehet. A magas színvonalú, dús aranyozás gyakorlott kezű mestert feltételez, az analóg kötések feltalálása további adatokkal szolgálhat.⁴⁹² Az egyezés alapján több lehetőség is felmerül: vagy egyszerűen azonos könyvkötőt-tokkészítőt foglalkoztatott a két főúr, vagy érdemes azt is megvizsgálni, hogy a tokok (ékszerkészletek) származhatnak-e a Nádasdy kincstárból, ahol hasonló összeállításban és az inventáriumok szerint szintén dobozokban tárolták őket.⁴⁹³

137. kép

Ékszerdoboz, 17. század, Esterhazy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer
Fotó: Andreas Hafenschner

⁴⁹⁰ Egyetemi Könyvtár, jelzet: RMK I. 107.2. A kötet szerepelt az 1882. évi könyvművészeti kiállításon, a kötésről készült fotó az Iparművészeti Múzeum Adattárában található meg, leltári szám: FLT 2773

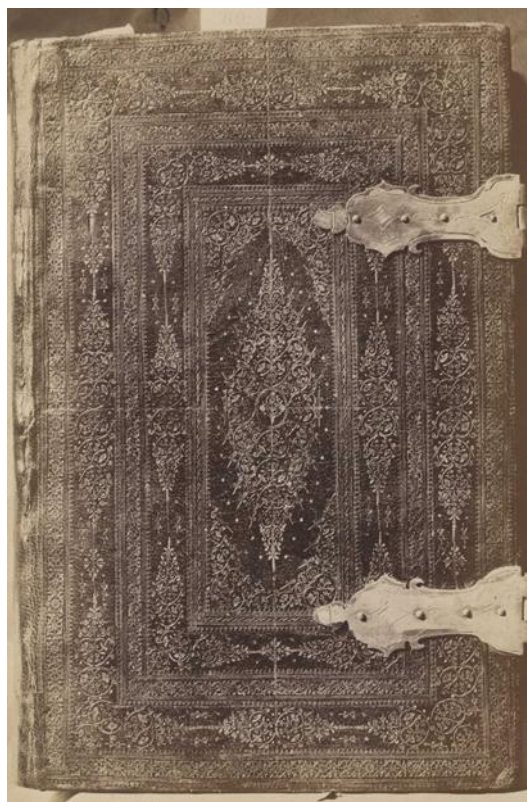
⁴⁹¹ A Nádasdy-kötet nagyon hasonló egy 1646-ból származó, bécsi, IV. Ferdinánd számára ajándékképpen készített könyvkötéshez: Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 7683, in Menzel, Maria, *Wiener Buchbinder der Barockzeit* (Graz-Wien-Köln: Böhlau, 1972), 129, Abb. 11.

⁴⁹² Viskolcz Noémi kutatásaiból ismerünk egy, a Nádasdy könyvtárának dolgozó bécsújhelyi könyvkötőt, lásd: Viskolcz 2010, 887. Viskolcz Noémi, *A mecénatúra színterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára* (Szeged: SZTE; Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013), 87–89.

⁴⁹³ Kiss Erika, Nádasdy Ferenc tárházai és kincsei, 949–954.

138. kép
Ékszerkészletek tokjai
Weinwurm Antal felvétele a 1896. évi ezredéves országos kiállítás Történelmi Főcsoportja kiállításáról IM Adattár, leltári szám: FLT 2283

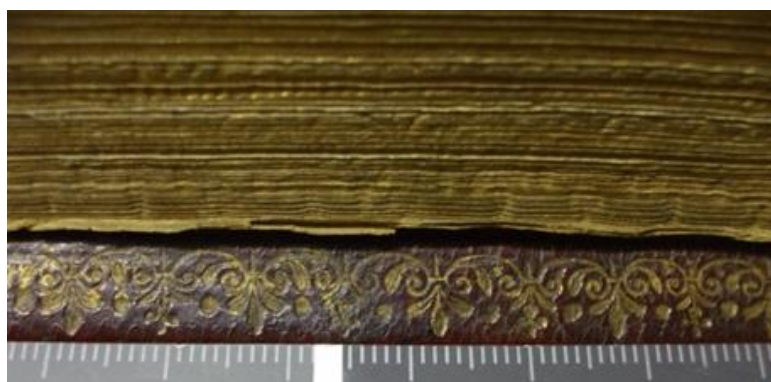

139. kép
Káldi György: *Az vasárnapokra való prédikációknak első része* (1630)
Nádasdy III. Ferenc könyvtárából, archiv felvétel (1882)
IM Adattár, leltári szám: FLT 2773

140. kép

Káldi György: *Az vasárnapokra való prédikációknak első része* (1630)
a Nádasy Könyvtárból származó kötésének bélyegzői
Egyetemi Könyvtár, jelzet: RMK I. 107.2, Fotó: DE

141. kép

Káldi György: *Az vasárnapokra való prédikációknak első része* (1630)
a Nádasy Könyvtárból származó kötésének bélyegzői
Egyetemi Könyvtár, jelzet: RMK I. 107.2, Fotó: DE

6. KÉSZÍTÉSTECHNIKAI MEGFIGYELÉSEK. A TOKOK ÖSSZEÁLLÍTÁSAINAK MŰVELETEI ANALÓGIÁK ÉS KORABELI FORRÁSOK TÜKRÉBEN

A fejezetben a 16–19. században készült, famaggal rendelkező, ötvös és dísz tárgyak tárolására szolgáló tokok készítésének lépéseit tekintem át. A tokok famagjának készítése technikai vizsgálata nem könnyű, hiszen a szerkezetet borítás és bélés takarja. A típusok minél szélesebb körű bemutatása érdekében az Esterházy tokok mellett, a kutatásaim során megismert tárgyak leírásait is közreadom. A sérült Esterházy tokok és a kutatásaim során áttekintett restaurálási dokumentációk nyújtottak lehetőséget a famag kialakításának felmérésére. A megfigyeléseimet 18. századi nyomtatott források egészítik ki, melyek a tokkészítés gyakorlati kérdéseivel foglalkoznak.

6.1. A készítése technikai összefoglalásban használt nyomtatott források áttekintése

A 18. századi leírások közvetlenül alkalmazhatók a korábbi időszakok tokjaira, a mesterség technikai részletei kevésbé változtak, a 19. század 2. felében azonban már több lényegi változás (újfajta anyagok és zártípusok megjelenése) történt.

A kortárs szakmunkák áttekintése azért is fontos, mert a tokok szemrevételezésével nem minden művelet következtethető ki. A legbősegebb leírást Ernst Christoph Prediger anspachi könyvkötő már sokszor idézett *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und Futteralmacher* (1741–1573)⁴⁹⁴ című, négy kötetes munkája adja. (142. kép) Időben kissé korábbi, de kevésbé részletes Johann Gottfried Zeidler *Buchbinder–Philosophie* című munkája, aki hasonlóan Predigerhez⁴⁹⁵ gyakorlott könyvkötő és tokkészítésben is jártas mester volt. Predigernél a könyvkötőmesterség gyakorlati kérdései mellett hosszabb-rövidebb leírást találunk a különféle tokok – poharakhoz, monstranciartartóhoz, kehelyhez, kávéskannához készült tárolók, evőeszköztokok – készítéséről. Bár Prediger művét több, könyvkötés történettel foglalkozó tanulmányban idézték, a tokok készítésére vonatkozó részei, melyek sok esetben csak a könyvkötés munkafolyamataival együtt értelmezhetők, még nem kerültek feldolgozásra.⁴⁹⁶ A disszertáció tárgya miatt különösen fontos, hogy a szerző többször hivatkozik az augsburgi tokkészítők gyakorlatára.

⁴⁹⁴ A fordítások az Országos Széchényi Könyvtárban található példányok alapján készültek.

⁴⁹⁵ Prediger még vándor évei alatt, Bázelen, egy orosz megrendelő számára készített egy, feltehetően strucctojás serleghez készült tokot. in Rhein, Adolf, Haemmerle, Albert, Petersen, Heinz, *Anthologie über das Leben und Wirken von Christoph Ernst Prediger Buchbinder in Anspach* (1701–1768), (Zürich: Ooppersdorf Verlag), 9.

⁴⁹⁶ Foot, *Bookbinders at Work*. A szerző többször idézi Prediger munkáját, elsősorban a könyvkötőmunkák vonatkozásában.

Denis Diderot és Jean le Rond d'Alambert *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (1750–1766) sokat idézett forrás a 18. századi mesterségek vonatkozásában, a tokkészítő mesterséget bemutató illusztrációk ebből az összefoglalásból sem hagyhatók ki, jóllehet a francia és német gyakorlatban eltérések vannak.

A fejezetbe azokat a 19. századi eleji munkákat is bevontam, melyek kevésbé ismertek, de a nyersanyagok, munkaeszközök tekintetében még a korábbi korszakok hagyományait tükrözik. Joseph Perchtl által szerkesztett *Technologische Enzyklopädie oder alphabetisches Handbuch der Technologie und der technischen Chemie und des Maschinenwesens zum Gebrauche für Kameralisten Ökonomen, Künstler, Fabrikanten, und Gewerbtreibende jeder Art* (1837–1869) enciklopédia szócikkei a mesterség fontos forrásának tekinthetők. A bécsi Politechnikai intézet – ma a bécsi Technisches Museumban őrzött – Georg Altmütter által felállított és rendszerezett szerszám és mintagyűjteménye alig ismert, ezért szükségesnek láttam vonatkozó tárgycsoportjainak részletesebb bemutatását.⁴⁹⁷

142. kép

Ernst Christoph Prediger: *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und Futteralmacher* 1751, OSZK

⁴⁹⁷ Altmüller, Georg, *Beschreibung der Werkzeug-Sammlung des k.k. polytechnischen Institutes: Nebst einem vollständigen Verzeichnisse der in derselben enthaltenen Stücke; für Gewerbsleute und Liebhaber der mechanischen Künste* (Wien: J. B. Wallishausser, 1825)

6.2. A tokok készítésének főbb lépései

A közös talpon álló, kapcsokkal összefogott, két félből álló tokok típusa a 16. század első harmadában, felében hódított teret, majd egész Európában elterjedt. Az európai kultúrkörből származó tokok típusai és felépítése jóllehet számos egyedi megoldást is látunk, nagyon hasonlóak, ennek következtében azonos szerkezeti megoldásokat találunk a magyar, német, olasz, francia, stb. nyelvterületen készült tárolóknál. Elsőként a famagot készítették el, ezt követte a famag bélelése⁴⁹⁸ és borítása. A megszáradt borítást aranyozták, majd a két tokfelet szétvágták. Textilbélesek esetében felragasztották a paszomántokat, majd felszerelték a kapcsokat és az akasztókat.

6.2.1. A tokkészítéshez kapcsolódó famunkák, munkaeszközök

A tokkészítés első lépése az ellenálló, fizikai behatásoktól védelmet biztosító famag elkészítése volt. A sokszor bonyolult, összetett formájú, a „gazdatárgyat” pontosan magában foglaló toktest elkészítése komoly szakmai jártasságot igényelt. Sokszor volt szükség egyedi megoldásra, melyet befolyásoltak a mester szokásai, gyakorlottsága, de a rendelkezésre álló anyagok milyensége is.

Prediger – aki elsősorban a könyvkötők gyakorlatát írja le – többször említi, hogy nem minden könyvkötőmester volt egyben jó tokkészítő is, ezért a famagot jobbára egy esztergályos vagy asztalos készítette.⁴⁹⁹ *Alleine da ich gar wohl weiß, daß sehr viele Buchbinder zwar im Buchbinden, wohl Meister sein, jedoch aber, wann sie an die Futterals kommen, sich nicht sonderlich zu helfen wissen.*⁵⁰⁰ A könyvkötő így csupán a fából kialakított darabokat bélelte ki, borította be bőrrel, aranyozta, majd látta el kapcsokkal.⁵⁰¹ Egy kávéskannához készült tok famagja esztergályosnál készült [...] *die Hülze bey dem Drechler vergestalt verfertigen [...]*.⁵⁰² Kehely vagy monstranciatokok esetén az első út szintén egy jó esztergályoshoz vezetett. [...] *da kommt es bey dem ersten auf einem guten Drechsler oder Treher (Dreher) an, bey denen grosten aber auf einem guten Schreiner [...]*. Tudjuk, hogy az esztergályosok nem csupán bútorelemeket, hanem tárolókat is készítettek (pl. patikaedények), így ez a feladat is testhezálló volt számukra. A famagot készítő mesterember azonban nem feltétlenül volt asztalos vagy esztergályos. Prediger saját példaként említi, hogy számára egy ansbachi foltozóvarga (*Schuhe-Flicker*) készítette a toktestet.⁵⁰³ Prediger kiemeli, hogy a famag kialakítása volt a munka legfontosabb része, ezért a hibák is főképpen ebből származhattak: *Ich habe schön erwähnt, daß es hauptsächlich auf das Holz*

⁴⁹⁸ A bélés anyaga befolyásolhatta a műveletek sorrendjét. Egyes analógiák azt mutatják, hogy textilbélés esetén a borítás megelőzhetette a tok kibélelését. Ld. bővebben a *Textil borítású tokok, textil bélések* című fejezetben.

⁴⁹⁹ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* III, 127.

⁵⁰⁰ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* IV, 155.

⁵⁰¹ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I, 228.

⁵⁰² Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* III, 127.

⁵⁰³ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* IV, 157.

*ankomme, dann wann du dieses recht machts, so kanst du im andern nicht fehlen.*⁵⁰⁴ A tokok döntő többségénél, már a 16. századi daraboknál is, a könnyen faragható, kis fajsúlyú és vetemedésre kevésbé hajlamos hársfát használták a toktesthez. Ez a fajfa különösen alkalmas faragáshoz és esztergályozáshoz, mert minden irányban jól alakítható, szépen csiszolható.⁵⁰⁵ Nem meglepő, hogy Prediger is hársfa használatát javasolja: [...] *der möglich Linden-Holz dazu nimmt*, mivel könnyen munkálható és kevésbé vetemedik.⁵⁰⁶ [...] *das es licht wird, und sich nich wirft...*⁵⁰⁷ A kiszáradt, légnedves faanyagok – csakúgy, mint az asztalosoknál és fafaragóknál – döntő jelentősége volt abban, hogy a későbbi zsugorodást elkerüljék [...] *das Holzwerk wohl geräumig und von keinem grünen Holz gemachet werde* [...].⁵⁰⁸ Fenyőfát, ha kisebb mértékben, de szintén használtak, jobbára doboz alakú tokoknál találkozunk vele. Két hatszögletű palack tárolására szolgáló, a 17. századból származó szögletes doboz fenyőfából készült.⁵⁰⁹ **(4. Függelék)** Az Esterházy tokok mikroszkopos fajfa meghatározása hárs és közönséges luc használatát mutatta.⁵¹⁰ **(6. Függelék)**

A tokok ritkán készültek egy darab fából; készítéstechnikai sajátosságuk, – amely területi előfordulástól függetlenül megfigyelhető – hogy a fatest részeit szinte kizárólag ragasztással erősítették össze. Erre a drezdai könyvkötő mesterség irataiban (1734) találunk egyértelmű utalást: *Überdiss soll keiner, der nicht dieser Ordnung zugetan* [...] *Futterale zu Bechern, Löffeln, Messern* [...] *die ohne Zwecke und Stifte mit Leim und Kleister gemachet oder ausgefütert und überzogen werden, zu verfertigen sich gänzlich enthalten*,⁵¹¹ vagyis a tokok elemeit szögelés és csapolás nélkül, enyv és csiriz/keményítő segítségével állították össze.⁵¹² Prediger egy esetben arról ír, hogy enyvvel megkent lenvászon csíkkal is szükséges megerősíteni az illesztést: [...] *mit einem von Leim überstrichenen leinen Streiflein bevestiget* [...].

Jóllehet a könyvkötő szerszámok között megtaláljuk a fatáblák készítéséhez szükséges munkaeszközöket, a könyvkötők a fatáblákat jórészt készen vásárolták; a fatáblák méretre vágásához, széleinek vékonyításához, a bordazsinórok átvezetéséhez szükséges lyukak és vajatok elkészítéséhez néhány szerszám is elégséges volt. Prediger 2. kötetében (1751) csupán egy favéső (*Stemmeisen*), egy faragáshoz alkalmas eszköz (*Stechbeutel*), egy, jobbára a metszés simításához használt hajlított ráspoly

⁵⁰⁴ Prediger *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I, 228.

⁵⁰⁵ Babos Károly, Faanyagismeret és fajfa-meghatározás restaurátoroknak (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1994), 56–57.

⁵⁰⁶ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I, 233, III, 126.

⁵⁰⁷ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I, 233.

⁵⁰⁸ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* III, 126.

⁵⁰⁹ Sipeki Zoltán, XVII. századi német dupla palacktartó doboz restaurálása (Magyar képzőművészeti Egyetem, Restaurátorképző intézet, Tárgyrestaurátor Szak, kézirat 2005), 10, IM, leltári szám: 53.1932.1

⁵¹⁰ A mikroszkopos fajfa meghatározást Tuzson Eszter DLA végezte.

⁵¹¹ Kautzsch, Lederarbeiten für den kursächsischen Hof im späten 16. und beginnenden 17. Jahrhundert, 109–113.

⁵¹² Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* III, 127.

(*Goldschnittraspel*), valamint egy sarokvágó (?) (*Eckenabstoßeisen*) sorolható a famegmunkáló eszközök közé. Egy Augsburgban megjelent (1730) könyvkötő ábrázoláson csupán egy feszítőfűrész és egy ráspolyt szerepeltettek.⁵¹³

A Diderot és d'Alambert-féle enciklopédia a tokkészítő munkáját, illetve munkaeszközeit hét metszetben mutatja be. A mesterség Franciaországban a német nyelvterületektől eltérően fejlődött, hiszen sokkal inkább a könyvkötőktől teljesen elkülönülő tokos/tokkészítő (*Gainier*) mesterség keretén belül zajlott. Egy dologban azonban lényeges különbség látszik. A nagyobb, ládaméretű és formájú tárolók mellett a francia tokkészítők főként használati tárgyakhoz (szemüveg, hangszer, olló, irattárca, stb.) készítettek tokot, borítóanyagként – ahogy a metszet mutatja – jobbára vásznat és textilt használtak. Az ábrázolt szerszámkészlet igen gazdag, az ábrázolás egy jól felszerelt asztalosműhelyt mutat. Az egyenes és ferde kialakítású, íves és V alakú vésők mellett számos faragókés, kézi, fakeretes és lombfűrész, gyalu, változatos profilú és felületű ráspoly, ár, kalapács, asztalos szorító és jelölő körző látható a metszeten. A fő összeállítási mód eszközöként bemutatott enyvezést az enyvmelegítő edény és vasláb képviseli.

6.2.2. Tokkészítő szerszámok a bécsi Technisches Museum szerszámgyűjteményében

A famagú tokok elkészítési módja, eszközei az évszázadok folyamán kevésbé változtak, az alap eszközkészletet egy, a 19. század első évtizedeiben összeállított, kevésbé ismert, de kiemelkedő jelentőségű szerszámgyűjtemény alapján tudjuk rekonstruálni.⁵¹⁴

A bécsi *königliche kaiserliche Polytechnischen Institute* szerszámgyűjteménye (*Werkzeugsammlung*) több ezer darabból áll. Az intézményt 1815-ben alapították, tanulmányi célokra létrehozott gyűjteménye három részből áll. Gerincét a Georg Altmütter által létrehozott szerszámgyűjtemény adja, de magába foglalja I. Ferenc császár *Fabriks-Producten-Kabinett*-jét, melyhez a monarchia összes országából gyűjtöttek nyersanyagokat és késztermékeket. Fontos részt képez még Ferdinánd koronaherceg technikai gyűjteménye is. 1840-ben a gyűjtemény tovább bővült, mikor is Stephan von Keeß *Technologische Cabinet*tjét is odacsatolták.⁵¹⁵ Már a gyűjtemény utóéletéhez tartozik, hogy 1867-ben néhány kiemelkedő darab az akkor alapított *Museum für Kunst und Gewerbe*-be, majd 1912-ben a

⁵¹³ Martin Engelbrecht, *Relieur de livres, der Buchbinder in L' Assemblage nouveau des manouvries habilles: neu-eröffnete Sammlung der mit ihren eigenen Arbeiten und Werkzeugen eingekleideten Künstlern, Handwerkern und Professionen* (Augsburg, 1730)

Forrás: <https://daten.digital-sammlungen.de/0006/bsb00068177/images/index.html?id=00068177&groesser=&fip=193.174.98.30&no=&seite=85> (2021. 05. 24.)

⁵¹⁴ A helyszíni kutatás a Tempus Közalapítvány Campus Mundi kutatási ösztöndíjával valósult meg.

⁵¹⁵ Maresch, Gerhard, Janetschek, Hellmuth, *Werkzeuge aus der Biedermeierzeit. Die Werkzeug-Sammlung Altmüllers, Technisches Museum* (Wien: Technisches Museum, 1980), 20.

mai bécsi *Technisches Museum* elődjéhez, a *Museum für Geschichte der Österreichischer Arbeit*hez került.⁵¹⁶

A gyűjtemény koncepcióját Georg Altmütter (1787–1858), a *Polytechnischen Institute* tanára dolgozta ki, célja a legfontosabb mesterségek eszközeinek összegyűjtése volt. Elsősorban oktatási mintagyűjteményként funkcionált, és ebben a vonatkozásban újító jellegűnek mondható. Altmütter a kémiai és anyagtudományokról a mesterségek szerszámainak bemutatására tette a hangsúlyt, mivel véleménye szerint a mesterségek munkaeszközeiken keresztül mutathatók be legjobban.⁵¹⁷ Altmütter felügyelete mellett a legkiválóbb mesterek állították össze az adott szakma szerszámkészletét, a beszerzések nagyrészt nagyobb vásárokon történt.⁵¹⁸ A válogatásban a szerszámok minősége játszotta a legnagyobb szerepet, s ezért számos angol szerszám kapott helyet a gyűjteményben.⁵¹⁹ A ma is beazonosítható szerszámok közül többen használati nyomok láthatóak, mivel Altmütter néhány esetben a mesterek saját szerszámaikat is elkérte.⁵²⁰ A gyűjtemény első katalógusa (1825) a szerszámokat részben típusonként, részben egy-egy mesterséghez sorolva mutatja be.⁵²¹ Az asztalosok és tokkészítők munkájához szükséges eszközöket egy bécsi mester, Ernst Seiffert állította össze.⁵²² A katalógusban az asztalos, szobrász és tokkészítő szerszámok együtt szerepelnek, de a mesterségekhez társított szerszámok nem fedik le sem az asztalosok, sem a tokkészítők teljes szerszámkészletét.

6.2.3. A famag kialakításának lépései és a jellegzetes szerkezet típusok

A tokok ritkán szabályos forgástestek, tehát kézi megmunkálásra, vésésre, faragásra volt szükség, a szimmetrikus formájú tárgyakhoz gyakran esztergályozott toktest készült, de sokszor szükség volt az esztergályozott forma utólagos faragására is.

A tokok belső kialakításának módjáról nem maradt fent leírás, de a bonyolult, szabálytalan formájú ötvös és dísz tárgyak láttán nem kétséges, hogy a tok belső részének kialakítása volt a munka legkényesebb része. A pontos kialakítás volt annak feltétele, hogy a tárgy biztonságosan tárolható legyen, mivel a túlságosan szűk vagy tág belső kialakítás a tárgy sérülését okozhatta. Bár ezt egy szerző sem részletezi, de a famag kialakításához az elkészült dísz tárgy szolgálhatott mintául, tehát az ötvöstárgy mindenképpen megfordult a famagot elkészítő személynél.

⁵¹⁶ Jiresch, Erich, Mikoletzky, Juliane, *K. k. Polytechnisches Institut - Technische Hochschule - Technische Universität*, Heft 3. (Wien, 1997), 17.

⁵¹⁷ Maresch–Janetschek, *Werkzeuge aus der Biedermeierzeit*, 20.

⁵¹⁸ Maresch–Janetschek, *Werkzeuge aus der Biedermeierzeit*, 23.

⁵¹⁹ Bleicher, Friedrich szerk., *Beschreibung der Werkzeug-Sammlung des k. k. polytechnischen Institutes: Limitierte Neuauflage des Originalbandes von 1825* (Wien: New Academic Press, 2016), 35.

⁵²⁰ Beichler, *Beschreibung der Werkzeug-Sammlung des k. k. polytechnischen Institutes: Limitierte Neuauflage des Originalbandes von 1825*, 35.

⁵²¹ Altmütter, Georg, *Beschreibung der Werkzeug-Sammlung des k. k. polytechnischen Institutes: Nebst einem vollständigen Verzeichnisse der in derselben enthaltenen Stücke; für Gewerbsleute und Liebhaber der mechanischen Künste* (Wien: J. B. Wallishausser, 1825)

⁵²² Maresch–Janetschek, *Werkzeuge aus der Biedermeierzeit*, 32.

A tok kialakítása, eltérően az asztalosoktól és a szobrászoktól, vélhetően a belső forma felől indult. Az asztalosok által használt, méretvételre alkalmas eszközök főként a külső méretek és falvastagság meghatározására alkalmasak. A tokok elkészítéséhez az eredeti tárgyakról történő méretvétel volt szükséges, melyre a jelölő és tapintó körzők és egyéb mérőeszközök lehettek alkalmasak (*Täster*). A helyes belső méretek ellenőrzésére pedig leginkább az esztergályosok által használt belső jelölőkörzők szolgálhattak.⁵²³ Erős Ágost szerszámgyűjteményéből, aki szenvedélyes amatőr esztergályozó volt, fennmaradt egy belső méretezésre alkalmas jelölőeszköz. **(143. kép)** A befelé hajló szárú tasztatúrakkal (tapintókörző) a falvastagságot tudták ellenőrizni. **(144. kép)** Érdekes módon, Diderot és d'Alambert az egyenes és a külső méretezéshez használható íves körzőket sorolták a szerszámok közé. A körzők szárhossza állítható, a méretvevő tüskék megfordíthatók voltak. **(145. kép)**

A nagyobb fahasábok darabolására a keretes és asztalos fűrészek, íves formák kialakítására pedig a lombfűrészek voltak használatban. A faanyag további megmunkálására alkalmas eszközök számos méretben, szélességgel és profillal készültek. Az Altmütter 1825-ös katalógusában beazonosítható szerszámok között asztalosvésőket (*Stemmeisen*) és faragószerszámokat (*Stechbeutel*) találunk. A szerszám vég mindkét típusnál lehet egyenes vagy ferde, A nyél formáját meghatározta, hogy kézi faragásra vagy kalapáccsal használták. Előbbi szerszámnyél vége lehet gömbölyű, az utóbbi egyenes, hogy a kalapáccsal biztonságosan lehessen megütni. Ilyenkor a munkadarabot le kellett szorítani (pl. gyalupadon), a szerszámot pedig a kalapáccsal előre ütve használták. A vésőfejek keresztmetszete egyenes, ék alakú vagy íves lehet. Az ék alakú véső vagy faragóeszköz *Geisfuß* néven, egyenes és hajlított kivitelben is szerepelt Altmütter szerszámai között. Az íves formák kialakítása alkalmas íves véső (*Hohleisen*) is többféle változatban szerepel a jegyzékben. **(146–147. kép)** A Prediger a címlapon (2. kötet) egy hajlított ráspolyt szerepeltetett. **(148. kép)**

Az eredeti szerszámkatalógus alapján ma már nem minden típus azonosítható be a bécsi darabokból. Ilyen az *Ohrlöffel is*, amely már nem köthető össze mai szerszámtípussal. Talán a ma ismert, hajlított végű faragószerszámokhoz lehet hasonló, mivel ezek kifejezetten alkalmasak bemélyedések kialakítására. Az *Anschlageisen* a magyar szerszámnevek között feltételezhetően a beütőkéssel azonos.

Ellentmondásnak tűnhet, hogy Altmütter a katalógus szöveges bevezetőjében a tokkészítők legfontosabb munkaeszközeként az egyenes és íves ráspolyokat, reszelőket említi, ám ezek nem találhatók meg a tokkészítők szerszámainak felsorolásában. A tokok külső felülete általában jól eldolgozott, gyakran ráspolynyomok láthatók rajtuk, hiszen a bőrt sima felületre kellett ragasztani, de a ráspolyokat formai kialakításra is használták. **(149. kép)** Altmütter szerint a hajlított (*aufgebogene*) ráspoly különösen

⁵²³ Schadwinkel, Hans-Tewes, Heine, Günther, *Das Werkzeug des Zimmermanns* (Hannover: Th. Schäfer, 1986), 230–231.

fontos volt a tokkészítők számára, melyet az íves bemélyedéseknél használhattak.⁵²⁴ A reszelők felsorolásánál egy hajlított darabot említ: *Risselraspel spitzflach und rund mit doppelt gebogene Stiel.*⁵²⁵ (150. kép)

143. kép

Belső tapintókörző 1580, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Mathematisch-Physikalischer Salon
leltári szám: A 1 92

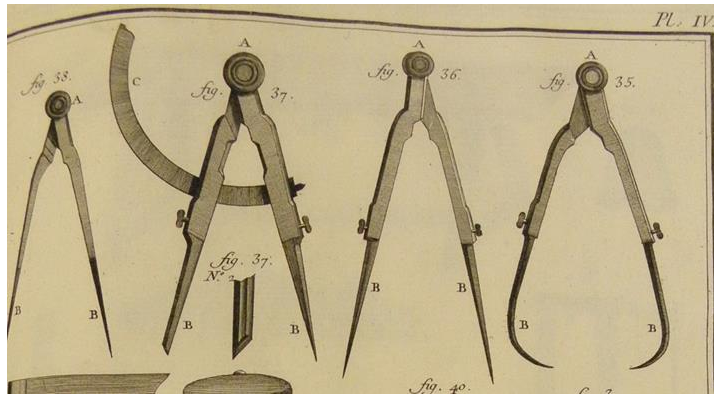

144. kép

Külső méretvételhez és falvastagság ellenőrzésére alkalmas körzők, 19. század első fele, Technisches Museum,
Bécs, leltári szám: 22748, 22747, 19990, 33624 (balról jobbra), Fotó: DE

⁵²⁴ Altmütter, *Beschreibung der Werkzeug-Sammlung des k.k. polytechnischen Institutes*, 50.

⁵²⁵ Altmütter, *Beschreibung der Werkzeug-Sammlung des k.k. polytechnischen Institutes*, 271.

145. kép
 Méretvevő és jelölő körzők, Gainier, Planche IV
 in *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, Troisième Livreson*, Paris, 1773
 IM Könyvtár, Fotó: DE

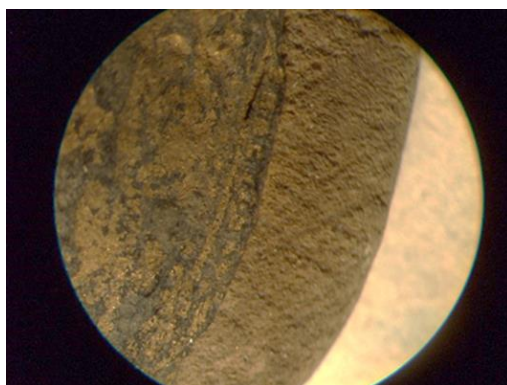
146. kép
 Favésők (Stechbeutel, Lochbeutel, Geißfußbeis), 1825 előtt, Technisches Museum, Bécs, Fotó: DE

147. kép
 Íves vésők (Hohleisen) 1825 előtt, Technisches Museum, Bécs, Fotó: DE

148. kép
Ernst Christoph Prediger: *Der in aller heut zu Tag
üblicher Arbeit wohl anweisende accurate
Buchbinder und Futteralmacher II.*, 1751, OSZK

149. kép
Ráspoly vagy reszelő nyomok egy evőszkőzok (Etk 2) külső felületén
OL 15X, Fotó: DE

150. kép
Íves ráspolyok, 1825 előtt, Technisches Museum, Bécs, Fotó: DE

A tokok legtöbbször álló dísz tárgyak számára készültek. (**151. kép**) A tárgy típus fejlődését felvázoló fejezetben láttuk, hogy a felülről nyitható tokokat a 15. század legvégén és a 16. század legelején a függőlegesen felezett szerkezet váltotta fel. A 16. század folyamán még gyakorta készültek felülről

nyitható tokok,⁵²⁶ a 17. és 18. században pedig, ha csökkenő arányban is, de még találkozunk ezzel a típussal. (152. kép)

A tokok leggyakoribb típusánál közös talprészen ül a két félből álló toktest, az egyik felet ragasztással a talphoz rögzítik, a másik fél leemelhető. (153. kép), a másik kevésbé elterjedt szerkezetnél a felezés a talpon keresztül is áthalad. (154. kép) Ritkább megoldás, mikor a tok ugyan két függőleges félből áll, de a nyitást-zárást biztosító, a bélésbőrből kialakított „bőrzanér” mentén nyitható. (155. kép)

A két fél találkozási vonalának kiképzésénél is találunk különbséget, a szél lehet egyenes vonalú (156. kép), vagy ellentétes állású peremekkel kialakított. Az Esterházy-kincstár Prudentia alakjával díszített fedeles díszserlegének⁵²⁷ tokján, a peremet adó tagozat elemként lett beillesztve.⁵²⁸ (157. kép)

A tokok talpa általában nem szélesebb a toktest alsó részénél, a pontosabb illeszkedés érdekében egy korongot is elhelyezhettek rajta, így az alul üreges talp még kevésbé tudott elmozdulni. A bemutatott példán a falapot faszögekkel rögzítették. (158. kép) A toktestnél szélesebb talpat figyelhetünk meg egy 18. század elején, Bécsben készült elefántcsont kupa tokjánál. Közel azonos, Fraknón őrzött párdarabjánál hasonló megoldást látunk. Ennél a toknál, kivételes megoldásként a felezés nem a fül vonalában, hanem arra merőlegesen halad. (159. kép)

151. kép

Tok Wenzel Jamnitzer Merckelsche serlegéhez, 1549 körül, Rijksmuseum, Amszterdam, leltári szám: BK-17040-A

⁵²⁶ Hegyikristály asztaldísz tokja, Milánó (?), 1560–1600, Museo Nacional del Prado, leltári szám: 3065 <https://www.museodelprado.es/en/the-collection/art-work/case-for-rock-crystal-gondola-or-galley-with/208b672b-18ae-484b-88c7-5bc231f4dd45?searchid=890f6db0-a65c-bed9-6a0c-b8fe03403e18> (2021. április 2.)

⁵²⁷ Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 83–89, Kat. no. I.8.

⁵²⁸ Papp Judit, *Egy XVI. századi német serlegtok restaurálása* (Magyar Képzőművészeti Egyetem–Tárgyrestaurátor Kar, Papír-bőr szakirány, Budapest: kézirat 2005), 4.

152. kép
Hegykristály díszedény tokja, 16. század 2. fele, MNP, leltári szám: 3065

153. kép
Közös talpkorong, IM, leltári szám: 51.1096.1. Fotó: DE

154. kép
A felezés a talpon keresztül is áthalad, IM, leltári szám: 50.214.1, Fotó: DE

155. kép
Bélésbőrből kialakított „zsanérral” nyitható tok, 18. század első fele (?), Esterházy Privatstiftung – Burg
Forchtenstein
Fotó: Andreas Hafenscher

156. kép
Egyenes széllel találkozó tokfelek, 18. század, IM, leltári szám: 51.1080.1, Fotó: DE

157. kép
Fedeles dízszerleg tokja, 1600 körül, Nürnberg (?), IM, leltári szám: 51.1099.1, Fotó: Papp Judit

158. kép
Faszögekkel rögzített magasítás a talpkorongon, IM, leltári szám: 51.1097.1, Fotó: DE

159. kép
Elefántcsont kupa tokja, Bécs, 18. század eleje, IM, leltári szám: Etk 9
Fotó: Soltészné Haranghy Ágnes

Fedeles edények esetében, kivált, ha törékeny anyagból készültek (drágakő-kristályok, hegyi-kristály, porcelán), előfordult, hogy a fedelet és az edényt elválasztva helyezték el a tokban. **(160. kép)** A fedél elválasztására számos példát találunk.⁵²⁹ Az úrvacsorai kelyhekhez tartozó paténákhoz általában a talp alatt alakítottak ki helyet.⁵³⁰ A külön beborított elválasztót a már bélelt tokba ragasztották be. Hasonló megoldást látunk az egri Főegyházmegyei Múzeum 18. századi kehelytokjánál is.⁵³¹ **(161. kép)**

Egy prágai provenienciájúnak tartott toknál igen egyedi szerkezet figyelhető meg. A toktestet falapokból alakították ki, ebből vájták ki a belső részt, illetve faragták vissza a külső domború oldalt. A tok ez esetben is áll a talpain, de ablaktáblaszerűen, fém zsanérokkal nyitható. Érdekes módon ennek a toknak is van elő- és hátoldala; míg előoldala dúsan aranyozott, hátoldala csupán léniákkal tagolt. A

⁵²⁹ Fedeles csésze tokja, Prága (feltehetően), 1590–1600, Museo Nacional del Prado, Madrid, leltári szám: 2992

⁵³⁰ Vóna Györgyné (Szűcs Mária), *Kehelytok bőrborításának restaurálása*, (Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátorképző Intézet, Tárgyrestaurátor Szak, kézirat, 1996), 5.

⁵³¹ Kehelytok, 19. század 2. fele, Főegyházmegyei Múzeum, Eger

toktest kehely részét ugyanúgy aranyozták, mint egy szokványos toknál, a hátlap aranyozása a kötéstáblák aranyozását idézi, elképzelhető, hogy műhelyspecifikus megoldással van dolgunk. **(163. kép)** Közös tokban kapott helyet egy üvegváza és egy kehely. **(162. kép)**

Olaszországban több különleges toktípus is kialakult. A 18. század második feléből két architektonikus, kupolás, kör alakú épületet utánzó, ajtópárral nyitható tokot is ismerünk. A szombathelyi Egyházmegyei Könyvtárban őrzött, Herzan Ferenc püspök (1735–1804) gyűjteményéből származó tok kupoláján egy lanterna elemet is elhelyeztek, az úrmutató egy talapzaton áll, mely selyemfüggönyök széthajtása után válik láthatóvá.⁵³² Kissé egyszerűbb párdarabja a firenzei Tesoro dei Granduchi gyűjteményében található⁵³³. **(164. kép)** Hengeres, felül kiszélesedő tokot készítettek több olasz eredetű kehelynek, melyeknél megőrizve a paténa, a mise közbeni elhelyezését (a paténa a kehelyt fedi) a tokban is a kehely tetőjén, a kiszélesedő tagozatban kapott helyet.⁵³⁴ A toktípus korán kialakult, a felülről nyitható reneszánsz kori, bőrdomborítással díszített tárolók sorába illeszkedik. A Firenzében őrzött, egyező formájú, immár 18. századi tokot karton és svartni felhasználásával alakították ki. **(165. kép)**

A tokok famagja egy darabból vagy több darab összeerősítésével készülhetett. Nagyon precízitást igényelt, amikor egy darabból alakították ki a famagot. Ha kisebb elemekből állt össze a tok, értelemszerűen volt lehetőség javításra. Forrás hiányában nem tudjuk, hogy az utóbbi esetben előbb egy vázlatos, elnagyolt tömböt állítottak-e össze, vagy pontosan kialakított kisebb egységeket erősítettek egymáshoz. Kevésbé függött a mérettől, hogy a toktest hány darabból épült fel, hiszen egészen nagy toktestet is kialakítottak egy darabból, míg a kisebb tokoknál számos illesztést találunk. Fontos készítéstechnikai sajátosság, hogy a tokok fa elemeit szinte kivétel nélkül ragasztással erősítették össze, ez a megoldás kortól és földrajzi elhelyezkedéstől független, általános jelenség volt, s lényegesen különbözött a más fával dolgozó szakmáknál alkalmazott olyan módszerektől, mint a szögelés vagy a csapolás. Egy, az *Augsburgi hajlóindás* tokok csoportjába tartozó toknál az összeállítás szokatlan módját, szögelést látjuk.⁵³⁵ A szögelés valóban ritka megoldás lehetett, ez különösen szögletes dobozoknál érdemes, egy 17. századi palacktartó famagja több darab fából áll, de csapolás és szögelés helyett a ragasztást a fába beütött vasdrót darabokkal erősítették meg.⁵³⁶ **(4. Függelék)**

Takarékos anyagfelhasználásra példa a müncheni Residenz Múzeum, több darabból összeállított, viszonylag egyszerű formájú tokja, mely a milánói Saracchi műhelyben 1570–1580 körül készült hegyikristály tárgyhoz tartozik.⁵³⁷ A toktest kisebb darabokból áll, elképzelhető, hogy elsőként egy, a

⁵³² Úrmutató tokja, Róma (?), 18. század vége, Egyházmegyei Könyvtár és Herzan-gyűjtemény, Szombathely, in Koroknay, *Művészi bőrmunkák Európában*, 51, 58.

⁵³³ Miniatur relíkiatartó, Róma, 18. század vége, Tesoro dei Granduchi, Palazzo Pitti, Firenze, leltári szám: Gemme 3248.

⁵³⁴ Kehelytok, olasz, 19. század első fele (?), Tesoro dei Granduchi, Palazzo Pitti, Firenze, leltári szám: 590

⁵³⁵ Bacchus diadala asztaldísz, Abraham I. Drentwett, Augsburg, 1660–1665, leltári szám: E. 60.13, in Szilágyi *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 122–125, Kat no. I.18

⁵³⁶ Sipeki, XVII. századi német dupla palacktartó doboz restaurálása, 13–14.

⁵³⁷ Hegyikristály díszedény, Milánó, 1570–1580 körül, Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen, leltári szám: Resmu 333, Sch 21, in Brunner, *Schatzkammer der Residenz München*, 165.

toktest befoglaló formájának megfelelő nagyságú tömböt állítottak össze ragasztással, majd ezt alakították tovább. A tok külső részén ráspolytól származó szerszámnyomok vannak. **(166–167. kép)** Hasonló méretű és formájú hegyikristály tárgyhoz készült toknál⁵³⁸ hasonló megoldással találkozunk. A nehezen hozzáférhető helyeken elnagyolt faragásnyomokat láthatunk. **(168. kép)**

Igen tagolt, ívelt formáknál a faragás helyett az oldalfalak meghajlítására is találunk példákat. A 16. századi, madridi Pradóban őrzött tok egy sárkányformájú, szárnyas hegyikristály díszedényhez készült. A tok készítését a Prado szakemberei későbbre, a 17. század közepére teszik, s a francia udvarban való készítését feltételezik.⁵³⁹ A két szárnynál és egyéb bővítmenyeknél a svartni bemetszésével és meghajlításával alakították ki a formát. A toktest meglehetősen esetlegesen, számos összeillesztett darabból áll. Szokatlan az is, hogy a felezés nem egyenes vonalban halad, hanem mindkét szárnyon keresztül, ezért a középső tagozatot külön külön kell leemelni. A svartni alkalmazása több milánói származású toknál is megfigyelhető, így felvetül az azonos műhely lehetősége. **(169. kép)**

Egy Esterházy-kupatok (*Etk 17*) három összeépített szintből áll (talp-kuppa-csúcs), a talpat és a csúcspdísz befoglaló elemeket lépcsős kialakítású peremmel illesztették a kuppa testhez. **(170. kép)**

A tokok sajátos csoportját képviselik azok a darabok, melyeket esztergályozással alakítottak ki. Az esztergályozott toktestet, ha egy darabban készült, később közepén felezni kellett, erről Prediger így ír: *Die beiden Seiten Stücke müssen gleichfalls von einem Stücke seyn, die man hiernach in der Mitte gleichdurch von einandern schneiden.*⁵⁴⁰ Az esztergályozott darabok azonban általában nem egy darab fából készültek. Az Esterházy-kincstár esztergályozott elefántcsont serlegének tokja több, ragasztással összeerősített gyűrűből áll.⁵⁴¹ **(171. kép)** A viszonylag egyszerű forma ellenére egy 17. századi serleg tokját is több darabból állították össze, a szinteket pedig lapolással egyesítették.⁵⁴² **(172. kép)**

Több példát találunk arra is, hogy az esztergályozott toktestet kézi faragással tovább alakítottak. Egy 16. század második felében, Milánóban készült darab többféle technikával, esztergályozással és faragással is készült. Mindkét fél két vízszintesen összeillesztett darabból áll, a kiöblösödő részen durva szerszámnyomok, a talprészen pedig esztergályozásra utaló nyomok láthatók.⁵⁴³ Ez esetben elképzelhető, hogy egy hozzávetőleges formát (a tok alsó részét) esztergályozták ki, majd a nem szabályos forgástestű edénytestnél kézi megmunkálással pontosították a belső formát. **(173. kép)** Hasonló utólagos

⁵³⁸ Hegyikristály díszedény, Milánó, 1579, Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen, leltári szám: Resmu 329 és Sch 23, ld. még: Brunner, *Schatzkammer der Residenz München*, 163.

⁵³⁹ Hegyikristály asztaldísz tokja, francia (?), 1650–1689, Museo Nacional del Prado, leltári szám: O003368 <https://www.museodelprado.es/en/the-collection/art-work/rock-crystal-vessel-in-the-form-of-an-eagle/3c032673-9a2c-4a00-834d-79e0d7eba2e5> (2021. 06. 03.)

⁵⁴⁰ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* III, 127.

⁵⁴¹ Esztergályozott elefántcsont serleg tokja, német, 17. század második fele, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: Etk. 19

⁵⁴² Hajdú Viktória, *XVII. századi serlegtok restaurálása* (Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátorképző Intézet, Tárgyrestaurátor Szak, kézirat, 2002), 8–9.

⁵⁴³ Achát serleg tokja, francia, 1650–1689, Museo Nacional del Prado, leltári szám: O002991 <https://www.museodelprado.es/en/the-collection/art-work/case-for-agate-urn-with-masks/06844b01-f07e-4ab8-a8b8-40c1db6b0543> (2020. 04.13)

megmunkálás, faragás látható a fraknói Esterházy-kincstár esztergályozott kupatokján.⁵⁴⁴ A toktest egy darabból készült, a túlságosan elvékonyított fal a méretvétel hibájára utalhat. (174. kép) Az un. Násfás serleg tok talprészénél hasonló faragásnyomok láthatók, feltehetően így próbálták a szabályos esztergált idomot a talp enyhén ovális formájához igazítani. (175. kép)

Az Esterházy-kincstár 19. századi serlegtokjának famagja különleges kialakítású, a famag elemeit függőleges szelvényekből állították össze, ez esetben feltételezhető, hogy a vágási iránnyal elforgatott darabokat a formára alakítás előtt ragasztással egy tömbbé állítottak össze, majd formázták. A hozzátartozó tárgy szerepelt az 1884. évi ötvösmű-kiállításon, így feltételezhető, hogy a tok ez alkalomból készült.⁵⁴⁵ (176. kép). Készítéstechnikai szempontból egyedi a müncheni Residenz Múzeum, a bajor királyi koronájához készült tokja. A tok palástja keskeny faelemekből áll, melyeket szokatlan módon, szögeléssel rögzítettek. A tok feltehetően Párizsban, a 19. század elején készült. (177. kép)

160. kép

Fedeles csésze tokja, Prága (feltehetően), 1590–1600 között, MNP, leltári szám: 2992

⁵⁴⁴ Feliratának „Aranyi pohár” régies írásmódja mutatja, hogy a bőrborítás már korán levált, vagy eltávolították.

⁵⁴⁵ Tok azonosítója: Etk 14. Valószínűleg a kincstár egyik díszserlegéhez készült: „Serleg Alsó-Ausztria címerévé”, Bécs, 1608 körül (?), Eszterháza Kulturális, Kutató- és Fesztiválközpont Közhasznú Nonprofit Kft., Fertőd, korábbi IM leltári szám: E 65. 77

161. kép
Kehelytok, 19. század 2. fele, Főegyházmegyei Múzeum, Eger, Fotó: DE

162. kép
Kehelytok, Prága, 1699 körül, Köln, Museum Schnütgen, leltári szám: C 320
Rheinisches Bildarchiv Köln

163. kép
 Kehely és vázatok, 19. század eleje (?),
 Stift Neukloster-Kunst- und Wunderkammer, Ausztria CC BY-ND
<https://www.europeana.eu/en/item/489/SN1918>

164. kép
 Kehelytok, olasz, 19. század első fele (?)
 Tesoro dei Granduchi, Palazzo Pitti, Firenze
 azonosító szám: 590, Fotó: DE

165. kép
 Miniatúr relikviatartó, Róma, 18. század vége
 Tesoro dei Granduchi, Palazzo Pitti, Firenze
 leltári szám: Gemme 3248, Fotó: DE

166. kép
A tok külső felülete, BSV, leltári szám: Sch 21
(tok) Resmü 333 (díszedény), Fotó: DE

167. kép
Díszedény tokja, Milánó (feltehetően)
1570–1580 körül restaurátorálás előtti állapot
BSV, leltári szám: Sch 21 (tok) Resmü 333 (díszedény)

168. kép
Díszedény tokja, Milánó (feltehetően), 1579, restaurálás előtti állapot
BVS, leltári szám: Sch 23 (tok), Resmu 329 (díszedény)

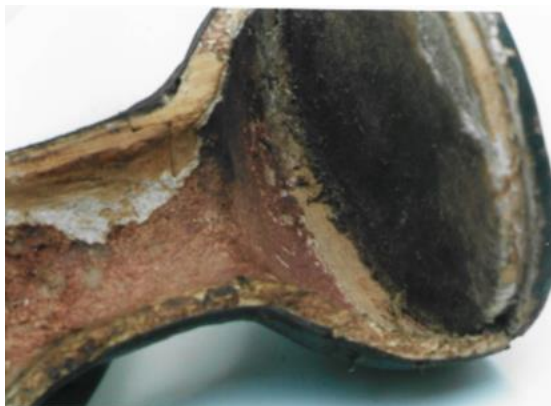
169. kép
Hegykristály díszedény tokja, Milánó vagy Párizs, 1650–1689 (?)
MNP, leltári szám: 3368

170. kép
Ékköves kupa tokja, magyar (?), 17. század közepe
IM, leltári szám: Etk 17, Fotó: DE

171. kép
Esztergályozott elefántcsont serleg tokja, német, 17. század második fele
IM, leltári szám: Etk. 19, Fotó: Brenner Róza

172. kép
Serlegtok, 17. század, IM, leltári szám: 51. 1087.1, Fotó: Nyíri Gábor/MKE-MNM

173. kép
Achát serleg tokja, Milánó (feltehetően)
1550–1600
MNP, leltári szám: 2991

174. kép
Esztergályozással kialakított kupatok, 17. század (?) Esterházy Privatstiftung – Burg Forchtenstein
Fotó: Andreas Hafenschner

175. kép
Tok talprésze, IM, leltári szám: Etk 8, Fotó: DE

176. kép
Serlegtok famagja
19. század második fele, osztrák (?)
IM, leltári szám: Etk 14, Fotó: DE

177. kép
A bajor királyi korona tokja
restaurálás előtti állapot, BVS,
leltári szám: Remu 245, Sch 37

Nem csupán kupák, hanem a díszedények egész sora rendelkezett füllel, ezek kialakításánál is számos megoldás figyelhető meg. A tokok felezése leggyakrabban a füllel párhuzamosan történt, ennek vonalába illesztették be a tagozatot. Legegyszerűbb módja a fül tagozat kialakításának, amikor csak faragással, kimélyítéssel, a fül vonalát követve készült. Az Esterházy kincstár augsburgi kupájánál a fül és a kupatest is azonos, bőtüre szabott fadarabból lett kialakítva (Etk 28). Jóllehet a tok elnagyoltan követi az elefántcsont faragványok vonalát, nagy gyakorlatot kívánt a pontos belső forma kialakítása. Elképzelhető, hogy a kiszabásnál a talp körvonalából indultak ki, majd a tönköt elfelezték és belülről kezdték meg a kialakítást. Az elfelezett fán már bejelölhető voltak a legfontosabb pontok, így a csúcsdíz, váll, kupabillentő helye és a fül körvonala. A faragás után ez esetben is ráspollyal simították el a felületet. (8. ábra, 178. kép)

Gyakrabban fordult elő, amikor a fül tagozatot több darabból, ragasztással állították össze. A tok formája olykor csak leegyszerűsítve követi a fület, példa erre az Esterházy-kincstár már említett kupatokja, melynek kupabillentő tagozata nem került elő. (Etk 17). (9. ábra) (179–180. kép) Az Esterházy-kincstár másik kupájához készült toknál szokatlan megoldásokat alkalmaztak. A felezés nem a fülon keresztül halad – hasonló megoldást láttunk a borítatlan, esztergált kupatoknál (ld. 174. kép) – hanem a

kész toktestbe fűrészelték bele.⁵⁴⁶ A tok fül tagozata elnagyoltan követi a fül az a dísz tárgy formáját, a közel félkör formájú tagozatot több darabból állították össze, s a fülvastagságnál betoldásra volt szükség. Ennél a darabnál a fültagozatot mégis elmérték, így felső részén olyannyira vissza kellett faragni a falvastagságból, hogy vászonnal és pergamennel egészítették ki. **(181–182. kép)**

Hasonlóképpen ritka megoldás, amikor a tok teljesen körbe veszi a fület, az Esterházy-kincstárban erre több példát is találunk. Egy nagyméretű elefántcsont kupa tokjának falvastagsága egyenletlen, néhol svartni vastagságú.⁵⁴⁷ **(10. ábra, 183. kép)** Ez a fülmegoldás egy wiener neustadt-i kupatoknál is visszaköszön. **(184. kép)** Igen hasonló fülkialakítást látunk egy dúsan aranyozott, schmalkaldeni, a St. Georg templomban őrzött darabnál is. A tokot a 17. század végére datálták, a hozzá tartozó úrvacsorai borkanna felirata 1705-ös évszámot jelöl.⁵⁴⁸

A fülek kialakítási módjában nehéz kronológia összefüggéseket találni, jóllehet az előzőekben bemutatott, a kupafület teljesen körülvevő tok inkább a 17. század második felére, a 18. század első felére lehet jellemző, talán területfüggő is. Sok egyéni megoldással találkozunk, melyek mögött szintén azonos műhely állhat. Ezek közé sorolható, amikor a fül nem faragott faelem, hanem hajlított vékony falemez, svartni felhasználásával készül. Azonos megoldás látható két milánói, de eltérő időszakban készült toknál. A madridi Pradóban őrzött tok fülét két réteg, több helyen bevágott svartliból hajlították meg.⁵⁴⁹ **(185. kép)** A müncheni Residenz Museum nagyméretű, hegyikristály edényéhez készült tok bőrborítását a konzerválás során nem egészítették ki, így a toktest jellegzetességei is megfigyelhetők.⁵⁵⁰ A csúcscrészen durva faragásnyomok, a meghajlított svartliból készült fülnél betoldás is látható. **(186. kép)**

A 19. században a doboz alakú tokok, érdemjegyek, plakettek tokjai, oldalfalait gyakran furnér rétegekből alakították ki. Egy éremtoknál tűzőkapcsokkal rögzítették egymáshoz a rétegeket. **(187. kép)** Esterházy II. Pál Antal herceg (1786–1866) tulajdona volt az az Aranygyapjas rendjel, melyhez egy, feltehetően Bécsben készült tok tartozik.⁵⁵¹ A doboz oldala két réteg meghajlított svartniból áll, melyet a restaurálás során pótolni kellett. **(188. kép)** Ismerünk 19. századi tokokat, melyek magja vegyesen, fából és formára alakított kartonból készült.

⁵⁴⁶ Fedeles kupa, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: NLT 1303, in Szilágyi, *Műtárgyak a frankói Esterházy-kincstárból*, 144–146, Kat. no. I.30.

⁵⁴⁷ Kupa Herkules (Héraklész) történetével, német, 1652–1682, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: E 61.10, Szilágyi, *Műtárgyak a frankói Esterházy kincstárból*, 292–296, Kat. no. V.22.

⁵⁴⁸ Weber, *Die Bau- und Kunstdenkmäler im Regierungsbezirk Cassel*. Band. V. Kries Herrschaft Schmalkalden, Tafelband: 88, 94, 99, Textband: 173, 175–177. Weber közlése tárgytörténeti szempontból is fontos.

⁵⁴⁹ Hegyikristály kancsó tokja, Milánó (?), 1650–1689, Museo Nacional del Prado, leltári szám: O003053, <https://www.museodelprado.es/en/the-collection/art-work/case-for-rock-crystal-ewer-with-a-handle-in-the/8fed1c6-3dcc-43f9-9cc7-e94252af6aa2> (2020. 04.13.)

⁵⁵⁰ Hegyikristály asztaldísz tokja, Milánó, 1579 körül, Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen, München, leltári szám: Resmu 328, Sch 13, in Brunner, *Schatzkammer der Residenz München*, 162.

⁵⁵¹ A rendjel és a tok kormányhatározat értelmében Eszterháza Kulturális, Kutató- és Fesztiválközpont Közhasznú Nonprofit Kft. gondozásába került, a múzeumi állományból törölték. Korábbi leltári száma: E. 71.6, in Szilágyi *Műtárgyak a frankói Esterházy-kincstárból*, 245–246, Kat. no. IV. 62, ld. Brenner Róza, *Szakmai beszámoló aranygyapjas rendjel tok restaurálásáról* (Budapest, kézirat, 2013), 2–3. Iparművészeti Múzeum Adattára, Technikai dosszié 711/1–10

178. kép
Kupatok faragással kialakított fül része, (Etk 28)
Augsburg, 17. század 2. fele, IM
leltári szám: Etk 28, Fotó: DE

8. ábra
Kupatok (Etk 28) kialakításának módja

9. ábra
Ékköves serleg és tokja
(E 69.1 és NLT 1303, archiv fotó:
Weinwurm Antal, 1896 körül)
IM adattár

179. kép
Kupa és tokja, (Etk 17)
magyar, 18. század eleje (?)
IM, Fotó: DE

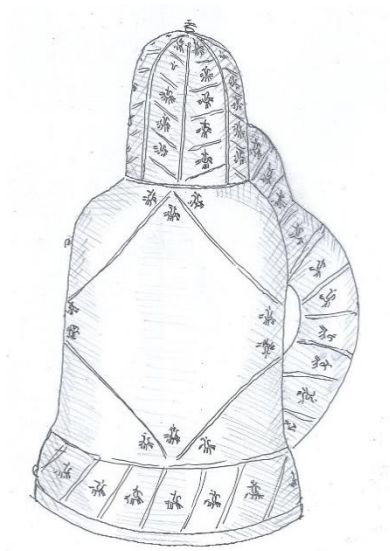
180. kép
Kupafül kialakítása, (Etk 17)
magyar, 18. század eleje (?)
IM, Fotó: DE

181. kép
Kupatok fül része
(konzerválás közbeni állapot), IM, leltári szám: Etk 9, Fotó: DE

182. kép
Kupatok bélése a fül tagozatnál
(konzerválás előtti állapot)
IM, leltári szám: Etk 9, Fotó: DE

10. ábra
Kupatok rekonstrukciós rajza (Etk 7)

183. kép
Kupa Herkules (Héraklész) történetével
német, 1652–1682
IM, leltári szám: E 61.10

184. kép
Kupatok, osztrák (?), 17. század 2. fele (?)
Stift Neukloster-Kunst- und Wunderkammer, Ausztria, CC BY-ND
<https://www.europeana.eu/en/item/489/SN1575>

185. kép
Hegykristály díszkanna tokja, Milánó
1650–1689
MNP, leltári szám: 3053

186. kép
Hegykristály serleg tokja, Milánó (feltehetően) 1579 körül, BSV
leltári szám: Sch 13, Fotó: DE

187. kép
Éremtok töredéke, osztrák (?)
19. század 2. fele (?)
IM, leltári szám: Etk 32, fotó: DE

188. kép
Aranygyapjas rendjel toka (restaurálás közbeni állapot), korábbi azonosító: Et 14, jelenleg:
EKKF, Fotó: Brenner Róza

6.3. A tokok borítására használt bőrök

A bőr az egyik legősibb tárgyalkotó anyag, melyből öltözetek, viseletkiegészítők és különböző tárolók készültek. A tokok borítására leggyakrabban növényi cserzésű bőrt használtak, kisebb számban

textillel, jellemzően bársonnyal borított darabokkal találkozunk. A 18. században még ritkán, de a 19. században már előszeretettel használtak különleges bőröket (cápa, rájabőr), illetve speciális felületképzésű shagrint vagy más mesterségesen létrehozott barkamintázatú bőröket. Pergamenborítású tokokkal és dobozokkal találkozunk ugyan, de ezek csak szögletes, hengerformáknál – kerek, vagy ovális dobozok – voltak alkalmazhatók.

A bőr kikészítésének, cserzésének módja, fajtája nagyban meghatározza milyen célra volt alkalmas. A tokok a borítására növényi cserzésű, a könyvkötésekről ismert, finom kidolgozású bőröket, a bélésbőröknél zsírcserzésű bőröket használtak. A tokok borítása legkivált kecske-, juh- és borjúbőrrel történt, a szívós disznóbőr és vadbőr nemigen fordult elő. Az állat tartása, betegségei, alfajai mind hatással voltak a bőr tulajdonságaira. A tenyésztett állatok (juh, kecske és szarvasmarha) bőre az állat élőhelyétől, a vágás idejétől, az állat korától függően szintén sokféle lehetett. A cserzés mellett a cserzés utáni kikészítés módja is erőteljesen befolyásolta a bőr megjelenését, miből a bőr simítása, gyűrése (barkázás) jellegzetes barkaképet hoz létre. A tokoknál az aranyozás miatt sima, egyenletes felszínre volt szükség, melyet a bőr hátoldalának gondos tisztításával, illetve felületkezelési eljárásokkal értek el. (ld. 2.3.5. fejezet) A könyveket, így a tokokat borító bőrök nagyon hasonlóak, a kézi aranyozás is hasonló minőségű bőrt kívánt, bár a tokoknál még fontosabb volt a bőr nyújthatósága, plaszticitása.

A könyvkötő anyagként használt szattyán és kordován, marokén (maroquin) bőrökről számos forrásban is olvashatunk. Ziedler könyvkötésről szóló könyvében számos bőrfajtát sorol fel: disznóbőr (*Schweinleder*), kordován (*Corduban*), szattyán (*Saffian*), borjúbőr (*Kahlbleder*), juhbőr (*Schaffleder*), báránybőr (*Lämmerleder*).⁵⁵² Le Lande (1732–1807) szerint a maroquin kecskeirhából (nöstény vagy bakkecske) készült. A kikészítése hasonló volt a szattyán és kordován bőrök készítésével: áztatás, megszeszés, kutyaürülékes pácolás, majd szumák cserzés.⁵⁵³ Az Esterházy-kincstár 1725-ös inventáriumában a tokokat általában a színek alapján írták le: *Egy Vörös Tokban*⁵⁵⁴, vagy *Egy Réghi fekete Aranyos Tokban*.⁵⁵⁵ Bőrtípusra vonatkozó leírást egy esetben találunk: *Egy vörös Sattyánnal burított Üres Tok*.⁵⁵⁶

6.3.1. Zsírcserzésű bőrök

A tokok béleléshez egyik leggyakrabban alkalmazott anyag a zsírcserzésű bőr volt. A zsírcserzésű bőrök nagy mennyiségű vizet képesek felvenni, a ragasztóval megkent zsírcserzésű bőr nagyon jól nyújtható,

⁵⁵² Zeidler, *Buchbinder-Philosophie Oder Einleitung in die Buchbinder Kunst*, 147–150, közölve Foot, *Bookbinders at Work*, 110.

⁵⁵³ La Lande, Jérôme de, *Description des Arts et Métiers, Vol. 10. L'art de faire le maroquin* (Paris: Saillant et Nyon, 1791), 1–7. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10671982/f35.item> (2021. 05. 31.)

⁵⁵⁴ *Almarium Sub Numeris 43 et 44.* in Katona Imre, *A fraknói kincstár 1725. évi leltára*, 139.

⁵⁵⁵ *Almarium Sub Numeris 41 et 42.* in Katona Imre, *A fraknói kincstár 1725. évi leltára*, 139.

⁵⁵⁶ *Almarium Sub Numeris 15 et 16.* in Katona Imre, *A fraknói kincstár 1725. évi leltára*, 137.

képlélkeny anyag, így az erősen tagolt tokok akár egy darab bőrrel is kibélelhetőek voltak.⁵⁵⁷ Készítéséhez sokféle bőrt, borjú- vagy kisebb antilopfélék bőrét és legfőképpen juhbőrt használtak. A bőrt mosás, húsolás után pácolták, majd az irhát kettéhasították. A cserzés oxidációra kevésbé hajlamos, telítetlen zsírsavakban gazdag olajokkal, leggyakrabban csukamájolajjal történt. A zsírcserzésű bőröket, gyakran *chamois* bőrnek nevezik. A 16. századtól az elnevezés valóban a kikészítésre utal, korábbi források alapján egy nagy magasságban élő kecskefajt (kőszáli kecskét) értettek alatta.⁵⁵⁸ Egy 18. századi forrás szerint (Le Lande, 1791) a *chamois* bőr sokféle irhából (kecske, juh, borjú) készülhetett.⁵⁵⁹

Prediger szerint a tok bélelésére szolgáló natúr, illetve vörösre színezett, zsírcserzésű bőrt a fehértímártól (*Weissgärber*)⁵⁶⁰ lehetett beszerezni, aki timsós cserzésű bőrt is készített. A bélésbőrt természetes, sárgás színében árulta a tímár, a tokoknál sokszor megfigyelt vörös színezést a *Leder-Färber* vagy *Kestler* végezte el.⁵⁶¹ Prediger bélésbőrként sárga juhírhát (*gelb Schaafhaut*) említ, melynek hátoldali tisztátalanságait még felhasználás előtt el kellett távolítani.⁵⁶²

6.3.2. Timsós cserzésű bőrök

A timsós cserzésű bőrök általában erős, szívós, kevésbé rugalmas anyagok, a tokoknál nem igen alkalmazták. Egyes színezőanyagokhoz, mint a kosenil (bíbortetű=karmazsin) azonban timsós alapra volt szükség, ezért a világos, növényi cserzésű bőrt timsóban áztatták.⁵⁶³ A 19. század elején a kosenillel színezett bőr, mind a könyvkötéseknél, mind a tokoknál népszerű borítóanyag volt. (**189. kép**)

6.3.3. Növényi cserzésű bőrök

6.3.3.1. Kecsebőr és juhbőr

A 16–19. század első feléig készült tokok döntő többségének borítására növényi cserzésű bőrt használtak. Állatfaj szerinti elkülönítésben a kecskebőr előfordulása a leggyakoribb. A kecskebőrnél a

⁵⁵⁷ Foot, *Bookbinders at Work*, 30–33.

⁵⁵⁸ Gauffre-Fayolle, Nagède, Les vêtements en paeux de chamois à la cour de Savioe aux XIV et XV siècles. Techniques, approvisionnement, usages et distribution, *La vie en Champagne. Travail et commerce du cuir au Moyen Âge*, No. 107 (juillet-septembre, 2021): 16–20.

⁵⁵⁹ Le Lande, Jérôme, *L'Art du faire du chamoisseur*, in *Description des Arts et Métiers*, (Paris, Saillant et Nyon, 1791), 1–46.

⁵⁶⁰ Prediger *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* II. 222.

⁵⁶¹ Prediger *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I. 229.

⁵⁶² Prediger *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I. 228–229.

⁵⁶³ A bíbortetű női példányait megszáritva porrá törték. Vízben vagy alkoholban oldva jön létre a jellegzetes kárminvörös szín. Kémiai összetétele: kárminsav C₂₂H₂₀O₁₃

tömör, sima felszínű szemölcsös réteg az irha kb. egyharmadát teszi ki, a kórium réteghez finom átmenettel kapcsolódik, ezért kevésbé hajlamos a rétegre válásra. A kecskeszőr durvább és finomabb szőrök-ből áll, melyek a bőrön jellegzetes szőrtüsző csoportokat alkotnak. A finoman eldolgozott, simított kor-dován vagy maroquin és szattyánbőröknél, a szőrtüszők gyakran nem láthatók, besimulnak a bőr felületi mintázatába.⁵⁶⁴ Egy 18. és egy 17. századi tok borításánál, a kecskebőrre jellemző, szabályos sávokba rendezett szőrtüsző csoportokat látunk. **(190–191. kép)** A szőrtüszők rendezettsége olykor kevésbé sza-bályos, ez esetben kérdéses, hogy kecskebőrt használtak-e. A bizonytalanság oka, hogy a vágásra tartott és tejelő juhok bőrénél a szőrökimeneti nyílások rendezettebben helyezkedtek el, ezért a kecskebőrre jellemző sávos elrendezésük lehet. Éppen ezért a két állatfaj (kecske és juh) elkülönítése nem mindig egyértelmű.⁵⁶⁵ A juhbőrök esetén két típust különböztethetünk meg: szőrös juhot és merinó juhot.⁵⁶⁶ Előbbi juhajtáknál a felszőr nagyobb arányban van jelen, míg a gyapjútermelésre kitenyészített merinó juhoknál a felszőr eltűnik, és a pehelyszőr dominál. Modern (merinó) juhbőröknél a szőrtüszők szabály-talan sorokban futnak le.

A juhbőr azonban jóval elterjedtebb könyvkötőanyag volt, mint ma gondoljuk. A fennmaradt források a juhbőr, mint könyvborító anyag gyakori használatát mutatják.⁵⁶⁷ Tokokon kisebb számban, de találkozunk felhasználásával. Egy 18. századi serlegtoknál a világos bőrrrel és a felszínen látható vörös színezéssel találkozunk, a barkakép alapján juhbőr határozható meg. **(192–193. kép)** Prediger megemlíti, hogy az augsburgi tokkészítők vörösre festett, Bautzner⁵⁶⁸ben készített bőrt használnak: [...] *die Herren Futteralmacher zu Augsburg alle Futterale mit rothen Bautzner Leder überziehen* [...].⁵⁶⁹ Egy 1808-ban megjelent könyv szerint a Bautzner-bőr a különleges cserzésnek köszönhetően fehér vagy világos maradt, ezért vörösre különösen jól festhető volt. A leírás szerint borjú- vagy juhbőrből, fűzfa-kéregből és *Nabelholz*-ből készült cserzőanyaggal csereztek.⁵⁷⁰ Prediger ennél konkrétan fogalmaz a kisebb evőeszköztokok készítésének ismertetésénél: [...] *mit einer gelb gearbeiteten Schaffhaut*

⁵⁶⁴ Foot, *Bookbinders at Work*, 61.

⁵⁶⁵ Köszönöm Kissné Bendefy Mártának, hogy felhívta figyelmem a kecske és juhbőrök összehasonlításának fontosságára.

⁵⁶⁶ Európában a posztógyapjas merinó juhok tenyésztése a 18. századig monopolizált volt, s a pireneusi fészire koncentrált. A 18. században, a francia királyi udvarban az ún. fésűgyapjas merinó juhot tenyésztették ki, mely már hús- és gyapjútermelésre is alkalmas volt. Ahogy nevük is mutatja az egyik posztó-, a másik fonalkészítésre (fonásra) volt inkább alkalmas. A merinó juhok felhámját a göndör, erős szőrök erősen átjárják, ezért a felhám alatt lévő zsírcellák a felső és kórium réteg erősen elkülönül, így a bőr rétegszétválásra hajlamos. A magas zsírtartalom miatt viszont a bőr puha, s különféle ruházati cikkek, így kesztyűk készítésére is kiváltképpen alkalmas.

⁵⁶⁷ Foot, *Bookbinders at Work*, 59, 61.

⁵⁶⁸ Bautzen Szászországi német város.

⁵⁶⁹ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* III, 138.

⁵⁷⁰ Leuchs, Johann Carl, *Handbuch für Fabrikanten, Künstler, Handwerker und Oekonomen: oder die neuesten und nützlichsten Erfindungen, Entdeckungen und Beobachtungen, besonders der Engländer, Franzosen und Deutschen in der Chemie, Fabrikwissenschaft und Oekonomie* (Nürnberg: in der Expedition der priv. allgemeinen Handlungszeitung und des Verkündigers, 1808), 58.

https://books.google.hu/books?id=oI9QAAAACAAJ&pg=PA58&lpg=PA58&dq=bautzner+leder&source=bl&ot_s=pxHJ0sLDJN&sig=ACfU3U2_dElb5PKqvpbYCmk_5hmo4Su7jA&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwjW-eGluMblAhXutYsKHZZ5BEgQ6AEwEHoECAUQAQ#v=onepage&q=bautzner%20leder&f=false
(2021. 05. 31.)

versehen sein [...].⁵⁷¹ Prediger leírásának egy 18. századi, augsburgi készítésű evőeszköz tokkal való összevetése részben megerősíti a leírtakat, hiszen a világos bőrön felületi színezék látható, így elképzelhető, hogy a festés nem áztatással, hanem ecsettel történt. A kopott bőrfelszín azonban nem teszi lehetővé az állatfaj meghatározását, jóllehet a szőrtüszők elrendezése inkább juhbőrre emlékeztet. **(194–195. kép)**

6.3.3.2. Borjúbőr

A borjúbőr használatára is számos példát találunk, de a tokoknál kevésbé volt elterjedt, mivel fizikai tulajdonságai, vastagsága kevésbé tették alkalmassá a borításra. Bár az állat kora szerint is eltérő barkaképet láthatunk, a szőrtüsző nyílások egyenletesen elszórva, egyenként állnak. A borjú- és vadbőrök alsó rétegét gyakran használták zsírcserzésű bőrök készítéséhez. Érdekes módon a tok mérete nem feltétlenül befolyásolta a bőr kiválasztását, egy 17. századi asztaldísz tokjához **(196. kép)** és egy jóval kisebb ékszeróra tokhoz is borjúbőrt választottak.⁵⁷² **(197. kép)**

6.3.4. Pergamen

A pergamen, mint borítóanyag dobozoknál vagy dobozszerű tokoknál fordulnak elő. Ennek különleges példája a fraknoi Esterházy kincstárban őrzött nagyméretű tok, mely egy 16. századi, Augsburgban készült tokhoz készült. Amennyiben a tok és a tárgy készítésének ideje azonos, a tároló a mesterség augsburgi előfordulásának egyik korai példjaként említhető. **(ld. 108. kép)** A pergament bőrrel kombinálva is használták, melyre egy 18. századi, evőeszköz készlet a példa. **(198. kép)**

6.3.5. Különleges bőrök

A 18. századtól előszeretettel használtak rája- és cápabőrt, elsősorban kisebb tokok borítására. A rája- vagy cápabőr horog alakú, kollagén pikkelyekkel borított felszínét visszacsiszolták, ritkábban pedig csiszolatlan formában is felhasználták. Az állatfajok a kollagénpikkelyek formája alapján különböztethetők meg. A cápabőr pikkelyei egymást fedve sorakoznak, visszacsiszolva egyenletes méretű, négyzetes osztású rasztert alkotnak. **(199–200. kép)** A rájabőr pikkelyei változó méretűek, szorosan álló, gömbölyded kollagénpikkelyekből állnak. **(201–202. kép)** A rája- és cápabőröket gyakran nem famagra, hanem fémtokra ragasztották. A zöldre festett cápa- vagy rájabőröket – különösen a régebbi szakirodalomban –

⁵⁷¹ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I, 228.

⁵⁷² Ékszeróra, Ausztria, 17. század vége, in Szilágyi, *Műtárgyak a fraknoi Esterházy-kincstárból*, 201–202, Kat. no. III.11, IM, leltári szám: E 65.6.

gyakran nevezték *Galluchat*-nak. A név nem bőrfajtát, hanem egy párizsi tokkészítő *Gainier*-t, Jean Claude Galluchat-t (†1774) jelöli. Galluchat a 18. század 2. felében kezdte a tengeri élőlények bőrét különböző tokok, díszládák bevonására használni.⁵⁷³

6.3.6. Shagrin és barkanyomott bőrök

A rücskös felületű *shagrin* bőr, bár a cápa- és rájabőrök felszínét idézi, mesterséges mintázatú. A technika közel-keleti eredetű, ahol könyvek, fegyvertokok és markolatok borítására is használták. Sózással tartósított nyersbőr, általában ló vagy szamár bőrének háti részéből készült. A nedvességtől felduzzadt irhába kisméretű, kemény magokat (pl. libatopmag) tapostak (**203. kép**), Száradás után a barka felső rétegét lekaparták, a magokat kiverték a bőrből, így azok helyén kis kráterek maradtak, de amint a bőrt ismét nedvesítették, a lenyomott részek megduzzadtak és kiemelkedtek a felületből. (**204. kép**) Az ilyen bőröket rézszínezékekkel vagy fekete festékekkel színezték. (**205. kép**) A bőrtípus Európában is népszerűvé vált. Az eredeti közel-keleti technika mellett egyszerűsített, feltehetően barkanyomott⁵⁷⁴, (**206. kép**) sőt dombornyomott papír változata is ismert.

A 18. században megjelennek a különböző mesterségesen kialakított barkájú bőrök, melyeket a könyvkötések mellett tokok borítására is használtak. (**207. kép**)

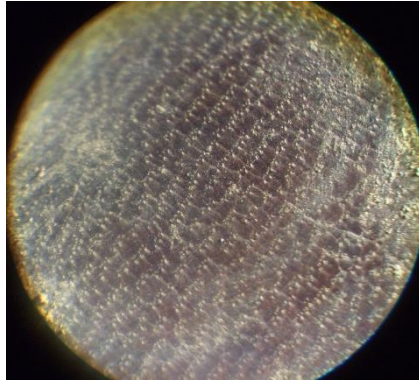

189. kép

Asztali óra tokja, 19. század első fele, IM, leltári szám: 51.1091.1, Fotó: Ferancz Attila

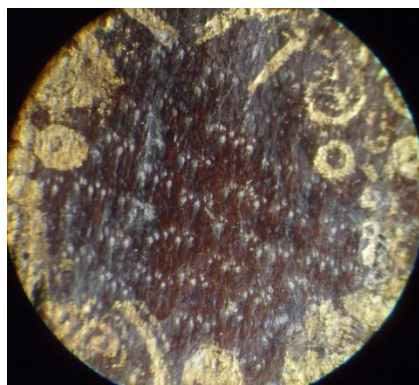
⁵⁷³ Gigneron, Axelle de, Le galluchat. Il vient de la mer, *Connnaissance des arts* 291 (Mai 1976): 64–67.

⁵⁷⁴ Vries, de Herre, Identification of „Shark skin” on Bookbindings as Leather or Parchment, in *ICOM-CC Leather and related Materials Working Group Newsletter* (July 2018): 2–3.

190. kép

Tok borítása, kecskebőr mikroszkópos képe, IM, leltári szám: Etk 10, OL 15X, Fotó: DE

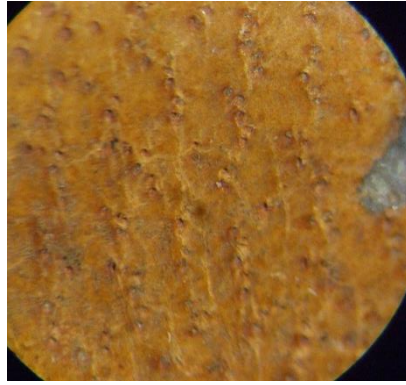
191. kép

Tok borítása, kecskebőr mikroszkópos képe, IM, leltári szám: Etk 15, OL 15X, Fotó: DE

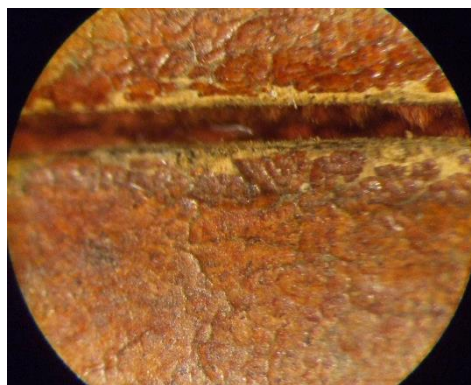
192. kép

Kupatok (Etk 23) borítása, juh bőr, Fotó: DE

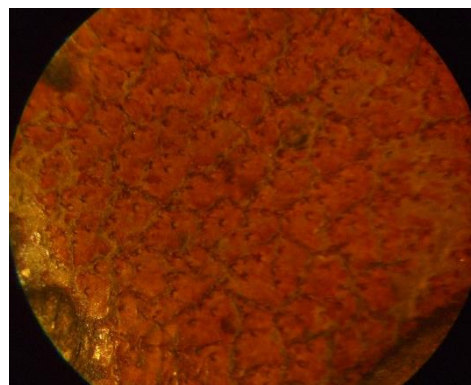
193. kép

Kupatok (Etk 23) borításának mikroszkópos felvétele, juhbőr, IM, OL 25X, Fotó: DE

194. kép

Evőeszköz készlet tokjának borítása, juhbőr (?) Augsburg, 18. század első fele, IM
leltári szám: 7236, OL 25X, Fotó: DE

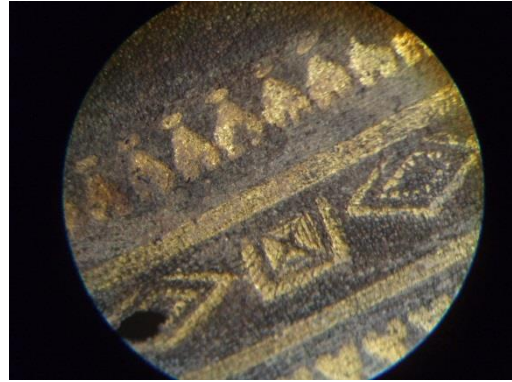

195. kép

Evőeszköz készlet tokjának borítása, juhbőr (?) Augsburg, 18. század első fele, IM,
leltári szám: 7236, OL 25X, Fotó: DE

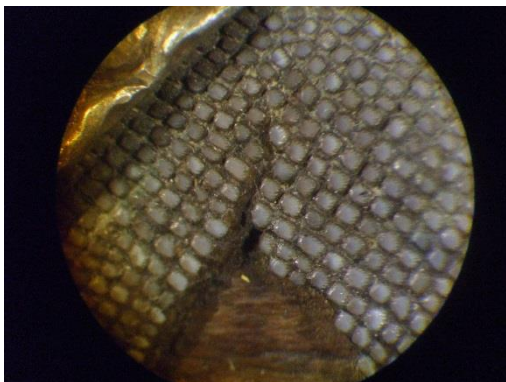
196. kép
Hegykristály asztaldísz tokjának borítása, IM
leltári szám: Etk 25, OL 15X, Fotó: DE

197. kép
Ékszeróra tokjának borítása, IM
leltári szám: Etk 3, OL 15X, Fotó: DE

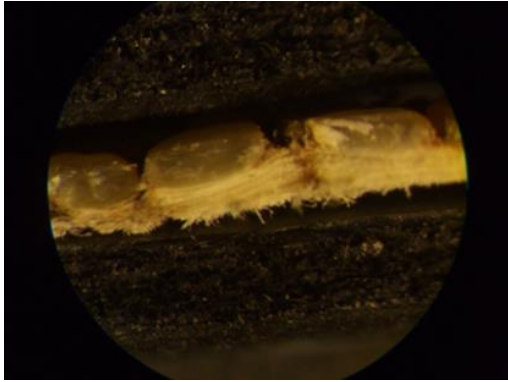
198. kép
Evőeszköztok, magyar, 18. század
IM, leltári szám: 73.183.4, Fotó: Ferancz Attila

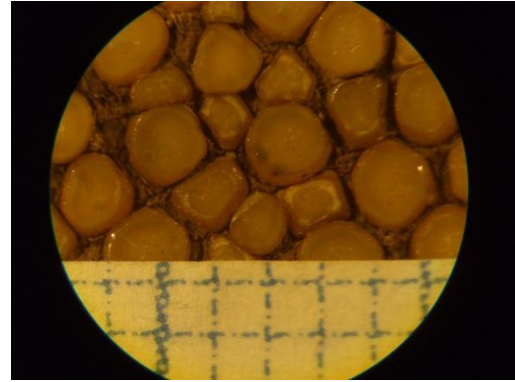
199. kép
Nécessaire, csiszolt cápbőr borítás mikroszkópos
felvétele
IM, leltári szám: 19663, OL 15X, Fotó: DE

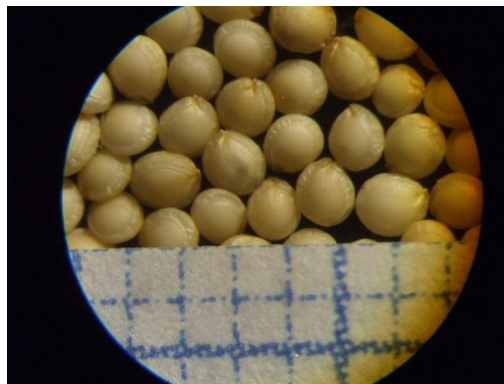
200. kép
Cápbőr fejrésze (beszerzés 1837 körül)
Technisches Museum, Bécs, leltári szám: 8121

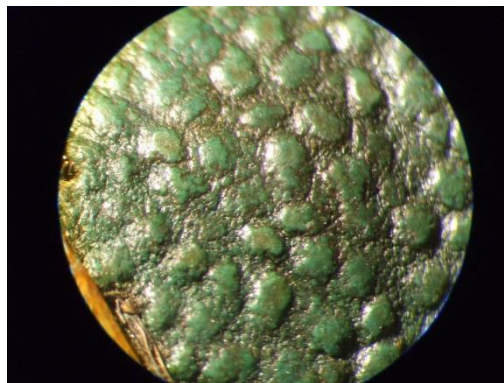
201. kép
Csiszolt rájabőr keresztmetszeti
mikroszkópos képe
OL 25X, Fotó: DE

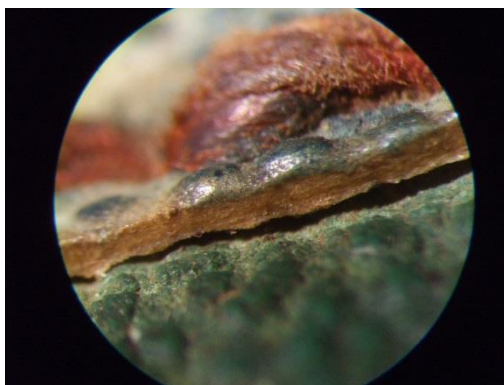
202. kép
Csiszolt rájabőr mikroszkópos képe
OL 40X, Fotó: DE

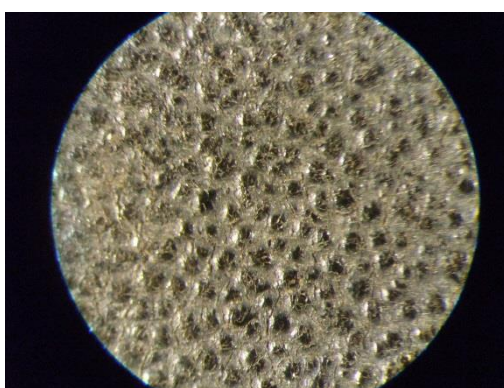
203. kép
Libatop magok mikroszkópos képe, OL 25X, Fotó: DE

204. kép
Kulacs (Matara) bőrborítása
török, 17. század vége, IM, leltári szám: 51.1295.1, OL 25X, Fotó: DE

205. kép
Kulacs (Matara) bőrborítása, török, 17. század vége
IM, leltári szám: 51.1295.1, OL 40X, Fotó: DE

206. kép
Almanach borítása, Amszterdam (?), 1734
IM, leltári szám: 63.258.1, OL 25X, Fotó: DE

207. kép
Pohártok, barkanyomott bőrrrel borítva, osztrák vagy cseh
19. század 2. fele, IM, leltári szám: 69.1224.1.1–2
Fotó: Kovács Zsófia

6.4.1. A bélelés lépései

A tokkészítés következő lépése a bélelés volt, melyhez zsírcserzésű bőrt, ritkábban selymet vagy bársonyt használtak. Ritkán a tok két felét eltérő anyaggal bélelték ki. A zsírcserzésű bőr és textil bélésanyag kiszabását eltérő módon végezték. A ragasztóval megkent, zsírcserzésű bőr rendkívül jól nyújtható és száradásnál sem zsugorodik olyan jelentős mértékben, mint a növényi cserzésű bőr. Ezért akár az igen tagolt formájú tok belseje is kibélelhető volt egy darab bőrrrel. **(208. kép)** Találunk példát több, gondosan kiszabott darabból álló bélelésre is. Egy kupatok bélését több, átfedéssel egymásra ragasztott darabból állították össze. **(209–210. kép)** A bőrbélést szélesebbre hagyták és keskeny szegéllyel a tok külső felére ragasztották ki. Prediger leírja, hogy a bélés leragasztott széleit levékonyították (*ausschlagen*), majd simítóvassal (*Glätt-Kolben*) dolgozták el.⁵⁷⁵ Előfordult, hogy a tok külső oldalára kihajtott bélésbőrt pirosra festett papírral ragasztották le, vagy hasonló anyaggal töltötték ki a bőrszél miatti egyenetlenséget.⁵⁷⁶

A leginkább törékeny tárgyak esetében a bélés alatt gyapot és/vagy pamutvatta réteget helyeztek el. A tömőanyagok alkalmazása gyakori volt a 18–19. századi darabokon, de néhány korábbi darabnál is megfigyelhető.⁵⁷⁷ Puha védőréteg (vatta vagy kócréteg) esetén a bélést csak a széleken ragasztották fel.

6.4.2. A tokok borítása

A tokok borításáról Prediger szűkszavú leírást ad, ám többször említi, hogy fontos volt a bőr hátoldalán lévő egyenlőtlenségek eltávolítása és a bőr vékonyítása, mivel a tokok aranyozásához sima és egyenes felületre volt szükség. Ezt a bőr húsoldalának gondos eldolgozásával (*ausschärfen*) érték el. A műveletet minden toknál, pergamen és bőr esetében is el kellett végezni: *Bey allen Futteralen, mithin auch bey denenjenigen, so auf Leder oder pergament kommen, muß du wohl achtgeben im Ausschärfen [...]*⁵⁷⁸

Egy fontos készítéstechnikai kérdés megválaszolásában szintén a tokok alapos vizsgálata segíthet. Több esetben látható, hogy borítás előtt a két tokfelet ideiglenesen rögzítették. A rögzítést többféle módon végezheték. A borítás alatt látható vászon vagy papírcsíkok nem feltétlenül a fa elemek összeillesztéséhez voltak szükségesek. Egy 18. századi kupatoknál a talprész alján egy körbefutó vászoncsíkot találunk. **(211. kép)** Az Esterházy-kincstár hordó alakú díszedényének tokján, a famag záró tagozatán több merített papírcsík is látható. **(212. kép)** A famag több elemén megmaradt papírcsík egy augsburgi toknál is megtalálható volt.⁵⁷⁹ Ezekben az esetekben csak vélelmezhetjük, hogy a papírcsíkok

⁵⁷⁵ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I, 229.

⁵⁷⁶ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* II, 247–248.

⁵⁷⁷ Papp, *Egy XVI. századi német serlegtok restaurálása*, 5.

⁵⁷⁸ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I, 221–222.

⁵⁷⁹ Bacchus diadala asztaldísz tokja, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: Etk 15, ld. Szilágyi, *Műtárgyak a fraknoi Esterházy-kincstárból*, 122–125, Kat. no. I.18.

ideiglenes rögzítésre szolgáltak. A két fél összefogását szolgálta, egyben része volt a borításnak, amikor a felezés vonalában futó bőrcsíkot látunk. Mivel ez a megoldás a különböző korú tokoknál is megfigyelhető, elképzelhető, hogy egyike volt a gyakrabban alkalmazott módszereknek. A bőrcsík szélessége eltérő, egyes tokoknál a bőrcsík a felezés teljes vonalában fut, máskor csak egy-egy szakaszon fogja össze a két felet, de látható része a borításnak. Az Esterházy-kincstárhoz tartozó, Hans Petzold egyik mesterművének tartott, gyöngyházcsiga-testű serleg tokját középrészén széles bőrcsíkkal fogták össze a borítás előtt.⁵⁸⁰ (213. kép, 11. ábra) Hasonló megoldást látunk egy 18. század eleji serlegtoknál is, ahol a felezés vonalában igen széles bőrcsík fut körbe.⁵⁸¹ (214. kép) Egy pravoszláv kereszttoknál elképzelhető, hogy előbb a két frontoldal borítása történt meg, majd ezután fogták össze az oldalakon körbefutó bőrcsíkkal.⁵⁸²

A 19. században már gondosan kiszabott bőrcsíkokkal történt az összeerősítés. 1819 körül készített monstranciatok⁵⁸³ barkanyomott bőrborítása erről a megoldásról árulkodik, hiszen a felezés mentén látható keskeny vonalban eltérő barkakép látható. (215. kép) A bőr alatt megfigyelhető kármin színű papírszalagok szerepe nem határozható meg teljes bizonyossággal, de feltételezhetően az összeillesztésben volt szerepe. Ez a tok immár zsanérral ellátott, sőt beépített zárszerkezettel készült.

6.4.3. Borításhoz használt ragasztóanyagok

A könyvkötők hagyományos ragasztóanyaga az enyv, keményítő vagy csiriz volt, de használtak még gumiarábikumot⁵⁸⁴ is, bár ez inkább csak a részműveletekhez volt alkalmas.⁵⁸⁵ Az enyvet, attól függően milyen munkafázisban alkalmazták, különböző erősségben készítették. Ragasztáshoz a tokkészítők is ezeket a ragasztóanyagokat használták.

Több korabeli keményítőrecept maradt fenn a könyvkötéssel foglalkozó írásokban. Anshelmus Faust (1612) rozslisztből és állati ragasztóból készült ragasztókeverék receptjét adja meg.⁵⁸⁶ Ziedler (1708) szerint a könyvkötők mind csirizt, mind keményítőt is használtak, az utóbbi erősebben ragasztott.⁵⁸⁷ Prediger lisztből főzött csirizt, (*Papp*) vagy búzakeményítőt (*Wehl-Kleister*), illetve tiszta keményítőt (*Kleister*), különböztet meg. Prediger receptje az erős keményítő készítéséhez a következő volt: egy maroknyi fehér keményítőt (*eine Hand voll weisse Stärke*) egy fazékban friss vízzel kevert el, egy

⁵⁸⁰ Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 83–89, Kat. no. I.8.

⁵⁸¹ Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 138–139, Kat. no. I.25

⁵⁸² Mijátovits Krisztina, *Egy 18. századi pravoszláv keresztok restaurálása* (Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, Tárgyrestaurátor Szak, Papír-bőr szakirány 2006, kézirat), 4.

⁵⁸³ Monstrancia tok, Bécs, 19. század eleje, Főegyházmege Múzeum, Eger, leltári szám: 75.32.1–2

⁵⁸⁴ Szaharai és földközi tengeri térségből származó akácia félékből (pl. *Acacia senegal* és *Acacia seyal*) nyerhető mézga.

⁵⁸⁵ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* II, 80.

⁵⁸⁶ Beentjes, Gabriëlle, A keményítő ragasztó története. From „pap” to „shin-nori”, *Műtárgyvédelem* 32 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2007): 31.

⁵⁸⁷ Beentjes, Gabriëlle: *A keményítő ragasztó története*, 31.

kevés apróra tört timsót (*Alaun*) tett bele, majd tűzön sűrűre főzte. A timsó biztosította – mint írja – hogy rovarok ne támadják meg a könyvet, ellentétben a lisztből főzött csírával.⁵⁸⁸ Annak ellenére, hogy a bőrt általában teljes felületen ragasztották fel – ahogy a restaurátori megfigyelések mutatják – a bőr és a famag között általában nincs látható ragasztóréteg.⁵⁸⁹ Az Esterházy-kincstár tokjainál sem lehetett ragasztó anyagot kimutatni, a tokok bőr alatti rétegéből vett mintákat ismert ragasztóanyagokkal összevetve vizsgáltuk. (7. *Függelék*)

6.4.4. Borítóanyag kiszabása

A keményítővel átnedvesített, növényi cserzésű bőr képlékeny, bár túlzott nyújtása következtében száradás közbeni zsugorodása is intenzívebb, deformálódást és repedést is okozva a famagon. Ennek ellensúlyozására a borítást általában több bőrdarabbal végezték. Prediger leírása alapján a vastagabb bőroket a borítás előtt vízzel átnedvesítették,⁵⁹⁰ a kordován kötésnél pedig a teljes bőrt keményítővel puhították meg.⁵⁹¹ Keményítő mellett esetenként enyvvet is használtak a bőr felragasztására.

Predigernél egy üvegedény tokjának borítása több, kisebb bőrdarabbal történt, s mint írja, a borítástól nem szabad megrettenni; a hátoldal simítása, és a szélek serfélése azonban nagyon fontos: *Im Ueberziehen laß dich nicht schrecken, wann du schon viele Stücke machen musst, schärfe die nur wohl aus, und scharf zu, damit das untere Rauhe vom Leder der Nerven nicht vorstehet.*⁵⁹² A bőrt előre kiszabták, majd részenként felragasztották: [...] *mit dem zum äussern Ueberzug zugeschnittenen Leder überzogen.*⁵⁹³ Prediger megjegyzi, hogy a borításának úgy kell kinéznie, mintha egy bőrből készülne, s ugyanezt a módszert ajánlja az elrontott borítóbőrök felhasználásához, hogy végül egy darab bőrnek tűnjön: [...] *so muss es so gut halten, als mann alles aus einem ganzem Stück wäre [...]*⁵⁹⁴

A tokok borítása több lépésből állt, csakúgy, mint a famag elkészítésénél, változatos megoldásokat láthatunk. Ritka, de nem példa nélküli, hogy a borítás a tok teljes felületét takaró, nagyobb daraból áll. Egy ilyen, különleges formájú tok egy rákollóból készült díszedény (un. szürcsölő) számára készült.⁵⁹⁵ (216. *kép*) Serleg és kupatokok esetében a borítás általában az osztásokat követve történt. A talp, kehelyszár, kehelytest szintenként kis ráfedésekkel, külön-külön lett borítva. A szabálytalan, tagolt formájú forgástestek miatt egyes területeken a bőr nyújtására, a tok elkeskenyedő részein pedig a bőr szűkítésére volt szükség. Néha egyenes bemetszéssel találkozunk, (217–218. *kép*) máskor a bevágás széleit egyben le is vékonyították, így az egymásra boruló bőrszélek alig láthatók. (219. *kép*) Ügyeltek

⁵⁸⁸ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I, 16–17.

⁵⁸⁹ Mijátovits, *Egy 18. századi pravoszláv keresztok restaurálása*, 4.

⁵⁹⁰ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I, 122

⁵⁹¹ Prediger *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* II 154

⁵⁹² Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I, 233.

⁵⁹³ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* III, 127.

⁵⁹⁴ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I, 153–154.

⁵⁹⁵ A tokhoz tartozó tárgyat a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. Asztali díszedény, 17. sz. német (?), Báró Jósika, majd Bánffy-gyűjtemény.

arra is, hogy az illesztés lehetőleg a toktest tagolásainak vonalába essen, melyet a bőr későbbi díszítése, aranyozása elfedett. A szűkítés másik módja a ráncolás volt.

Egy esztergált elefántcsontserleg tokján a bőr felrakása három darabban, a toktest tagolását követve történt: a csúcs, a kehelytest vagy kuppa és a talprész külön-külön lett borítva.⁵⁹⁶ (**12. ábra**) A három tagozat borításának átlapolása azonban nem azonos vonalba esik. Talán a középső, kuppa tagozat borítása történt meg elsőként. A tok mindkét felén 3–3 hosszú bevágás figyelhető meg a kiszélesedő tagozat alján és tetején. A középső gyűrűs tagozatú részre a nedves bőrt ráfeszítették, melyet már előzőleg lent és fent is bevágtak, a bőrszéleket egymásra húzták, ahol pedig a bőrfelesleg másképpen nem volt eltüntethető, ott finoman beráncolták a bőrt. A csúcsrész tetején ráncokkal és egy hosszanti bevágással alakították formára a bőrt. A tok talprészének borítása a talp aljára is átnyúlik, a talpat vaknyomásos léniákkal, sugarasan nyomott bőrkorong fedte.

Az Esterházy-kincstár ún. *Hattyú alakú asztaldísz*⁵⁹⁷ bőrfelrakása is megerősíti a két tok fél egyesítésének valószínűségét. Mindkét oldalon, a felezés vonalában átfedés látható, ez esetben nagyobb bőrdarabokkal fogták össze a két felet. A tok talprészét és szárát is különálló bőr fedi, (**220. kép**) tagolt felsőrészét is több darab bőrral fedték le. A tok tagozataihoz méretezve szabták ki a bőrt; ahol lehetett egy darabot használtak, így például a középső rész kiszabása egy darabból történt, melyet kis bevágásokkal és finom ráncolással szűkítettek. (**221. kép**)

A kincstár egyik ékszerójának⁵⁹⁸ négyszögletes tokjánál (*Etk 1*) az oldalfalakat borító bőr keskenyen visszahajlik a tetőre és a dobozka aljára, sarkoknál éles vonalban bevágták a bőrt. (**222. kép**)

Elefántcsont kupa tokjánál (*Etk 9*) a bőrborítás elemeit előre formára szabták. (**223–224. kép**) Előbb a toktestet borították be négy különálló darabbal, a vállat pedig kúp palást formájú bőrdarabokkal fedték le. Az aranyozás ez esetben is az illesztések vonalában fut.

A bőrdarabokat széles átlapolásokkal rakták fel az Esterházy kincstár különleges formájú evőeszköz tokjára (*Etk 2*). A tagozatok találkozásánál kisebb bőrdarabokat is beillesztettek. (**225. kép**) Egy 18. századi kupatoknál egyedi technikai megoldásként a fül és palást egy darab bőrral volt borítva. A tok feltehetően egy 17. századi borostyánkő kupához készült. A hiányos bőrborítás miatt a csúcs és a kupabillentő tagozat borítását nehéz rekonstruálni.⁵⁹⁹ (**226. kép, 13. ábra**)

A 16. századra datált hordó alakú, hegyikristályból készült díszedény tokjának (*Etk 25*) borítása is speciális megoldásokat kívánt. Elsőként a két kör alakú zárótagozatot borították be. (**227. kép**) A köríves részekben a bőrt bevagdosták. Külön készült el a talprész és a hosszú kiöntő borítása. A hordótest borítása csak ezután következett, mégpedig négy, tokfelenként két egymásra szélesesen átlapoló bőrdarabbal.

⁵⁹⁶ Elefántcsont fedeles serleg tokja, német, 17. század, leltári szám: Etk 19

⁵⁹⁷ Szilágyi, *Műtárgyak a frankói Esterházy-kincstárból*, 290–292, Kat. no. V.21

⁵⁹⁸ Könyv alakú ékszeróra, Bécs, 1690 körül, Szilágyi, *Műtárgyak a frankói Esterházy-kincstárból*, 200–201, Kat. no. III.10

⁵⁹⁹ Kupatok, német, 17. század 2. fele (?), Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: Ej 183 és Etk 20

Egy *lavabo* készlethez tartozó kancsó forma tok, kiöblösödő részének a borítása négy negyedből áll. A függőleges illesztést, valamint a talp és nyak tagozatok találkozását aranyozással fedték le. **(118. kép)** A tok az ún. augsburgi *hajlóindás* tokokhoz sorolható, a hozzá tartozó tárgyat ez idáig nem sikerült meghatározni. Az Esterházy-kincstár elefántcsont poharához⁶⁰⁰ készült tok jó példa a bőrborítás és a díszítés összehangolására. **(228. kép)** A tok felső részén sugarasan, a bőr vastagságában ferdén lefutó bemetszéseket ejtettek. A tokok levélsoros aranyozását úgy tervezték meg, hogy a bevágások vonalára essenek, elfedve a szűkítést.

A tok aljára általában a lábrésről túlnyúló bőrt hajtották rá. Egy 18. századi Esterházy-toknál több szokatlan megoldást látunk, a levehető tokfél nem a talpkorongra ül rá, hanem kívülről csatlakozik hozzá. **(229–230. kép)** Itt előbb borították be az alsó talpkorongot, ennek túlnyúló szélei a tok falára vannak kiragasztva. Az illesztést ez esetben is az aranyozással takarták el.

6.4.5. A két tokfél szétvágása

A borítás után tehát két tokfél még össze volt fogva, melyet a használatához szét kellett vágni. Prediger a borítás, aranyozás, szétvágás és a kapcsok felhelyezésének hasonló sorrendjét adja meg: *Muss das Thee oder Coffe-Kanne-Futteral mit dem zum aussern Ueberzug zugeschnittenen Leder überzogen, und dasselbe verguldet, aufgeschnitten und Häcklein beschlagen werden, so ist diese Arbeit fertig.*⁶⁰¹ A készítéstechnikai megfigyelések is a szétvágás előtti aranyozásra utalnak.

Az aranyozás műveletét valószínűleg megkönnyítette a szétvágás előtti aranyozás. Az aranyozás után a felezés és a talp vonalában (a levehető félnél) bevágták a bőrt. A kissé túlszaladó szétvágás nyomai számos esetben megmaradtak. **(231. kép)** Kisebb evőeszköz tokoknál egyértelműen látszik, hogy egy körbefutó bőrcsík került fel elsőként a felezés vonalára. A tok „hátsó” oldalán ezt nem vágták szét, így a nyitást biztosító szerkezeti elem vált belőle. **(232. kép)**

6.4.6. Modellezési kísérletek

Bőrborítású tokok ma már nagyon ritkán készülnek, a mesterség fortélyainak jobb megismerésére a legérdekesebbnek mutakozó megoldásukat kipróbáltam. A 16–18. századi bőrök plaszticitását, fizikai tulajdonságait a ma kapható növényi cserzésű bőrök nem érik el, a borítást nagyban meghatározta a bőr rugalmassága, nyújthatósága, a modellkísérleteknél használt bőrök nem bizonyultak ennyire „engedelmesnek.” A bőrborítás modellezése ettől függetlenül tanulságokkal szolgált. Egy erősen kiszélesedő, kehelyforma esztergált faelemet borítottam be növényi cserzésű kecskebőrrel, egy

⁶⁰⁰ Fedeles elefántcsont pohár és tokja, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: E. 66.5. és Etk 27

⁶⁰¹ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* III, 127.

serlegtokoknál (*Etk 19*) megfigyelhető módszert követve. A kuppatestet borító bőrnél a szűkítő vonalakat még száraz állapotban, a bőr vastagságában metszettem be. A kiszabott bőrök széleit elserfeltem, majd keményítővel teljesen átnedvesítettem. Elsőként az idom „talprészét”, „szárát” majd a felső zárólapját vontam be, majd a gömbölyű serlegtestet egy téglalap forma bőrdarabbal borítottam be. A nedves bőrt csak kevéssé lehetett nyújtani, mert a nyújtással a bemetszések eltávolodtak egymástól és nem fedték le a tok felszínét. Az egyenletes felületet a bőr erőteljes simításával, egymásra dolgozásával, csontozással lehetett elérni. A megszáradt felületet vízszerűen híg ennyvel kentem át, majd meleg eszközzel is átsimítottam. Száradást követően erősen fényes, tömött bőrfelület jött létre. (233–234. kép)

208. kép
Hattyú alakú díszedény tokja, Augsburg
17. század 2. fele
IM, leltári szám: 51. 100.1, Fotó: DE

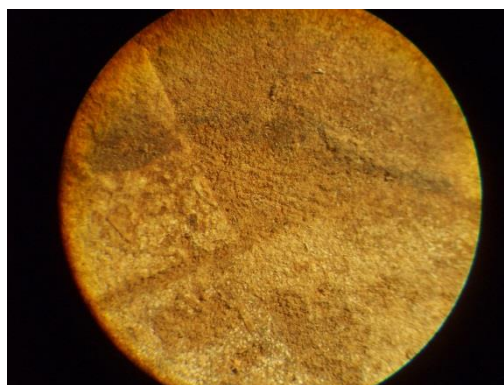
209. kép
18. század eleji kupatok bélésének szabott darabjai
IM, leltári szám: Etk 9, Fotó: DE

210. kép
18. század eleji kupatok bélésének szabott darabjai a fűlnél IM, leltári szám: Etk 9, Fotó: DE

211. kép
Fedeles kupa tokja, vászoncsík a bőrborítás alatt
IM, leltári szám: Etk 17, Fotó: DE

212. kép
Hordó alakú asztaldísz tokja, a borítás alatt látható papíresíkok
német, 17. század
IM, leltári szám: Etk 24, OL 25X, Fotó: DE

213. kép
Fedeles dízszerleg tokja, német
17. század eleje
IM, leltári szám: 51.1099, Fotó: DE

11. ábra
A tok felezése mentén látható átlapolás
Fotó: Papp Judit/MKE-MNM

214. kép
Fedeles dízszerleg tokja, Ausztria
18. század eleje
IM, leltári szám: 51.1094.1. Fotó: DE

215. kép
Monstranciatok, Bécs, 1819 körül
Egri Főegyházmegyei Múzeum, leltári szám:
75.32.1-2, Fotó: DE

216. kép
Rákolló alakú ötvöstárgy tokja, német, 17. század
IM, leltári szám: 50.217.1, Fotó: DE

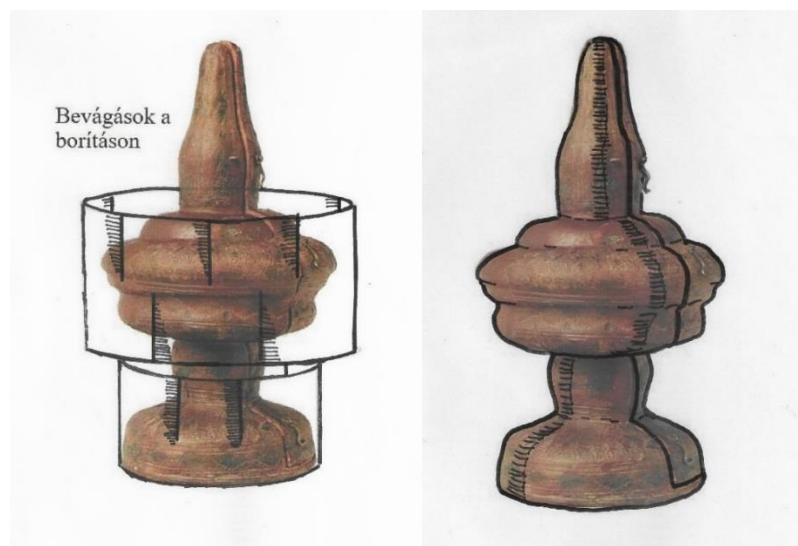
217. kép
A bőr eldolgozásainak megoldásai
az Etk 8 toknál
magyar, 18. század eleje, OL 25X, Fotó: DE

218. kép
A bőr eldolgozásainak megoldásai az Etk 8 toknál
magyar, 18. század eleje, OL 25X
Fotó: DE

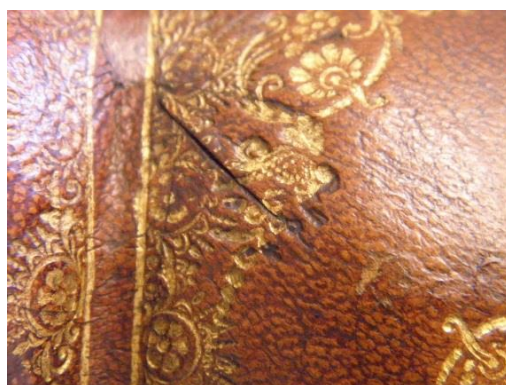

219. kép
Egymásra fektetett bőrszélek
IM, leltári szám: Etk 19, Fotó: DE

Bevágások a
borításon

12. ábra
A serlegtok (Etk 19) borítása

220. kép
Hattyú alakú asztaldísz borítása, Augsburg 1670–1685 között (?), IM, leltári szám: 51.100, Fotó: DE

221. kép
Hattyú alakú asztaldísz borítása, Augsburg 1670–1685 között (?)
IM, leltári szám: 51.100, Fotó: DE

222. kép
Ékszeróra tokjának (Etk 1) borítása, Bécs
1690 körül
IM, restaurálás előtti állapot, Fotó: DE

223. kép
Elefántcsont kupa borítása, a tok felezési vonalában
látható dupla bőrréteg
Etk 9, Fotó: DE

224. kép
Elefántcsont kupa borítása, Bécs, 18.
század eleje
IM, leltári szám: Etk 9, Fotó: DE

225. kép
Etk 2 evőszkőztok borítása, IM, Fotó: DE

226. kép
Kupatok formai rekonstrukciója, 18. század eleje (?)
IM, leltári szám: Etk 20, Fotó: DE

fil tagozat
borítása
←

13. ábra
Etk 20 tok bőrborítása és a tok rekonstrukciós rajza

227. kép
Hordó alakú díszedény tokja
német, 17. század eleje (?)
IM, leltári szám: Etk 25, Fotó: DE

228. kép
Elefántcsont pohár tokja, német
17. század második fele, IM
leltári szám: Etk 27, Fotó: DE

229. kép
Serlegtok alja
IM, leltári szám: Etk 23, Fotó: DE

230. kép
Talpkorong borításának módja
IM, leltári szám: Etk 23, Fotó: DE

231. kép
Fedeles dízszerleg tokja, német
17. század eleje
IM, leltári szám: 51.1099, Fotó: Papp Judit/MKE-MNM

232. kép
Evőeszköztok kanál, villa és kés számára
német, 18. század első fele
IM, leltári szám: 69.470, Fotó: Ferancz Attila

233. kép
Esztergált idom borítása, Fotó: DE

234. kép
A borítás simítása száradás után meleg fémeszközzel, Fotó: DE

6.5. Az aranyozás technikai sajátosságai a tokok esetében

A tokok bélyegzős aranyozása anyag- és módszereiben nem különbözik a könyveknél alkalmazott módszerektől. A tokok változatos, szabálytalan gömbidomai azonban nagyban meghatározták, hogy milyen bélyegzőket használhattak. A készítéstechnikai összefoglalásban ezért inkább technikai különbségekre helyeztem a hangsúlyt, választ keresve az alábbi kérdésekre. Milyen aranyozó szerszámokat használtak? Használhatók voltak-e a görgetők vagy a léniák a tokok aranyozására? Hogyan történt a domború formák aranyozása?

Prediger igen részletesen ír az aranyozás előkészítéséről és a szükséges felületkezelésről, megjegyezve, hogy a tokok aranyozása semmiben sem tér el a könyvekétől, legalábbis, ami az anyagokat és

felület előkészítését illeti: *Das Futteral Vergulden kommt in allen Stücken dem Bücher-Vergulden.*⁶⁰² Az első kötetben a befestett tok híg enyvvel (*mit ganz dünnen Leim*) történő átkenéséről is ír, majd megjegyzi, hogy a tojásfehérjéből készült ragasztóval a tok felületét kétszer vagy háromszor kell átkenni, az egyes rétegek száradása után. A felület teljes átkenése csak nagy felületen történő aranyozásnál volt szükséges, egyébként csak az aranyozandó részt kenték át kétszer vagy háromszor tojásfehérje oldattal, száradni hagyták, majd még aranyozás előtt a bőrt szalonnabőrrel (*Speckschwarten*) átzsírozták. [...] *und zwei und dreimal mit dem pag. 134. gewiesenem Eyerweis überfahren, jedoch must du es jedesmal wohl trocken lassen, hernach mit einer Speckschwarten auftragen und vergulden.*⁶⁰³ Ezután a felmelegített bélyegzővel, ezüst vagy aranyfüsttel aranyoztak. Prediger az augsburgi tokkészítők módszerét is közreadja, akik a kész tokot erős (sűrű) tojásfehérje keverékkel kenték át, ezek száradása után újabb réteggel nyirkosították, szalonnabőrrel átkenték, majd erre aranyoztak.⁶⁰⁴

Prediger másutt a tokok aranyozására alkalmas bélyegzőkről tesz említést, megjegyezve, hogy amennyiben ezekkel a könyvkötő nem rendelkezik, a könyvkötéseknél használt darabok jöhetnek szóba; és egy csigavonalban hajló (talán indás) bélyegzőt ajánl: [...] *hat man aber allenfalls in einer Werkstatt keine besondere Futteral-Stämpffel, so nimmt man als dann die Abstämpfflung, nach Art einer Buches, nur mit Schnecken vor sich* [...]⁶⁰⁵ Ezekkel a bélyegzőkkel Prediger feltehetően IV. kötetének egyik egész oldalas (Tab. 13, Fig. 3.) ábrájára utal, **(235. kép)** ahol figurális, illetve jobbra és balra forduló hajlóinda bélyegzők alkotják a fő díszítményt. Prediger az indák közé szintén párban álló madár bélyegzőket illesztett. Bacchus és egy mitológia alak ábrázolása ugyan kiragadott példa lehetne, de 18. századi első felében készült tokokon valóban előfordulnak párdarabjai. A sarokdíszként szereplő hermafeyes indadíszek és a hosszú kitárt szárnyú madarak variánsait több tokon láthatjuk. Hogy Prediger inkább a bélyegzők stílusát, mintsem méretét, típusát akarta megadni, a fennmaradt tokok alapján egyértelműnek látszik. A negyedik kötetben található illusztrációk hüvelykben (*Zoll*) megadott méretei közel azonosak a fennmaradt tokok méretével, de a motívumok jóval nagyobbak a tokokon látható bélyegzőknél. A szerző ugyanakkor a túl nagy bélyegzővel való túl erős nyomással történő aranyozás veszélyére is figyelmeztet, mivel a tok könnyen megsérülhetett.⁶⁰⁶

Az analógiák azt mutatják, hogy a tokok díszítésére az egyes bélyegzők voltak a legalkalmasabbak. **(236. kép)** A soproni evangélikus gyűjteményben őrzött kehelytokon jól szemléltethető az egyes bélyegzők (jobb-bal állású indák) sík- és forgástest formán való alkalmazása. A cél mindenképpen az volt, hogy a síkhoz közeli felületre lehessen a bélyegzőket lenyomni. Egy domború formán, a teljes bélyegzőkép lenyomásához még így is több irányban kellett elmozgatni a szerszámot, miközben a bé-

⁶⁰² Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I, 235.

⁶⁰³ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I. 230, aranyozás lépéseinek további leírása: Prediger III. kötet, 84–85.

⁶⁰⁴ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I, 230; III, 130.

⁶⁰⁵ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* IV, 177–178, Fig B.

⁶⁰⁶ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* IV, 158.

lyegzőt nem volt szabad felemelni. Kisebb bélyegzőknél ez nem jelentett különösebb gondot, ám a tokokon láthatunk 2x3 cm nagyságú bélyegzőket is. A bélyegző szélessége és a tok formája együtt határozta meg a bélyegző alkalmazhatóságát, kevésbé íves felületen nagyobb, akár 3,5x1,5 cm-es bélyegzők, pl. keskeny, hosszú cikkekből álló legyező motívumok is használhatók. (237. kép) A tok szélmintáit és a tetőn látható sugaras félkörsort is egyes bélyegzők alkotják.

A gondos szerkesztést igénylő, összefüggő fonadékból álló minta nem példa nélküli, de csak ritkán látható. Főként a doboz kialakítású vagy szabályos forgástest (henger) formájú tokokon volt az összefüggő, szerkesztett mintarendszer könnyebben adoptálható.⁶⁰⁷ A szabályos alakú tokok vagy dobozok aranyozása legyen az olyan bravúros is, mint az Esterházy Stiftung fraknoi kincstárához tartozó doboz, technikailag nem különbözik a könyvek aranyozásától, mivel az ilyen tokok vagy tokelemek a könyvtábla vagy könyvgerinc aranyozásához hasonló feladat elé állították az aranyozót. (238. kép) A 16. század második felében és 17. század elején működött francia udvari könyvkötők szalagos minta-szerkesztése megjelenik különféle tárolók bőrborításán is. Vélelmezhető, hogy Clovis Ève műhelyében több ládika is készült, melyeknél szintén a síkfelületek tették lehetővé a geometrikus fonadékminta alkalmazását.⁶⁰⁸ Clovis Ève műhelyében készülhetett egy fél henger lezárású, *à la fanfare* stílusban díszített doboz.⁶⁰⁹ A bécsi Kunsthistorisches Museum két darabjánál (sajnos az egyik már csak archív fotón tanulmányozható) a fonadékos és arabeszk minták feltehetően a közel szabályos hengerforma miatt voltak kivitelezhetőek.⁶¹⁰ (5. Függelék) Ennél bonyolultabb feladatra vállalkozott az aranyozó, amikor *à la fanfare* típusú bélyegzőkkel és geometrikus fonadékmintával díszítette egy asztali óra tokját, különösen a felső, félgömb tagozat aranyozása, különösen egy hasonló díszítésű könyvvel összevetve figyelemreméltó.⁶¹¹ (239. kép) (240. kép)

Egy 17. század eleji tok tagozatait kísérő sordíszek pálcákkal tagolt S elemekből állnak, a sorolásnál és a változó formáknál kisebb csúszások figyelhetőek meg. (241. kép) Egy szokatlan, homár olójából készült díszedény, az ún. szürcsölőhöz készült tokjánál bélyegzőváltás történt, mivel a tok szélén körbefutó, háromkaréjos motívum az erőteljesen behajló formán már nem volt alkalmazható.⁶¹² (242.

⁶⁰⁷ Mühlbacher, *Europäische Lederarbeiten von 14 bis 19. Jahrhundert aus den Sammlungen des Berliner Kunstgewerbemuseums*, 31.

⁶⁰⁸ Rathke, Nenzo, *Lederlust: Meisterwerke der angewandten Kunst aus dem Deutschen Ledermuseum*, 116–121.

⁶⁰⁹ Mühlbacher, *Europäische Lederarbeiten von 14 bis 19. Jahrhundert aus den Sammlungen des Berliner Kunstgewerbemuseums*, 34.

⁶¹⁰ Kautzsch, *Lederarbeiten für den Kursächsischen Hof im späten 16. und beginnenden 17. Jahrhundert. Studien zur Ornamentik an Lederfütteralen und Bucheinänden*, 109–113.

⁶¹¹ Óratok, Museo Poldi Pezzoli, Milánó, leltári szám: 3392. Az összefonódó és egy nyállal áthúzott S monogram és ezzel együtt a MM monogramok problémáját Hobson tárgyalja. Hobson, Geoffrey D., *Les reliures à la fanfare. Le problème de l'S fermé* (Amsterdam: Gérard Th. van Heusden, 1970), 85–119. Hobson Marguerite de Valois tulajdonába sorol egy aranyozott tokot, melyet kettős MM és NN monogram díszít, valamint említést tesz egy Medici Mária számára készített ládikáról, melyet szintén *à la fanfare* stílusban díszítettek. Id. Hobson, *Les reliures à la fanfare. Le problème de l'S fermé*, 83. Ládika közlése fotókkal: Belles reliures. Catalogue de reliures du XVe au XIXe siècle, en vente à la Librairie Gumichian & CIE XII. (Paris: Gumuchian & CIE 1930), Nr. 130. Platte XLIX, L.

⁶¹² Rák alakú asztaldísz tokja, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: 50. 217. A hozzá tartozó sísztárgyat a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik.

kép) Egy Esterházy toknál a tagolt forma miatt a széldísz sem volt befejezhető, hiszen a nyeles szerzőszámmal már nem tudtak a bemélyedő területhez hozzáférni. Ennél a tárgynál az is jól látható, hogy a mintasor egyes bélyegzőkből áll, hiszen a sugarakkal keretezett rozetták eltérő távolságban vannak egymástól.⁶¹³ **(243. kép)**

A kisebb bélyegzőkből nagyobb mintaegységet tudtak kialakítani, amelyek így folyamatos mintasor benyomását keltik. Ezért a dúsan aranyozott tokok nagyobb mesterségbeli tudást feltételeznek, ám ez nem feltétlenül van így. Egy 16. század végi hegyikristály díszedényhez tartozó,⁶¹⁴ ám később készült tokon számos apró bélyegző (levélkék, virágfej, virágszálak) könnyítette meg az aranyozást. **(244. kép)**

A könyvkötések aranyozását nagyban egyszerűsítette a görgetők és filéták használata. Görgető alkalmazását vizsgálták egy Jacob Mauser által készített, kör formájú könyv kötésénél, ahol bár a mintasor kissé torzul, de a körív követhető.⁶¹⁵ A görgetőt több Mauser-kötésen is megtalálták, bizonyítva, hogy azonos eszközzel volt szó. A görgetők alkalmazása nem is körív, hanem gömbfelület esetén volt problematikus, hiszen előfordulhatott, hogy a mintasor nem egyenletesen jelenik meg. Íves vonalban, ám síkban több tokon is használtak görgetőt. Egy 1720–1730 között, Augsburgban készült pásztorbot tokján egy széles görgető körívben való alkalmazása figyelhető meg.⁶¹⁶ **(245. kép)** Ugyanez a közel 3 cm széles görgető díszíti több 18. századi, augsburgi kombinált készlet dobozát; az íves oldalfal aranyozása csak viszonylag kis átmérőjű görgetővel volt lehetséges.⁶¹⁷ Ezzel a görgetővel aranyozták a budapesti Iparművészeti Múzeum evőeszköz készlet dobozát is.⁶¹⁸ **(246. kép, 14. ábra)**

⁶¹³ Hattyú alakú asztaldísz tokja, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: 51.100

⁶¹⁴ Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 34.

⁶¹⁵ Pabel, Angelika, Der runde Renaissance-Einband für Fürstbischof Julius Echter: neues Ganzstück der Würtzburger Einbandsammlung, *Einband-Forschung - Informationsblatt des Arbeitskreises für die Erfassung und Erschließung Historischer Bucheinbände* 20 (2007): 27–36.

⁶¹⁶ Pásztorbot tokja, Augsburg, 18. század, Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen, München, leltári szám: Resmü 301, Schachtel 471, in Brenner, Herbert, *Schatzkammer der Residenz München. Katalog*. (München: Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen 1970), 148–149, ld. még: Darabos, Edit, „Futteralen über Löffel, Messer und Gabel von Silber...” Bestecketus aus dem 18. Jahrhundert im Kunstgewerbemuseum, Budapest, *Ars Decorativa* 34 (2020): 46–49.

⁶¹⁷ Az ismétlődő mintaegység kb. 6,5–7 cm hosszú, ezért egy kb. 2,2 cm átmérőjű és majd 3 cm széles, illetve amennyiben két mintaegységből állt a görgető palástja egy 4,5 cm átmérőjű görgetővel történhetett az aranyozás. Mivel a 16–18. századi görgetők átmérője nem volt túl nagy, az első méret valószínűsíthető.

⁶¹⁸ Kombinált útikészlet, Augsburg, 18. század első fele, Metropolitan Museum of Art, New York, leltári szám: 2005.364.1a–d,

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/231565?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=2005.364.1a%e2%80%93d&offset=0&rpp=20&pos=1> (2020. november 16.), illetve Kombinált útikészlet, Augsburg, 18. század első fele, Landesmuseum Württemberg, leltári szám: WLM 1938–137–174, Evőeszközkészlet doboza, Augsburg, 18. század első fele (feltehetően), IM, leltári szám: 3831

235. kép

Ernst Christoph Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und Futteralmacher IV*, 1741, OSZK

236. kép

Kehelytok aranyozása (Wirth serleg)
Augsburg, 17. század utolsó harmada
Soproni Evangélikus Gyűjtemények, Fotó: DE

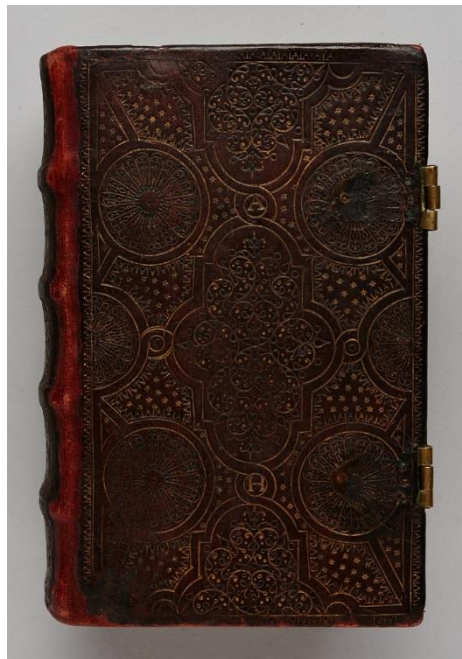

237. kép

Kehelytok aranyozása (Wirth serleg), csillagsoros bélyegző egyenes és sugárirányú és szűkülő elrendezésben, Augsburg, 17. század utolsó harmada
Soproni Evangélikus Gyűjtemények, Fotó: DE

238. kép
Doboz, 17. század 2. fele, (feltehetően)
Esterházy Privatstiftung – Burg Forchtenstein
Fotó: Andreas Hafenscher

239. kép
Fonadékos díszítmény 17. századi könyvkötésen, IM, leltári szám: 61.914, Fotó: Nagy Tibor

240. kép
Óratok, geometrikus fonadékminta és á la fanfare típusú
bélyegzők egy óratokon, francia
17. század eleje, Milánó
Museo Poldi Pezzoli, leltári szám: 3392, Fotó: DE

241. kép
Dízszerleg tokjának bélyegzői, német, 17. század eleje
IM, leltári szám: 51. 1095, Fotó: DE

242. kép
Rák alakú asztaldísz tokja, 17. század 2. fele, (feltehetően)
IM, leltári szám: 50.217.1, Fotó: DE

243. kép
Hattyú alakú asztaldísz tokja
17. század 3. harmada, IM, leltári szám: 51.100.1, Fotó: DE

244. kép
Hegykristály asztaldísz tokja (oldal és felülnézet), Esterházy Privatstiftung
Burg Forchtenstein – Schatzkammer
Fotó: Andreas Hafenscher

245. kép
Pásztorbot tokjának görgetője, Augsburg, 1720–1730
BSV, leltári szám: Resmü 30, Schachtel 47, Fotó: DE

246. kép
Toilette készlet doboza
Augsburg, 1743–1745
Metropolitan Museum of Art, New York, leltári szám: 2005.364.1a–d

Kombinált útikészlet
Landesmuseum Württemberg

Evőeszköz készlet doboza, IM

Kombinált útikészlet,
Metropolitan Museum of Art

14. ábra
Széles görgető használata 18. századi ét- és útikészlet dobozokon

6.6. Textil borítású tokok, textil bélések

Noha az Esterházy-kincstárban kevés példa van rá, más európai kincstárban szép számmal találunk bársonnyal borított tokokat. A kincstár inventáriumai azonban több bársony borítású tokról tudósítanak:

*Egy vörös bársonyos Tokban aranyban foglalt kübül való hajó forma Lábos Pohár, melynek kövekkel ki rakott fülei vannak. Egyike letörve találtatott és a poharban papírocskában be tetetett.*⁶¹⁹

A legtöbb bársonyborítású tok a 17. századból maradt fenn, melyekhez változatos színű, vörös, kék, homokszín és zöld bársonyt használtak. A textilborítást gondos szabással igazították a forgástest formájára. A kiszabott textildarabokat a famagra ragasztották, majd az illesztésekre fémfonalas paszomántot ragasztottak. Paszomántot nem csupán a külső borításnál, hanem a bársonybélések illesztéseinél is használták. **(247. kép)**

Az Esterházy-kincstár egyik kupatokjának béléséhez homokszínű bársonyt használtak.⁶²⁰ Ennél a toknál is megfigyelhető, hogy a textilbélés nem hajlik rá a tok külső falára, **(248. kép)** hiszen a visszahajló vastag anyag egyenetlenséget okozott volna a bőrborítás alatt. Tehát a bélés anyaga némiképpen befolyásolta a művelet sorrendiségét, a textilbélésnél a tokokat előbb beborították, aranyozták, kapsokkal látták el, majd csak ezután bélelték ki. Egyszerűbb formáknál, mint egy 17. századi kupatoknál, a toktest és a fül oldalfalainak bélelését egy bársonydarabbal is el tudták végezni.⁶²¹ Bemélyedő elemeknél a bársonyból kis háromszög alakú darabokat vágta ki. **(249. kép)** Selyemborítású európai tokokról nem tudunk, ez a típus keleti tárgyak viszonylatában is ritka. Az egyik különleges darab magyar vonatkozással bír. A bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött koronatokhoz, mely a Bocskai István (1557–1606) számára a török udvarban készült ékköves koronához tartozik, perzsa selyemszövetet használtak fel.⁶²² A koronáról és annak tokjáról először 1619-ben, II. Mátyás német–római császár inventáriumában esik említés, így a koronával közel azonos korú tárolóról beszélhetünk.⁶²³ A famagú, felemelhető tetejű tokot belül is azonos selyem szövetel borították. A boltozatos tetőhöz a selymet szelvényekre vágva ragasztották fel.⁶²⁴

A 17. századi tokoknál a selyembélés inkább kisebb tokoknál (óra, ékszer, érme) vagy dobozoknál volt használatos. A 19. században már előszeretettel alkalmazták selyembélést nagyobb ötvöstananyagok tokjainál is. A vékony selyembélés nem feszült ki a tok belsejében, inkább redőzve, anyagfelelleggel illesztették be, általában csak a szélek mentén leragasztva. **(250. kép)** A 19. századi tokoknál a selyembélést sokszor papír vagy kartonbetétre hajtották fel, majd helyezték el a tok belsejében. **(252–253. kép)** Hasonlóan bélelték ki az Esterházy II. Pál herceg (1786–1866) aranygyapjas rendjelének tokját is, a doboz bélése lila selyem, az érdemjelet befoglaló, faragott betétet bársony borítja.⁶²⁵ **(251. kép)**

⁶¹⁹ *Almarium Sub Nris 57-58. in* Katona, A fraknoi kincstár 1725. évi leltára, 143.

⁶²⁰ Fedeles kupa tokja, magyar (?), 18. század közepe, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: Etk 17

⁶²¹ Elefántcsont kupa tokja, német, 17. század, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: Etk 13

⁶²² A tok geopolitikai vonatkozásairól ld. Szántó Iván, *Safavid Art and Hungary. The Esterházy appliqué in context* (Piliscsaba: The Avicenna Institute of Middle Eastern Studies, 2010), 60–61.

⁶²³ Szilágyi András, *Bemerkungen zu einigen Angaben des Nachlaßinventars Kaiser Matthias' I aus dem Jahre 1619, Ars Decorativa 21* (Budapest: Iparművészeti Múzeum, 2002), 52.

⁶²⁴ Bocskai István koronája és a korona tokja, 1605 körül, 1600 (szövet), Kunsthistorisches Museum, Weltliche Schatzkammer, Bécs, leltári szám: WS XIV 184 <https://www.khm.at/objektdb/detail/100573/> (2021. április 22.) A szövet másolatát használták fel az 1885. évi Ötvösmű kiállítás katalógusának borítására is.

⁶²⁵ Szilágyi, *Műtárgyak a fraknoi Esterházy-kincstárból*, 245–246, Kat. no. IV.62. Restaurátor: Brenner Róza (2013). Az érdemjel és tokja 2016-ban az Esterháza Kulturális, Kutató- és Fesztiválközpont Közhasznú Non-profit Kft. őrzésébe került át, a múzeumi leltárból miniszteri határozat alapján törlésre került.

6.7. Papírmagú tokok

A kora újkori Európában főként kisebb, óra- és evőeszköztokok készültek papírból, így jóval ritkábban, de papírmagú, bőrral borított tokokkal is találkozunk.

A 16–17. századi papír alapú tokok egyik típusa, mérettől és funkciótól függetlenül az ún. „nyakas” tokok csoportjába tartozik. Ezeknél a tokoknál a tető és tok alja egy szintben található, a tok aljában egy magasított betét van elhelyezve, melyre a tető rácsúsztatható. **(255–256. kép)** A nyakas tok változataként készült az Iparművészeti Múzeum két késtokja (összecsukható állapotban voltak tárolhatók benne az evőeszközök) amelyen a bőrből képzett kis gyűrűre ül a tok teteje.⁶²⁶ **(257. kép)** Hasonló megoldást alkalmaztak egy álló, talpas késtoknál is. A tok külső falai fából készültek, a belső osztást papírhüvelyekkel alakították ki.⁶²⁷ **(258. kép)** Az Esterházy kincstár kanáltokja feltehetően későbbi, mint a hozzá tartozó tárgy.⁶²⁸ Az ékszerként is viselt, nyakban hordható órákhoz, ahogy további külföldi analógiák is mutatják, gyakran készítettek papírmagú tokokat. Az Esterházy kincstár több ékszeróra tokja⁶²⁹ szintén papírmaggal bír, bélésük vörös selyemszövet, legyező motívumos aranyozásuk rokon, de nem azonos egymással. Több réteg, összeragasztott papír az alapja a kincstár ékszerórájához tartozó toknak, melyet vékony borjúbőr borít.⁶³⁰ **(259. kép)**

A 18–19. századból ismert könyv és irattokok hagyományos könyvkötő munkák voltak. Prediger a nyakas könyvtokok készítésének menetét részletesen közreadja.⁶³¹ **(260. kép)** Könyvtokoknál magát a kötetet használták a tok megformálásához, ezért előbb vékony papírba csomagolták, majd puha és vastag kartonból két, a kötet magasságára szabott darabot vágtak ki. Az egyik darab a belső réteg (nyak) kialakítására szolgált. A nyakrészt még az összeragasztás előtt színes (márványozott, dúcnyomású, vagy keményítős) papírral borították be. A belső oldalt teljesen, míg a külsőt a tervezett nyakrész kb. feléig vonták be a papírral. Az összeragasztandó kartonszéleket rézsútosan levékonyították, így nem növelte a fal vastagságát; ezután a kötetet összeragasztották, majd hagyták megszáradni, és erre húzták fel a külső falakat. Az alsó részt a belső hüvelyre ragasztották, a felső részből alakították ki a lehúzható tetőt. A tok aljára és tetejére formára szabott karton került, melyet a belső oldalon színes papírral kasíroztak. A színes papírt szélesebbre hagyták és a tok külső falára ragasztották fel. A bőrral történő borítás első lépése az alj és a tető bevonása volt, a bőrt kissé szélesebbre szabva, a dobozoldalra is rásimították. A palástot egyben borították be a bőrral, az egymásra boruló bőrszéleket pedig előzetesen elvékonyították, majd a borítás száradása után vágták óvatosan fel, a tető és az alj találkozásának vonalában. Egy 18.

⁶²⁶ Tok összecsukható evőeszközök számára, német, 1700 körül (feltehetően), Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: 3217.a–b és 3228.1–2

⁶²⁷ Késtkok gyöngyháznyelű késekhez, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: 68.108. 6 (publikálatlan)

⁶²⁸ Kanál, oszmán, 16. század vége, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: Ej 133 (publikálatlan), tok: Etk 30

⁶²⁹ Ékszeróra hegyikristály tokban, Dél-Németország, Németalföld vagy Prága (?), Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: E. 63.5, in Szilágyi, *Műtárgyak a frankói Esterházy-kincstárból*, 197–199, Kat. no. III.8.

⁶³⁰ Ovalis ékszeróra türkizszínű zománcos tokban, Ausztria, 17. század vége, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: E. 65.6, in Szilágyi, *Műtárgyak a frankói Esterházy-kincstárból*, 201–202, Kat. no. III.11

⁶³¹ Prediger *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I, 217–222.

századi könyvtoknál, melynek készítése technikája megfelel a Prediger leírásának, a szétvágás nyomai jól láthatók.⁶³² (261–262. kép) Szabálytalan formájú papírmaghoz Prediger a faforma használatát ajánlja. A felesleg levágása után a papírhüvelyt fűzősinórral (*Bind-Faden*) kötötték a formára.⁶³³ (263. kép)

A négyzetes vagy ovális formájú dobozokat gyakran díszpapírral borították és bélelték. A 19. század elejétől a különféle díszpapírok (krétázott, viaszozott, aranyozott, dombornyomású vagy prégelt, litografált papírok stb.) terjedtek el. 19. századból ismerünk olyan tokokat is, melyeknél a vastag kartont formáztak meg, talán nedvesítéssel, vagy gőzöléssel formára alakítva. (254. kép)

247. kép
Bársonyborítású serlegtok, Hága, 1667
Rijksmuseum, Amszterdam,
leltári szám: NG-NM-9660

248. kép
Fedeles kupa tokjának bársonyborítása IM, leltári szám: Etk 17, Fotó: DE

⁶³² Könyvtok, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: 58.1313.1–2, ld. Darabos Edit, *Egy XVIII. századi könyvtok restaurálása*, (Magyar Képzőművészeti Egyetem Tárgyrestaurátor Szak, 2006, kézirat), 3–5.

⁶³³ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* IV, 161–164.

249. kép
Bacchus diadala asztaldísz tokjának bársonybélése, IM, Etk 15, Fotó: DE

250. kép
Aranygyapjas rendjel toka (restaurálás után), Bécs, 1830 körül korábbi azonosító: Et 14, jelenleg: EKKF, Fotó: Brenner Róza

251. kép
Kehelytok selyembélése, Bécs, 1884 Egri Főegyházmegyei Múzeum, leltári szám: 75.45.1-2, Fotó: DE

252. kép
Rendjeltok osztrák, 19. század 2. fele, magántulajdon, Fotó: DE

253. kép
Az alapárnázott selyemborítású betét hátoldala, magántulajdon, Fotó: DE

254. kép
Rendjeltok felső kartonból kialakított része, osztrák, 19. század 2. fele, magántulajdon, Fotó: DE

255. kép
Késtkok, francia (?), 16. század 2. fele
IM, leltári szám: 3218, Fotó: Olajos Ilka

256. kép
Késtkok, francia (?), 16. század 2. fele
IM, leltári szám: 3218, Fotó: DE

257. kép
Tok összecusukható evőeszközök számára német
1700 körül (feltehetően)
IM, leltári szám: 3128, Fotó: Olajos Ilka

258. kép
Késtkak belső osztása
IM, leltári szám: 68.108.6, Fotó: DE

259. kép
Ékszeróra tokja, Dél-Németország, 17. század első harmada
IM, leltári szám: E. 63.5, Fotó: DE

260. kép

Könyv és tokja, könyv: Utrecht, 1765, tok: Magyarország
18. század második fele
IM, leltári szám: 58.1313.1–2, Fotó: Kovács Zsófia

261. kép

Könyvtok, könyv: Utrecht, 1765, tok: Magyarország
18. század második fele,
IM, leltári szám: 58.1313.1–2, Fotó: DE/MKE-MNM

262. kép

A könyvtok teteje, Fotó: Nyíri Gábor/MKE-MNM

263. kép

Illusztráció Ernst Christoph Prediger: *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und Futteralmacher IV*, OSZK,

6.8. Kapcsok, akasztók, zsanérok

A formázott bőrmaggal készült tokokhoz nem volt feltétlenül külön zárszerkezetre szükség, noha nagy értékű daraboknál külön zárszerkezettel is ellátták a tokot.⁶³⁴ A tok tetejét és alját általában bőrszíj vagy selyemzsinór fűzte egybe. Értékesebb tárgyakat a tokba illesztett zárszerkezettel is védték. **(264. kép)**

Az álló tokoknál különböző fémakasztók- és kapcsok fogták össze a tok két felét. A kapcsokat a tok aranyozása után szegecsekkel helyezték fel, átszúrva a famagot és a bélést is, a túske végét pedig a bélés felőli oldalra hajtották. A 16. századi tokoknál a kapcsok zsanérral ráhajtható pántból és akasztóból állnak, gyakran tűziaranyozottak és vésett díszítésűek. Formájuk nagyon hasonló a könyvkötéseken megfigyelhető kapcsokhoz. **(265–266. kép)** A kapcsok formája a 17. század folyamán egyszerűsödik, az egyik oldalon fémhurok, a másik oldalon egyszerű kampó biztosítja a záródást. **(267. kép)** A kapcsok díszítetlenek vagy egyszerű véséssel díszítettek, **(269. kép)** számuk a tok méretétől, alakjától is függött. A rögzítő szegecseket vastag rézdrótból alakították ki, fejüket elkalapálták. A kapcsokat estenként nem réz, hanem vasszögekkel erősítették fel. A kérdőjel alakú kampókat a 18–19. században egy kerek változat váltja fel, melyet már gyakran csavarral rögzítenek. **(268. kép)** Az egyszerű tuskék helyett széthajtható, kétágú szegecset alkalmaztak a 18. századi tokok belsejében. **(271–272. kép)** A kampó és hurok alá kerek alátétet is elhelyezhettek, ezek vagy lapos korongok, vagy gömbölyű profilra nyomott

⁶³⁴ Birodalmi korona tokja, Prága, 1350 után, Kunsthistorisches Museum, Weltliche Schatzkammer, Bécs, leltári szám: WS XIII 30.

rézgyűrűk. (270. kép) Az ehhez szükséges eszközt az egyik Prediger-kötet metszete ismerteti.⁶³⁵ (273. kép) Rézkapcsokkal szerelték fel a kisebb papírmagú tokokat is.

Speciális esete volt a két fél összefogásának, amikor a bélésbőrből alakították ki a bőrszanért, amikor a hosszabbra hagyott bélésbőrt a tok külső felére ragasztották. A bélésbőr biztosította a záródást a fekvő evőeszköztokoknál is. Feltehetően erről a megoldásról ír Prediger, főként a fekvő tokoknál, amikor *Charniers*-nek vagy *Cherniers*-nek nevezi a bélésbőrből kialakított zsanért.⁶³⁶ Ezt a megoldást látjuk a fraknói Esterházy-kincstárból származó toknál és egy négyzetes doboznál és az Iparművészeti Múzeum óratokjánál. (155. kép, 274–275. kép) Nagyobb ötvösmű tokjánál igen ritka megoldás, egy 18. századi áldozati kehely tokja például ilyen bőrszanér mentén nyitható, melyeket a kehely talpánál és a kuppa felső részén alakítottak ki.⁶³⁷

A 18. században a fémzsanér használata válik általánossá, melyet felhelyezhettek a bőrborítás előtt és után is. (276. kép) Egy 19. század elején készült toknál a bőrborítást felvágták, ez alá illesztették be a hosszú zsanért. (278. kép) Hasonló korú asztali óra tokjánál a zsanért nagy, szögletes bőrdarabbal fedték le.⁶³⁸ (277. kép) A 18. században legelterjedebb kapocstípusok mellett, egyedi megoldások is feltűnnek. Franz Thaddäus Lang (1693–1779) augsburgi ötvös úrvacsorai kelyhének tokjára akasztó helyett egy fémtüskére csukódó kapcsot helyeztek fel.⁶³⁹ Egy szintén augsburgi kehelytokon apró reteszek biztosítják a csukódást. Az Emmanuel Gottfried Meisgeyer kelyhéhez készült tok tetejére egy a pénzgyűjtő perselyeknél látható fém akasztót is felszereltek.⁶⁴⁰

A 19. században több toknál látunk beépített, kulcsos zárzerkezetet. Az egri Egyházmegyei Múzeumban őrzött monstrancia toknál különleges megoldásként a zárszerkezetet a tok kiszélesített oldalfalába illesztették. (279. kép) A fémzsanért leggyakrabban a felezés mentén szerelték fel, de találunk a talpba vagy a tetőbe illesztett változatot is. Szintén az Egerben őrzött 19. századi, bécsi monstranciátok zárszerkezetét a talpban, így a zsanér is szokatlan helyen, a tetőnél található.⁶⁴¹ (280–283. kép) A 19. század második felében készült kisebb tokoknál gyakran alkalmaztak rugós zárszerkezetet, ilyenkor egy kis réztüske benyomásával lehetett a tokot felnyitni. A vegyes anyagú tokok (karton-fa) alja éppen ezért fából van, hiszen a rugó helyét bevésték és kis fémpánttal rögzítették. (284. kép)

⁶³⁵ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* IV, 178–179.

⁶³⁶ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I, 234.

⁶³⁷ Vóna Györgyné (Szűcs Mária), *Kehelytok bőrborításának restaurálása*, 5.

⁶³⁸ Óratok, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: 51.1091.1

⁶³⁹ Kehely paténával, Augsburg, 1736-1737, Forrás: https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/BOC7VMRGHJYVRA6DJC6QZ3CBWFPWFA6O?isThumbnailFiltered=true&query=kelch+mit+patene&rows=20&offset=20&_id=1643704999147&viewType=list&firstHit=6FEXOP7CXKB7P4G6Z6PWJZAOZ7CSKFXP&lastHit=lasthit&hitNumber=22 (2022. február 1.)

⁶⁴⁰ Fritz, *Das evangelische Abendmahlsgerät in Deutschland. Vom Mittelalter bis zum Ende des Alten Reiches*, Kat. no. 300, 258–259, 475.

⁶⁴¹ A tok selyembélésén az ötvöstárgyat készítő cég neve olvasható: *V. Mayer's Söhne, K.k.Hof und Kammer-Juweliere, Wien, Stock im Eisenplatz 7.*

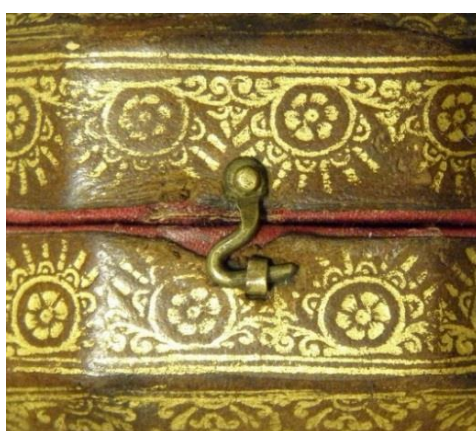
264. kép
Birodalmi korona tokja, Prága, 1350 után, Kunsthistorisches Museum, Weltliche Schatzkammer, Bécs
leltári szám: WS XIII 30

265. kép
Serlegtok, kettős kapocs, német, 17. század eleje
IM, leltári szám: 51.1097.1, Fotó. DE

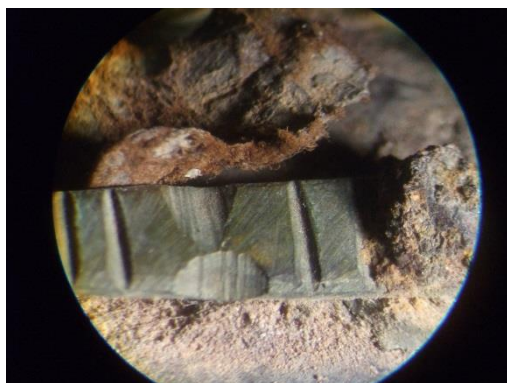
266. kép
Óratok, tűzi aranyozott kettős kapocs, IM, leltári szám: 51.1098.1, Fotó: DE

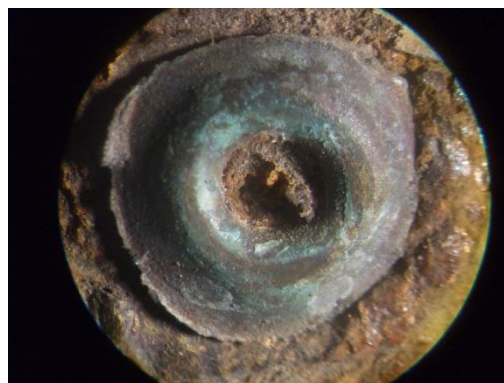
267. kép
Ékszeróra bőrtokjának kapcsai
17. század első harmada (?), IM, leltári szám: E. 63.5, Fotó: DE

268. kép
Csavarral rögzített kapocs (feltehetően 19. századi pótlás)
IM, leltári szám: 51.100, Fotó: DE

269. kép
Rézkapocs vésett díszítményei, vasszöggel rögzítve,
IM, leltári szám: Etk 8, OL 62,5X, Fotó: DE

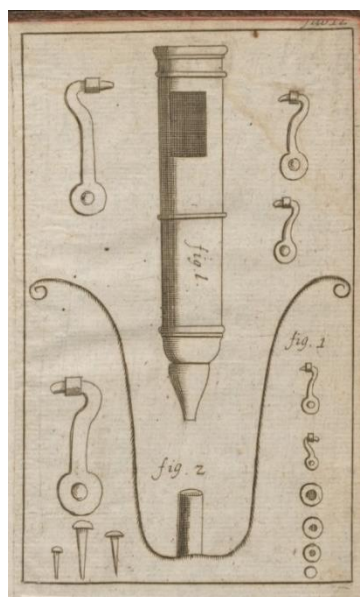
270. kép
Akasztó réz alátéte, IM, leltári szám: Etk 15,
OL 62,5X, Fotó: DE

271. kép
Kétágú kapocs a tok külső oldalán, IM,
leltári szám: Etk 23, Fotó: DE

272. kép
A bélés felőli oldalra visszahajtott kapocs, IM,
leltári szám: Etk 23, Fotó: DE

273. kép
Kapcsok és az alátét készítéséhez szükséges eszköz. in Prediger, *Der in aller heut zu Tag
üblicher Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und Futteralmacher* IV, 1741, Or-
szágos Széchényi Könyvtár, Budapest

274. kép
Bőr borítású doboz, 17. század
Esterházy Privatstiftung – Burg Forchtenstein – Schatzkammer
Fotó: Andreas Hafenscher

275. kép
Zsebóra tokja, magyar, 18. század
IM, leltári szám:
52.856.1, Fotó: Ferancz Attila

276. kép
Evőeszköztok, Ausztria, 18. század
IM, leltári szám: 51.1097.1
Fotó: Várhegyi Zsuzsanna

277. kép
Óratok, Ausztria, 19. század eleje
IM, leltári szám: 53.1931.1, Fotó: DE

278. kép
Montrancia tok zsanérral, Bécs, 1813
Egri Egyházmegyei Múzeum, leltári szám:
75.32.1-2, Fotó: DE

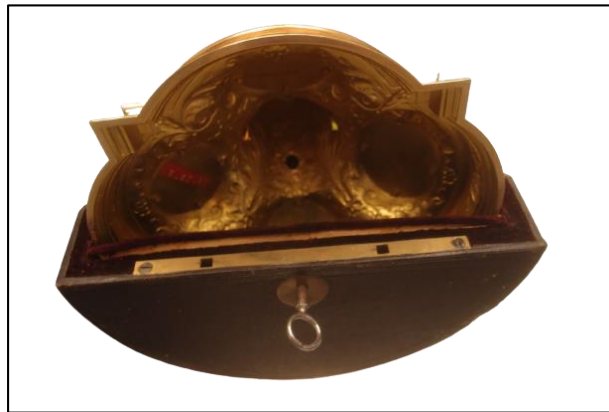

279. kép
Montrancia zárszerkezete, Bécs, 1813
Egri Egyházmegyei Múzeum,
leltári szám: 75.32.1-2, Fotó: DE

280. kép

Monstranciatok, a talpba beépített zárszerkezettel, Bécs, 1884
Egri Főegyházmegyei Múzeum, leltári szám: 75.46.1–2, Fotó: DE

281. kép

Monstranciatok, a talpba beépített zárszerkezettel, Bécs, 1884
Egri Főegyházmegyei Múzeum, leltári szám: 75.46.1–2, Fotó: DE

282. kép

Kehelytok, a tok felső részébe beépített zárszerkezettel, Bécs, 1884
Egri Főegyházmegyei Múzeum, leltári szám: 75.45.1–2, Fotó: DE

283. kép
Kehelytok, a tok talpánál található zsanér, Bécs, 1884
Egri Főegyházmegyei Múzeum, leltári szám: 75.45.1–2, Fotó: DE

284. kép
Éremtok rugós zárszerkezete, Bécs (?)
19. század 2. fele, magántulajdon, Fotó: DE

6.9. Az Esterházy tokok készítése technikai vizsgálatának összegzése

6.9.1. Bőrök készítése technikai jellemzői

Az Esterházy tokok borítása növényi cserzésű kecske, kisebb számban juh és borjúbőrökkel történt. 1 %-os vas (III) klorid oldattal megcseppentve a rostok fekete-kék-szürke-zöld színűre színeződtek. A növényi cserzőanyag típusát (kondenzált vagy hidrolizálható) specifikusabb vizsgálatát kémiai tesztek segítségével próbáltuk meghatározni. A cserzőanyagok nagyfokú lebomlása esetén miatt a

tesztek eredménye sok esetben nem volt egyértelmű.⁶⁴² Kondenzált növényi cserzőanyagok kimutatásra alkalmas a vanillin teszt.⁶⁴³ Az Esterházy tokok borítóbőreinél a teszt csak néhány esetben hozott egyértelműen pozitív (kondenzált cserzőanyagra utaló) eredményt. Néhány tételnél, *Etk 1, 7, 13, 15* tokok és egy töredék *Ebt 59* esetében a kondenzált cserzőanyagra jellemző színreakció (a rostok vörös elszíneződése) egyértelműen megfigyelhető volt. Gyengébb vörös szín jelentkezett az *Etk 2* evőeszköztoknál.⁶⁴⁴

6.9.2. Tokok faanyagának vizsgálata

A tokok faanyagának többségét a korabeli szakirodalom és szemrevételezés alapján hársfának határoztuk meg. A fafaj mikroszkópos meghatározására néhány toknál került sor. A vizsgálatra különböző korú és származású tokokból válogattunk.⁶⁴⁵

A hosszabban elemzett augsburgi „hajlóindás” tokcsoport darabjainál szemrevételezés alapján szinte kizárólag hársfát használtak. A csoporthoz tartozó *Bacchus diadala* asztaldísz tokjának (*Etk 15/3*. minta) famagja ettől eltérően, közönséges lucfenyőből (*Picea abies* (L.) H. Karst) készült. Hársfa az anyaga az Esterházy rezidencák közelében készült tokoknak (*Etk 8/1*. minta és *Etk 27/5*. minta), és egy 18. század eleji magyar ötvöstárgyhoz tartozó (*Etk 17/4*. minta) tárolónak is.

A kincstár egyik aranygyapjas rendjelét (2. minta) közönséges lucfenyőből készült tok védte. A két különböző korú (17. század közepe és 19. század első harmada) tok a szokásostól eltérő anyagát (közönséges luc) talán a tokok szögletes formája indokolta. (**6. Függelék**)

⁶⁴² Falcão, Lina, Araújo, Maria Eduarda M., Vegetable Tannins Used in the Manufacture of Historic Leathers, *Molecules* 23 (5) (2018), <https://www.mdpi.com/1420-3049/23/5/1081> (2022. május 4.)

⁶⁴³ A rostokat 90%-os etanolban oldott, 1 %-os vanillin oldattal kell megcseppenteni, a felesleges mennyiségű oldatot szivópapírral eltávolítani, majd koncentrált sósav oldattal megcseppenteni. Kondenzált cserzőanyag alkalmazását mutatja a rostokon kialakuló mélyvörös szín. Kite, Marion, Thomson, Roy, *Conservation of leather and related materials*, 59.

⁶⁴⁴ Megfigyelések szerint a színreakció intenzitását befolyásolja, ha tisztán kondenzált (élénk vörös) és kevert kondenzált és hidrolizálható cserzőanyagot használtak (világosabb vörös szín). Ld. Kovács Petronella, *Bőrrel borított, fémdíszítványokkal ékesített 18. századi erdélyi ládák történeti és készítés-technikai kutatása, összehasonlító anyagvizsgálatuk és konzerválásuk lehetőségei*, Doktori Disszertáció, Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2007), 59–60.

⁶⁴⁵ A fafaj meghatározást Tuzson Eszter DLA végezte.

6.9.3. Ragasztóanyagok vizsgálata

Korabeli szakirodalomból tudható, hogy a tokok ragasztásához enyvet és keményítőt, illetve csirizt használtak.⁶⁴⁶ A müncheni Residenz tokjainak restaurálásánál optikai megfigyelés és oldáspróbák alapján enyvet és keményítőalapú ragasztót határoztak meg.⁶⁴⁷ Kálium-jódidos jóddal végzett cseppeszt keményítő használatát mutatta ki egy 17. századi, német palacktartó bőrborításának ragasztóanyagául.⁶⁴⁸ felragasztásához keményítőt Egy 18. századi kehelytok anyagvizsgálatánál szintén keményítő ragasztóanyag volt kimutatható.⁶⁴⁹

Az erősen sérült Esterházy tokoknál látható ragasztóréteg nem volt megfigyelhető. *Etk 8* és *Etk 23* tokok bőrborítás alatti rétegből vett mintáknál a lehetséges keményítő kimutatása KJ+J₂ oldatával történt. A kaparékot tárgylemezre helyezve desztillált vízzel nedvesítettem át, majd káliumjodidos jóddal oldattal cseppenttem meg. *Etk 8* toknál a kálium-jodidos jóddal történt megcseppentés néhány szemcsét lilára színezett. A szemcsék formája alapján azonban nem lehetett keményítőként azonosítani. A mintákat polarizációs mikroszkópos alatt is vizsgáltam, glicerinnel megcseppenttem, fedőlemezzel fedtem le, és 400X nagyítás mellett, ismert keményítő ragasztófilmek mintáival összevetve vizsgáltam.⁶⁵⁰ Az *Etk 23* toknál szabályos szemcsézettségű anyag volt látható, azonban a szemcseméretet sem keményítőre sem csirizre nem volt jellemző. A natív (nem főzött) búzakeményítő és főzött keményítő és enyv keverékét tartalmazó mintákban jóval nagyobb szemcseméret volt megfigyelhető. (7. **Függelék**)

6.9.4. A textilek készítésestechnikai vizsgálata

A lebomlott, sérült bársonydarabokon, nem csupán a nyírott flór réteg, hanem az alapszövet is sérült, meggyengült és részben lebomlott. Az Esterházy tokok két tételénél lehetett a bársonybélés készítésestechnikai vizsgálatát elvégezni.

Mindkét tételnél (*Etk 15* és *Etk 17*) nyírott selyembársonnyal történt a bélelés. A láncfonal esetében a fonalszám minden darabnál ~ 66/ cm volt. A vetülékfonaloknál ~36–38/ cm között mozgott a fonalszám.

⁶⁴⁶ Kovács Petronella bőrrel borított ládáknál keményítő és enyv használatát mutatta ki. Kovács, *Bőrrel borított, fémdíszítményekkel ékesített 18. századi erdélyi ládák történeti és készítés-technikai kutatása, összehasonlító anyagvizsgálatuk és konzerválásuk lehetőségei*, 71–72.

⁶⁴⁷ Schrempf, Johannes–Schrade, Gabriele, Klebetechniken an dreidimensionalen Objekten. Ein Erfahrungsbericht über Verklebungen von Materialkombinationen an Historischen Objektmaterialien, *VDR Beiträge* 2 (2017): 9.

⁶⁴⁸ Sipeki, XVII. századi német dupla palack tartó doboz restaurálása, 13–14.

⁶⁴⁹ Vóna Györgyné, *Kehelytok bőrborításának restaurálása*, 11.

⁶⁵⁰ P. Holl Adrien, Különböző keményítők és állati enyv mikroszkópos vizsgálata, *Műtárgyvédelem* 32 (2007), 35–41.

Az Etk 17. tételnél a fémfonalas paszománt töredékei is fennmaradtak. A paszományhoz un. riant fémfonalat⁶⁵¹ és lamellákat használtak fel. A paszománt az alábbi sorrendben állt össze: 1 lamella/7 riant/1 lamella/3 riant fémfonal.⁶⁵² A szövés módjának vizsgálata az egy tokhoz tartozó bélésdarabok kiválasztásához is segítséget nyújtott. (8. *Függelék*)

⁶⁵¹ A riant fonási módnál a bélfonal köré lazán felcsavart fémszalagot látunk. A lamella vékony, tömör fémszalag. A textíliák meghatározásában Tóth Márta restaurátor volt segítségemre.

⁶⁵² Járó Márta, Fémfonalak az Esterházy-gyűjtemény textíliáin, in *Az Esterházy-kincstár textíliái*, Pásztor Emese szerk. (Budapest: Iparművészeti Múzeum, 2010), 57.

7. A 18. SZÁZADI EVŐESZKÖZTOKOK KUTATÁSÁNAK SAJÁTOS LEHETŐSÉGEI

A 16–18. századi evőeszközökhöz és étkezészetekhez gyakran készültek bőrborítású tokok, melyek funkciójuk okán nagy számban maradtak fenn. A változatos típusaik miatt indokolt a jellegzetes készítésechnikai megoldásokat és díszítési módokat külön fejezetben bemutatni.⁶⁵³

A fejezetben a budapesti Iparművészeti Múzeumban őrzött, 18. századi evőeszköztokokat vetem össze külföldi analógiákkal és korabeli nyomtatott forrásokkal, s a bennük őrzött tárgyak készítési helyének pontosítására teszek kísérletet a már ismerttetett módszerrel.⁶⁵⁴ A fejezet ily módon készítésechnikai vonatkozásai miatt közvetlenül kapcsolódik az előző fejezethez, ám a mesterség 18. századi augsburgi történetéhez is adalékkal szolgál.

7.1. Az evőeszköztokok típusai a 16–18. században

Az evőeszközök hosszú időn keresztül egyszerre voltak használati és vagyontárgyak, így a reprezentáció részei, melyeket rendre megtalálunk az uralkodói és nemesi leltárakban, gyakran a hozzájuk tartozó tok említésével együtt. A 16. század végén a müncheni kincstárban 12 darab kést egy aranyozott veretekkel díszített bőrtokban tároltak: *494 (390) Ein bestöckh von 12 Böheimischen Messer, die hefft meßeingen, oben mit Pegghaubeten köpflen, das fueterall und luckh von roten leder, mit vergulter eingeschlagner arbeit.*⁶⁵⁵ Philip Hainhofer 1617-ben egy kanálból, késből és egy sótartóból álló készletet a hozzátartozó tokkal egyetemben rendelte meg: [...] *der leffel und daß messer, und Saltzfeßlein auch in einem futer zusammen [...]*.⁶⁵⁶

Az evőeszköztokok és dobozok magyar levéltári forrásokban is megtalálhatók. Bethlen Gábor 1616-ban már egy tokban lévő evőkészletet vásárolt.⁶⁵⁷ Az Esterházy-kincstár korallnyelű, aranyozott ezüst villája és kanala egyike a kevés 16. századi tárgynak.⁶⁵⁸ Az Esterházy család lenzséri kastélyában, Esterházy István (1616–1641) halála után felvett leltárban olvashatjuk: *Tokban való ezüst fejer villa 12, kes 12, villa 12.* A leírás szerint a készlet *kinnjáró tárgyként*, több más ezüst asztalneművel együtt a

⁶⁵³ A fejezet alábbi tanulmányom módosított változata: Darabos Edit, Futteralen für Löffel, Messer und Gabeln aus Silber. Bestecketuis aus dem 18. Jahrhundert im Kunstgewerbemuseum Budapest *Ars Decorativa* 34 (2020): 33–66.

⁶⁵⁴ A kutatás részben a Tempus Közalapítvány *Campus Mundi* ösztöndíjának támogatásával valósult meg.

⁶⁵⁵ Diemer, *Johann Baptist Fickler. Das Inventar der Müncher herzoglichen Kunstkammer von 1598*, 71, ld. Diemer et al, *Die Münchner Kunstkammer Band I, Katalog Teil 1*, 177.

⁶⁵⁶ Gobiet, *Der Briefwechsel zwischen Philip Hainhofer und Herzog August d. J. von Braunschweig-Lüneberg*, 211.

⁶⁵⁷ Mikes Ildikó, *Az evőeszközök története. Kiállítás az Iparművészeti Múzeumban* (Budapest: Iparművészeti Múzeum, 1971–1972) forrás említése nélkül.

⁶⁵⁸ Szilágyi, *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, 259–261, Kat. no. V.6, illetve: Kiss, *Czédulák egy főúri kincstárból*, 36.

pohárnoknál volt.⁶⁵⁹ A kincstár 1696-os inventáriumában alapján beazonosítható egy hegyikristály nyelvű evőeszközkészlet és bőrborítású tokja : *Una Duodena Coltrorum Forcinarum et Coclearum ex Crystallo montano in Theca Rubra Deaurata* is.⁶⁶⁰ Feltehetően azonos készletet ír le az 1725-ös, magyar nyelvű inventárium: *Egy Vörös tokban Egy tucsat Cristal övegh nyelvű kés vellástól, s annyi hasonló kalany.*⁶⁶¹ A tizenkét kanalat, kést és villát magában foglaló doboz tetején, melyet az Iparművészeti Múzeum őriz, a hármás palmettasor övezte középmezőben kör alakú legyezőmotívumok, a mező külső szélén pedig stilizált virágtövek láthatók. A dobozon belül, az evőeszközök lefogására használt fapálcákat is bőrrel borították, ezeket stilizált ékkő bélyegzők díszítik. A díszítmények elrendezése a könyvtáblákkal mutat hasonlóságot. **(285–286. kép)** Készítője, ha könyvkötő is volt (feltehetően az Esterházy-rezidenciák közelében dolgozó mester), a tok aranyozásában is jártas lehetett, hiszen azonos bélyegzői két másik, pohár alakú tárgyhoz készült tokon is megtalálhatók, melyeket jelenleg is Fraknón őriznek.⁶⁶² **(287. kép)**

A 14–15. századi ábrázolásokon látható selyemzsinórra függesztett tokok képviselik az egyszemélyes készletek számára készült tárolók fő típusát. A tokok alsó részén, illetve a rácsúszó fedélen kis fület alakítottak ki: a bőrbe bemetszett kis vágások között a bőrt kidomborították, ezen keresztül a fedelet és tetőt összefűzve, leggyakrabban vörös selyemzsinórt vezettek át. A nedves bőrt feltehetően egy merev formán alakították ki, a hosszanti oldal mentén gyakran varrták is. Ezek a darabok az ún. „nyakas” tokok csoportjába sorolhatók, vagyis a tető és a tok alsó része egy vonalban találkozik, egy belső hüvelyre csúszik rá a tető. Ezeknek a tokoknak általában nem volt szilárd magja, esetenként kaphattak papírmerevítést, készletek esetében a hüvely osztott. **(288. kép)** A korai darabok bőrmetszéssel, bőrdomborítással díszítettek, az evőeszköztokokon is a 16. század második felében jelent meg a bélyegzős aranyozás. A budapesti Iparművészeti Múzeum 16. századra datált, aranyozott, áttört díszű bőrhüvelyt papír réteggel merevítették, különlegessége a zöld-piros pasztaberakás, amely a címerpajzs és egy mitológia jelenetet ábrázoló medalion körül is látható.⁶⁶³ **(255–256, 289. kép)**

Az Esterházy-kincstár egy zománcdíszes, 16. századnak datált kanalának tokjában nincs papírmerevítés, rajta finomrajzú aranyozó bélyegzőkkel nyomott legyezőmotívum látható.⁶⁶⁴ A később számtalan variációban létező motívum a 1600 évek első évtizedében gyorsan végigterjedt Európán, ahogy az 1633-as évszámot hordozó, Erdélyben készült Brandenburgi Katalin tulajdonát képező könyvtáblán már láthatjuk.⁶⁶⁵ A motívum a tok pontos datálását ugyan nem teszi lehetővé, de rámutat,

⁶⁵⁹ MNL OL Fasc Q, No. 633

⁶⁶⁰ MNL OL P 108, Rep.8. Fasc. C. Nr. 37/NB. Idézett tételek helyei az inventáriumban: Armarium sub Nro 51 et 52, A roncs állapotú evőeszközkészlet a letéti jegyzékben 121. számot kapta. Tok: 51.1077

⁶⁶¹ Katona, *A fraknói kincstár 1685. évi leltára*, 17–18, *Almarium Sub 54–55. Nro 19*. A leltárban négy, tokban őrzött evőeszközkészletet vettek fel. *Nro 19–22* számok alatt.

⁶⁶² Az egyik tokról Weinwurm Antal készített fotót az 1896-os, millenniumi kiállítás alkalmával. Iparművészeti Múzeum, Adattár, leltári szám: FLT 2259

⁶⁶³ Kés vagy íróeszköztok, olasz, 16. század, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: 3218

⁶⁶⁴ Kanál és tokja, török, 16. század vége, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: Ej 133 (publikálatlan) tok: Etk 30

⁶⁶⁵ B. Koroknay Éva, Brandenburgi Katalin kötéstáblája, in *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei II.* (Budapest, 1956): 110–111.

hogy a 17. század folyamán valamilyen okból felfüggeszthető, hordozható tokra volt szüksége a kanál tulajdonosának.

Nem minden egy személyes evőeszköztok volt felfüggeszthető. Apor Péter a 17. századi leírásából, de képi ábrázolásokból is tudjuk, hogy a férfiak tokban tartott késeiket övük mögé szúrva is hordták.⁶⁶⁶ Szerkezetileg a nyakas tokok csoportjába sorolható különleges darabok funkciója (úti készletek, voltak vagy sem?) nehezen meghatározható. Néhány késkészlethez különleges, zoomorf tok készült. A halformájú (pisztráng után mintázott), halbőr imitációval borított tokok tulajdonképpen a „nyakas” tokok csoportjába sorolhatók, a hal feje lehúzzható, a tokon belül hüvelyeket alakítottak ki a kések számára.⁶⁶⁷ Az Esterházy-kincstár evőeszköztokja különleges kialakítású, ahol a bőrt többszátatú, zsírcserzésű bőrrrel bélelt hüvelyre húzták fel. A készlet darabjaiból ma már csak egy achát kanál lelhető fel. A tárgy a kincstár korai, 16. századi darabjaihoz sorolható, aranyozó bélyegzői is 16. század végi, 17. század eleji készítést sejtetnek.⁶⁶⁸ **(290. kép)**

Az egyszemélyes készletek sajátos típusát képviselik az összehajtható evőeszközök számára készült, pohár alakú tokok, melyek a 17. századtól egészen a 19. századig használatban voltak. **(291. kép)**. A tok magja lehet fa, ilyenkor a tok alsó részét egy fatömbből alakították ki; az ebben kialakított vajatokban helyezték el az összecsucott eszközöket, de vannak többrétegű bőrből készült vagy papírmerevítésű változatok is, melyeknek hordozható változata pánntal készült. A bőrborítás mellett pergamennel vagy bársonnyal fedett, fémfonalas paszománttal díszített darabok is fennmaradtak. Amennyiben a készlethez fém ivópohár is tartozott – hasonlóan az 1698 körül, Augsburgban készült készlethez – a mélyedésekkel ellátott elemet az ivópohárba helyezték.⁶⁶⁹

7.2. Az evőeszköztokok 17. századi formai változásai, típusai

A 18. században készült evőeszköztokok több típusát ábrázolták egy strassburgi könyvkötő és tokészítő ravatali tábláján.⁶⁷⁰ **(292. kép)** A kisebbik, kanál formájú tok a kisebb készletek, míg a magas doboz a nagyobb készletek tárolására szolgált.

Az evőeszköz a 18. században már a terített asztal része, melyről a vendéglátó gondoskodott,⁶⁷¹ ezért az egyszemélyes evőeszközkészletek kettős funkcióval éltek tovább. Sokat utazó egyházi és

⁶⁶⁶ Mikes, *Az evőeszközök története*, 43–44. (Apor Péter: *Metamorphosis Transilvaniae*, III. cikkely)

⁶⁶⁷ Hasonló tokot őriznek a Bayerisches Nationalmuseumban (kések Itáliából származnak, a késő 16. századból, a tokon későbbi átfestések láthatók; további analógia a Grünes Gewölbe gyűjteményében található, ezt 17. századi, habán munkaként határozták meg. <https://skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/118450>

⁶⁶⁸ Evőeszköztok, 16. század vége, Esterhazy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer, in Esterházy Privatstiftung szerk., *Esterházy Ahnengalerie* (Eisenstadt: Esterházy Privatstiftung, 2006), 70.

⁶⁶⁹ Heitmann, Bernard, Boerner, Carlos, *Historische bestecke aus der Sammlung des Museum für Kunst und Gewerbe* (Hamburg: Museum für Kunst und Gewerbe, 2007), 193–194, Kat. no. 79

⁶⁷⁰ Schindler, Thomas, Keller, Anke, Schürer, Ralf szerk., *Zünftig! Geheimnisvolles Handwerk 1500–1800* (Nürnberg: Verlag des Germanischen Nationalmuseums, 2013), 155, Kat. no. 2. 65.

⁶⁷¹ Emmendorffer, Christoph, *Maximilianmuseum. Augsburgs Schatzkammer* (Mering: Holzheu, 2016), 112.

polgári személyek valószínűleg továbbra is használtak útikészleteket, de már nem az övre függesztve, hanem a poggyász részeként. A fekvő formájú tok a készlet formáját követi, felemelhető tetővel készült. A típus korai darabjaként említhető az augsburgi hajlóindás tokcsoporthoz tartozó (feltehetően ajándéknak szánt), 1667-es felíratot hordozó, kanalat, villát, kést és fűszertartót magában foglaló evőeszköztok.⁶⁷² Itt kell megemlíteni, hogy a 17. század 3. harmadától figyelhető meg a villa változása, az evésre használt villák formája a kanálhoz hasonlít (lapos nyél, meghajló villafej). A 17–18. századi úti készletekhez gyakorta tartoztak egyenes, hengeres nyélben végződő, kétágú villák is, melyek a hús kínálását szolgálták. Egy 1737–1739 között, Augsburgban készült, a Glück gyűjteményből származó evőeszközkészletben kétféle, egy hajlított és egy egyenes, a késhez hasonló nyéllel rendelkező villa is látható.⁶⁷³

Az új toktípus megjelenése a 17. század második felére tehető. Bár gyakran nevezik úti készletnek ezeket a tárgyegyütteseket, ez csak részben igaz, mivel a többség – elsősorban keresztelőkalkmából átadott – ajándékként készült. A kanál már régóta ismert volt, mint keresztelőkalkm, a 17. század második felétől a polgári társadalmi rétegekben is elterjedt, sok esetben készletté bővülve.⁶⁷⁴ A típus egyik korai ábrázolása – egy shagrin bőrrel borított kanáltok – Georg Hainz 1665–1670 körül készült trompe d’oeil festményén látható.⁶⁷⁵ (293. kép)

7.2.1. Az egyszemélyes evőeszköztokok készítése technikája

Az evőeszköztokok készítésének megismeréséhez Ernst Christoph Prediger ismét munkája fontos adatokkal szolgál, mivel több típusairól ad hosszabb-rövidebb leírást. Prediger az alábbi típusokat tárgyalja: 1. kis,- vagy nagyutcat evőeszköz, illetve sokdarabos *Reise-Service*-hez készülő, felnyitható tetejű, fából készült, doboz formájú tárolók; 2. rézsútos tetejű, fából készült álló dobozok, az evőeszközök állítva történő tárolásához; 3. famaggal készülő, egyszemélyes evőeszköz készletek felnyitható; 4. lehúzható tetejű, kartonból készülő ún. „nyakas” tokok.

Mint Prediger írja, leggyakrabban az egyszemélyes evőeszköztok készítésére kérték fel a könyvkötőt vagy tokkészítőt: *Von Futteralen über Messer, Löffel und Gabel von Silber, sind die üblichen und frequentesten, die in einer Buchbinders Werkstatt vorkommen [...]*.⁶⁷⁶

Az egyszemélyes evőeszköztokok készítésének lépései nagyjából megegyeznek a nagyobb tokokéval. A tok aljában a villa és a kés nyelét pontosan követő mélyedéseket alakítottak ki, ezekre

⁶⁷² Heller, István, *Europäische Goldschmiedarbeiten* (München: Hirmer Verlag, 2003), 79–80.

⁶⁷³ Evőeszköz készlet, Philip Jakob I. Jäger, Augsburg, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: 17623—17627, in Horváth Hilda szerk., *Iparművészeti kincseink Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000), 96.

⁶⁷⁴ Mühlbacher, *Lederarbeiten von 14. bis 19. Jahrhundert aus den Sammlungen des Berliner Kunstgewerbemuseum*, 39, ld. még: Gall, *Leder im Europäischen Kunsthandwerk*, 274, 278.

⁶⁷⁵ Georg Hainz (1630–1688): Kabinet dísz tárgyakkal, vászon, olaj, 83,5x61 cm, Statens Museum for Kunst, Koppenhága, leltári szám: KMSsp 768

⁶⁷⁶ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* IV, 156.

borították rá a kanalat, melynek a toktetőben képeztek ki helyet. A tető fala kissé vastagabb volt, megakadályozandó, hogy az aranyozás során megsérüljön: [...] *jedoch absonderlich am obern Deckel, so viel Holz gelassen wird, daß der obere Deckel etwas stärker, als unten das Fundament, bleibt, weil die Futterals müssen mit grossen Stämpffel abgedrucket werden* [...] A forma kialakításánál a bélésanyag vastagságát is bekalkulálták.⁶⁷⁷ Fekvő evőeszköztokoknál az alsó fél béléséből, a két fél összerősítésére szolgáló „bőrzsánért” alakítottak ki, melyet a felső rész külső oldalára ragasztottak. (294–295. kép) A tok alsó részében gyakran egy kinyúló tagozatot látunk, ide csúsztatták be a kés hegyét. (63. kép) Ez a tagozat sokszor nem a famag, hanem a borítóbőr részét képezi. Törékeny anyagoknál (pl. gyöngyház vagy hegyikristály merítő, nyél) vatta alábélelést is alkalmaztak. A bőrborítás előtt a két tokfelet a bélésbőrrel összerősítették. A kisebb evőeszköztokoknál is megfigyelhető a két fél borítóbőrrel való összerősítése, melyet csak a száradás és aranyozás után vágtak fel. A felezési vonalat egy körbefutó bőrcsíkkal fedték le, az alj és tető borítása formára szabott, elvékonyított szélű bőrdarabbal történt. A tokot aranyozták, majd a borítóbőrt hosszanti irányban, a hátsó, bélésbőrrel is összefogott rész kivételével felválták, és általában két pár akasztóval látták el. Prediger a belső rész paszománttal történő díszítéséről ír, amennyiben a bélésanyag textil (bársony vagy selyem) volt.⁶⁷⁸ Ez a toktípus sokáig népszerű maradt, földrajzi készítésétől függetlenül hasonló kialakítást figyelhetünk meg.

A készletek általában kanál, villa és kés együtteséből álltak, melyeket só- és fűszertartó, ivócsésze esetleg fogvájó egészített ki. Ilyenkor vagy túlnyúló tagozatokat illesztettek a tokhoz, vagy – ahogy a 18. században gyakorta történt – tartalmukat téglalap alakú tokba rendezték. Az Esterházy-kincstár úti evőeszközkészlete is hasonló darabokat foglal magában, ám formai kialakítása szokatlan, párhuzama nem ismert.⁶⁷⁹ A tok alja a kincstár kimentését követően nem került elő, de archív fotókon látható, hogy jóval túlnyúlt a felső részen; ebbe a kinyúló részbe volt csúsztatható a kés hegye. Szokatlan, hogy a tok két felét több pár rézkapocs fogta össze, vagyis nem volt felhajtható. Alul az evőeszközök, a fenti öblös mélyedésekben a pohár, fűszertartó és tojástartó kaptak helyet, a szoros kialakítás kicsúszásukat akadályozta meg. (296. kép)

7.2.2. Több darabos evőeszközkészletek, *Reise-* és *Toillete-Servicek* készítése technikája

A több darabos készletekhez is változatos formájú tárolók készültek. Az egyszerű fektetett, felfelé nyitható dobozok speciális belső kiképzéssel rendelkeztek. A doboz alján és tetején kiképzett mélyedésekben helyezték el az evőeszközöket, alul gyakorta a késeket és a villákat, melyeket egy bőrrel borított farúd vagy bőrpánt segítségével rögzítették. (290. kép)

⁶⁷⁷ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* IV, 158—159.

⁶⁷⁸ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* IV, 158—159.

⁶⁷⁹ Evőeszközkészlet, magyar vagy német, 17. század, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: Ej. 121 és Etk 2

A dobozok egy másik típusa – a tartalom jobb áttekinthetőségét biztosítva – rézsútosan kiképzett vonalban nyílik. Ezt a típust képviseli a Bánffy-család evőeszközkészletéhez készült, 18. századi bélyegzős aranyozással díszített doboz.⁶⁸⁰ A dobozok belsejét lécekkel osztották fel, a tető is magas oldalfalakkal bír, hiszen a beállított evőeszközök túllógnak a mélyedéseken. Az ilyen dobozok belsejét gyakorta brokát, bronzfirnisz vagy dúcnyomású papírral bélelték ki. Erről a doboztípusról Prediger is ír, sőt egy szerkezeti rajzot is közread. **(297. kép)** Nem aranyozott bőrborítás esetén ezeknek a tokoknak egyetlen dísze a szépen kimunkált, ezüstözött, aranyozott kulcspajzs. A 18. század végéről származó álló dobozokat, ahogyan az Iparművészeti Múzeum darabját is, gyakorta dúcnyomású bőrrel borították⁶⁸¹. **(298. kép)**

A 18. században oly divatos kávé, teás és toalette készletekhez szintén felnyitható tetejű dobozok készültek. **(299. kép)** A készletek változatos formájú és méretű tárgyakkal álltak. Számos tál, tányér, fűszer- és sótartók, szelencék, poharak, tükör, sőt gyertyatartók képezték a tárgyegyüttest. A legkorábbi darabok a 17. század utolsó és a 18. század első évtizedeiben, udvari vagy arisztokrata megrendelésre készültek. A több ötvös munkáját igénylő készletek megrendelését, elkészítését, így a védődoboz elkészíttetését gyakran az ún. *Silberhändler*ek fogták össze.⁶⁸²

Bár nagy ezüst készletek több helyen is készültek, a legismertebb, Európa szerte keresett export cikké az augsburgi *Silver-Service*-k, *Reise-Service*-k váltak.⁶⁸³ A készleteket előállító ötvösök tárgytipusokra specializálódtak; volt aki a tálak, mások a kannák, tükrök készítését végezték. Az augsburgi bőrbevonatú kofferek készítőiről azonban keveset tudunk, ezért is sorolhatjuk a mesterség fontos dokumentumai közé az augsburgi könyvkötő céh iratai között fennmaradt, korábban nem publikált, *Silber-Service* tárolók készítéséről szóló dokumentumokat. Az 1750-ből és 1751-ből fennmaradt dokumentumokban a regensburgi városi tanács kamarása arról érdeklődik, hogy mely mesterségek alá tartozik az ezüst készletekhez készülő *Koffere*k készítése. A regensburgi könyvkötők ugyanis sérelmezték, hogy egy nyergesmester (*Sattler*) készített tokot egy ezüstkészlet számára. Augsburg város előljárói Isaac Baur tokkészítőt, illetve a nyergeseket és táskakészítőket kérdezték meg az Augsburgban kialakult gyakorlatról. A táskakészítők, mint láttuk, valóban a tokkészítőkhöz hasonló tárgyakat is előállítottak, a kézi aranyozás gyakorlata a nyergeseknél már a 16. század utolsó évtizedeiben ismert volt,⁶⁸⁴ de készítettek bőr tárolóeszközöket is, pl. pisztolytokot. A mesterek válaszukban előadták, hogy a *Service*-k vagy *Coffré*-k készítését mindannyian gyakorolják. Baur, aki mint írja, mindenféle tok előállításával foglalkozik [...] *ihnen alle futeral, sie seyen hernach zu Silber Services und all anderen was immer futeral heissen mag oder kan* kimondja, hogy a tevékenység nem

⁶⁸⁰ T. Németh Annamária, Evőeszközkészlet a 18. századból, *Folia Archeologia* 18 (1966): 281–285.

⁶⁸¹ Evőeszközkészlet és tok, magyar (?), 18. század második fele (?), Iparművészeti Múzeum, leltári szám: 53.658

⁶⁸² Heitmann–Boerner, *Historische bestecke aus der Sammlung des Museum für Kunst und Gewerbe*, 74.

⁶⁸³ Heitmann, Bernhard, *Die deutschen sogenannten Reise-Service und die Toiletten Garnituren von 1680 bis zum Ende des Rokoko und ihre kulturgeschichtliche Bedeutung*. Inaugural Dissertation (München: Repro-Lüdte, 1979)

⁶⁸⁴ Helwig, *Das Deutsche Buchbinder-Handwerk II*, 152.

esik megszorítás alá, hiszen ez a mesterség nem tartozik céh alá, önállóan művelik: [...] *gantz allein und privative zumachen zu stehen* [...] Hasonlóképpen érvelnek a nyergesek is, mivel a tevékenység a nyergesek szakmai tapasztalatról beszámoló *Lehr-Brief*-ben is benne foglaltatik: [...] *Kisten oder Coffres mit verborgenem fächern zum silbern Services und anderen zu verfertigen, lediglich einen freyen und uneingeschränckte Sache seyn* [...] ⁶⁸⁵ Az augsburgi válaszokból újfent kitetszik, hogy a tevékenységi kör szabályozása, sőt monopolizálása, jöllehet a könyvkötők az 1720-ban kelt szabályaikba (*Artikel*) már belefoglalták, nem történt meg. A tokkészítés továbbra is szabad tevékenységként, immár a láda vagy koffer formájú, bőrrel bevont tárolókkal bővítve, számos foglalkozás részét képezte. Némiképpen meglepő, hogy a városi hatóságok csupán egyetlen tokkészítőt, Isaac Baurt kérdeztek meg, aki egyébként 1689-ben Martin Brugglocher házának tulajdonosává vált. ⁶⁸⁶

Prediger a *Silber-Service* ládák készítéséről részletesebb leírást ad. A belső kialakítást a könyvkötő/tokkészítő instrukciója alapján a szobrász vagy asztalos készítette el. ⁶⁸⁷ A fent elemzett levéltári dokumentumban többször előfordul a rejtett fiók (*mit verborgenem fächern*) kifejezés, és valóban, ezek a dobozok bonyolult belső kiképzésűek, felnyitható tetővel, ajtókkal, kifordítható, vagy kihúzható fiókkal, vagy kiemelhető betétekkel készültek. Nagy készleteknél a tárgyak nem fértek el egy sorban. Az alsó fiókot a doboztest elején kialakított ajtó nyitásával lehetett elérni. **(300. kép)** A tükröket a felnyitható tetőben kialakított mélyedésben helyezték el. A masszív külső doboztest – a készletek össz súlya jelentős mértékű volt – elkészítéséhez Prediger tölgyfadeszkát ajánl, a belső betétek anyaga már hársfa vagy más „fehér” fa volt. A nagy készletdobozokat is gyakran bőrrel borították – bár ismerünk furnérozott darabokat is – s fennmaradtak dúsan aranyozott, illetve díszítetlen bőrborítású ládák is. A külső doboz hosszú pántok és sarokveretek erősítették, a láda mozgatását fémfülek segítették.

A *Silber Servic*-ek tárolóiról további készítési leírást találunk Ernst Wilhelm Greve-nél (1823), aki több vonatkozásban is kitér az ilyen típusú tárolókra. A dobozot és a betétet részben vagy teljes egészében asztalos készítette. A belső forma megtervezése a tokkészítő feladata volt, a megfelelő elosztás után körberajzolta tárgyakat, a mélyedések méretét a későbbi bélést is bekalkulálva számolta ki, a faragó munkáját megkönnyítendő pedig elkerülte az éles beszögeléseket. A mélyedéseket az asztalos hársfából faragta ki, ha a faragás nem volt lehetséges, összeragasztott faszerkezettel (*Fachwerk*) alakították ki a szükséges formát. Ilyen esetben a faszerkezetet sűrű enyvvvel átkenték, az illesztéseket enyv és kréta keverékével töltötték fel. ⁶⁸⁸ Részben Greve munkájára támaszkodó szócikket találunk Johann Joseph Prechtl enciklopédiájának (1835) 9. kötetében. ⁶⁸⁹ Az általa leközölt példák több darabos

⁶⁸⁵ St. A. A: Handwerkakten, Buchbindern 1721–1778

⁶⁸⁶ St. A. A. Grundbuchauszüge, Lit. E. 315

⁶⁸⁷ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* II., 233–243.

⁶⁸⁸ Greve, Ernst Wilhelm, *Hand- und Lehrbuch der Buchbinder- und Futteralmacher-Kunst* 2 (Berlin: Maurer, 1822–1823), 126–129.

⁶⁸⁹ Prechtl, Johann Joseph szerk., *Technologische Enzyklopädie oder alphabetisches Handbuch* 3 (Stuttgart: 1835), 327–337.

készletekhez készültek (úti készleteket és sebész eszközöket említenek), tehát nem fedik le az összes toktípust. A famunkát ismét csak asztalos végezte, a mélyedések kialakítása a szobrászoknál használatos szerszámokkal történt. Megfelelő méretre vágott és legyalult fadarabra fektették a tárgyakat, melyeket körberajzoltak, majd íves (*Hohleisen*) vagy egyenes (*Flacheisen*) vésővel, illetve ék alakú faragó szerszámmal (*Geißfuß*) alakították ki a mélyedéseket. Mély forma esetén, faragás helyett a belső részt fából vagy kartonból építették fel, ez utóbbi különösen alkalmas volt hajló formák kialakításához.⁶⁹⁰

7.3. Az Iparművészeti Múzeumban őrzött, 18. századi evőeszköztokok elemzése

Az evőeszközök esetében is alkalmazható az aranyozó bélyegzők összehasonlításán alapuló módszer, ám főként a kisebb, egyszemélyes készletek esetében gyakorta előfordult – ami a sajátos formájú dísztárgyaknál (kupák, serlegek, kelyhek) aligha állhatott elő –, hogy a nem azonos helyen és időben készült, gyakran eltérő mesterjegyekkel rendelkező evőeszközök idővel egy készletté váltak, egyazon tokba kerültek. Mivel a tokok belső mélyedései pontosan követik a tárgyakat, a kés és villa nyelének, a kés hosszának és a tok belső kialakításának összevetésével többségében könnyen megállapítható, ha a tok és evőeszköz nem tartozik össze.

Az evőeszköztokon látható aranyozó bélyegzők ez esetben is segítséget nyújthatnak a készítési hely meghatározásához. A budapesti Iparművészeti Múzeumban őrzött három tokot – két kisebb evőeszközkészletet (**301–302. kép**) és egy nagyobb dobozt (**303. kép**) – egyező bélyegzők kötnek össze, azonos mesterre vagy műhelyre utalva.⁶⁹¹ Az egyező díszítmények között feltűnik egy jellegzetes, baldachin-pulpitus bélyegzőpár. Mindhárom tokon a baldachin alatt figurális bélyegzők is láthatók: allegorikus női alakok a két egyszemélyes evőeszközkészlet tokján. (**304–305. kép**) A motívum bélyegzők mellett az egyszemélyes készletek fő díszítőelemei közé sorolhatók a töveknél összeforgatott hajlóindák és aszimmetrikus virágtövek. A doboztető felső részén, a baldachin alatt egy kitárt szárnyú sas, alsó részén pedig egy gránátalmán álló madár látható. A hajlóindákból összeállított középkompozícióban még egy fején kosarat tartó női alak is látható.

A baldachinos bélyegzők egyezése felveti, hogy a darabok Bécsben készültek,⁶⁹² hiszen a három tok közül csak egyhez rendelhető – ez esetben bécsi városjeggyel bíró – ötvösjeggyel. Egy, a Glückgüjteményből⁶⁹³ származó tok üresen, már a hozzávaló tárgyak nélkül került a gyűjteménybe. A harmadik, nagy bőrborítású dobozban jelenleg tárolt, préselt díszítésű fanyelű és – a kanalak esetében –

⁶⁹⁰ Prechtl, *Technologische Enzyklopädie oder alphabetisches Handbuch*, 3, 333.

⁶⁹¹ A 7236 és 3212 leltári számú tokok közötti egyezést a történeti börtárgyakkal behatóan foglalkozó Sz. Koroknay Éva már feltárta. E csoporthoz a jelen kutatás során sikerült további analógiákat sorolni.

⁶⁹² IM, leltári szám: 7233–7236

⁶⁹³ Glück Frigyes 1912-ben jelentős számú evőeszközt adományozott a budapesti Iparművészeti Múzeumnak, ekkor legalább nyolc üres evőeszköztokot is a múzeumnak ajándékozott. Iparművészeti Múzeum, Adattár 373/1912, lásd még: Horváth Hilda, Adalékok a század eleji magyar műgyűjtés történetéhez. Az 1907-es Amateur kiállítás, *Művészettörténeti Értesítő* 42. 1–2 (1993): 27–39.

fa merítőjű darabok pedig jól láthatóan nem tartoztak a tokhoz, hiszen jóval kisebbek a dobozban kialakított mélyedéseknél. A tokok valós készítési helyének meghatározása ez esetben is külföldi analógiák segítségével volt lehetséges. A kutatás során fellelt külföldi analógiák megkérdőjezik a budapesti tok bécsi eredetét, hiszen augsburgi mesterjegyeket hordozó készletekhez tartoznak.⁶⁹⁴ (5. táblázat, 14. ábra)

A kapcsolódó darabok közül a New York-i (246. kép), stuttgarti és egy külföldi magántulajdonban lévő analógiák jóval dúsabban aranyozottak, azonban több azonos bélyegző (többágú inda és egy aszimmetrikus virágtő) lelhető fel mind a Glück-, mind a Schiesler-gyűjteményből származó darabon. A baldachin-pulpitus bélyegzők mellett további egyezés – többsoros indadísz és egy egyszerű bimbós virágtő alkalmazása – látható Glück-féle nagy evőeszközdobozon. Bár az egyszemélyes Glück- és Schiesler-tokok széldíszítményei eltérőek (előbbi fonadékmintás-arabeszkes, utóbbi palmettafejes), mindkét tokon azonos, töveikkel összeforgatott, többágú, jellegzetes csavarinda látható. A nagy Glück evőeszköz dobozán és a New York-i darabon található széles, arabeszkes sordísz figyelhető meg a müncheni Residenz szétcsavarható pásztorbot tárolására szolgáló dobozán is, mely tovább erősíti az augsburgi eredetét. (245. kép) Ez a darab szintén jelzett, a neves augsburgi ötvösdinasztia egyik tagjának, Philipp Jacob VI. Drentwettnek (1686–1754) a munkája. A tárgy 1736–1737 körül készült, a doboz az említett széldíszeken kívül pedig más bélyegző nem található. A külföldi magántulajdonban lévő doboz is ez a széles arabeszkes bordűr látható, további egyezésként az egyik Glück-tok (ltsz: 3212) fonadékos-palmettafejes sordíszre köszön rajta vissza. A külföldi analógián egy újabb allegorikus figura is feltűnik, de a pulpitus és baldachin elemek nélkül. További párhuzam, hogy a müncheni pásztorbot dobozán és a külföldi (magántulajdonban lévő) analógia réz akasztóján ugyanaz az ornamentális beütő figyelhető meg. A New Yorki és a stuttgarti darab formailag is hasonló, az oldalfalak találkozására íves. Az ajtók kinyitása után egy fiók húzható ki, melyben nagy méretű tálak kaptak helyet. (306. kép) (307. kép) A stuttgarti Landesmuseum Württemberg kissé sérült ládája, a *Service*-kofferek egyszerű (külső) szerkezetére világít rá, a deszkákat szögeléssel erősítették össze, a szerkezetet sarokpántok erősítik.⁶⁹⁵ Az egyszerű famunka a Salomon Bruglocher számláján feltüntetett alacsony asztalos munkaköltségre is magyarázatként szolgálhat.⁶⁹⁶ (81. kép)

⁶⁹⁴ Toilette készlet és doboza, Augsburg, 1743–1745, Metropolitan Museum of Art, New York, leltári szám: 2005.364.1a–d–48

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/231564?searchField=All&sortBy=Relevance&where=Germany&what=Leather&ft=case&offset=0&rpp=20&pos=1> (2021. 06. 03.), továbbá: Ezüst és porcelán készlet doboza, Augsburg, 1719–1733, Sotheby's aukció, London, 2020. november 13, Style: Silver. Gold Boxes and Ceramics, Lots 168, <https://www.sothebys.com/en/buy/auction/2020/style-silver-gold-boxes-and-ceramics/a-german-silver-and-porcelain-travelling-service> (2022. február 13.)

⁶⁹⁵ Kombinált készlet, Augsburg, 1755–1757, Landesmuseum Württemberg, Stuttgart, leltári szám: WLM 1938–137–174.

⁶⁹⁶ Id. 344. lábjegyzet

Megnevezés	Ötvöstárgy datálása	Jelenlegi proveniencia/jelzés	Bélyegző egyezések	Gyűjtemény, korábbi származás/ Leltári szám
Evőeszköz készlet (kés, villa, kanál) és tokja	Bécs, 18. század	Bécsi hitelesítő jegy „A” ⁶⁹⁷	baldachin-pulpitus, többágú inda, aszimmetrikus virágtő	Iparművészeti Múzeum, Budapest, korábban Schiesler Mária gyűjteménye, Leltári szám: 7233–7236
Evőeszköz készlet tokja, evőeszköz nélkül		Német, 18. század	baldachin-pulpitus, többágú inda, aszimmetrikus virágtő	Iparművészeti Múzeum Budapest, korábban Glück Frigyes gyűjteménye, Leltári szám: 3212
Evőeszköz készlet doboza	nem hozzátartozó fa evőeszközökkel	Német, 18. század	baldachin-pulpitus, arabeszk sordísz, bimbós virágtő	Iparművészeti Múzeum, Budapest, korábban Glück Frigyes gyűjteménye, Leltári szám: 3181
Toilette készlet	Augsburgi mesterjegyek	Augsburg, cca. 1743–1745	baldachin-pulpitus, többágú inda, arabeszk sordísz, bimbós virágtő, bogyós virágtő, egyszerű jobbal állású hajlóindák	Metropolitan Museum of Art, New York, Leltári szám: 2005.364.1a–d–48
Pásztorbot	Philipp Jacob VI. Drentwett	Augsburg, 1736–37 körül	arabeszk sordísz	BSV, leltári szám: Resmu 301 ⁶⁹⁸ /Schachtel Nr. 47
Ezüst és porcelánkészlet	Philip Jacob Holeisen, Johann II Pfefenhauser, Friedrich II Schwestermüller, Christian Meiting, Johann Ludwig I Schoap, Abraham III Warnberger	Augsburg, 1719–1723 és 1729–1733	arabeszk sordísz, palmattefejes szalagfonadék, bogyós virágtő, egyszerű jobbal állású hajlóindák	Magántulajdon
Kombinált (toilette, kávé, tea, és varró) készlet	Gottlieb Satzger, Johann Georg Klosse	Augsburg, 1755–1757	arabeszk sordísz, bogyós virágtő, szalagfonadék, bogyós virágtő, aszimmetrikus virágtő	Landesmuseum Württemberg, Stuttgart, leltári szám: WLM 1938–137–174

5. táblázat
Azonos bélyegzőkkel rendelkező, 18. századi evőeszköztokok

A fentiek következtében a budapesti és külföldi analógiák összevetése az augsburgi készítést feltételezi, jelezve, hogy a tok és az evőeszközök valamikor gyakorlati okból, esetleg tévedésből kerültek össze, s jelenleg csak múzeumi nyilvántartásuk köti egymáshoz őket.

Azonos bélyegzők kötnek össze egy jelenleg kisebb darabszámmal bíró tokcsoportot. A fenti példához hasonlóan, az Iparművészeti Múzeum (üres) evőeszköztokja⁶⁹⁹ (15. ábra) és több külföldi analógia sorolható egy csoporthoz. (5. táblázat) A külföldi analógiák ötvöstárgyai szintén augsburgi mesterjegyekkel bírnak, így ez esetben sem lehet kétségünk a budapesti tok származását illetően. A New Yorki Metropolitan Museum of Artban őrzött készletben evőeszközök, fűszer- és tojástartó, valamint

⁶⁹⁷ Rosenberg, Marc, *Der Goldschmiede Markzeichen* (Frankfurt am Main: Frankfurter Verl.-Anst., 1922), Nr. 5068

⁶⁹⁸ Brunner, Herbert, *Schatzkammer der Residenz München*, Katalog. 3. kiadás (München: Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen, 1970), 148–149, Heym, Sabine szerk., *Le Tresor de la Résidence de Munich* (München: Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen, 1995), 37.

⁶⁹⁹ Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: 3214

egy pohár is megtalálható. (308–309. kép) A készlet darabjain több mester, Johann Ludwig Laminit (aktív: 1696–1752), Johann Jakob II Bruglocher (aktív: 1710–1752) és Johann III Mittnacht (1706–1758, mester 1735-től) dolgozott.

Megnevezés	Ötvöstárgy datálása	Alkotó, készítési hely	Bélyegző egyezések	Gyűjtemény, / Leltári szám
Tok kanál villa és kés számára		evőeszköz nélkül	hajlóinda, naturalisztikus virágtő	Iparművészeti Múzeum, Budapest, korábban Glück gyűjtemény, Leltári szám: 3214
Tok evőeszközökhöz tojás és fűszertartóhoz és pohárhoz	1745–1750	Augsburg, több ötvösjeggy	hajlóinda, naturalisztikus virágtő	Metropolitan Museum of Art, New York, Leltári szám: 2010.110.78.a-h
Tok útikészlet számára	1759–1761	Johann Jacob II Biller	hajlóinda	Germanische Nationalmuseum, Nürnberg, Leltári szám: HG 12507 a-i
Tok kés és villa számára	kanál 1720 körül	villa és kés: Breslau kanál: Nürnberg Tok: Augsburg	hajlóinda, naturalisztikus virágtő	magángyűjtemény

6. táblázat
Augsburgi evőeszközkészletek tokjai

A tokok készítési ideje elég tág, ám a tokkészítő ebben az esetben is korlátozott számú bélyegzővel rendelkezett. A három analógián összesen tíz bélyegző látható, ezek közül érdekes módon a legváltozatosabb bélyegzők a kis evőeszköztokot díszítik. A budapesti Glück-tokon két, meglehetősen naturalisztikus madárbélyegzőt, egy aszimmetrikus virágtövet és legalább négy különböző méretű és tagolású hajlóindát látunk. A budapesti és New York-i tokok tetején azonos hajlóinda, madármotívum és aszimmetrikus virágtő látható, emellett a New York-i analógián egy naturalisztikus virágfej és hosszúfarkú, nyakát felfelé nyújtó madár bélyegző kapott még helyet.⁷⁰⁰ A csoport további darabján egyszerűbb díszítést láthatunk. A nürnbergi Germanische Nationalmuseumban található készlet a neves augsburgi ötvösmesterhez, Johann Jacob II Billerhez (1718–1777) köthető. Az egyedi kialakítású tárolóban aranyozott ezüst evőeszközök, fűszer- és tojástartó, egy pohár és egy lábakon álló tál kapott helyet. A lapos, hengerforma doboz függőleges vonalban felezett, zsanérok mentén nyitható; a tokkészítő két szinten rendezte el a készletet, alul a tál, fent egy kiemelhető tálcán a további darabok kerültek elhelyezésre. A doboztető szélein körbefutó, a New York-i és budapesti darabon is látható hajlóindát – mely egyetlen díszítőeleme a toknak – váltakozó állásban nyomta körbe a mester.⁷⁰¹ A csoport utolsó darabjánál, egy egyszemélyes készletnél szintén augsburgi készítést vélelmezhetünk. A

⁷⁰⁰ Evőeszközkészlet és doboza, Augsburg, 18. század közepe, Metropolitan Museum of Art, New York, leltári szám: 2010.110.78a-h

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/237060?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=Mittnacht&offset=0&rpp=20&pos=2> (2021. 06. 03.)

⁷⁰¹ Pechstein, Klaus, *Deutsche Goldschmiedekunst vom 15. bis zum 20. Jahrhundert aus dem Germanischen Nationalmuseum* (Berlin: W. Arenhövel, 1987), 333–335.

szakirodalomban többször leközölt „készlethez” Breslauban készült villa, kés és egy nürnbergi ötvösjegyekkel bíró kanál tartozik. A kés hosszának és a tok belső kiképzésének eltérése azt sugallja, hogy nem az eredeti tokban tárolják a tárgyakat. A tok alsó részében levő kis tagozatba a kés – mely annak kicsúsztatását volt hivatva megakadályozni – nem illeszthető be, hiszen annál jóval rövidebb.⁷⁰²

A folyamatosan gyarapodó analógiák esetében is felmerülhet a kérdés: meghatározható-e valamelyik augsburgi mester a ládák, „kofferek” – illetve a Prediger által is közölt munkamegosztás ismeretében – a bőrmunka, bélelés, és aranyozás készítőjeként? A 18. századi augsburgi evőeszköztok (beleértve a fenti két csoportot is) több mester vagy műhely párhuzamos működéséről tanúskodnak, motívumkincsük nagyon hasonló, de egyező bélyegzőket csupán az itt közreadott példáknál sikerült kimutatni. Az augsburgi levéltári forrásban említett Isaac Baur lehetett az egyik ilyen mester, ám a korábbi fejezetben tárgyalt Bruglocher család 18. századi tagja sem zárható ki, mint a lehetséges mesterek.

Az evőeszközkészletek, jelesül a New York-i készlet (leltári szám: 2010.110.78.a-h) egyik ötvöse kapcsán ismét felvetül ennek – ismét csak elvi – lehetősége. Johann Jakob II. Bruglocher augsburgi ezüstműves édesapja, Johann Jacob I. Bruglocher (1646–1715) és fivére Salamon II. Bruglocher (1675 k.–1760) is tokkészítő volt. Johann Jakob II Bruglocher korának egyik legsikeresebb augsburgi ötvösévé vált. A korábban tárgyalt mindhárom készlet elkészülte (1720, 1745–1750 és 1759–1560) Salamon II. Bruglocher aktív éveire esik, ezért nem zárható ki, hogy az ötvöskapcsolattal bíró tokkészítőt bízták meg a tárolók elkészítésével. Johann Jacob II. Bruglocherhez további evőeszközkészlet és -tok köthető. Az augsburgi Maximilianmuseumban őrzött egyszemélyes készletet azonban egy későbbi, 19. században készült tokban őrzik.⁷⁰³

Fontos leszögezni, hogy a 17. századi *hajlóindás* tokok és a 18. századi evőeszközkészlet tokok közötti kapcsolatot nem mutatható ki. Mint láttuk, a *hajlóindás* tokcsoport bélyegzőinek 1690 után már nincs nyoma, 1720 után következő példáinkat immár eltérő bélyegzőkkel díszítették. Ha ennek okát a 18. századi stílusváltásban, a rokokó megjelenésében keressük, nem feltétlenül van igazunk; mint azt a következőkben látni fogjuk, az 18. századi augsburgi evőeszköztokokhoz még többségében barokk stílusú bélyegzőket használtak.

7.4. Az aranyozó bélyegzők lehetséges előképei

Az augsburgi tokcsoportok (a 17. századi *hajlóindás* és a 18. századi evőeszköztokok két csoportja) díszítményeinek és a hozzájuk tartozó tárgyak korának összevetése bizonyítja, hogy egy-egy bélyegzőt

⁷⁰² Amme, Jochen, *Historische Bestecke. Historic Cutlery* (Stuttgart: Arnoldsche Verlagsanstalt, 2002), 220. Kat. nr. 499.

⁷⁰³ Evőeszközkészlet (Johann II. Bruglocher, 1752) fűszertartó (Johann Abraham Winkler, 1759–1761), Leltári szám: 9489, Maximilianmuseum, Augsburg. Az evőeszközök és fűszer tartó dobozka készítési ideje eltérő, a készlet feltehetően később vált egy készletté, tok anyagai (barkanyomott bőr és prégelt papír) 19. századi készítésre utalnak.

több évtizeden keresztül alkalmazták, a 18. századi bélyegzőknél azonban az is szembeötlő, hogy nem találunk köztük a korra jellemző, „rokokó” ízlésű bélyegzőket. A kisebbik „hajlóindás” evőeszköztokok csoportjának hajlóágas, aszimmetrikus virágtövei már az új ízlést mutatják, ám itt a bélyegzőkből összeálló kompozíciók még a barokk mintaszerkesztést követik.

A rokokó stílusának a különböző földrajzi területeken való meghonosodása és korszakhatárai viszonylag jól meghatározhatók, elterjedése gyors és szinte átmenet nélküli volt.⁷⁰⁴ Német nyelvterületen 1730–1780 közötti időszakban történt meg a rokokó térhódítása, mely a díszítőművészet minden ágában nyomon követhető.⁷⁰⁵ A könyvek formája (bordamezők, táblák) behatárolta a rokokóra jellemző, erősen tagolt, szeszélyes körvonalak megjelenését. A barokk és a rokokó közötti stílusváltás (18. század első harmada) a könyvkötéseken is inkább a mintaszervezés átvételében figyelhető meg. A *Régence* stílusra jellemző szalagfonatos, növényi és groteszk elemekkel kiegészített dekoráció, a könyvkötéseknél a könyvtáblák szalagfonatokkal osztott mezőiben, szív-formákká összeforgatott barokk hajlóindák, olasz korszó-motívumokból kinövő, hosszú, leveles indák formájában érhető tetten. A könyvek és egyben a tokok díszítésében a rokokó stílus leginkább az aszimmetrikus virágtövek, a rokokó kartusok és *rocaille*-motívumok megjelenésében mutatkozik. A rokokó ízű kötésekben a táblaszélek közepén és a sarkokban jelennek meg a szabad körvonalú, kisebb bélyegzőkből álló kompozíciók. Mivel a könyvkötő bélyegzők értékes tárgyaknak számítottak, a tokokon és kötésekben is gyakran látható, hogy a korábban is használt bélyegzőket (levél, hajlóinda) felhasználva alakítottak ki tagolt, hajló körvonalú kompozíciókat, kartusokat, melyeket gyakran hálóminta tölt ki.

A stílusváltás az evőeszköz tokoknál sajátosan jelentkezik. Néhány példán jól szemléltethető a rokokó és barokk *Régence* stílusú bélyegzők közötti különbség, jóllehet a csupán stilisztikai szempontú megközelítés óvatosságra int, hiszen ahogy a továbbiakban közreadott példák mutatják, a tokok díszítményei nem feltétlenül követik az evőeszközök díszítési stílusát, tehát nem segítik az evőeszköz datálását sem.

Első példaként a budapesti Iparművészeti Múzeum evőeszközkészlete szolgálhat; a fémtárgyakon a *Régence* stílusra jellemző szalagos osztású díszítést láthatunk, melynél a nyelek végeit trébelt, szalagfonatos minta díszíti.⁷⁰⁶ A kanál, villa és kés számára készült tok díszítéséhez már a késő reneszánsz óta ismert, nagy méretű, kettős hajlóindából álló szív alakú bélyegzőt használtak. A többször ismétlődő motívumot asszimmetrikus kettős virágtövek és két madárbélyegző egészítik ki. A kés nyelének és speciális formájának köszönhetően könnyen megállapítható, hogy – noha a kanál feltehetően később került a készlethez – a kés és villa eredeti tokjáról van szó. **(310. kép)**

Karakteres rokokó bélyegzőket (virágelemekkel bővített *rocaille*-ok és hajlószáras virágszálak) használtak több, a budapesti Iparművészeti Múzeumban őrzött evőeszköztokon. **(16. ábra)** A tok

⁷⁰⁴ Völkel, Michaela, *Kunst für das Gewerbe. Graphische Vorlagen für Kunsthandwerker. Deutschland, 18. Jahrhundert* (Hamburg: Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg, 2001), 128.

⁷⁰⁵ Coffin, Sara D et al., *Rococo. The Contuning Curve, 1730–2008* (New York: Cooper-Hewitt, National Design Museum, 2008), 136–149.

⁷⁰⁶ Evőeszköztok, Iparművészeti Múzeum, Budapest, leltári szám: 7241

készítési helyének meghatározása (magyar, 18. század) a bekerüléskor felvett adatként értelmezendő. A tok és a hozzátartozó fémtárgy közötti stílusegyezésre példa a budapesti Iparművészeti Múzeum egy másik tokja, melyen levélbélyegzőkkel határolt, rokokó kartus látható, a kartuson kívüli területet négyzetháló fedi. Rokokó elemek láthatók a tokhoz tartozó kés és villa nyelén, melyek két eltérő (feloldatlan) mesterjegyet hordoznak, így kétséges, hogy a kés és tok összetartozik.⁷⁰⁷ **(311. kép)**

Érdeemes összehasonlítani az analógiákon látható és a Prediger által leközölt bélyegzőtípusokat. A rokokó stílusjegyek elterjedése és Prediger művének megjelenése (1741–1753) közel azonos időszakra esik. A közreadott kötetéblákon a geometrikus-szalagfonatos elrendezés mellett már megjelennek a tipikus rokokó *rocaille*-k, az aszimmetrikus virágtövek és többágú hajlóindák.⁷⁰⁸ Nem nehéz felfedezni a metszetek (a szerző több díszítésvariációt is bemutat) és fennmaradt analógiák bélyegzői közötti rokonságot sem.⁷⁰⁹ Meglepő hasonlóságot találunk Prediger negyedik kötetének tokrajzai (Tab. 13. fig 2–3.) és több augsburgi tok között,⁷¹⁰ ami a karakteres motívumbélyegzők esetében még nyilvánvalóbb. **(312–313. kép)** A szárnyas hermafeyben végződő (jobb és bal állású) akantuszleveles indadísz bélyegzők Predigernél és a hamburgi Museum für Kunst und Gewerbeben őrzött, augsburgi evőeszközkészlet tokon is láthatók. Az 1714-ben született Johann Conrad Sauter keresztelői ajándékként készült evőeszközkészlete jóval korábbi, mint a Prediger-kötet (1751) megjelenése.⁷¹¹ A hamburgi készlet esetében az evőeszközökön is groteszk – hermafeyes díszítményt látunk; ám előfordulhat, hogy a tok és evőeszköz stilisztikai hasonlósága a véletlen műve.

A fent tárgyalt augsburgi bélyegzők összevetése a Prediger-rajzokkal több kérdést vet fel. Tekinthető-e valamelyik előképnek, mennyire volt közismert Prediger munkája a kortársak számára, egyáltalán, a könyvkötések szolgáltak-e mintául a bélyegző motívumokhoz? Még közelebbről: Prediger a divatos (Augsburgban és Nürnbergben gyakran előforduló) tokdíszítményeket adta közre, vagy éppen ő szolgált előképül a tokkészítőknek? Kétségkívül a baldachin-pulpitus bélyegzőpár meglepően sokszor fordul elő Predigernél, mind a könyvkötések, mind a tokok rajzain. Prediger „nyakas” tokján a baldachin alatt Diana alakja látható,⁷¹² **(263. kép)** míg az Iparművészeti Múzeumban őrzött tokon kezében tükröt tartó Prudentia (a bölcs előre látás megtestesítője),⁷¹³ illetve ennek párdarabján a háborút szimbolizáló római istennő, Bellona szerepel.⁷¹⁴ **(304–305. kép)** A baldachin alatt ismét egy Prudentia-variánst láthatunk egy nürnbergi, a 18. század közepén készült evőeszköz készletnél.⁷¹⁵ A baldachinos bélyegzőcsoporthoz tartozó, jól datálható darabokat alapul véve megállapítható, hogy a műhely vagy

⁷⁰⁷ Evőeszköztok, Iparművészeti Múzeum, Budapest, Leltári szám: 76.261

⁷⁰⁸ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* I, Fig 12, 16 és IV. Tab. 15.

⁷⁰⁹ A negyedik kötetben található illusztrációk hüvelykben (*Zoll*) megadott méretei közel azonosak a fennmaradt tokok méretével, de a motívumok jóval nagyobbak a tokokon látható bélyegzőknél

⁷¹⁰ Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* IV, Tab B.

⁷¹¹ Heitmann-Boerner, *Historische Bestecke aus der Sammlung des Museums für Kunst und Gewerbe* Kat. nr. 80, 79.

⁷¹² Prediger, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit* IV. Tab. 14.

⁷¹³ Evőeszköztok, Iparművészeti Múzeum, Budapest, Leltári szám: 7236

⁷¹⁴ Evőeszköztok Iparművészeti Múzeum, Budapest, Leltári szám: 3212

⁷¹⁵ Gall, *Leder in europäischen Kunsthandwerk*, 276. (a közölt evőeszköztok 1740 körül készült)

mester 1737–1745 között, azaz a Prediger könyv megjelenése előtt, illetve azzal egyidőben már biztosan használta a bélyegzőket. Samuel Bardet 1759–1761-re datált, háromdarabos készletének tokján az előbbi csoporttól apró részletekben, de eltérő baldachin-pulpitus bélyegzőt és hajlóinda csoportot lehet látni. Itt a baldachin alatt egy koronás, jogart és országmát tartó sast ábrázoló bélyegzőt helyeztek el.⁷¹⁶ A nürnbergi analógia a bélyegzőtípus népszerűségét támasztja alá. Az augsburgi könyvkötők és tokkészítők 1723-ban készült *Willkommen* serlegének tokján a figurális bélyegzők mellett ismét ott találjuk – bár részleteiben eltérők a korábban tárgyalt bélyegzőktől – a baldachin-pulpitus motívumot, itt a két bélyegző között egy – Augsburg címerében is látható és ötvös-városjegyként is használt – toboz motívum kapott helyet.⁷¹⁷ (314–315. kép)

7.5. A baldachin-pulpitus bélyegzők lehetséges grafikai előképei

A baldachin-pulpitus vagy a baldachin-talapzat ábrázolása nem tekinthető újkeletűnek, hiszen már a késő reneszánsz óta a grafikai kompozíciók visszatérő eleme. Gyakran látjuk 18. századi *chinoiserie* jelenetekben is, ahol mint a főszereplőt kiemelő, egyben a szcéna intimitását erősítő, egzotikus elem szerepel.⁷¹⁸ A baldachin megjelenítése a figurák és a kompozíció jellegétől függetlenül – legyenek azok allegorikus, mitológiai vagy vallási szereplők, pl. Dávid király, illetve keleties hatású figurák – közel azonos: a baldachin boltozata bordákkal osztott, gömbtagozatos-csúcsos elemekben végződik, hangsúlyos pártázat és bojtokkal ékesített drapéria szegélyezi. A baldachin és a pulpitus – amely oltár, szószék vagy akár trón ábrázolásként is felfogható – többarcú dekoratív elemként gyakran jelenik meg vallási és világi használatú tárgyakon, így az augsburgi ötvösmunkákon is. A budapesti Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött házioltár (Augsburg, 1715 körül) baldachinnal koronázott oltárt formáz.⁷¹⁹ Johann Valentin Gevers (1662–1732) és Johann Andreas Thelot (1655–1734) által készített dísztükrének (Augsburg, 1710 körül) pártázatát a baldachin mellett egy hangsúlyos drapériaelem képezi.⁷²⁰ (316. kép)

Az Augsburgban is gyakran előforduló, baldachinos motívum közvetlen előképét nehéz meghatározni, de több, a 18. század elején népszerű metszetsorozatban megtaláljuk.⁷²¹ A baldachin-motívum grafikai előképét, mind a 1700–1715 között Nürnbergben kiadott, id. Paul Decker (1677–1613) és ifj. Paul Decker groteszk stílusú lapjain, mind az augsburgi Johann Jakob Baumgartner 1720–1735 között publikált *Gantz Neue Infensionen, Von Unterschiedlichen Kleinigkeiten vor Allerhandt*

⁷¹⁶ https://www.kollerauktionen.ch/en/317607-0030-----1176-vermeil-reisebesteck-in-leder-1176_418292.html?RecPos=2 (2021. 06. 03.)

⁷¹⁷ Kommer, *Kunstreich. Erwerbungen 1990–2000*, 56–57.

⁷¹⁸ Brunel, George szerk., *Pagodes et dragons. Exotisme et fantasie dans l'Europe rococo 1720–1770* (Paris: Paris-Musées, 2007), Kiállítási katalógus, 134, 151.

⁷¹⁹ Szilárdfy, Zoltán, Amorf igazgyöngy-Mária egy augsburgi házioltárkán, a MNM ősgyűjteményéből, *Folia Historica* 22 (2004): 79–87.

⁷²⁰ <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/207785?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=gevers&offset=0&rpp=20&pos=1> (2019. dec. 14.)

⁷²¹ Heitmann–Boerner, *Historische Bestecke aus der Sammlung des Museums für Kunst und Gewerbe*, 10–12.

Künstler című metszetsorozata számos lapján megtaláljuk. Az idősebb Paul Decker által közreadott mintalapok Jean Bérain francia festő, rézmetsző (1637–1711) Augsburgban kiadott, német területen is népszerű mintalapjai hatását mutatják.⁷²² Bérain stílusát követik a német művészek lapjain megjelenő hangsúlyos drapériás elemek is.⁷²³ A két Decker és Baumgartner nem csupán a baldachin-pulpius motívum számos variációját, hanem az alattuk álló allegorikus-mitológiai alakokat, madármotívumokat és egyéb groteszk elemeket, pl. hermaféjes indákat is közreadott. Id. Paul Decker több, 1699 után és 1711 között kiadott, chinoiserie elemeket is magában foglaló enterieur tervében is szerepelteti a motívumot, így az Augsburgban kiadott *Fürstlicher Baumeister oder Architectura Civilis* sorozat (1711) egyik lapján.⁷²⁴ Másutt ifjabb Paul Decker Bellonát szerepelteti,⁷²⁵ melynek szinte egyező variációja az egyik augsburgi tokon is megjelenik.⁷²⁶ (317. kép) A metszetsorozatokban ifjabb Paul Decker nem csupán önálló díszítő elemként, hanem több serleg vagy kupa ábrázoláson is alkalmazza a motívumot.⁷²⁷ Nagy a hasonlóság az aranyozó bélyegzők és a nürnbergi és augsburgi brokátpapírok díszítményei – melyeknek nyomódúcai szintén vésett rézlapok voltak – között is. A brokát és bronzfűrészpapírok nyomólemezeinek metszői közül csak néhány ismert, ezek jobbára ötvösök, vésnökök vagy rézmetszők közül kerültek ki. A brokátpapírokat nem csupán könyvborítóként és előzékként, hanem dobozok bélelésére is használták. Elképzelhető, hogy a bélyegzők metszőit és a brokátpapírok nyomólemezeinek készítőit is azonos körben kereshetjük. Az 1700–1727 között, Augsburgban működő művészeti kiadó, Joseph Freidrich Leopold egyik lapján szalagfonatos-geometrikus osztásban akantuszleveles ágakat, madármotívumokat, és hangsúlyos elemként alkalmazva baldachint is megfigyelhetünk. (318. kép) Az augsburgi színes papírosok készítői és forgalmazói (*Buntpapierverlage*) egyben kiadók is voltak. Köztük találjuk Jeremias Wolffot, aki Bérain, majd idősebb Paul Decker metszetsorozatainak kiadója is volt.

A könyvkötők és tokkészítők tehát több forrásból is választhattak motívumot az aranyozó bélyegzőkhöz. A számos variánsban látható növényi motívumoknál ez nehezen nyomon követhető, a baldachinos tokcsoport „névadó” bélyegzője azonban a mintául szolgáló előképek vizsgálatához kínál lehetőséget.

⁷²² Unverfehrt, Gerd, *Fantastische Formen. Ornamente von Dürer bis Boucher* (Göttingen: Arkana, 1992), Kat. nr. 53.

⁷²³ (N.N), Recent Acquisitions: A Selection, 1989–1990: in *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol. 48, No. 2 (Fall, 1990): 25–26.

⁷²⁴ Unverfehrt, *Fantastische Formen. Ornamente von Dürer bis Boucher*, Kat. no. 55.1, ill. Völkel, *Kunst für das Gewerbe. Graphische Vorlagen für Kunsthandwerker*, 42.

⁷²⁵ Victoria and Albert Museum, London. Leltári szám: 24885:6, [http://collections.vam.ac.uk/item/O635415/zweydes-werklein-von-groteschgen-invendirt-print-decker-paul-ii/\(2021.06.03.\)](http://collections.vam.ac.uk/item/O635415/zweydes-werklein-von-groteschgen-invendirt-print-decker-paul-ii/(2021.06.03.))

⁷²⁶ Evőeszköztok, Iparművészeti Múzeum, Budapest, Leltári szám: 3212

⁷²⁷ Pechstein, *Deutsche Goldschmiedekunst vom 15. bis zum 20. Jahrhundert aus dem Germanischen Nationalmuseum*, 69.

285. kép
Evőeszközök az Esterházy-kincstárból, magyar (?)
17. század második fele (?)
IM, leltári szám: 51. 1077, Fotó: DE

286. kép
Evőeszközök az Esterházy-kincstárból, magyar (?)
17. század második fele (?), IM, leltári szám: 51. 1077, Fotó: DE

287. kép
Tok serleg számára, magyar (?)
17. század második fele (?)
Esterhazy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer, Fotó: Andreas Hafenscher

288. kép
Evőeszköztok, német, 17. század
IM, leltári szám: 3216, Fotó: Olajos Ilka

289. kép
Késtok zöld (viasz)festése
IM, leltári szám: 3218, OL 15X, Fotó: DE

290. kép
Evőeszköztok, 17. század eleje, Esterhazy Privatstiftung
Burg Forchtenstein – Schatzkammer, Fotó: Andreas Hafenscher

291. kép
Pohár alakú evőeszközkészlet tok
francia, 19. század (feltehetően)
IM, leltári szám: 70.62.1-6, Fotó: Ferancz Attila

292. kép
Strassburgi könyvkötő és tokkészítő ravatali táblája
Strassburg, 1766
GNM, leltári szám: Z 1835

293. kép
Georg Hainz (1630–1688): Kabinet dísz tárgyakkal (részlet)
1665–1670, vászon, olaj, 83,5x61 cm
Statens Museum for Kunst, Koppenhága, leltári szám: KMSsp 768

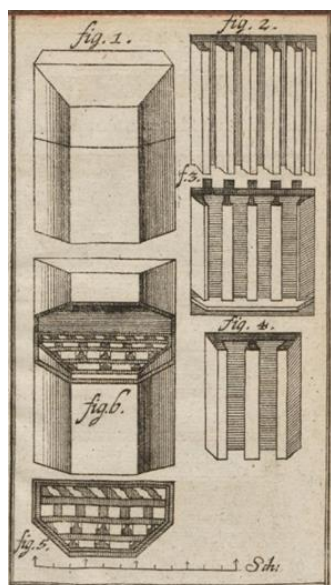
294. kép
Evőeszköz készlet és tok, Ausztria, 18. század eleje,
IM, leltári szám: 53.554.1–4, Fotó: Ferancz Attila

295. kép
Evőeszköz készlet és tok, Ausztria, 18. század eleje
IM, leltári szám: 53.554.1–4, Fotó: Ferancz Attila

296. kép
Úti evőeszközökészlet tokja az Esterházy-kincstárból (restaurálás utáni állapot) magyar, 17. század
IM, leltári szám: Etk 2, Fotó: Áment Gellért

297. kép
Ernst Christoph Prediger: *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und Futteralmacher* IV, 1741, OSZK

298. kép
Tizenkét személyes evőeszközökészlet magyar, 18. század
IM, Budapest, leltári szám: 53. 658
Fotó: Ferancz Attila

299. kép
Doboz teáskészlet számára
Bécs, 19. század közepe
IM, leltári szám: 4232, Fotó: Ferancz Attila

300. kép
Doboz kombinált készlet számára, Augsburg
1753 körül
Maximilianmuseum, Augsburg
leltári szám: 12689

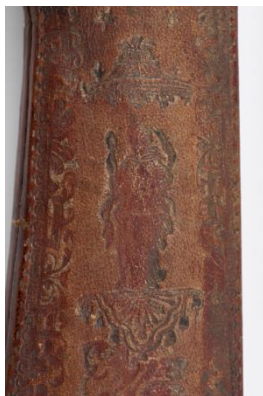
301. kép
Tok kés, villa és kanál számára, Augsburg, 18. század első fele
IM, leltári szám: 7236 (tok), 7233–7234 (kés és villa), Fotó: Regős Benedek

302. kép
Tok kés, villa és kanál számára
Augsburg, 18. század első fele, IM
leltári szám: 3212, Fotó: Regős Benedek

303. kép
Doboz evőeszközök számára
Augsburg, 18. század első fele
IM, Leltári szám: 3181, Fotó: Ferancz Attila

304. kép
Baldachinos bélyegző Prudentia alakjával
Augsburg, 18. század első fele
IM, leltári szám: 7236, Fotó: Regős Benedek

305. kép
Bellona (háború allegorikus alakja)
Augsburg, 18. század első fele
IM, leltári szám: 3212, Fotó: Regős Benedek

306. kép
Toilette készlet doboza
Augsburg, 1743–1745 (nyitott állapot)
Metropolitan Museum of Art, New York, Leltári szám: 2005.364.1a–d–48

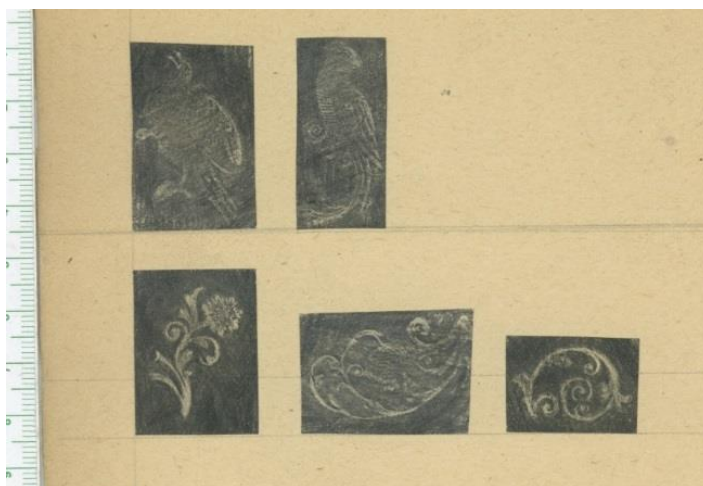
307. kép
Toilette készlet doboza, Augsburg, 1743–1745 (csukott állapot)
Metropolitan Museum of Art, New York, Leltári szám: 2005.364.1a–d–48

308. kép
Evőeszközkészlet doboza, Augsburg, 1745–1750 Metropolitan Museum of Art, New York,
leltári szám: 2010.110.78a–h

309. kép
Evőeszköz készlet doboza, Augsburg, 1745–1750
Metropolitan Museum of Art, New York, leltári szám: 2010.110.78a–h

15. ábra
Kés, villa és kanál számára készült evőeszköztok (leltári szám: 3214) bélyegzői (levonat), IM Adattár, Budapest,
(Koroknay hagyaték, 19. dosszié)

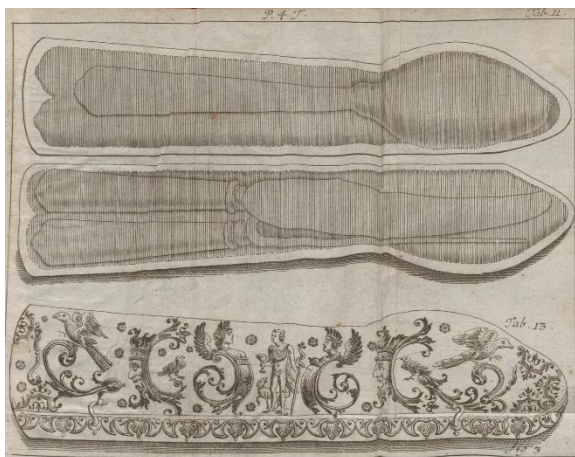
310. kép
Kés, villa és kanál számára készült evőeszköztok
IM, Leltári szám, 7241, Fotó: Ferancz Attila

16. ábra
Evőeszköztok (leltári szám: 3213) bélyegzői (levonat)
IM Adattár, (Koroknay hagyaték, 19. dosszié)

311. kép
Evőeszköztok, magyar, 18. század első fele
IM, leltári szám: 76.261, Fotó: Ferancz Attila

312. kép

Illusztráció Ernst Christoph Prediger: *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und Futteralmacher IV*, OSZK

313. kép

Illusztráció Ernst Christoph Prediger: *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und Futteralmacher IV*, OSZK

314. kép
Az augsburgi könyvkötők céhszerlegének tokja
Augsburg, 1723 körül
Maximilianmuseum, Augsburg, leltári szám: 1996/14

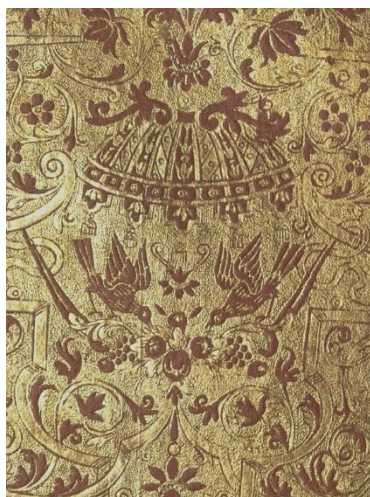
315. kép
Az augsburgi könyvkötők céhszerlegének tokja (részlet)
Augsburg, 1723 körül
Maximilianmuseum, Augsburg, leltári szám: 1996/14, Fotó: DE

316. kép
Tükör, Johann Valentin Gevers és Johann Andreas Thelot
Augsburg, 1710 körül
Metropolitan Museum of Art, leltári szám: 1989.20

317. kép
Lap ifj. Paul Decker II: *Zweydes Werklein von Groteschgen invendirt durch Paulus Decker Architectum* című
metszetsorozatából (részlet), (Nürnberg, 1700–1715), Victoria & Albert Museum, London

318. kép

Johann Friedrich Leopold (kiadó) brokátpapír (részlet), Augsburg, 1700–1727, IM, leltári szám: 2011.35.1.

8. ÖSSZEFOGLALÁS

Az iparművészet tárgyi emlékei között a történeti bőrtárgyaknak általában kevesebb figyelem jut. Még inkább igaz bőrborítású tokokra, melyek jeles, vagy kevésbé ismert ötvös (beleértve elefántcsont, drágakőásványok, hegyikristály, elefántcsont, borostyán tárgyak, órák, mérő és tudományos eszközök tárolására szolgáltak, s majd minden iparművészeti gyűjteményben megtalálhatóak. A 15–18. századi bőrborítású tokok nem csupán különleges formájuk és aranyozott díszítményeik alapján tarthatnak számot érdeklődésre, hanem – ahogy azt disszertációmban szeretném megvilágítani – számos kiegészítő információval is szolgálnak a hozzájuk tartozó tárgyakra vonatkozóan. A doktori értekezés a tárgytypust komplex megközelítésben, a tárgytypust sajátos közegében, a reneszánsz és kora újkori kincstárak (Schatzkammer, Kunstkammer) kontextusában, tárgytypus-történeti, mesterségtörténeti, és készítése technikai szempontok alapján (legfontosabb típusok, tárgyalakó anyagok), restaurálásuk sajátos problémáit is lehetőségeit is számba véve tárgyalja. Mind a fellelhető levéltári forrásanyag, mind a fennmarad példák alapján kiemelten jelentősek, azok a darabok, melyek 16–18. századi főúri, uralkodói kincstárak dísz-tárgyaihoz tartoztak.

A kutatásom alapját több éves restaurátori munkám képezte, mely az egyetlen fennmaradt magyar főúri kincstárhoz, az Esterházy-kincstár súlyosan sérült 16–18. századi tokjaival végeztem. A munkát történeti, művelődéstörténeti kutatás egészítette ki, mely során felmértem a kincstár 17–18. századi levéltári anyagát, kibővítve a külföldi analógiák minél szélesebb körű feltérképezésével. A tárgytypus-hoz kapcsolódó történeti kutatásban a mesterség augsburgi előfordulásának és differenciálódásának problémáját helyeztem előtérbe. A forrásalapú, levéltári kutatásokra épülő munkát, 16–18. századi Augsburgban készült tok-analógiák gyűjtésével egészítettem ki. Az augsburgi tokkészítő családok tevékenységének feltárása reményeim szerint mesterségtörténeti kutatás sajátos kiinduló pontját jelentheti. Kutatásom legfontosabb tanulsága, hogy a kincstárakhoz tartozó tokok módszeres felmérése olyan, eddig láthatatlan hálózatot rajzol ki, mely a kincstárak elszigetelt vizsgálatával nem tárható fel. A munka azonban tovább folytatható, ezt az egyre gyarapodó számú analógiák, és az eddig kevésbé kutatott területek is ösztönzik. A magyar ötvöstárgyak tokjainak felmérése és módszeres összegyűjtése mesterségtörténeti szempontból is indokolt. Az augsburgi kutatás további iránya a 18. századi ét- és kombinált készletek dobozainak részletesebb feltérképezése és a megkezdett augsburgi család és mesterségtörténeti kutatás folytatása lehet.

KÉPJEGYZÉK

Amennyiben nincs jelölve, a felvétel készítője a képaláírásnál van feltüntetve.

1. kép Az Esterházy tokok konzerválás előtti állapota, IM, Fotó: Ámen Gellért.....	9
2. kép Díszpajzs, Milánó, 1570 körül, öntött, arany és ezüstberakásos acél, Metropolitan Museum of Art, New York.....	17
3. kép Bőr díszpajzs, Itália, 16. század, Victoria & Albert Museum, London	17
4. kép Kard tokja, Itália, 1498, Victoria & Albert Museum, London, leltári szám: 101–1869.....	18
5. kép Irattartó tok, magas bőrdomborítás, bőr, fa, Itália, 16. század eleje	18
6. kép Irattartó tok, magas bőrdomborítás, bőr, fa, IM	18
7. kép Irattok, Velence, 1500 körül (?), bőr, fa, IM	19
8. kép Tok, Franciaország vagy Flandria, 1400–1500 (?), Victoria & Albert Museum, London, leltári szám: 55:1–2–1890.....	19
9. kép Tok, német, 1400-1500, Victoria & Albert Museum, London, leltári szám: 567:1–3–1872	19
10. kép Tok, Itália, 1450–1500, IM.....	20
11. kép Üvegpalack bőrborítással, Itália, 1400–1500 ,	20
12. kép Kézmelegítő golyó és tokja, Maasvidék vagy Észak-Frankónia, 13. század, Kulturstiftung Sachsen-Anhalt, Domschatz Halberstadt	20
13. kép Késtock, Itália, 15. század, IM, leltári szám: 54. 1295.1,.....	20
14. kép Késtock, Itália, 15. század, IM	21
15. kép Víz vagy lőportartó palack (Matara), török, 17. század vége, IM	21
16. kép Víz vagy lőportartó palack (Matara), török, 17. század vége, IM	21
17. kép Könyvtok, spanyol, 15. század, IM, leltári szám: 4858.....	23
18. kép Schüsselfelder asztaldísz tokja, Nürnberg, 1503, GNM.....	24
19. kép Relikviatartó tokja, Nürnberg, 1518, KHM.....	24
20. kép Hegyikristály kanna tokja, 16. század közepe, MNP, leltári szám: 3033	25
21. kép Kókuszdió csésze tokja, Itália, 1503 körül, Metropolitan Museum of Art, New York, leltári szám: 49.61.2a, b.....	26
22. kép Könyvborító (jild-i kitab) fele,IM.....	29
23. kép Könyvborító (jild-i kitab) fele, Perzsa Birodalom, 18. század, IM.....	30
24. kép Kagylóarany festés vaknyomásos motívumoknál, IM.....	30
25. kép Könyvborító (jild-i kitab) fele, Perzsa Birodalom, 18. század, IM.....	30
26. kép Könyvkötés aranyozásának részlete, IM	31
27. kép Tok aranyozása, 16. század, IM, leltári szám: 3218 OL 15X, Fotó: DE	31

28. kép Görgető (fent), filéta (középen) és egyes bélyegző (lent), magyar (?), 20. század eleje, IM, leltári szám: 50.144.1 76.109.1, 99.2.83 Fotó: DE.....	32
29. kép Egyes bélyegzők a 18. századból, in Muckenhaupt Erzsébet szerk., <i>A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely</i> (Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum, 2007), 56.	32
30. kép Görgetők a 18. századból, in Muckenhaupt Erzsébet szerk., <i>A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely</i> (Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum, 2007), 55.	33
31. kép Lemeznyomásos aranyozás, német, 1558 körül, IM, leltári szám: 4633	33
32. kép Lemeznyomásos aranyozás, német, 1558 körül, IM, leltári szám: 4633, OL 15X, Fotó: DE ..	33
33. kép Hegyikristály díszedény tokjának pointillé bélyegzői, IM, leltári szám: Etk. 25, OL 15X, Fotó: DE.....	34
34. kép Sávozott „azuré” bélyegző könyvkötésen, francia 16. század közepe (?), (Lyon, 1550), IM ..	34
35. kép Aranyozó eszközök és az aranyozás művelete	36
36. kép Az ezredéves millenniumi kiállítás történelmi főcsoportja kiállításán bemutatott Esterházy tokok egy csoportja Weinwurm Antal felvétele, IM Adattár, leltári szám: FLT 2599	45
37. kép Börtokok, köztük több Esterházy tokkal az Iparművészeti Múzeum 1951-es kiállításán	46
38. kép Levonat és tokrajz Koroknay Éva soproni gyűjtéséből, IM Adattár	46
39. kép Serlegtok bélyegzői, Soproni Evangélikus gyűjtemények, Fotó: DE.....	47
40. kép Bélyegzők dokumentálása, Grünes Gewölbe, Drezda, Fotó: DE	47
41. kép Tok bélyegzőinek felmérése	48
42. kép Tok bélyegzőinek felmérése	48
43. kép Hans Hoffman (1550–1592): Nürnbergi ötvös portréja, Nürnberg, 1580 körül, GNM, leltári szám: GM 1585	51
44. kép Wenzel Jamnitzer: Asztaldísz (Merkelsche Taufelschatz) tokja, Nürnberg, 1549 körül Rijksmuseum.....	55
45. kép Tok Veit Holzschuher serlegéhez, GNM.....	55
46. kép Tok a Holzschuher család kókuszdió serlegéhez, Peter Flötner-Melchior Baier, Nürnberg, 1535 körül, GNM	55
47. kép Mérlegkészlet doboza, Nürnberg, 1585–1595 Kongernes Sammling, Koppenhága	55
48. kép Óratok (részlet) Nürnberg (?) 16. század második fele (?), IM, leltári szám: 51.1089	56
49. kép Pfinzing serleg bélyegzői, Melchior Baier, GNM.....	56
50. kép Jeremias Ritter: Akteón, 1605 körül (balra), GG.....	58
51. kép Samuel Quiccheberg: Inscriptioes Vel Tituli Theatri Amplissimi (1565).....	58
52. kép Schloss Ambras, Schatzkammer jelenlegi állapot	64
53. kép A württembergi Kunstkammer ábrázolása, 1670 körül	64
54. kép Gótikus szekrény a schmalkaldeni katolikus templom sekrestyéjében 1909-ben	65
55. kép A fraknói Esterházy kastély (1896 körül), IM Adattár, leltári szám: NLT 71.....	67

56. kép A fraknói vár kisebbik kincstárterme, Esterhazy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer	68
57. kép Hegyikristály serleg, olasz, 16. század utolsó harmada, IM Adattár, leltári szám: FLT 1946 .	68
58. kép Hegyikristály serleg tokja, Esterhazy Privatstiftung Burg Forchtenstein – Schatzkammer	69
59. kép A tok nyitott állapotban, Esterhazy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer	69
60. kép Tok két sőtartó számára, Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer	74
61. kép Tok két sőtartó számára, Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer	74
62. kép Evőeszközkészlet hegyikristály nyéllel, Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer	76
63. kép Evőeszközkészlet hegyikristály nyéllel, Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer	77
64. kép Evőeszközkészlet doboza, magyar (?), 17. század 2. fele (?), IM, leltári szám: 53. 1077.1.....	77
65. kép Evőeszközkészlet doboza, magyar (?), 17. század 2. fele (?), IM, leltári szám: 53. 1077.1, Fotó: Olajos Ilka.....	78
66. kép Talpas poharak tokjai, magyar (?), 17. század 2. fele Weinwurm Antal felvétele, IM Adattár	78
67. kép Archív felvétel a hegyikristály díszedényről, IM Adattár	81
68. kép Hegyikristály díszedény tokja, Észak-Itália/Milánó (?), 16. század utolsó harmada, Esterhazy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer	82
69. kép Hegyikristály asztaldísz archív felvétel (jelenleg roncs állapotban), IM Adattár.....	84
70. kép Hegyikristály asztaldísz tokja, Esterházy Privatstiftung – Burg Forchtenstein	84
71. kép Násfás serleg tokja, magyar (?), 18. század eleje, archiv felvétel, IM Adattár.....	85
72. kép Georg Wülffer nürnbergi tokkészítő 1527-ben, in Die Hausbücher der Nürnberger Zwölfbruderstiftungen.....	88
73. kép Martin Engelbrecht: Faiseur d' Etuis. Ein Futteralmacher, in L' Assemblage nouveau des manouvries habilles]: [neu-eröffnete Sammlung der mit ihren eigenen Arbeiten und Werkzeugen eingekleideten Künstlern Handwerkern und Professionen], Augsburg, 1730 Forrás: bildsuche.digitale-sammlungen.de / urn:nbn:de:bvb:12-bsb00068177-3/Creative Commons (2022. február 25.).....	94
74. kép Martin Engelbrecht: Faiseuse d' Etuis. Eine Futteralmacherin, in L' Assemblage nouveau des manouvries habilles]: [neu-eröffnete Sammlung der mit ihren eigenen Arbeiten und Werkzeugen eingekleideten Künstlern, Handwerkern und Professionen], Augsburg, 1730.....	95
75. kép Martin Engelbrecht: Un boursier. Ein Taschenmacher, in L' Assemblage nouveau des manouvries habilles]: [neu-eröffnete Sammlung der mit ihren eigenen Arbeiten und Werkzeugen eingekleideten Künstlern Handwerkern und Professionen], Augsburg, 1730.....	96
76. kép Martin Engelbrecht: Une boursiere. Eine Taschenmacherin, in L' Assemblage nouveau des manouvries habilles]: [neu-eröffnete Sammlung der mit ihren eigenen Arbeiten und Werkzeugen eingekleideten Künstlern Handwerkern und Professionen], Augsburg, 1730.....	97
77. kép Martin Engelbrecht: Un Sellier. Ein Satler.....	98

78. kép Martin Engelbrecht: Une Sellier. Eine Sattlerin	99
79. kép Óratok, 1610 körül, Maximilianmuseum, Augsburg, Fotó: DE	108
80. kép Óratok, 1610 körül, Maximilianmuseum, Augsburg, Fotó: DE	108
81. kép Elszámolás ezüstkészlet és tok készítéséről, 1673 körül, Landesarchiv Baden–Württemberg	111
82. kép Augsburg, Pfledergasse 8–10 számú házai napjainkban, Hans Bruglocher tokkészítő lakhelye az 1600-as évek elején, Martin Bruglocher lakhelye 1656 és 1689 között, Johann Jakob I Bruglocher lakhelye 1713-tól, Fotó: DE	114
83. kép Der pommersche Kunstschränk, Archív felvétel.....	120
84. kép A Pommesche Kunstschränk átadása, Anton Mozart, Augsburg, 1614–1615	122
85. kép „Heliskopion”, távcső, Gabriel Melhfürer (borítás), Augsburg, 1617 előtt.....	123
86. kép Jegyzetfüzetek, Gabriel Melhfürer (könyvkötés), Augsburg, 1617 előtt.....	123
87. kép Kulacs alakú díszedény tokjának bélyegzői, Magyarország vagy Nürnberg (feltehetően)	126
88. kép Díszserleg Prudentia allegorikus alakjával, IM	128
89. kép Díszserleg Prudentia allegorikus alakjával, IM	128
90. kép Díszserleg Prudentia allegorikus alakjával tokja, IM	128
91. kép Strucc alakú asztaldísz tokjának bélyegzői, (dörzslevonat) IM, leltári szám: 51.1095.1	129
92. kép Strucc alakú asztaldísz tokja, Augsburg (?), 1663–1666 (?), IM, leltári szám: 51.1095.1, Fotó: DE.....	129
93. kép Hordó alakú díszedény (német (?), 17. század (?), archív felvétel, IM Adattár, leltári szám: FLT 1981	132
94. kép Hordó alakú díszedény tokjának aranyozott bőrborítása, IM, leltári szám: Etk 25, Fotó: DE	132
95. kép Hordó alakú díszedény jelenlegi állapota, IM, Budapest, leltári szám: Ej 166, Fotó: Dorothea Habel	132
96. kép Hegyikristály asztaldísz tokja, Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer	133
97. kép Hegyikristály asztaldísz tokja, Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer	133
98. kép Kupa az öt érzék allegóriájával tokja, Schwabische Hall (?), IM.....	134
99. kép Kupa az öt érzék allegóriájával tokjának bélyegzői IM, leltári szám: Etk 13, Fotó: DE.....	134
100. kép Fedeles díszserleg, Georg Petel és Andreas I. Wickert, Augsburg, IM.....	135
101. kép Elefántcsont köpenyes díszedény tokjának bélyegzői Augsburg, IM	135
102. kép Johann Wiesel (1583–1662): Távcső, 1650 k. Skoklosters Slott, leltári szám: 10643, in Keil, Inge, <i>Augustanus Opticus, Johann Wiesel und 200 Jahre optisches Handwerk in Augsburg</i> , 239. ...	135
103. kép Könyvkötés részlete (Joachim von Sandrart-Sigmund von Birken: <i>L'Academia Todesca della Architectura, Sculptura & Pittura</i> (Nürnberg, 1679), Staats- und Stadtbibliothek, Augsburg, jelzet: 2 H 308–2, Fotó: DE	136

104. kép Elefántcsont fedeles pohár tokja, 17. század 2. fele, IM, leltári szám: Etk 27, Fotó: DE.....	137
105. kép Elefántcsont fedeles pohár tokjának bélyegzője 17. század 2. fele, IM, leltári szám: Etk 27, OL 40X, Fotó: DE.....	137
106. kép Fedeles edény tokja, 17. század 2. fele, IM.....	138
107. kép Fedeles edény, 17. század 2. fele, IM.....	138
108. kép Bacchus automata tokja, ötvöstárgy: ismeretlen augsburgi mester, 16. század vége, Esterházy Privatstiftung.....	139
109. kép Keresztelő tálka tokja, ötvöstárgy: Gregor Leider, Augsburg, 1655–1656, Pfarrei St. Maximilian, Augsburg, Fotó: DE.....	140
110. kép Keresztelő tálka tokja, ötvöstárgy: Gregor Leider, Augsburg, 1655–1656, Pfarrei St. Maximilian, Augsburg, Fotó: DE.....	140
111. kép A csoport névadó hajlóinda bélyegzője az Esterházy–kincstár Bacchus diadala asztaldíszének (Etk 15) tokján, IM, Fotó: DE.....	143
112. kép A csoport névadó hajlóinda bélyegzője a drezdai Grünes Gewölbe elefántcsont serlegének tokján, GG.....	143
113. kép Zsírcserzésű bőrrel és bársonnyal bélelt „augsburgi hajlóindás” tok, Lapis Lazuli palack tokja, Esterházy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer.....	144
114. kép Füles edény tokja, Augsburg 17. század közepe, BNM, azonosító szám: 31/250.....	145
115. kép Bacchus diadala asztaldisz tokja, Augsburg, 1660–1665, IM, leltári szám: Etk 15, Fotó: DE.....	145
116. kép Kehelytok, Augsburg, 1650–1675, Stift Neukloster – Kunst- und Wunderkammer, Austria https://www.europeana.eu/en/item/489/SN1107	146
117. kép Dísztál (Jagdschüssel), német, 17. század, IM Adattár.....	147
118. kép Tok lavabo készlethez, EPS.....	147
119. kép Füstkarc serleg tokja, német, 17. század (leltári szám: Ej 311, roncs állapotban), archív felvétel, IM Adattár,.....	149
120. kép Füstkarc serleg tokja, (feltehetően), Augsburg, 17. század közepe, Esterhazy Privatstiftung.....	150
121. kép Füstkarc serleg tokja, (feltehetően), Augsburg, 17. század közepe, Esterhazy Privatstiftung.....	150
122. kép Füles edény tokja, Augsburg, 17. század közepe, BNM, azonosító szám: 31/250.....	151
123. kép „Kupa az okos és balga szüzek alakjaival” tokja, GG, leltári szám: E 220, Fotó: Jürgen Lösel.....	151
124. kép Elefántcsont fedeles serleg tokja, Augsburg, GG.....	152
125. kép Gránátköves edény és tokja, Augsburg 1670–1674, GG, leltári szám: E 121 Fotó: DE.....	152
126. kép Hattyú formájú asztaldisz tokja, Augsburg, IM.....	152
127. kép Hattyú formájú asztaldisz tokja, Augsburg, IM.....	152

128. kép Hegyikristály serleg, MNP	153
129. kép Hegyikristály serleg tokja, MNP	153
130. kép Hármás hajlóinda a Passio-jelenetes kupán, SEV	154
131. kép Passio-jelenetes kupa tokja, SEV	154
132. kép Passió-jelenetes kupa tokja (részlet) Augsburg, SEV.....	155
133. kép Hegyikristály kancsó, MNP.....	155
134. kép Hegyikristály asztaldísz (Itália 16. század vége) tokja, Augsburg, 17. század 2. fele) GG..	156
135. kép Fedéles díszserleg tokjának bélyegzői, IM.....	158
136. kép Japán lakdoboz tokja, V&A.....	158
137. kép Ékszerdoboz, 17. század, Esterhazy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Schatzkammer ..	160
138. kép Ékszerkészletek tokjai	161
139. kép Káldi György: <i>Az vasárnapokra való prédikációknak első része</i> (1630), IM Adattár	161
140. kép Káldi György: <i>Az vasárnapokra való prédikációknak első része</i> (1630), EK.....	162
141. kép Káldi György: <i>Az vasárnapokra való prédikációknak első része</i> (1630), EK.....	162
142. kép Ernst Christoph Prediger: <i>Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und Futteralmacher</i> 1751, OSZK.....	164
143. kép Belső tapintókörző 1580, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Mathematisch-Physikalischer Salon.....	170
144. kép Külső méretvételhez és falvastagság ellenőrzésére alkalmas körzők, 19. század első fele, Technisches Museum, Bécs, leltári szám: 22748, 22747, 19990, 33624 (balról jobbra), Fotó: DE ...	170
145. kép Méretvevő és jelölő körzők, Gainier, Planche IV.....	171
146. kép Favésők (Stechbeutel, Lochbeutel, Geißfußeis), 1825 előtt, Technisches Museum, Bécs, Fotó: DE	171
147. kép Íves vésők (Hohleisen) 1825 előtt, Technisches Museum, Bécs, Fotó: DE	171
148. kép Ernst Christoph Prediger: <i>Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und Futteralmacher II.</i> , 1751, OSZK	172
149. kép Ráspoly vagy reszelő nyomok egy evőeszköztok (Etk 2) külső felületén, IM.....	172
150. kép Íves ráspolyok, 1825 előtt, Technisches Museum, Bécs, Fotó: DE.....	172
151. kép Tok Wenzel Jamnitzer Merkelsche serlegéhez, 1549 körül, Rijksmuseum, Amszterdam, ..	173
152. kép Hegyikristály díszedény tokja, 16. század 2. fele, MNP, leltári szám: 3065.....	174
153. kép Közös talpkorong, IM, leltári szám: 51.1096.1. Fotó: DE.....	174
154. kép A felezés a talpon keresztül is áthalad, IM, leltári szám: 50.214.1, Fotó: DE.....	174
155. kép Bélésbőrből kialakított „zsanérral” nyitható tok, 18. század első fele (?), Esterházy Privatstiftung – Burg Forchenstein.....	175
156. kép Egyenes széllel találkozó tokfelek, 18. század, IM, leltári szám: 51.1080.1, Fotó: DE	175
157. kép Fedeles díszserleg tokja, 1600 körül, Nürnberg (?), IM, leltári szám: 51.1099.1, Fotó: Papp Judit/MKE-MNM.....	175

158. kép Faszögekkel rögzített magasítás a talpkorongon, IM, leltári szám: 51.1097.1, Fotó: DE	176
159. kép Elefántcsont kupa tokja, Bécs, 18. század eleje, IM, leltári szám: Etk 9.....	176
160. kép Fedeles csésze tokja, Prága (feltehetően), 1590–1600 között, MNP, leltári szám: 2992	179
161. kép Kehelytok, 19. század 2. fele, Főegyházmegyei Múzeum, Eger, Fotó: DE	180
162. kép Kehelytok, Prága, 1699 körül, Köln, Museum Schnütgen, leltári szám: C 320	180
163. kép Kehely és vázatok, 19. század eleje (?), Stift Neukloster-Kunst- und Wunderkammer, Ausztria	181
164. kép Kehelytok, olasz, 19. század első fele (?) Tesoro dei Granduchi, Palazzo Pitti, Firenze azonosító szám: 590, Fotó: DE.....	181
165. kép Miniatúr relikviatartó, Róma, 18. század vége Tesoro dei Granduchi, Palazzo Pitti, Firenze	181
166. kép A tok külső felülete, BSV, leltári szám: Sch 21 (tok) Resmü 333 (díszedény), Fotó: DE ...	182
167. kép Díszedény tokja, Milánó (feltehetően), BVS.....	182
168. kép Díszedény tokja, Milánó (feltehetően), 1579, restaurálás előtti állapot, BVS.....	182
169. kép Hegyikristály díszedény tokja, Milánó vagy Párizs, 1650–1689 (?), MNP.....	182
170. kép Ékköves kupa tokja, magyar (?), 17. század közepe, IM.....	183
171. kép Esztergályozott elefántcsont serleg tokja, német, 17. század második fele, IM.....	183
172. kép Serlegtok, 17. század, IM, leltári szám: 51. 1087.1, Fotó: Nyíri Gábor/MKE-MNM.....	183
173. kép Achát serleg tokja, Milánó (feltehetően), MNP.....	184
174. kép Esztergályozással kialakított kupatok, 17. század (?) Esterházy Privatstiftung – Burg Forchenstein	184
175. kép Tok talprésze, IM, leltári szám: Etk 8, Fotó: DE.....	184
176. kép Serlegtok famagja, IM	185
177. kép A bajor királyi korona tokja, BSV.....	185
178. kép Kupatok faragással kialakított fül része, (Etk 28), IM.....	187
179. kép Kupa és tokja, (Etk 17), IM	188
180. kép Kupafül kialakítása, (Etk 17), IM	188
181. kép Kupatok fül része, IM.....	188
182. kép Kupatok bélése a fül tagozatnál, IM	189
183. kép Kupa Herkules (Héraklész) történetével, IM.....	189
184. kép Kupatok, osztrák (?), 17. század 2. fele (?), IM.....	190
185. kép Hegyikristály díszkanna tokja, Milánó, MNP	190
186. kép Hegyikristály serleg tokja, Milánó (feltehetően) 1579 körül, BSV	191
187. kép Éremtok töredéke, osztrák (?), IM.....	191
188. kép Aranygyapjas rendjel toka (restaurálás közbeni állapot), korábbi azonosító: Et 14, jelenleg: EFKK	191
189. kép Asztali óra tokja, 19. század első fele, IM, leltári szám: 51.1091.1, Fotó: Ferancz Attila ...	196

190. kép Tok borítása, kecskebőr mikroszkópos képe, IM, leltári szám: Etk 10, OL 15X, Fotó: DE	197
191. kép Tok borítása, kecskebőr mikroszkópos képe, IM, leltári szám: Etk 15, OL 15X, Fotó: DE	197
192. kép Kupatok (Etk 23) borítása, juhbőr, IM	197
193. kép Kupatok (Etk 23) borításának mikroszkópos felvétele, juhbőr, IM, OL 25X, Fotó: DE.....	198
194. kép Evőeszköz készlet tokjának borítása, juhbőr (?) Augsburg, 18. század első fele, IM	198
195. kép Evőeszköz készlet tokjának borítása, juhbőr (?) Augsburg, 18. század első fele, IM,	198
196. kép Hegyikristály asztaldísz tokjának borítása, IM leltári szám: Etk 25, OL 15X, Fotó: DE.....	199
197. kép Ékszeróra tokjának borítása, IM	199
198. kép Evőeszköztok, magyar, 18. század, IM	199
199. kép Nécessaire, csiszolt cápabőr borítás mikroszkópos felvétele, IM.....	199
200. kép Cápabőr fejrésze (beszerzés 1837 körül), TM	199
201. kép Csiszolt rájabőr keresztmetszeti	200
202. kép Csiszolt rájabőr mikroszkópos képe	200
203. kép Libatop magok mikroszkópos képe, OL 25X, Fotó: DE	200
204. kép Kulacs (Matara) bőrborítása, IM	200
205. kép Kulacs (Matara) bőrborítása, török, 17. század vége, IM.....	201
206. kép Almanach borítása, Amszterdam (?), 1734, IM.....	201
207. kép Pohártok, barkanyomott bőrrel borítva, osztrák vagy cseh, IM.....	201
208. kép Hattyú alakú díszedény tokja, Augsburg, IM	207
209. kép 18. század eleji kupatok bélésének szabott darabjai, IM	207
210. kép 18. század eleji kupatok bélésének szabott darabjai a fülnél IM, leltári szám: Etk 9	208
211. kép Fedeles kupa tokja, vászoncsík a bőrborítás alatt, IM	208
212. kép Hordó alakú asztaldísz tokja, a borítás alatt látható papírcsíkok, IM	208
213. kép Fedeles díszserleg tokja, német, IM	209
214. kép Fedeles díszserleg tokja, Ausztria, IM.....	209
215. kép Monstranciatok, Bécs, 1819 körül, EGYM	209
216. kép Rákolló alakú ötvöstárgy tokja, német, 17. század, IM.....	210
217. kép A bőr eldolgozásainak megoldásai, IM	210
218. kép A bőr eldolgozásainak megoldásai az Etk 8 toknál, IM	210
219. kép Egymásra fektetett bőrszélek, IM	210
220. kép Hattyú alakú asztaldísz borítása, Augsburg 1670–1685 között (?), IM.....	211
221. kép Hattyú alakú asztaldísz borítása, Augsburg 1670–1685 között (?), IM.....	211
222. kép Ékszeróra tokjának (Etk 1) borítása, Bécs 1690 körül, IM.....	212
223. kép Elefántcsont kupa borítása, a tok felezési vonalában látható dupla bőrréteg, IM.....	212
224. kép Elefántcsont kupa borítása, Bécs, 18. század eleje, IM	212
225. kép Evőeszköztok borítása (Etk 2), IM	212
226. kép Kupatok formai rekonstrukciója, 18. század eleje (?)	213

227. kép Hordó alakú díszedény tokja, IM.....	213
228. kép Elefántcsont pohár tokja, német, IM.....	213
229. kép Serlegtok alja, IM	214
230. kép Talpkorong borításának módja, IM	214
231. kép Fedeles díszserleg tokja, német, IM	214
232. kép Evőeszközök kanál, villa és kés számára, IM.....	214
233. kép Esztergált idom borítása, Fotó: DE.....	215
234. kép A borítás simítása száradás után meleg fémesszközzel, Fotó: DE	215
235. kép Ernst Christoph Prediger, <i>Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit wohl anweisende</i> , OSZK	219
236. kép Kehelytok aranyozása (Wirth serleg), SEV	219
237. kép Kehelytok aranyozása (Wirth serleg), SEV	219
238. kép Doboz, 17. század 2. fele, (feltehetően), EPS.....	220
239. kép, Fonadékos díszítmény 17. századi könyvkötésen, IM, leltári szám: 61.914, Fotó: Nagy Tibor	220
240. kép Óratok, geometrikus fonadékminta és á la fanfare típusú bélyegzők egy óratokon, francia	221
241. kép Díszserleg tokjának bélyegzői, német, 17. század eleje, IM	221
242. kép Rák alakú asztaldísz tokja, IM.....	221
243. kép Hattyú alakú asztaldísz tokja, IM	222
244. kép Hegyikristály asztaldísz tokja (oldal és felülnézet), EPS	222
245. kép Pásztorbot tokjának görgetője, Augsburg, 1720–1730, BVS	222
246. kép Toilette készlet doboza, Metropolitan Museum of Art, New York	223
247. kép Bársonyborítású serlegtok, Hága, 1667 Rijksmuseum, Amszterdam.....	226
248. kép Fedeles kupa tokjának bársonyborítása IM, leltári szám: Etk 17, Fotó: DE.....	226
249. kép Bacchus diadala asztaldísz tokjának bársonybélése, IM	227
250. kép Aranygyapjas rendjel toka (restaurálás után), Bécs, 1830 körül korábbi azonosító: Et 14, jelenleg: EKKF, Fotó: Brenner Róza	227
251. kép Kehelytok selyembélése, Bécs, 1884 Egri Főegyházmegyei Múzeum	227
252. kép Rendjeltok osztrák, 19. század 2. fele, magántulajdon, Fotó: DE	228
253. kép Az alapárnázott selyemborítású betét hátoldala, magántulajdon, Fotó: DE	228
254. kép Rendjeltok felső kartonból kialakított része, osztrák, 19. század 2. fele, magántulajdon....	229
255. kép Késtock, francia (?), 16. század 2. fele, IM.....	229
256. kép Késtock, francia (?), 16. század 2. fele, IM.....	229
257. kép Tok összecusukható evőeszközök számára német, IM.....	230
258. kép Késtock belső osztása, IM	230
259. kép Ékszeróra tokja, Dél-Németország, IM	230
260. kép Könyv és tokja, könyv: Utrecht, 1765, tok: Magyarország, IM	231

261. kép Könyvtok, könyv: Utrecht, 1765, tok: Magyarország, IM	231
262. kép A könyvtok teteje, Fotó: Nyíri Gábor/MKE-MNM.....	231
263. kép Illusztráció Ernst Christoph Prediger: <i>Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und Futteralmacher</i> IV, OSZK,	232
264. kép Birodalmi korona tokja, Prága, 1350 után, KHM.....	234
265. kép Serlegtok, kettős kapocs, német, IM.....	234
266. kép Óratok, tűzi aranyozott kettős kapocs, IM.....	235
267. kép Ékszeróra bőrtokjának kapcsai, IM	235
268. kép Csavarral rögzített kapocs, IM.....	235
269. kép Rézkapocs vésett díszítményei, vasszöggel rögzítve, IM, leltári szám: Etk 8, OL 62,5X....	236
270. kép Réz alátét, IM, leltári szám: Etk 15,	236
271. kép Kétágú kapocs a tok külső oldalán, IM	236
272. kép A bélés felőli oldalra visszahajtott kapocs, IM, leltári szám: Etk 23.....	236
273. kép Kapcsok és az alátét készítéséhez szükséges eszköz. in Prediger, <i>Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und Futteralmacher</i> IV, 1741, OSZK	236
274. kép Bőr borítású doboz, 17. század, IM	237
275. kép Zsebóra tokja, magyar, 18. század, IM.....	237
276. kép Evőeszköztok, Ausztria, 18. század, IM.....	238
277. kép Óratok, Ausztria, 19. század eleje, IM.....	238
278. kép Montrancia tok zsanérral, Bécs, 1813, EGYM.....	238
279. kép Montrancia zárszerkezete, Bécs, 1813, EGYM.....	238
280. kép Montranciatok, a talpba beépített zárszerkezettel, Bécs, 1884, EGYM.....	239
281. kép Montranciatok, a talpba beépített zárszerkezettel, Bécs, 1884, EGYM.....	239
282. kép Kehelytok, a tok felső részébe beépített zárszerkezettel, Bécs, 1884, EGYM.....	239
283. kép Kehelytok, a tok talpánál található zsanér, Bécs, 1884, EGYM.....	240
284. kép Éremtok rugós zárszerkezete, Bécs (?), magántulajdon	240
285. kép Evőeszköztok az Esterházy-kincstárból, magyar (?), IM	260
286. kép Evőeszköztok az Esterházy-kincstárból, magyar (?), IM	260
287. kép Tok serleg számára, magyar (?), EPS	260
288. kép Evőeszköztok, EPS	261
289. kép Késtock zöld (viasz)festése, IM	261
290. kép Evőeszköztok, 17. század eleje, EPS.....	261
291. kép Pohár alakú evőeszközkészlet tokja, EPS.....	262
292. kép Strassburgi könyvkötő és tokkészítő ravatali táblája, GNM.....	262
293. kép Georg Hainz (1630–1688): Kabinet dísztárgyakkal (részlet), Statens Museum for Kunst, Koppenhága.....	263
294. kép Evőeszköz készlet és tok, Ausztria, 18. század eleje, IM.....	263

295. kép Evőeszköz készlet és tok, Ausztria, 18. század eleje, IM.....	263
296. kép Úti evőeszközkészlet tokja az Esterházy-kincstárból (restaurálás utáni állapot) magyar, 17. század, IM	264
297. kép Ernst Christoph Prediger: <i>Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und Futteralmacher IV</i> , 1741, OSZK.....	264
298. kép Tizenkét személyes evőeszközkészlet, IM	264
299. kép Doboz teáskészlet számára, IM	265
300. kép Doboz kombinált készlet számára, Augsburg 1753 körül, Maximilianmuseum, Augsburg	265
301. kép Tok kés, villa és kanál számára, Augsburg, 18. század első fele.....	265
302. kép Tok kés, villa és kanál számára, IM	265
303. kép Doboz evőeszközök számára, IM	266
304. kép Baldachinos bélyegző Prudentia alakjával Augsburg, 18. század első fele, IM.....	266
305. kép Bellona (háború allegorikus alakja), IM.....	266
306. kép Toilette készlet doboza, Metropolitan Museum of Art, New York	267
307. kép Toilette készlet doboza, Augsburg, 1743–1745 (csukott állapot) Metropolitan Museum of Art, New York, Leltári szám: 2005.364.1a–d–48	267
308. kép Toilette készlet doboza, Augsburg, 1743–1745 (csukott állapot) Metropolitan Museum of Art, New York, Leltári szám: 2005.364.1a–d–48	267
309. kép Evőeszközkészlet doboza, Augsburg, 1745–1750, Metropolitan Museum of Art, New York	268
310. kép Kés, villa és kanál számára készült evőeszköztok, IM.....	269
311. kép Evőeszköztok, magyar, 18. század első fele, IM.....	269
312. kép Illusztráció Ernst Christoph Prediger: <i>Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und Futteralmacher IV</i> , OSZK	270
313. kép Illusztráció Ernst Christoph Prediger: <i>Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und Futteralmacher IV</i> , OSZK	270
314. kép Az augsburgi könyvkötők céhserlegének tokja Augsburg, 1723 körül Maximilianmuseum, Augsburg, leltári szám: 1996/14	271
315. kép Az augsburgi könyvkötők céhserlegének tokja (részlet), Maximilianmuseum, Augsburg ..	271
316. kép Tükör, Johann Valentin Gevers és Johann Andreas Thelot, Metropolitan Museum of Art, New York	272
317. kép Lap íj. Paul Decker II: <i>Zweydes Werklein von Groteschgen inventirt durch Paulus Decker Architectum</i> című metszetsorozatából (részlet), (Nürnberg, 1700–1715), Victoria & Albert Museum, London	272
318. kép Johann Friedrich Leopold (kiadó) brokátpapír (részlet), Augsburg, 1700–1727, IM, leltári szám: 2011.35.1.....	273

ÁBRAJEGYZÉK

1. ábra A felmérésbe bevont nagyobb gyűjtemények.....	48
2. ábra Esterházy Miklós 1645. évi inventáriumából	72
3. ábra Evőeszközkészlet dobozának bélyegzői	78
4. ábra A III–IV. szekrény (<i>Almarium Sub Numeris 3° et 4°</i>) rekonstruált tartalma az 1696. évi inventárium alapján	79
5. ábra A III–IV. szekrény (<i>Almarium Sub Numeris 3° et 4°</i>) rekonstruált tartalma az 1725. évi inventárium alapján	80
6. ábra Bruglocherek generációi a 16 és 17. században	112
7. ábra Az „augzburgi hajlóindás” tokok előfordulása és Zacharias, Salomon és Martin Bruglocher	157
8. ábra Kupatok (Etk 28) kialakításának módja	187
9. ábra Ékköves serleg és tokja	188
10. ábra Kupatok rekonstrukciós rajza (Etk 7).....	189
11. ábra A tok felezése mentén látható átlapolás	209
12. ábra A serlegtok (Etk 19) borítása.....	211
13. ábra Etk 20 tok bőrborítása és a tok rekonstrukciós rajza	213
14. ábra Széles görgető használata 18. századi ét- és útikészlet dobozokon.....	223
15. ábra Kés, villa és kanál számára készült evőeszköztok (leltári szám: 3214) bélyegzői (levonat), IM Adattár, Budapest, (Koroknay hagyaték, 19. dosszié)	268
16. ábra Evőeszköztok (leltári szám: 3213) bélyegzői (levonat).....	269

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. táblázat Nürnbergi „architektonikus tokcsoport” darabjai	54
2. táblázat Fedeles díszserleg Prudentia allegorikus alakjával említése az inventáriumokban	67
3. táblázat A „hajlóindás” tokok őrzési helyei	142
4. táblázat Az augsburgi „hajlóindás” tokcsoporthoz tartozó tokok és azok bélyegzői (a mutatáblázat részlete)	143
5. táblázat Azonos bélyegzőkkel rendelkező, 18. századi evőeszköztokok	253
6. táblázat Augsburgi evőeszközkészletek tokjai	254

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Inventarium rerum Dominae condam Comitissae Christinae Nyari, Consortis Domini Palatini, die 4 Februarii 1641. Magyar Országos Levéltár, Budapest. Az Esterházy-család hercegi ágának levéltára, P 108. Rep. 26. Fasc. F. Nr. 287. (Valkó Arisztid átírata)

Inventarium Rerum... condam Comitissae Elisabethae Thurzó ... in Arce Lansér, die 14. Julii Anno 1642. Magyar Országos Levéltár, Budapest. Az Esterházy-család hercegi ágának levéltára, P 108. Rep. 12. Fasc. Q. Nr. 635. (Valkó Arisztid átírata)

Inventarium rerum mobilium quondam III^{mi} et Excels^{mi} Principis Nicolai Ezterhasi de Galantha, Regni Vngariae Comitis Palatini etc conscriptum in Thesauraria domo Arcis Frakno die secunda et sequentibus Nouembris Anno Domini 1645, Az Esterházy-család hercegi ágának levéltára, P 108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 32. (Valkó Arisztid átírata)

Originale Inventarium in Arce Lansér conservatarum rerum aurearum, argentearum, Clenodiorum, aliarumque rerum pretiosarum ... pro parte Domicellae Ursulae Esterhazy peractum. Anno 1653. Die 22 Martii. Magyar Országos Levéltár, Budapest. Az Esterházy-család hercegi ágának levéltára. Sign.: P 108. Rep. 12. Fasc. Q. Nr. 638. (Valkó Arisztid átírata)

Inventarium Thesauri in Arce Frakno existentis, die 8. Januarii 1693. Magyar Országos Levéltár, Budapest. Az Esterházy-család hercegi ágának levéltára. Sign.: P. 108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 37. (Valkó Arisztid átírata)

Inventarium Thesauri Cels(issimi) S(acri) R(omani) I(mperii) Princ(ipis) Pauli Esteras ... in Arce sua Frakno existentis, Anno 1696. (Valkó Arisztid átírata)

Fraknói kincstárból Pozsonyba szállított ezüst és arany művek specifikációja, 1708, MNL OL P. 108. Rep. 8. Fasc. C. No. 36

Specification Der Jenigen Sachen So Ihro Hoch Fürstl. durchlaucht Heunth dato den 21 tag augusti anno 1714 aus der Forchtenstainer Schaz Cammer mit sich auf den Prespurger Landtag genomben alß volgt. MNL OL P 108 Rep.8. Fasc. C. No. 39/2.

Gróf Esterházy Miklós nádor kincstára, 1645. Thaly Kálmán közlése. In: Történelmi Tár 1883. 755-767.

Gerevich László, *Rövid jelentés az Esterházy kincstár feltárásáról*, MNL OL XIX-J—h-110-2-E-szn-1949, 232.

Landesarchiv Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv Stuttgart, Altwürttembergisches Archiv, Weltliche Zentralbehörden /1322-1821, Rentkammer, Güter- und Finanzverwaltung, Rechnung 1589/90, A 256 Bd 75

Takáts Sándor hagyatéka, Piarista Rend Központi Levéltára, TS doboz 12.

Elsődleges források

Diderot, Denis –d’Alambert, Jean le Rond, *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* 14. kötet (Paris, 1750–1766), 77.

Dudin, René Martin, *L'art du relieur doreur de livres, Description des Arts et Métiers faites ou approuvées par Messieurs de l'Academie Royale* (Paris, 1772), 65.

Engelbrecht, Martin, *Fraiseur d' Etais, Ein Futteralmacher L' Assemblage nouveau des manouvries habilles*: [Neu-eröffnete Sammlung der mit ihren eigenen Arbeiten und Werkzeugen eingekleideten Künstlern, Handwerkern und Professionen], Augsburg, 1730, Forrás: bildsuche.digitale-sammlungen.de / urn:nbn:de:bvb:12-bsb00068177-3/*Creative Commons* (2022. február 25.)

Greve, Ernst Wilhelm, *Hand- und Lehrbuch der Buchbinder- und Futteralmacher-Kunst* 2 (Berlin: Maurer, 1822–1823), 126–129.

Hendrik de Haas, *De boekbinder, of volledige beschrijving van al het gene wat tot deze konst betrekking heeft*, (Dordrecht: 1806)

Le Lande, Jérôme, *L'Art du faire du chamoisseur*, in *Description des Arts et Métiers*, (Paris, Saillant et Nyon, 1791), 1–46.

Leuchs, Johann Carl, *Handbuch für Fabrikanten, Künstler, Handwerker und Oekonomen: oder die neuesten und nützlichsten Erfindungen, Entdeckungen und Beobachtungen, besonders der Engländer, Franzosen und Deutschen in der Chemie, Fabrikwissenschaft und Oekonomie* (Nürnberg: in der Expedition der priv. allgemeinen Handlungszeitung und des Verkündigers, 1808), 58.

Zeidler, Johann Gottfried, *Buchbinder-Philosophie Oder Einleitung In die Buchbinder Kunst Darinnen dieselbe aus dem Buch der Natur und eigener Erfahrung Philosophisch abgehandelt wird Mit sonderbahren Anmerckungen Zweyer, wohlerfahrner Buchbinder und zugehörigen Kupffern* (Hall im Magdeburgschen, 1708)

Prediger, Christoph Ernst, *Der in aller heut zu Tag üblicher Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und Futteralmacher* I-IV (Anspach & Leipzig, 1741–1753)

Prechtel, Johann Joseph szerk., *Technologische Enzyklopädie oder alphabetisches Handbuch* 3 (Stuttgart: 1835), 327–337.

Quichelberg, Samuel, *Inscriptiones Vel Titvli Theatri Amplissimi, Complectentis rerum vniuersitatis singulas materias et imagines eximias, ut idem recte quoq[ue] dici possit: Promptuarium artificiosarum miracularumq[ue] ac omnis rari thesauri et pretiosae suppellectilis [...]* (Monachii, 1565)

Stetten, von Paul, Kunst-, Gewerb- und Handwerks-Geschichte der Reichs-Stadt Augsburg, Verfaßt von Paul von Stetten dem jüngern (Augsburg, 1779)

Vasari, *La Vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architettori, di nouvo ampliate*, Firenze, 1586;
Borghini: *Il Riposo*, Firenze, 1584)

Szakirodalom

Adam, Paul, *Das Handvergoldnen der Blinddruck und die Lederauflage* (Halle am Saale: Verlag von Wilhelm Knapp, 1911)

Albrecht, Thorsten, *Truhen, Kisten, Laden vom Mittelalter bis zur Gegenwart am Beispiel der Lüneberger Hiede* (Perersberg: Michael Imhof Verlag, 1997)

Alberts, Lindsay, The studiolo of Francesco I de' Medici: A Recently-Found Inventory, *Art Histories Supplement* 2.0 (2015), 3–24.

Altmüller, Georg, *Beschreibung der Werkzeug-Sammlung des k.k. polytechnischen Institutes: Nebst einem vollständigen Verzeichnisse der in derselben enthaltenen Stücke; für Gewerbsleute und Liebhaber der mechanischen Künste* (Wien: J. B. Wallishausser, 1825)

Amme, Jochen, *Historische Bestecke. Historic Cutlery* (Stuttgart: Arnoldsche Verlagsanstalt, 2002), 220. Kat. nr. 499.

Appuhn, Horst, Briefladen, *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 34 (1972): 31–44.

Arbeteta Mira, Letizia, *El tesoro del delfín* (Madrid: Museo Nacional del Prado, 2001)

Babos Károly, Faanyagismeret és fafaj-meghatározás restaurátoroknak (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1994), 56–57.

Bachmann, Manfred, Die Entwicklung der Einbandverzierung im Augsburg des 16. Jahrhunderts. Dargestellt anhand von Einbänden aus altem Palatina-Bestand im Fondo Berberini der Biblioteca Vaticana, *Gutenberg Jahrbuch* (1995): 247–281.

Baldass, Ludwig szerk., *Festschrift für Adolph Goldschmiedt zu 60. Geburtstag am 15. Januar 1923* (Leipzig: Verlag E. A. Seemann, 1923), 62–64.

Bauer, Rotraud-Haupt, Herbert szerk., Das Kunstkammerinventar Kaiser Rudolfs II, 1607–1611, in *Jahrbuch der Kunsthistorisches Sammlungen in Wien* 72 (1976)

Bayer, Andrea, szerk., *Art and Love in Renaissance Italy* (New York: Metropolitan Museum of Art, 2008)

Beentjes, Gabriëlle, A keményítő ragasztó története. From „pap” to „shin-nori”, *Műtárgyvédelem* 32 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2007): 31.

Belles reliures. Catalogue de reliures du XVE au XIXE siècle, en vente a la Librairie Gumuchian & CIE XII. (Paris: Gumuchian & CIE, 1930), Nr. 130. Platte XLIX, L.

Bennekom, van, J.-S. et al, Conservation of the 16th-century Merkelsche Tafelaufsatz created by the German goldsmith Wenzel Jamnitzer, in *ICOM-CC 18th Triennial Conference Preprints, Copenhagen, 4–8 September*, ed. J. Bridgland, Art. 0807 (Paris: International Council of Museums, 2017)

Bengtsson, Anders szerk., *Silver och smycken på Skokloster* (Bålsta: Skoklosters Slott, 1995), 80.

Berder, Ewald, *Prunkkassetten. Europäische Meisterwerke aus acht Jahrhunderten* (Stuttgart: Arnoldsche, 1998)

Berney, Boaz, The Renaissance Flute in Mixed Ensembles: Surviving Instruments, Pitches and Performance Practice, *Early Music* 34, no. 2 (2006): 205–223.

Bleicher, Friedrich szerk., *Beschreibung der Werkzeug-Sammlung des k. k. polytechnischen Institutes: Limitierte Neuausgabe des Originalbandes von 1825* (Wien: New Academic Press, 2016), 35.

Bobinger, Maximilian, *Alt augsburger Kompaßmacher* (Augsburg: Hans Rosler Verlag, 1966)

Bobinger, Maximilian, *Kunsthurmacher in Alt-Augsburg, Abhandlungen zur Geschichte der Stadt Augsburg, Band 18*. (Augsburg: Hans Rosler Verlag, 1969)

Boeheim, Wendelin, Inventar des Nachlasses Erzherzog Ferdinand II. in Ruhelust, Innsbruck und Ambras vom 30 Mai 1596, *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*, Bd. VII/2 (1888): CCXXVI–CCXIII.

Bohr, Michael, Der Chigi-Schatz im Dommuseum zu Siena. Sammelleidschaft und Mäzenatentum einer päpstlichen Familie, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 14 (2001): 190–262.

Böcken, Beate, The young Dürer and Italy. Contact with Italy and the mobility of Arts and Artist around 1500, in *The Early Dürer*, szerk. Hess, Daniel, Eser, Thomas (Nürnberg: Germanisches Nationalmuseum, 2012)

Brenner, Danica, Diversity and Internal heterogeneity of pre-modern painter's guild. The German-speaking regions of the Holy Roman Empire with Focus on Augsburg, in *Craftsmen and Guilds in the Medieval and Early Modern Periods*, szerk. Jullien, Eva – Pauly, Michael (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2016), 175–194.

Brenner Róza (korábban Rácz), *Szakmai beszámoló aranygyapjas rendjel tok restaurálásáról* (kézirat, 2013), 2–3. Iparművészeti Múzeum Adattára, Technikai dosszié 711/1–10

Brunel, George szerk., *Pagodes et dragons. Exotisme et fantasie dans l'Europe rococo 1720–1770* (Paris: Paris-Musées, 2007), Kiállítási katalógus, 134, 151.

- Brunner, Herbert, *Schatzkammer der Residenz München*, Katalog. 3. kiadás (München: Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen, 1970), 148–149.
- Brüdele, Nicole, *Kindbettgeschenke. Untersuchungen zu Ursprung, Form und Funktion von kunstgewerblichen Objekten als Gaben an die Mutter nach der Geburt* (Göttingen: Universitätverlag, 2016)
- Bücher, Karl, Die deutschen Buchbinder-Ordnungen, *Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels* XIX (1897): 305–372.
- Carboni, Stefano szerk., *Venice and the Islamic World. 828–1797* (New York: Metropolitan Museum of Art, 2007)
- Carlen, Louis – Imboden, Gabriel, szerk., *Kräfte der Wirtschaft. Unternehmergestalten des Alpenraums im 17. Jahrhundert. Vorträge des zweiten internationalen Symposiums zur Geschichte des Alpenraums* (Brig, 1992)
- Carter, Victor, Hellinga, Lotte, Parker, Tony, Printing with gold in the fifteenth Century, *The British Library Journal* 9 (1983): 1–13.
- Clay, R. S., Court, T. H., *The history of microscope* (London: C. Griffin, 1932)
- Coffin, Sara D et al., *Rococo. The Contunigung Curve, 1730–2008* (New York: Cooper-Hewitt, National Design Museum, 2008), 136–149.
- Darabos Edit, *Egy XVIII. századi könyvtok restaurálása*, (Magyar Képzőművészeti Egyetem Tárgyrestaurátor Szak, 2006, kézirat), 3–5.
- Darabos, Edit, Altera Theca continens. A research into historical leather cases made for Esterházy Treasury items, *Ars Decorativa* 30 (2016): 29–51.
- Darabos Edit, *Szakmai beszámoló ékszeróra tokjának restaurálásáról* (kézirat, 2013), Iparművészeti Múzeum Adattára, Technikai dosszié 710/1–15
- Darabos, Edit, „Futteralen über Löffel, Messer und Gabel von Silber...” Bestecketuis aus dem 18. Jahrhundert im Kunstgewerbemuseum, Budapest, *Ars Decorativa* 34 (2020): 33–67.
- Diehl, Edith, *Bookbinding. Its Background and Technique* (New York: Dovel Publications, Inc, 1980)
- Diemer, Dorothea et al, *Die Münchner Kunstkammer. Band I. Katalog Teil 1* (München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2008)
- Diemer, Peter szerk., *Johann Baptist Fickler. Das Inventar der Müncher herzoglichen Kunstkammer von 1598*, Bayerische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Abhandlungen, Neue Folge, Heft 125 (München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2004)

- Doering, Oscar, Des Augsburger Pariziers Philipp Hainhofer Reisen nach Insbruck und Dresden, *Quellenschriften für kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters und der Neuzeit*, Neue Folge X (1901): 130.
- Elkar, Rainer S., Buchbinder und Futteralmacher, in *Das alte Handwerk von Baden bis Zinngeißer*, szerk. Reith, Reinhold (München: Beck, 2008), 42–46.
- Emmerdörfer, Christoph, Ein silberner Spiegel- Zum Kirchenschatz von St. Anna, in *St. Anna in Augsburg- eine Kirche und ihre Gemeinde*, szerk. Kießling, Rolf, (Augsburg: Wißner Verlag, 2013)
- Emmerdörffer, Christoph, *Maximilian Museum. Augsburgs Schatzkammer* (Mering: Holzheu, 2016)
- Esterházy Privatstiftung szerk., *Esterházy Ahnengalerie* (Eisenstadt: Esterházy Privatstiftung, 2006), 70.
- Euw, Anton von, *Elfenbeinarbeiten von der Spätantike bis zum hohem Mittelalten* (Frankfurt am Main: Liebieghaus, 1976)
- Fahn, Monika, *Christoph, Zacharias und Johannes Lencker. Studien zum Werk einer Augsburger Goldschmiedefamilie um 1600* (Berlin: Peter Lang, 2019), 155.
- Fleischauer, Werner, *Kunstammer und Kronjuwelen* (Stuttgart: Württembergisches Landesmuseum 1977)
- Fogelmark, Staffan, Correction to Einband-Forschung 30, *Einband-Forschung. Informationsblatt des Arbeitskreises für die Erfassung, Erschließung und Erhaltung Historischer Bucheinbände* 33 (2013): 65–66.
- Foot, M. Mirjam, *A binding by Caspar Meuser for Hans Herrer*, in *A Collection of Bookbinding. The Henry Davis Gift. Studies in the History of Bookbinding Volume I.*, szerk. Foot, M. Mirjam (London: British Museum Publications Ltd for the British Library, 1978), 286–288.
- Foot, Mirjam, *Bookbinder at Work. Their Roles and Methods* (London–New Castle: The British Library–Oak Knoll Press, 2006)
- Foot, Mirjam, Some Recipes for Gilding, *Journal of Paper Conservation* 20, Nr 1–4. (2019): 56–60.
- Frey, Hilde, Schommers, Annette, *Georg Ignatius Baur, Kurfürstlicher Hofgoldschmied in Augsburg* (Biberach: Biberacher Verlagsdruckerei, 1996)
- Fritz, Johann Michael, *Das evangelische Abendmahlsgerät in Deutschland. Vom Mittelalter bis zum Ended des Alten Reiches* (Liepzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2004), 284–285, 500.
- Gall, Günther, *Leder im europäischen Kunsthandwerk* (Braunschweig, Klinkhard & Biermann, 1965)
- Gauffre-Fayolle, Nagède, Les vêtements en paeux de chamois à la cour de Savioe aux XIV et XV siècles. Techniques, approvisionnement, usages et distrubution, *La vie en Champagne. Travail et commerce du cuir au Moyen Âge*, No. 107 (juillet-septembre, 2021): 16–20.

- Gálos, Miklós, Eine Taufgarnitur von Hans Jacob II. Baur in Ungarn. Neuzubeschreibung und Provinienz eines Augsburger Ensembles, *Ars Decorativa* 30 (2016): 7–28.
- Geldner, Ferdinand, Unbekannte Fugger–Einbände, *Archiv für Buchwesens*, Band V (1963): 1533–1551.
- Gigneron, Axelle de, Le galluchat. Il vient de la mer, *Connnaissance des arts* 291 (Mai 1976): 64–67.
- Gobiet, Ronald, *Der Briefwechsel zwischen Philipp Hainhofer und Herzog August d. J. von Braunschweig-Lüneburg* (München: Deutscher Kunstlerverlag, 1984)
- Goldschmidt, Ernst Philip, *Gothic und Renaissance bookbindings. Exemplified and Illustrated from the Author's Collection* (London: E. Benn, 1928)
- Gottlieb, Theodor, Venezianer Einbände des XV. Jahrhunderts nach persischen Mustern, *Kunst und Kunsthandwerk*, 16. évf. Nr. 6. (1913): 153–176.
- Grieb, Manfred H., szerk., *Nürnberger Künstlerlexikon. Bildende Künstler, Kunsthandwerker, Gelehrte, Sammler, Kulturschaffende und Mäzene vom 12. bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts*, (München: K. G. Saur, 2007)
- Griffin, Murray, A Note on the Provenance of the Breac Maodhóg, *The Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland* 135 (2005): 136–138.
- Haebler, Karl, *Rollen und Plattenstempel des 16. Jahrhunderts* (Leipzig: Harrassowitz, 1951)
- Haag, Sabine, *Kirchweger, Franz, Rainer, Paulius (szerk.), Das Haus Habsburg und die Welt der fürstlichen Kunstkammern im 16. und 17. Jahrhundert* (Wien: KHM-Museumsverband, Verlag Holzhausen, 2015)
- Hajdú Viktória, *XVII. századi serlegtok restaurálása* (Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátorképző Intézet, Tárgyrestaurátor Szak kézirat, 2002), 8–9.
- Haug, Hans, Fischer, Jacques, Hesselbarth, Louis, *Le siècle d'or de l'orfèvrerie de Strasbourg* (Paris: 1964), 71–72, kép 97.
- Haupt, Herbert, *Das Hof- und Hofbefreite Handwerk in barocken Wien 1620 bis 1770* (Innsbruck–Wien–Bozen: Studienverlag)
- Heikampf, Detlef, *Il Tesoro di Lorenzo il Magnifico I vasi* (Firenze: Sansoni Editore, 1974)
- Heitmann, Bernhard, *Die deutschen sogenannten Reise-Service und die Toiletten Garnituren von 1680 bis zum Ende des Rokoko und ihre kulturgeschichtliche Bedeutung. Inagural Dissertation* (München: Repro-Lüdte, 1979)
- Heitmann, Bernard, Boerner, Carlos, *Historische bestecke aus der Sammlung des Museum für Kunst und Gewerbe* (Hamburg: Museum für Kunst und Gewerbe, 2007), 193–194, Kat. no. 79

- Helpenstein, Eva, Lorenzo de' Medici's Magnificent Cups: Precious Vessels as Status Symbols in Fifteenth-Century-Europe, *I Tatti Studies in the Italian Renaissance* 16. No.1/2 (2013): 415–444.
- Heller, István, *Europäische Goldschmiedarbeiten* (München: Hirmer Verlag, 2003), 79–80.
- Heym, Sabine szerk., *Le Tresor de la Résidence de Munich* (München: Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen, 1995), 37.
- Helwig, Helmuth, *Handbuch der Einbandkunde I-II* (Mannheim: Maximilian Gesellschaft, 1953)
- Helwig, Helmuth, *Entwicklung der Einbanddekoration, ihre Bestimmung, Bewertung und Literatur. Konservierung und Katalogisieren* (Mannheim: Maximilian-Gesellschaft, 1953)
- Helwig, Hellmuth, *Einführung in die Einbandkunde* (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1970)
- Hobson, Anthony, *Humanists and Bookbinders. The Origin and Diffusion of the humanistic Bookbinding* (London: Cambridge University Press, 1989)
- Hobson, Geoffrey D., *Les reliures à la fanfare. Le problème de l'S fermé* (Amsterdam: Gérard Th. van Heusden, 1970), 85–119.
- Hobson, G. D., *English Binding before 1500* (London: Cambridge University Press), 2010)
- Horváth Hilda, Adalékok a század eleji magyar műgyűjtés történetéhez. Az 1907-es Amateur kiállítás, *Művészettörténeti Értesítő* 42. 1–2 (1993): 27–39.
- Horváth Hilda szerk., *Iparművészeti kincseink Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000), 96.
- Horváth Hilda, *Nemzeti kincstárunk, az Esterházy hercegi kincstár 20. századi története* (Budapest: Iparművészeti Múzeum, 2014)
- Jaschik Álmos, *A könyvkötő mesterségről*. Műszaki Könyvtár XXXII (Budapest: A Népszava Könyvkereskedés Kiadása, 1922)
- Járó Márta, Fémfonalak az Esterházy-gyűjtemény textíliáin, in *Az Esterházy-kincstár textíliái*, Pásztor Emese szerk. (Budapest: Iparművészeti Múzeum, 2010), 57.
- Jiresch, Erich, Mikoletzky, Juliane, *K. k. Polytechnisches Institut - Technische Hochschule - Technische Universität*, Heft 3. (Wien, 1997), 17.
- Kappel, Jutta, Weinhold, Ulrike, *The New Grünes Gewölbe* (Berlin-Dresden: Deutscher Kunstverlag-Staatliche Kunstsammlungen, 2007), 271.
- Katalog der Special-Ausstellung Mittelalterlichen Hausraths 17. December 1892 bis 28. Februar 1893* (Wien: Verlag des k.k. Oesterreich. Museums-Druck von Karl Gerold's Sohn, 1893) Kiállítási katalógus
- Katona Imre, A fraknoi kincstár 1725. évi leltára, in *Művészettörténeti Értesítő* 29 (1980): 131–147.

Katona Imre, A fraknói kincstár 1685. évi leltára, *Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 17–18 (1983–1984): 461–502.

Kautzsch, Martin von, Lederarbeiten für den Kursächsischen Hof im späten 16. und beginnenden 17. Jahrhundert, *Archiv für Buchbinderei* 31 (1931): 109–112.

Kantzsch, Martin von, Lederarbeiten des 17. und 18. Jahrhunderts am Sächsischen Hof, *Archiv für Bucheinbinderei Zeitschrift für Einbandkunst* 32 (1932): 59–63

Keil, Inge, *Augustanus Opticus, Johann Wiesel und 200 Jahre optisches Handwerk in Augsburg* (Berlin: Akademie Verlag, 2000), 239–240.

Kemény, Lajos, Gyimesi, Károly szerk., *Evangélikus templomok* (Budapest: Atheneum, 1944), 14–15.

Kiss Erika, „...so nicht zu aestimirn” Nádasdy Ferenc sárvári tárházának rekonstrukciója, in „Ez a világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére, szerk. Bubryák Orsolya (Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 2010), 209–210.

Kiss Erika, „Czédulák” egy főúri kincstárból. Adalékok a fraknói tárház történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 2 (2011), 303–311.

Kiss Erika, A fraknói tárház, ahogy Esterházy Pál megalkotta, in *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás*, szerk. Ács Pál (Budapest: Reciti Kiadó, 2015), 151–174.

Kiss Erika, „Ami megvan, az megvan – No de mi lett a hozománnyal?” Esterházy Pál és Orsolya kincsei, in *Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése. Esterhazyana. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Esterházy-közleményei*, szerk. Viskolcz Noémi, Zvara Edina (Budapest: Kossuth Kiadó, 2019), 50–78.

Kieblieng, Rolf: *Bürgerliche Gesellschaft und Kirche in Augsburg im Spätmittelalter* (Augsburg: Verlag H. Mühlberger, 1971)

Kite, Marion, Thomson, Roy, *Conservation of leather and related materials* (Oxford: Elsevier, 2007)

Koch, Adolph, Die Hofbuchbinderei in Heidelberg, *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels* NF XII (1889): 152–177.

Koeppe, Wolfram, szerk. *Making Marvels: Science and Splendor at the Courts of Europe* (New York: The Metropolitan Museum of Art, 2019), 235.

Kolhaussen, Heinrich, *Nürnberger Goldschmiedekunst des Mittelalters und der Dürerzeit 1240 bis 1540* (Berlin: Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft)

Kommer, Björn R., szerk., *Kunstreich. Erwerbungen 1990–2000* (Augsburg: Pröll-Druck, 2001)

Kopp, Margit, *Barocker Schmuck der Fürsten Esterházy* (Eisenstadt: Esterházy Privatstiftung, 2013), 45.

Kopp, Margit, „*Ich besitze auch einige Seltenheiten...*“ Ausgewählte Goldschmiedearbeiten der Esterházy Schatzkammer und Ihre Farbfassungen, in *Farbfassungen auf Gold und Silber. Paints on Gold and Silver*, szerk. Witting, Theresa, Weinhold, Ulrike (Dresden: Städtliche Kunstsammlungen–Sandstein Verlag, 2020), 147–152.

Koroknay, Éva Sz., Művészi börmunkák Európában, *Cipőipari dokumentáció* 3 (1963): 41–66.

Künast, Hans-Jörg, Augsburg als Knotenpunkt des deutschen und europäischen Buchhandels 1480–1550, in *Augsburg in der Frühen Neuzeit. Beiträge zu einem Forschungsprogramm*, szerk. Brüning, Jochen, Niewöhner, Friedrich (Berlin: Akademie Verlag, 1995), 241–251.

Kyriess, Ernst, *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet I-III* (Stuttgart: Hettler, 1951)

L'Ambrosiana. Storia dell'Ambrosiana: Storia dell'Ambrosiana: I dipinti e le sculture: I disegni e le stampe (Milano: Fontes Ambrosiani; Cassa di Risparmio, 1967), kiállítási katalógus

Landesmuseum Württemberg szerk., *Die Kunstkammer der Herzöge von Württemberg. Bestand. Geschichte. Kontext.* Band 1. (Stuttgart: Landesmuseum Württemberg, 2017)

Lapatin, Kenneth, *Luxus: the Sumptuous Arts of Greece and Rome* (Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2015)

Layer, Adolf, Der Augsburger Buchbinder Johann Georg Mozart. Der Grossvater von Wolfgang Amadeus Mozart, *Archive für Geschichte des Buchwesens* 11 (1970): 874–884.

Lepie, Herta, Minkenber, Georg, *Der Domschatz zu Aachen* (Regensburg: Schnell & Steiner GmbH, 2010)

Lepie, Herta, Der Domschatz zu Aachen, in., et al, *Schatzkunst in rheinischen Kirchen und Museen*, szerk. Bayer, Clemes M. M (Regensburg: Schnell & Steiner GmbH, 2013)

Lessing-Brüning, *Die Pommersche Kunstschränk im Königlichen Kunstgewerbe Museum* (Berlin: Ernst Wasmuth, 1905), 32–50.

Lietzmann, Hilda, *Valentin Drausch und Herzog Wilhelm V. von Bayern. Ein Edelsteinschneider der Spätrenaissance und sein Auftraggeber* (München: Deutscher Kunstverlag, 1998)

Löwe, Regina, *Die Augsburger Goldschmiedewerkstatt des Matthias Walbaum* (München-Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1975)

Marçais, G., Poinssot, L., *Objets kairouanais*, XI-Fasc 1 (Tunisia, 1952)

Maresch, Gerhard, Janetschek, Hellmuth, *Werkzeuge aus der Biedermeierzeit. Die Werkzeug-Sammlung Altmüllers, Technisches Museum* (Wien: Technisches Museum, 1980), 20.

Mazal, Otto, *Einbankende. Die Geschichte des Bucheinbandes* (Wiesbaden: DR. Ludwig Reichert Verlag, 1997)

Meller, Harald, Mundt, Ingo, Schmuhl, Boje E. Hans, *Der heilige Schatz im Dom zu Halberstadt* (Regensburg: Schnell & Steiner GmbH, 2008)

Menzel, Maria, *Wiener Buchbinder der Barockzeit* (Graz–Wien– Köln: Böhlau, 1972), 129, Abb. 11.

Menzhausen, Joachim, Elector Augustus's Kunstkammer An Analysis of the Inventory of 1587, in *The Origins of Museums. The Cabinet of curiosities in sixteenth- and seventeenth-Century Europe*, szerk. Impey, Oliver–Mcgregor, Arthur (Oxford: Clarendon Press, 1985), 69–75.

Mijátovits Krisztina, *Egy 18. századi pravoszláv keresztok restaurálása* (Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, Tárgyrestaurátor Szak, Papír-bőr szakirány 2006, kézirat), 4.

Mikes Ildikó, *Az evőeszközök története. Kiállítás az Iparművészeti Múzeumban* (Budapest: Iparművészeti Múzeum, 1971–1972)

Mitropulos Anna Diána, Kincstárépítés a hétköznapiakban. Miről árulkodnak a fraknói számlák? in *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. Ács Pál (Budapest: Reciti, 2015), 219–234.

Mikó Árpád, Az Esterházy-kincstár és a Mátyás hagyomány. Egy 17. századi arisztokrata életpálya a politika és a művészet határvidékén, in *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. Ács Pál (Budapest: Reciti, 2015), 235–246.

Mosco, Marilena–Casazza, Ornella, *The Museo degli Argenti. Collections and Collectors* (Firenze: Guinti–Firenze Musei, 2004)

Mould, Qiata, Carlise, Jan, Cameron, Esther, Leather and Leatherworking, *Anglo-Scandinavian and Medieval York. Craft Industry and Everyday Life, The Archaeology of York The Small Finds 17/16* (Walmgate: Council for British Archeology, 2003), 3354–3391.

Mravik Lászlóné Kovács Petronella, *Bőrrel borított, fémdíszítményekkel ékesített 18. századi erdélyi ládák történeti és készítés-technikai kutatása, összehasonlító anyagvizsgálatuk és konzerválásuk lehetőségei* (Magyar Képzőművészeti Egyetem, Doktori értekezés, 2007)

Mundt, Barbara, *Der Pommersche Kunstschränk des Augsburger Unternehmers Philipp Hainhofer für den gelehrten Herzog Philipp II. von Pommern* (München: Hirmer Verlag, 2009)

Mühlbacher, Christiane, szerk., *Europäisches Lederarbeiten von 14. bis 19 Jahrhundert* (Berlin: Kunstgewerbemuseum, 1988) Kiállítási katalógus

E. Nagy Katalin, Restaurálási dokumentáció, Iparművészeti Múzeum, Adattára, Budapest, Restaurálási dokumentáció száma: 62 (kézirat, 1972)

Neeno, Rosita, *Rex Lingwood: Boxes and Bowls? Cuir bouilli: Experimentelle Gestaltung in Leder* (Offenbach am Main: Deutsches Ledermuseum, 1996)

Oechelhäuser, Adolf von, Philip Hainhofers Bericht über die Stuttgarter Kindtaufe im Jahre 1616, *Neue Heidelberger Jahrbücher* 1 (1891): 254–335.

Ohta, Alison, „Binding Relationships: Mamluk-Ottoman and Renaissance bookbindings” in *The Renaissance and the Ottoman World*, szerk. Contadini, Dr. Anna, Norton, Claire (Surrey–Burlington: Routledge, 2013), 230.

Ohta, Alison, „Relationship between Mamluk, Ottoman and Renaissance Bookbindings” in *Thirteenth International Congress of Turkish Art. Proceedings*, szerk. Dávid Géza–Gerelyes Ibolya (Budapest: Hungarian National Museum, 2009), 491–503.

Pabel, Angelika, Der runde Renaissance-Einband für Fürstbischof Julius Echter: neues Ganzstück der Würtzburger Einbandsammlung, *Einband-Forschung - Informationsblatt des Arbeitskreises für die Erfassung und Erschließung Historischer Bucheinbände* 20 (2007): 27–36.

Papp Judit, *Egy XVI. századi német serlegtök restaurálása*, (Magyar Képzőművészeti Egyetem-Tárgy-restaurátor Kar, Papír-bőr szakirány, kézirat, 2005), 4.

Pásztor Emese szerk., *Az Esterházy-kincstár textiliái az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében*, (Budapest: Iparművészeti Múzeum, 2010)

Pásztor Emese szerk., *Spectacle and Splendour. Ottoman Masterpieces from the Museum of Applied Arts in Budapest* (Sharjah: Sharjah Museum of Islamic Civilization, 2016), Kiállítási katalógus

Pearson, David, *English Bookbinding Styles 1450–1800. A Handbook* (New Castle: Oak Knoll Press, 2005)

Pechstein, Klaus, Merkelschen Tafelaufsatz, *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 61 (1974): 90–121.

Pechstein, Klaus, *Deutsche Goldschmiedekunst vom 15. bis zum 20. Jahrhundert aus dem Germanischen Nationalmuseum* (Berlin: W. Arenhövel, 1987), 333–335.

Peller Tamás, Az Esterházy-gyűjteménybe tartozó XVI. századi török tükör dobozának restaurálása, *Műtárgyvédelem* 27 (2000): 111–120.

Péter Márta szerk., *Az európai iparművészet stíluskorszakai. Reneszánsz és manierizmus* (Budapest: Iparművészeti Múzeum, 1988)

P. Holl Adrien, Különböző keményítők és állati enyv mikroszkópos vizsgálata, *Műtárgyvédelem* 32 (2007), 35–41.

Rabenau, Konrad von, *Deutsche Bucheinbände der Renaissance um Jakob Krause Hofbuchbinder des Kurfürsten August I von Sachsen 1–2* (Brussel– Bruxelles: Bibliotheca Wittrockiana, 1994)

Radványszky Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században* III (Budapest: Helikon, 1986)

- Rainer, Paulus, *Splendour & Power. Imperial Treasures from Vienna* (Cambridge: Fitzwilliam Museum, 2011)
- Rathke, Christian, Nenno, Rosita szerk., *Lederlust. Meisterwerke der angewandten Kunst aus dem Deutschen Ledermuseum Offenbach* (Bielefeld: Kerber Verlag, 2006)
- Rathke–Köhl, Sylvia, Geschichte des Augsburger Goldschmiedegewerbes vom Ende des 17. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, *Schwäbische Geschichtsquellen und Forschungen. Schriftenreihe des Historischen Vereins für Schwaben*, 6. Band (Augsburg: Kieser, 1964)
- Rákossy Anna, Beiträge zur Entwicklung der Schatzkammer der Fürsten Esterházy im 18. Jahrhundert, in *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert*, szerk. Gürtler, Wolfgang, Kropf, Rudolf, Krenn, Martin (Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, 2009), 202–204.
- Rákossy Anna, Egy forrásértékű inventárium 1778-ból, az Esterházy-kincstár „mobilis” darabjairól. in *Ars prennis. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája. Centart Művészettörténeti Műhely Tanulmányok*, szerk. Tüskés Anna. (Budapest, CentArt Egyesület, 2010), 293–292.
- Reith, Reinhold, Arbeits- und Lebensweise im städtischen Handwerk zur Sozialgeschichte Augsburger Handwerksgelesen im 18. Jahrhundert (1700–1806) (Göttingen: Schwarz, 1988)
- Reock, Bernd, *Eine Stadt in Krieg und Frieden. Studien zur Geschichte der Reichstadt Augsburg zwischen Kalenderstreit und Parität I–II* (Göttingen: Vandenhoeck & Rupprecht, 1989)
- Rhein, Adolf, Haemmerle, Albert, Petersen, Heinz, *Anthologie über das Leben und Wirken von Christoph Ernst Prediger Buchbinder in Anspach (1701–1768)*, (Zürich: Oppersdorf Verlag), 9.
- Rosenberg, Marc, *Der Goldschmiede Markzeichen* (Frankfurt am Main: Frankfurter Verl.-Anst., 1922), Nr. 5068
- Rozsondai Béláné Kolauch Marianne Hedvig, *Művészi kötetáblák a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és ezek könyvtörténeti vonatkozásai* (Kandidátusi értekezés, Magyar Tudományos Akadémia, 1985)
- Seidler, Martin, Zur Präsenz von Schatzkunst in Kirchen des Erzbistums Köln, in *Schatzkunst in rheinischen Kirchen und Museen*, szerk. Bayer, Clemes M. M. et al (Regensburg: Schnell & Steiner Gmbh, 2013), 49–68.
- Schadwinkel, Hans-Tewes, Heine, Günther, *Das Werkzeug des Zimmermanns* (Hannover: Th. Schäfer, 1986), 230–231.
- Scheiber, Aloyz, *Die Entwicklung der Augsburger Bevölkerung von Ende des 14. Jahrhunderts bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts, Inaugural- Dissertation* (Erlangen, Friedrich-Alexander Universität, 1922)
- Scheicher, Elisabeth, The Collecton of Archduke Ferdinand II at Schloss Ambras: Its Purpose, Composition and Evulation, in *The Origins of the Museums. The Caninet of Curosities in Sixteenth-*

- and Seventeenth-Century Europe*, szerk. Impey, Oliver–Macgregor, Arthur (Oxford: Clarendon, 1985), 29–38.
- Schindler, Thomas, Keller, Anke, Schürer, Ralf szerk., *Zünftig! Geheimnisvolles Handwerk 1500–1800* (Nürnberg: Verlag des Germanischen Nationalmuseum, 2013), 155, Kat. no. 2. 65.
- Schmidt, Christel, *Jacob Krause. Ein Kursächsischer Hofbuchbinder des 16. Jahrhunderts* (Liepzig: Karl W. Heirseemann 1923), 61.
- Schrötter, Georg, Ordnung der Kistler zu Augsburg, *Beiträge zur bayerischen Kulturgeschichte* 1 (1927): 63–67.
- Schunke, Ilse, Augsburger Prachteinbände des 16. Jahrhunderts, *Archiv für Buchbinderei* 38 (1938): 49–54.
- Schunke, Ilse, *Studien zum Bilderschmuck der deutschen Renaissance-Einbände* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1959)
- Schunke, Ilse, Zur Frage der Münchner Hofbuchbinder, *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, Band II. Lieferung 7–9 (1960): 719–728.
- Schunke, Ilse, Rabenau, Konrad von, *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen* Bd. 1.I. Einzelstempel (Berlin: Akademie-Verlag, 1979)
- Schwenke, Paul, *Zur Erforschung der Bucheinbände des 15. und 16. Jahrhunderts*, *Beiträge zur Kenntnis des Schrift-Buch-und Bibliothekswesens* 4, szerk. Karl Dziadzko–Konrad Haebler (=Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 11) (Leipzig: Harrassowitz, 1898), 114–124.
- Seelig, Lorenz, The Munich Kunstkammer, 1565–1807, in *The Origins of Museums. The Cabinet of curiosities in sixteenth- and seventeenth-Century Europe*, szerk. Impey, Oliver–Mcgregor, Arthur (Oxford: Clarendon Press, 1985), 76–89.
- Seling, Helmut, *Augsburger Gold- und Silberschmiede 1529–1868* (München: Beck, 2007), Nr. 1573
- Sénéchal, Philippe, Le cru et le bouilli. Notes sur les objets en cuir de la renaissance italienne et leur réception, in *Pèlerine sans frontières. Mélanges en l'honneur de Pascal Griener* szerk. Guerdat, Pamella, Hurley, Cecilia, Kobi, Valérie, Sagardoyburu, Dora (Genève: Librairie Droz S. A., 2020), 81–90.
- Sipeki Zoltán, XVII. századi német dupla palacktartó doboz restaurálása (Magyar képzőművészeti Egyetem, Restaurátorképző intézet, Tárgyrestaurátor Szak, kézirat 2005)
- Storm van Leeuwen, Jan, Möglichkeiten und Gefahren des Studiums von Stempelabdrucken oder Gießen und Schneiden bei mittelalterlichen Stempeln, *Einbandforschung. Informationsblatt des Arbeitskreises für die Erfassung, Erschließung und Erhaltung Historischer Bucheinbände* 34 (2014): 32–54.

- Syngam, Dirk–Mimming, Martina, szerk., *Die Inventare der kurfürstlich-sächsischen Kunstkammer in Dresden. Das Inventar von 1587* (Dresden: Sandstein-Verlag, 2010)
- Syngam, Dirk–Mimming, Martina, szerk., *Die Inventare der kurfürstlich-sächsischen Kunstkammer in Dresden. Das Inventar von 1619* (Dresden: Sandstein-Verlag, 2010)
- Syndram, Dirk, Kappel, Jutta, Weinhold, Ulrike, *The Historic Grünes Gewölbe at Dresden* (Berlin–Dresden: Deutscher Verlag–Staatliche Kunstsammlungen, 2014), 61.
- Szántó Iván, *Safavid Art and Hungary. The Esterházy appliqué in context* (Piliscsaba: The Avicenna Institute of Middle Eastern Studies, 2010), 60–61.
- Szilágyi András, Adalék Nádasy Ferenc (1623–1671) műkincsek utóéletéhez, *Ars Decorativa* 16 (1997): 55–75.
- Szilágyi András, Bemerkungen zu einigen Angaben des Nachlaßinventars Kaiser Matthias' I aus dem Jahre 1619, *Ars Decorativa* 21 (Budapest: Iparművészeti Múzeum, 2002), 52.
- Szilágyi András szerk., *Die Esterházy-Schatzkammer. Kunstwerke aus fünf Jahrhunderten* (Budapest, Kunstgewerbemuseum, 2006–2007), 179. Kat. 106.
- Szilágyi András szerk., *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében* Budapest: Iparművészeti Múzeum, 2014)
- Szilárdfy, Zoltán, Amorf igazgyöngy-Mária egy augsburgi házioltárkán, a MNM ősgyűjteményéből, *Folia Historica* 22 (2004): 79–87.
- Szirmai J. A., *The Archeology of Medieval Bookbinding*, (New York–London: Routledge, 2017)
- Tebbe, Karin szerk., *Goldglanz und Silberstrahl. Nürnberger Goldschmiedekunst 1541–1868 Band II.* (Nürnberg: Verlag des Germanischen Nationalmuseums, 2007), 193.
- Thaly Kálmán, A Rákóczi-árvák 1688-ban Munkács várában maradt és Patakra vitt ingó értékeinek lajtsroma, *Magyar Történelmi Tár* 4. (1886): 773–793.
- Thierbach, Melanie, *Barfuß vor St. Max. Von der Klosterkirche der Franziskaner zur Pfarrkirche St. Maximilian* (Augsburg: Wißner Verlag, 2013), 257.
- Tinhof, Maria, *Die Wiener Buchbinder von 1600–1750* (Dissertation, Universität Wien, 1967)
- T. Németh Annamária, Evőeszköz-készlet a 18. századból, *Folia Archeologia* 18 (1966): 281–285.
- Történelmi Főcsoport Igazgatósága szerk., Ezredéves 1896-i Országos Kiállítás: A Történelmi főcsoport hivatalos katalógusa, II. füzet (Budapest: Kosmos Műintézet, 1896)
- Turner, Gerard L. E., Decorative tooling on 17th and 18th Century microscopes and telescopes, *Physis. Revista Internazionale de Storia della Scienza* 6 (1966): 99–128.

Unverfehrt, Gerd, *Fantastische Formen. Ornamente von Dürer bis Boucher* (Göttingen: Arkana, 1992), Kat. nr. 53.

Veszprémi, Nóra szerk., *Borsos József festő és fotográfus (1821–1883)* (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2009,) 159–165.

Viskolcz Noémi, Nádasdy III. Ferenc gyűjteményei, *Századok* 4 (2010): 873–893.

Viskolcz Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára* (Szeged: SZTE; Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013), 87–89.

Vóna Györgyné (Szűcs Mária), *Kehelytok bőrborításának restaurálása*, Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátorképző Intézet, Tárgyrestaurátor Szak (kézirat, 1996), 5.

Völkel, Michaela, *Kunst für das Gewerbe. Graphische Vorlagen für Kunsthandwerker. Deutschland, 18. Jahrhundert* (Hamburg: Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg, 2001), 128.

Vries, de Herre, Identification of „Shark skin” on Bookbindings as Leather or Parchment, in *ICOM-CC Leather and related Materials Working Group Newsletter* (July 2018): 2–3.

Weber, Paul, *Die Bau- und Kunstdenkmäler im Regierungsbezirk Cassel. Band. V. Kries Herschaft Schmalkalden* (Magdeburg: N.G. Elwertsche Verlagsbuchhandlung, 1913)

Weiss, August, *Das Handwerk der Goldschmiede in Augsburg bis zum Jahre 1681* (Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1897)

Werksätze, Christine, *Frauen im Augsburger Zunfthandwerk. Arbeit, Arbeitsbeziehungen und Geschlechterverhältnisse im 18. Jahrhundert*, *Colloquia Augustana Band 14* (Berlin: Akademie Verlag, 2001)

Online források

Braun, Jan, *Cuir bouilli – gekochtes Leder für die Cadolzburg*.

(<https://schloesserblog.bayern.de/hinter-den-kulissen/cuir-bouilli-gekochtes-leder-cadolzburg>)

A DISSZERTÁCIÓBAN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK

BFL = Budapest Főváros Levéltára

BNM = Bayerisches Nationalmuseum, München

BVS = Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen, München

EGYM = Főegyházmegyei Múzeum, Eger

EK = Egyetemi Könyvtár, Budapest

EKKF = Esterháza Kulturális, Kutató- és Fesztiválközpont Közhasznú Nonprofit Kft., Esterházy-Kastély, Fertőd-Esterháza

EPS = Esterhazy Privatstiftung, Burg Forchtenstein – Scahtzkammer

GG= Grünes Gewölbe, Drezda (Staatliche Kunstsammlungen)

GNM = Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg

IM = Iparművészeti Múzeum, Budapest

KHM = Kunsthistorisches Museum, Bécs

MKE-MNM = Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátorképző Intézet Tárgyrestaurátor Szak és a Magyar Nemzeti Múzeum együttműködésében zajló egyetemi képzés során készült felvétel

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNP = Museo Nacional del Prado, Madrid

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

SEV = Soproni Evangélikus Gyűjtemények

Stadt. A. A. = Stadtarchiv Augsburg

TM = Technisches Museum, Bécs

Ej = Esterházy letéti lista tételszáma (IM Adattár 1923/154)

Etk = Esterházy-tokok leltári számának előtagja

Et = Esterházy tokok munkaszámának jelölése

ltsz. = leltári szám

OL = optikai mikroszkóp

KM = keresztmetszet

RHM = sugárirányú hosszmetszet

THM = húrirányú hosszmetszet

SZAKMAI ÖNÉLETRAJZ

Munkahelyek

- 2013– főrestaurátor, Iparművészeti Múzeum, Budapest
- 2006–2012 restaurátor, Iparművészeti Múzeum, Budapest
- 2000–2006 Könyv- és papírestaurátor, OSZK-SOROS Könyvrestaurátor Műhely, Budapest
- 1987–2000 gyűjteményi munkatárs (Képzőművészeti gyűjtemény), Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba
-

Végzettség és szakképzettség

- 2017– Magyar Képzőművészeti Egyetem, Doktori Iskola
- 2002–2007 Magyar Képzőművészeti Egyetem Tárgyrestaurátor Szak, papír-bőr szakirány
- 1997–2000 Országos Széchényi Könyvtár, Felsőfokú Papír és Könyvrestaurátor tanfolyam
- 1984–1986 Tevan Andor Nyomdaipari Szakközépiskola és Szakmunkásképző (könyvkötő szakmunkás végzettség)
- 1980–1984 Rózsa Ferenc Gimnázium, Békéscsaba
-

A disszertáció témájához kapcsolódó publikációk és konferencia előadások

- 2021 Vergoldete Lederfutterale aus dem 16–18. Jahrhundert. Die Relevanz des Objekttyps in der Forschung zu Kunstkammern und Goldschmiedekunst (Zentralinstitut der Kunstgeschichte, München, Online-Workshop)
- Az Esterházy-kincstár ötvöstárgyainak bőrtokjai – nemzetközi analógiák és restaurálási lehetőségek (Online műhelykonferencia az Iparművészeti Múzeumban: Az Esterházy-kincstár restaurálásának és kutatásának újabb eredményei)
- 2020 *Futteralen über Löffel, Messer und Gabel von Silber...* Besteckfutterale aus dem 18. Jahrhundert im Budapester Kunstgewerbemuseum, *Ars Decorativa* 34, 33–66.
- 2017 *Historical or archaeological leather? An investigation on the condition of heat and moisture damaged, excavated leather items*, ICOM-CC 18th Triennial Conference, Copenhagen (poszter, Brenner Rózával)
- Töredéktől a tárgyig. Súlyosan károsodott bőrtárgyak restaurálása, Iparművészeti Múzeum (Zárva tartás idejére előadás sorozat keretében)
- 2016 *Altera Theca continens*. A research into historical leather cases made for Esterházy Treasury items, *Ars Decorativa* 30, 29–51.
- 2013 *Menthetetlen?! Az Esterházy-kincstár ötvöstárgyaihoz tartozó, roncs állapotú tokok restaurálása*, I. ütem, XXXII. Nemzetközi Restaurátor Konferencia, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum (poszter, Brenner Rózával)

2011 *Ha bebújnánk a rostok közé.* Az Esterházy-kincstár ötvöstárgyaihoz tartozó, roncs állapotú tokok restaurálása, XXXI. Nemzetközi Restaurátor Konferencia (előadás, Brenner Rózával)

Részvételek kiállításokon a kutatási témával kapcsolatban

2019 *Szubjektív.* Az Iparművészeti Múzeum új szerzeményei a Várkert Bazárban. 18. századi török karvért és sisakvédő tokok restaurálása (restaurált tárgyak és tabló)

2017 Iparművészeti Szalon, Budapest, Múcsarnok

2013 MENTHETETLEN?! Az Esterházy kincstár ötvösműveihez tartozó eredeti, roncs állapotú, bőrborítású tokok restaurálása I. ütem, NKA beszámoló kiállítás, Iparművészeti Múzeum

Ösztöndíjak

2022 Campus Mundi rövid tanulmányút ösztöndíj (Tempus Közalapítvány), Galleria degli Uffizi, Palazzo Pitti, Firenze

2021 Deutsche Austauschdienst (DAAD) *Forschungsstipendien für Doktorandinnen und Doktoranden*, Zentralinstitut für Kunstgeschichte, München

2020 Campus Mundi rövid tanulmányút ösztöndíj (Tempus Közalapítvány), Technisches Museum, Bécs

2019 Campus Mundi rövid tanulmányút ösztöndíj (Tempus Közalapítvány), Bayerische Schlösserverwaltung, Residenz Museum, München

Egyéb publikációk és konferencia előadások

2022 Nedves kezelések hatása transzparens papírokra. *Műtárgyvédelem* 39 (megjelenés alatt)

2021 Textiles for Furniture and Books. Wiener Werkstätte Textiles in the Bookbinding Collection of the Museum of Applied Arts Budapest, *Ars Decorativa* 35, 65–96.

2020 *Pöttyös, kockás, napkeresztes, virágmintás, avagy a modern életérzés.* A bécsi Secession-kiállítás katalógusának utóélete, *Artmagazin* 125, 66–73.

2018 *Blomstermarmor, Klistermarmor.* Modern Danish endpapers in the collection of the Museum of Applied Arts in Budapest, *Ars Decorativa* 33, 59–82.

2018 *Mértéket tartani.* Nagyméretű, transzparenspapírra készült tervrajzok restaurálásának sajátosságai. Mentés eredetiben II. Állományvédelem és restaurálás. Tudományos Konferencia a Magyar Nemzeti Levéltárban;

2017 Művész és mesterember. Wiener Werkstätte-könyvkötések kiállítása a bécsi MAK-ban. *Magyar Iparművészet* 5, 39–46.

- 2014 *Hospitalizációs program Münchenben papírrestaurátoroknak* c. előadás a Műszaki és Tudományos Egyesület Papírrestaurátor Szakosztályának szakmai napján;
- 2014 Hospitalizációs program ösztöndíja. Bayerisches Staatsministerium für Wissenschaft und Kunst, München
- 2013 Alexi János/Ioan Alexi szamosújvári görögkatolikus püspök portréja (Dr. Terdik Szilveszterrel), *Athanasiana* 37, 182–188.
- 2012 *Transzparens papírok restaurálása, IADA workshop Berlinben*, előadás a Műszaki és Tudományos Egyesület Papírrestaurátor Szakosztályának szakmai napján
- 2010 Carlo Bugatti bútorok pergamenborításának restaurálása, *Műtárgyvédelem* 35, 11–29.
- 2011 Konserviranje pergamenta s pohistva Carla Bugattija, *Konservator-Restaurator pozvetki strokovnega srečanja*, szerk. Anna Motnikar (Ljubljana: Slovenski etnografski muzej), 19. (Kovács Andrással és Németh Györggyel),
- 2009 XVIII-XIX. századi papírtárgyak az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében, *Papír-
ipar* 4, 24–27.
- 2008 Papírból készült bababútorok restaurálása, *Műtárgyvédelem* 33, 87–109.
- 1999 Száz év műtárgyai a Munkácsy Mihály Múzeumban, szerk. Grin Igor, Szatmári Imre (Békéscsaba: Békés megyei Múzeumok Igazgatósága) 92, 137–138.

Oktatási tevékenység

- 2014– Transzparens papírok restaurálása (elmélet és gyakorlat), MKE Tárgyrestaurátor Szak, IV. éves papír-bőr szakirány, óraadó
- 2010–2017 Bőr tárgyismeret és szak szerinti művészettörténet, MKE Tárgyrestaurátor szak, IV. éves papír-bőr szakirány, óraadó
- 2007–2014 Magyar Nemzeti Múzeum, Gyűjteménykezelői OKJ-s tanfolyam, megelőző műtárgyvédelem múzeumi raktárakban és kiállításokban, óraadó

Szakmai tagság

- 2012 ICOM-CC (ICOM Committee for Conservation)

Nyelvismeret

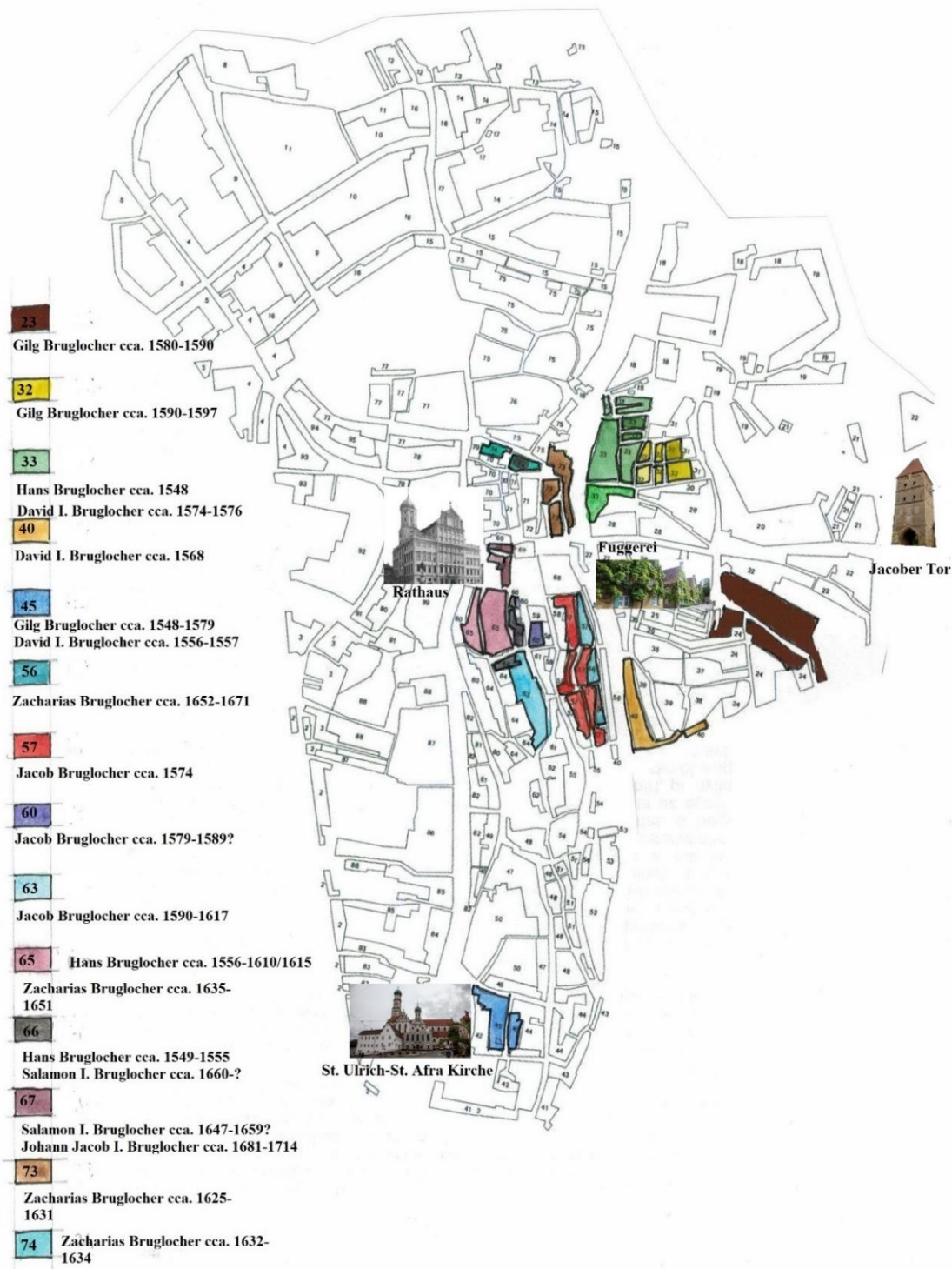
- Francia középfokú B2 komplex nyelvvizsga (Origó)
 Angol középfokú B2 komplex nyelvvizsga (BME)
 Német alacsony B1 (OnSET/TestDaf)

FÜGGELÉK

Leltári szám	Korábbi azonosító szám	Megnevezés	Ötvöstárgy leltári száma
Etk 1	Et 1	Óratok	Ej 254/E 65.3
Etk 2	Et 2	Úti evőkészlet tokja	Ej 126
Etk 3	Et 3	Ovális óra tokja	Ej 276/E 65.6
Etk 4	Et 4	Rendjel- vagy éremtok töredéke	
Etk 5	Et 5	Tok belső része	
Etk 6		Könyv alakú óra tokja (töredék)	Ej 269/E 65.4
Etk 7	Et 7/12	Elefántcsont kupa tokja	Ej 191/E 61.10
Etk 8	Et 8/31/33/51	Dízszerleg (ún. násfás serleg) tokja	Ej 306/E 64.2
Etk 9	Et 9/20	SOLI DEO GLORIA feliratú kupa tokja	Ej 187
Etk 10	Et 10	Ötvöstárgy tokja (óratok?)	
Etk 11	Et 11	Tok töredéke	
Etk 12	Et 13/48	Tok töredéke	
Etk 13	Et 15	Elefántcsont kupa tokja	Ej 212/E 61.11
Etk 14	Et 16	Serlegtok töredéke	E 65.77 (jelenleg EKKF)
Etk 15	Et 17/23/38/52/54	Asztaldísz (Bacchus diadala) tokja	Ej 203/E 60.13
Etk 16	Et 19/42/44/45	Serlegtok (Etk 14 párdarabja)	
Etk 17	Et 21/24/30	Fedeles kupa tokja	Ej 285/E 69.1
Etk 18	Et 25/29	Fedeles kupa tokja	Ej 197/E 66.1
Etk 19	Et. 26/34	Fedeles serleg tokja	Ej 213
Etk 20	Et 27	Kupatok (Borostyánkő kupa tokja?)	Ej 183 (?)
Etk 21	Et 26	Tok töredékei (kupatok?)	
Etk 22	Et 32	Kupatok	
Etk 23	Et 35	Fedeles billikom tokja	Ej 192 (?)
Etk 24.	Et 36	Hegykristály pohár tokja	Ej 164/60.824
Etk 25	Et 37/40/41	Hegykristály palack tokja	Ej 168
Etk 26	Et 39/49	Tok töredék	
Etk 27	Et 43	Elefántcsont kehely tokjának töredéke	Ej 208/E 66.5
Etk 28	Et 46/22	Elefántcsont kupa tokja	Ej 189
Etk 29	Et 47	Tok töredék	
Etk 30	Et 50	Kanál tokjának töredéke	Ej 133
Etk 31	Et 53	Tok töredéke	
Etk 32	Et 55	Érdemérem, vagy plakett tokja	
Etk 33	Et 56	Kupa tokjának töredékei	
Etk 34	Et 57	Fegyver, vagy buzogánytok töredéke	
Etk 35	Et 58	Evőeszköz készlet tokja	
Etk 36		Evőkészlet tokja	Ej 124

1. Függelék

Az Esterházy tokok munkaszámainak és a múzeumi azonosító számok konkordenciája

A Bruglocherek lakhelyei a 16–18. században, Augsburgban. (A számok az egyes adóközveteket jelölik) 23: In des cüsters weyher; 32: In Meuttings garten; 33: Sachsengaß; 40: Brielbrugg gegen Vogelthor; 45: In St. Ulrichs garten; 56: Am hindern Lech; 57: Vom Pfefferle; 60: Vom Mertenbad; 65: Am Judenberg; 66: Salta zum Gräblin; 67: Underm Dollenstein; 73: Straeffinger, jetzo parfüesser thor intra; 74: Von der Horbrugg

Adóközvetek közlése: Reock, Bernd, *Eine Stadt in Krieg und Frieden. Studien zur Geschichte der Reichstadt Augsburg zwischen Kalenderstreit und Parität* Band 1–2, Faltaffel 1, 1079.

3. Fügélék A Bruglocher család lakóhelyei a 16–18. században

4. Függelék
17. századi palacktartó készítése technikája (rajz és fotó: Sipeki Zoltán/MKE-MNM), IM, leltári szám: 53. 1932.1.

5. Függlék

Fonadékos és arabeszk díszítmények 16. század végi tokokon. A tokok a bécsi Kunsthistorisches Museum Schatzkammer tárgyaihoz tartoznak (bal oldali megsemmisült), in Martin von Kautzsch: Lederarbeiten für den Kursächsischen Hof im späten 16. und beginnenden 17. Jahrhundert, *Archiv für Buchbinderei* 31 (1931)

6. Függelék
Mikroszkópos faj meghatározás

SZAKVÉLEMÉNY

Az Esterházy-kincstár ötvöstárgyaihoz tartozó, roncs állapotú tokok
mikroszkópos faj-meghatározási vizsgálata

Műtárgy megnevezése: Esterházy-kincstár ötvöstárgyaihoz tartozó, roncs állapotú tokok
Őrzési hely, tulajdonos: Iparművészeti Múzeum, Budapest
Mebízó, műtárgyfotók: Darabos Edit, papír-bőr restaurátor művész
A szakvéleményt készítette: Tuzson Eszter DLA
okl. faszobrász-restaurátor, okl.sz.: I-83/1995
Vizsgálat készítési ideje: 2021. szeptember 9.

Mikroszkópos faj-meghatározási vizsgálat

1. minta: Etk 8

Násfás serleg tokja (bőr, fa, réz kapcsok, osztrák vagy magyar, 18. század eleje)

Mikroszkópos jellemzők:

Keresztmetszeten megfigyelhető jellegzetességek (KM):

Szórt likacsú lombos fa. Az edények magányosak vagy rövidebb likacssugarat alkotnak.

Az edények sűrűn helyezkednek el, tangenciális irányú átmérőjük 30-75 µm.

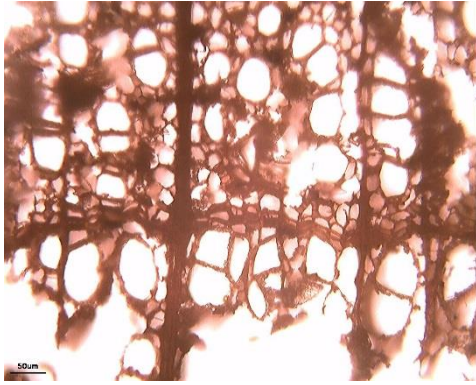
A hosszparenchima apotracheális, rövid tangenciális irányú sávokba rendeződött.

Évgyűrűhatár látható, a bélsugarak ennek mentén kiszélesednek.

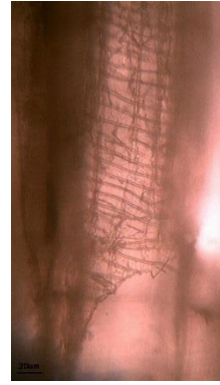
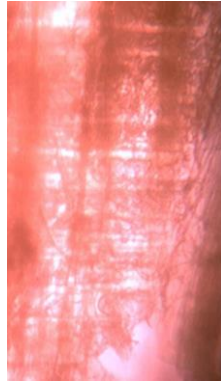
Sugármetszeten (radiális hosszmetseten) megfigyelhető jellegzetességek (RHM):

A bélsugarak homogén szerkezetűek. Az edények falán határozott spirális sejtfalvastagodás látható, az edénytagok áttörése egyszerű.

A fent leírt azonosító bélyegek alapján a vizsgált faminta anyaga: Hárs – *Tilia* sp.

KM, 20x obj.

RHM, 40x obj.

2. minta: Etk 14

Aranygyapjas rendjel tokja (fa, bőr, textil, rész zárszerkezet, Bécs, 1830 körül)

Mikroszkópos jellemzők:

Keresztmetszeten megfigyelhető jellegzetességek (KM):

A minta tracheidákból és bélsugársejtekből áll. A korai és a késői pászta közötti átmenet fokozatos. Hosszgyantajárat a mintán nem látható.

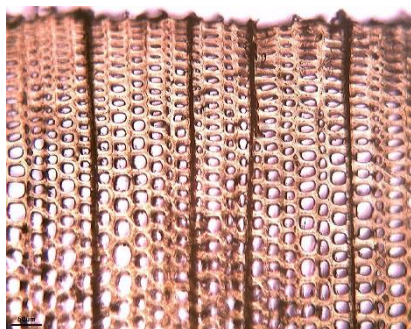
Sugármetszeten (radiális hosszmetzeten) megfigyelhető jellegzetességek (RHM):

A tracheidák gödörkézettsége egysoros. A bélsugarak heterogén felépítésűek. A kereszteződési mezőben, a bélsugárparenchimák falán piceoid gödörkék figyelhetők meg.

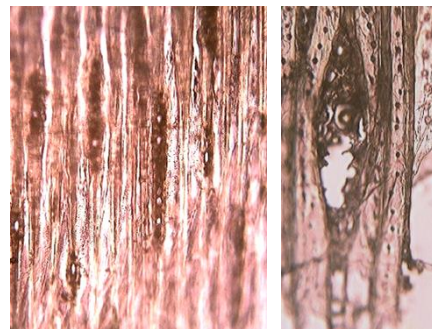
Hűrmetszeten (tangenciális hosszmetzeten) megfigyelhető jellegzetességek (THM):

A bélsugarak maximális magassága 15 sejt. Harántgyantajárat látható.

A fent leírt azonosító bélyegek alapján a vizsgált faminta anyaga: Közönséges lucfenyő – *Picea abies* (L.) H. Karst.

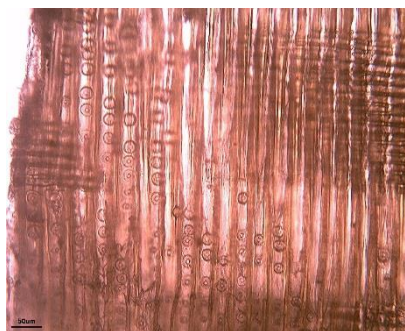
KM, 20x obj.

THM, 20x obj.

RHM,40x obj.

RHM, 20x obj.

3. minta: Etk 15

„Bacchus diadala” asztaldísz tokja (fa, bőr, bársony, Augsburg, 1660 körül)

Etk 15 tok Mintavételi hely

Mikroszkópos jellemzők:

Keresztmetszeten megfigyelhető jellegzetességek (KM):

A minta tracheidákból és bélsugársejtekből áll. A korai és a késői pászta közötti átmenet fokozatos. Hosszgyantajarat látható. Az epithélsétek fala vastag.

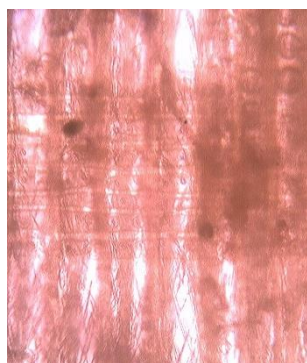
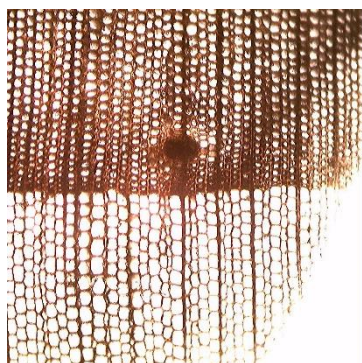
Sugármetszeten (radiális hosszmetzeten) megfigyelhető jellegzetességek (RHM):

A bélsugarak heterogén szerkezetűek. A tracheidák gödörkézettsége egysoros. A kereszteződési mezőben, a bélsugárparenchimák falán piceoid gödörkék figyelhetőek meg.

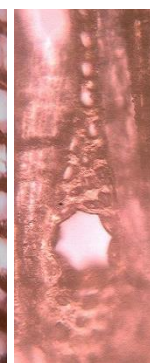
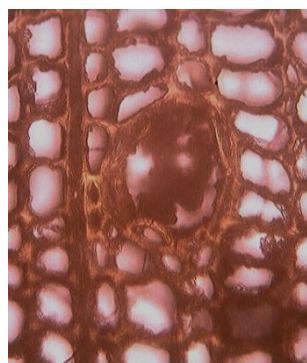
Hűrmetszeten (tangenciális hosszmetzeten) megfigyelhető jellegzetességek (THM):

A bélsugarak maximális magassága 14 sejt. Harántgyantajarat látható.

A fent leírt azonosító bélyegek alapján a vizsgált faminta anyaga: Közönséges lucfenyő – *Picea abies* (L.) H.Karst.

KM, 10x obj., RHM, 40x obj.

KM, THM, 40x obj.

4. minta: Etk 17

Fedeles kupa tokja (fa, bőr, magyar, 18. század eleje)

Mikroszkópos jellemzők:

Keresztmetszeten megfigyelhető jellegzetességek (KM):

Szórt likacsú lombos fa. Az edények magányosak vagy rövid, többnyire két tagú likacsugarat alkotnak. Az edények sűrűn helyezkednek el, tangenciális irányú átmérőjük 30-80 μm . A hosszparenchima apotracheális, rövid tangenciális irányú sávokba rendeződött. Évgyűrűhatár látható, a bélsugarak ennek mentén kiszélesednek.

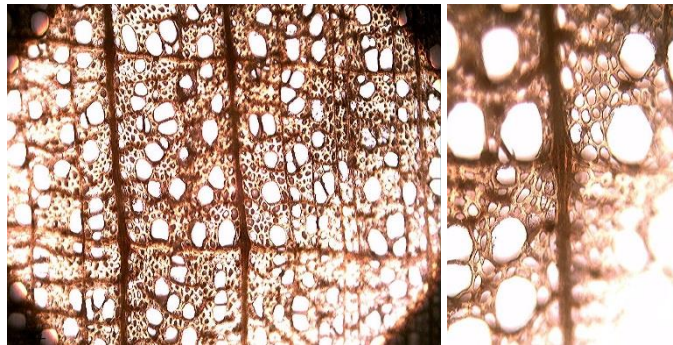
Sugármetszeten (radiális hosszmetzeten) megfigyelhető jellegzetességek (RHM):

A bélsugarak homogén szerkezetűek. Az edények falán határozott spirális sejtalfvastagodás látható, az edénytagok áttörése egyszerű.

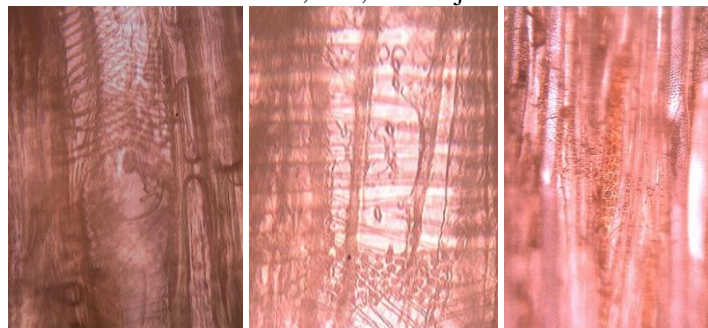
Hűrmetszeten (tangenciális hosszmetzeten) megfigyelhető jellegzetességek (RHM):

A bélsugarak keskenyek és magasak, szélességük 1-3 sejt. A bélsugársejtek keresztmetszete keskeny ellipszis.

A fent leírt azonosító bélyegek alapján a vizsgált faminta anyaga: Hárs – *Tilia* sp.

KM, 10x, 20x obj.

RHM, 40x obj., THM, 20x obj.

5. minta: Etk 27

Elefántcsont kehely tokja (fa, bőr, osztrák, vagy magyar, 17. század második fele)

Mikroszkópos jellemzők:

Keresztmetszeten megfigyelhető jellegzetességek (KM):

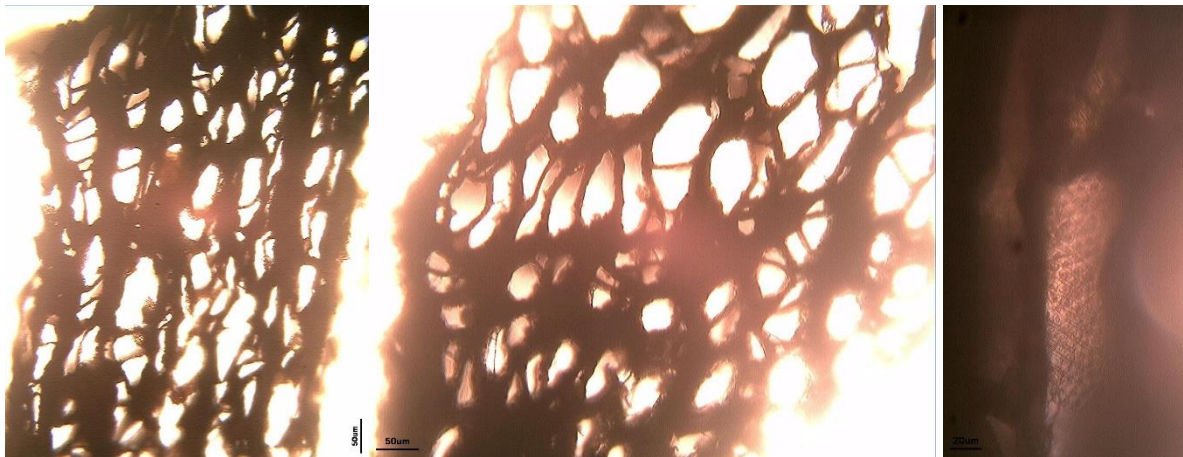
Szórt likacsú lombos fa. Az edények egyenesen szórtak, magányosak vagy rövid likacsugarat alkotnak.

Az edények sűrűn helyezkednek el, tangencális irányú átmérőjük 20-70 μm .

Sugármetszeten (radiális hosszmetzeten) megfigyelhető jellegzetességek (RHM):

A bélsugarak homogén szerkezetűek. Az edények falán határozott spirális sejtalfalvastagodás látható, az edénytagok áttörése egyszerű.

A fent leírt azonosító bélyegek alapján a vizsgált faminta anyaga: Hárs – *Tilia* sp.

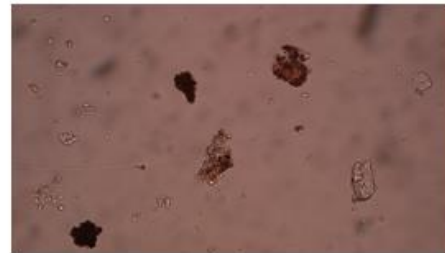

KM, 20x obj., RHM, 40x obj.

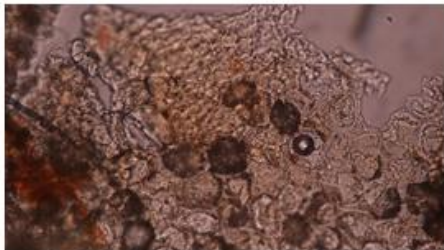
7. Függelék
Etk 23 tok, borítóbőr alatt látható réteg vizsgálata

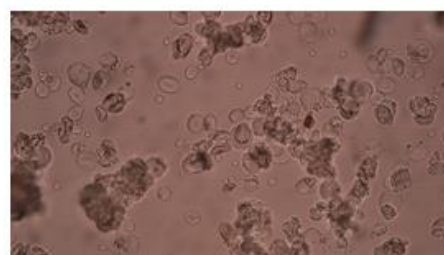
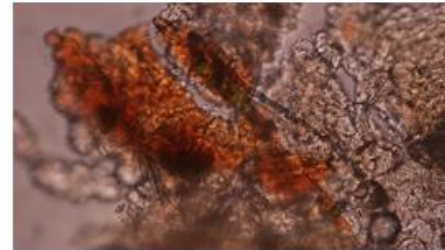
Etk 23 tok bélése alól származó minta, PLM 400X, Fotó: DE

Etk 21 tok borítása alól származó minta, PLM 400X, Fotó: DE

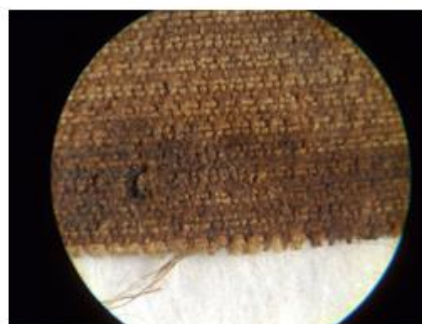

Enyv és csiriz (keményítő) keveréke, PML, 400X, Fotó: DE

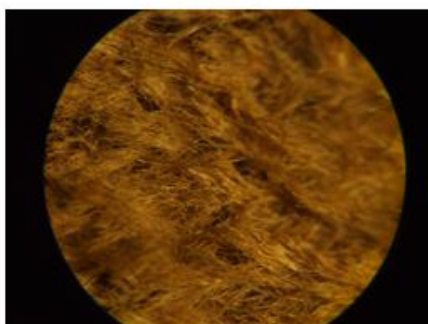

Búzakeményítő száraz, PLM 400X, Fotó: DE

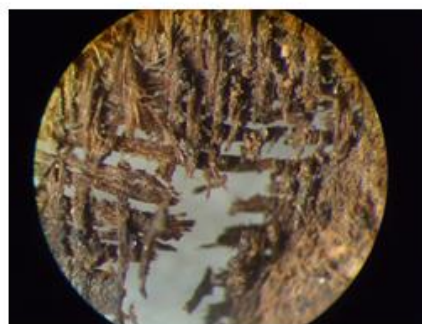
8. Függelék
Etk 15 tok bársonybélésének készítéstechnikai vizsgálat

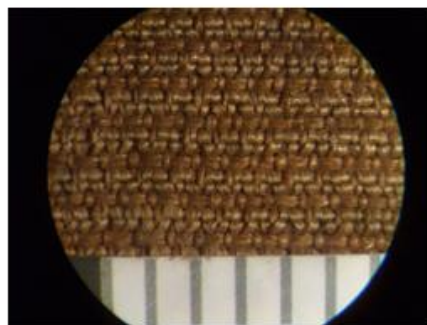
Fémfonalas paszomány részlete, és a paszomány helyén látható ragasztónyom, Ltsz.:Etk 17. OL, 15X Fotó: DE

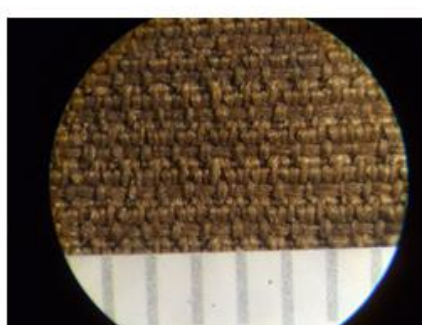
Etk 15 tok bársonybélésének szinoldala (flór), OL, 25X Fotó: DE

Etk 15 tok lebomlott bársonybélésének szinoldala (flór), OL, 25X Fotó: DE

Etk 15 tok bársonybélésének hátoldala, OL, 25X Fotó: DE
Lánc ~66/cm
Vetülék ~36-38/cm

Etk 15 tok bársonybélésének hátoldala, OL, 25X Fotó: DE
Lánc ~66/cm
Vetülék ~36-38/cm